

زانكۆی سلېمانی
ناوهندی كوردستان
بۆ دۆکیۆمینت و لیکۆئینرووی ئرکادیمی

-۱-

بارودۆخی کۆمه لایه تی شاری که رکووک

(۱۹۵۸-۱۹۲۱)

د. دلشاد مه حمود عه بدولپه حمان

کوردی ۲۷۱۹

۲۰۱۹ زایینی

زانكۆي سلیمانی
ناوەندی كوردستان
بو دۆکیۆمینت و لیکۆلینه وهی ئە کادیمی
-۱-

بارودۆخی کۆمه لایه تی
شاری که رکوک
(۱۹۵۸-۱۹۲۱)

بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی شاری که‌رکووک (۱۹۵۸ - ۱۹۲۱)

د. دلشاد مه‌حمود عه‌بدولپه‌حمان

۲۰۱۹ زایینی ۲۷۱۹ کوردی

۹۵۶/۷۱۴

د ۷۵۲ دلشاد مه‌حمود عه‌بدولپه‌حمان

بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی شاری که‌رکوک (۱۹۲۱-۱۹۵۸) / نووسینی دلشاد مه‌حمود

عه‌بدولپه‌حمان

سلیمانی: ناوه‌ندی کورستان، زانکۆی سلیمانی، ۲۰۱۹.

۵۸۴: ۱۴*۲۱ سم.

ISBN: 978-9922-9230-0-0

۱. میژووی هاوچه‌رخى كورد ۲. بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی ۳. ناوونیشان

- ناوی کتیب: بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی شاری که‌رکوک
- نووسین: د. دلشاد مه‌حمود عه‌بدولپه‌حمان
- ده‌زگای چاپ: ناوه‌ندی کوردستان بۆ دۆکیۆمیت و لیکۆلینه‌وه‌ی ئەکادیمی له زانکۆی سلیمانی
- بابـــــــــــــــــه‌ت: میژووی هاوچه‌رخى كورد
- سه‌ره‌رشتیاری پرۆژه: د. هه‌ردى مه‌هدى مېکه
- هـــــــــــــــــه‌له‌گر: باخان ئەحمەد
- دـــــــــــــــــیزاین: د. دلشاد مه‌حمود
- نۆبه‌تی چاپ: یه‌که‌م چاپ 2019
- شوینی چاپ: چاپخانه‌ی ناوه‌ندی سارا- سلیمانی- هه‌ریمی کوردستان
- ژماره‌ی نیوده‌وله‌تی ISBN: 978-9922-9230-0-0
- له به‌رپۆه‌به‌ریتی گشتیی کتیبخانه گشتیه‌کان
- ژماره‌ی سپاردنی (1975) ی سالی 2019 ی پێ دراوه.

مافی له چاپدانی پارێزراوه®

ئامانجی زنجیره کتیبی کوردنامه

له گه‌ل ئه‌وه‌ی میژوو‌ی هاوچه‌رخ‌ی کوردستان و دۆخی کۆمه‌لگه‌ی کوردستان پر له رووداو و ویستگه‌ی کاریگه‌ر و یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ بووه له دیاریکردنی ئاراسته و چاره‌نووسی بزاون و کۆمه‌لگه‌ی کوردستاندا، به‌لام‌ خاوه‌نی گێرانه‌وه‌یه‌کی تایه‌تی پیویست به میژوو و کۆمه‌لگه‌ی کوردستانی نییه که هاوکاربیت بۆ ناساندنی شوناسیکی نیشتمانی گشتگیر، هه‌نووکه‌ هه‌ژموونی میژوو و گێرانه‌وه‌کانی دراوسێ سه‌رده‌سته‌کان و رۆژه‌لاتناسان به‌سه‌ر ئاراسته‌ی ئه‌رشیف و میژوو‌ی کوردستاندا له لایه‌که‌وه و ناوچه‌گه‌ریتی و لاسه‌نگی له گێرانه‌وه‌ی ناوخۆیدا زاله‌ که به تێروانین و به‌رژه‌وه‌ندی نه‌ته‌وه‌یی و ده‌سه‌لاتخوازی و هه‌ریمايه‌تی خۆیان ده‌یانه‌وی ئاراسته‌ی رووداو و میژوو‌ی کوردستان بگێرنه‌وه و گێراویانه‌ته‌وه‌ یان به دیوی ناوخۆیدا ناوچه‌یی و لاگیرانه‌ گێردراوه‌ته‌وه.

ئه‌لبه‌ت ئه‌زموونی وڵاتانی وه‌ک ئێران، تورکیا و عێراق له ئه‌رشیف و به‌لگه‌نامه‌سازی و گێرانه‌وه‌ی میژوو‌یی خۆیاندا چه‌ندان هه‌نگاو له‌پیش کوردستانه‌وه‌ بوون و ئه‌م پرۆسه‌یه‌شیان له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی رابردوووه‌ له‌گه‌ل دروستبوونی ده‌وله‌ت-نه‌ته‌وه‌ و دروستکردنی ده‌وله‌تییکی ناوه‌ندی به‌هێزدا بووه، ئه‌م ئه‌رشیفه‌ی ئه‌وان خزمه‌تییکی به‌هێزی به‌ پرۆسه‌ی شوناسازی و لکاندنێ نه‌ته‌وه‌کانی دیکه‌ به‌ خۆیانه‌وه‌ له‌ رێگه‌ی ئاراسته‌کردنی توێژینه‌وه‌کانیان له‌ رێی بنه‌رته‌ی ئه‌رشیف و به‌لگه‌نامه و میژوو‌ی گێردراوه‌ی زاره‌کی خۆیانه‌وه‌ کردوو و به‌ ویستی ده‌وله‌ت-نه‌ته‌وه‌یی و ناوه‌ندگه‌ریتی وان نووسراوه‌ته‌وه.

ناوه‌ندی کوردستان بۆ دۆکیۆمێنت و لیکۆلینه‌وه‌ی ئه‌کادیمی له‌ زانکۆی سلێمانی، له‌ پێناو به‌شداریکردن له‌ پرکردنه‌وه‌ی ئه‌و بۆشاییه‌دا که له‌ نووسینه‌وه‌ی میژوو‌ی کوردستاندا هه‌یه، له‌ته‌نیشته‌ هه‌وله‌کانی دیکه‌ی ده‌زگا ئه‌رشیفی و ناوه‌نده‌ ئه‌کادیمییه‌کانی کوردستاندا؛ له‌ به‌رنامه‌ی‌دایه‌ سالانه‌ چه‌ندین کتیب و بلاوکراوه‌یه‌ک وه‌ک یه‌کیک له‌ ئه‌رکه‌کانی، له‌ژێر ناوێشانی "زنجیره‌ی کوردنامه" بلاو ده‌کاته‌وه. بۆ ئه‌مسال چه‌ند کتیبی به‌ هه‌رسێ زمانی: کوردی، عه‌ره‌بی و فارسی له‌ بواره‌کانی به‌لگه‌نامه، ئه‌رشیف، میژوو‌ی سیاسی، که‌سایه‌تی، رووداو و میژوو‌ی ناوچه‌یی کوردستانی بۆ ناماده‌ کردوون و له‌م پرۆژه‌ زنجیره‌ییدا به‌ پاکچیتیک ده‌خاته‌ به‌ر دیدی خۆینه‌ران. هه‌ول دراوه‌ هه‌مه‌چه‌شنیه‌ک له‌ کتیبه‌کاندا هه‌بیت له‌ رووی میژوو‌ی به‌لگه‌نامه‌یی، زاره‌کی و گێرانه‌وه، میژوو‌ی ناوچه‌یی زیاتر له‌ ناوچه‌یه‌کی کوردستان. له‌ رووی زمانیشه‌وه‌ به‌ ئامانجی ئه‌وه‌ کتیبی فارسی و عه‌ره‌بی تیدا چاپ کرا، تا

به‌شداریه‌کی زیاتر له سه‌رچاوه و سه‌رچاوه‌ی به‌دیل بۆ تووژهران و خوینهرانی
هه‌رب و فارس دابین بکه‌ین و گێرانه‌وه‌ی جگه له گێرانه‌وه‌ی خوینان زیاد بکریت.
ئه‌نجوومه‌نی زانستی ناوه‌ندی کوردستان بۆ هه‌لبژاردنی کتێبه‌کان؛ دیدگایه‌کی
نیشتمانیانه و فره‌لایه‌نانه‌ی په‌چاو کرد تا سه‌رجه‌میان پیکه‌ینه‌ریکی تری شوناسسازی
کوردستان بن و به‌شیک بن له هه‌ولێه‌کانی دیکه‌ی ئه‌و بواره، هه‌ر له‌و روانگه‌یه‌شه‌وه
ناوی "کوردنامه" بۆ کۆی زنجیره‌که په‌سه‌ند کرا.

جیگه‌ی خوینه‌تی سوپاسی تایبه‌تی وه‌زاره‌تی خویندنی بآلا و تووژینه‌وه‌ی زانستی
و زانکۆی سلیمانی، به‌تایبه‌ت هه‌ردوو به‌رپێزان به‌رپێز د. یوسف گۆران (وه‌زیری
پیشووی خویندنی بآلا) و به‌رپێز پ. ی. د. په‌زا هه‌سه‌ن (سه‌رۆکی زانکۆ) بکریت، که
ده‌رکی پرۆژه‌که‌یان کردین و هه‌میشه‌ خه‌مخۆر و پشتیوانی دامه‌زراندنی ناوه‌نده‌که
بوون، بۆ ئه‌وان کارێکی ئاسان نه‌بوو.

د. هه‌ردی مه‌هدی میکه

به‌رپێوه‌به‌ری ناوه‌ندی کوردستان / زانکۆی سلیمانی

هه‌ولێه‌کانی کتێب

وته یه کی پیوست

له میژوونوسیدا که رکوک ئاورپکی زۆری لی نه دراوه ته وه، سه رنجی گه پیده سه ره پۆکانی بهر له سه دهی پابردووشی زۆر به لای خۆیدا پانه کیشاوه، بۆیه ئه وهی له باره ی میژووی ئه م شاره وه تۆمار کراوه، فره هه ژاره. له کۆتایی سه دهی نۆزده م و نیوه ی یه که می سه دهی بیسته مدا، به بۆنه ی دۆزینه وه و ده رکردنی نه وته وه، که رکوک بوو به چه قی چاوتی پیرین و ئامانجی پیلان و پیاوانخوازی گه لی لایه نی هه ری می و نیونه ته وه یی.

له گه ل په ره سه نندی سیاسه تی دابری نی که رکوک له جوگرافیا میژووییه که ی خۆی و ده ستکاری دیموگرافیا که ی، که حکومه ته یه ک له دوا ی یه که کانی عیراق له ده ستپیککی دامه زراندنی ده ولّه تی عیراقه وه گرتیا نه بهر، گرنگیدان و لاکردنه وه له پابردووی که رکوک، چ به مه به سستی شیواندنی راستییه کان و چ بۆ تیگه یشتن له کیشه ی که رکوک، پۆژ له دوا ی پۆژ فراوان ده بوو.

له م سالانه ی دوا ییدا، کاتی کیشه ی که رکوک بوو به چه قی کیشه کانی نیوان کورد و حکومه تی عیراق، گه لی کتیب و لی کۆلینه وه و وتار له باره ی ئه م شاره وه به زمانه جیاوازه کانی دنیا بلاو کراونه ته وه.

ده کرا ئه ئاوردانه وه له که رکوک ببووايه ته مایه ی دلخۆشیی خوینهران و توێژه ران، به لام کاتی له مه به سستی راسته قینه ی ئه وانه ی ئه و کتیب و لیكۆلینه وانه یان نووسیوه ورد ده بینه وه، ده بینین زۆربه ی هه ره زۆریان بۆ شیواندن، شار دنه وه یاخود ئاماژه کردن به به شیك له راستیه کان، ئه و کاره یان ئه نجام داوه .

به ره مه کوردیه کان له م بواره دا شتیکی که میان خستۆته سه ر زانیاریه کانمان، سه رچاوه کانیا ن زۆر هه ژارن و مایه ی متمانه پیکردن نین. هه ندی نووسه ری نه یاری کورد ده ستیا ن گه یشتوه به سه رچاوه ی په سه ن و ده گمه ن، به تایبه تی به لگه نامه کانی ئه رشیقی عوسمانی، به لام پوکینه به رانه ر به کورد وای لێیا ن کردوه ئه وه نده نه زانانه و نازانسته یانه به کاریان بێنن، که گرنگی خۆیا ن له ده ست داوه . جیا کردنه وه ی به ره مه ی زانسته ی و بابه تیانه له کاره سه رپییی و لاگیره کان، کاریکی ئاسان نییه و پشوودریژیی زۆری ده ویت.

زۆربه ی ئه وه ی له م سالانه ی دوایی له باره ی که رکوک وه نووسراون، زیاتر بواره کانی میژووی سیاسی، پیکهاته ی ئه تنیکی، پرۆسه ی به عه ره بکردن و پاکتاوی نه ژادی ده گرنه وه . بواره کانی میژووی کۆمه لایه تی، ئابووری و کولتووری که رکوک به ده گمه ن لایان لی کراره ته وه و لیكۆلینه وه یان له باره وه کراوه . گرنگی و به های ئه م کتیبه ئا لێره دا خۆی ده نوینی.

نوسه ری کتییی بارودۆخی کۆمه لایه تیی که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا، لیکۆلینه وه یه کی هه مه لایه نه ی کۆمه لگه ی که رکوک ی له وه سه رده مه میژوو ییه دا نه نجام داوه . تو یژه ر ورده کاری زۆری خستۆته روو و بیندریژ بووه له گه پان به دوای سه رچاوه کاندا که ژماره یه کی باشی لییان وه چنگ هیناوه، هه ول ی زۆری داوه له لیکدانه وه ی پرس و بابه ته کاندا ب ی لایه نیی خۆی له ده ست نه دات و بابه تیانه باسیان لیوه بکات و له م ئه رکه یدا سه رکه وتوو بووه . دیاره له هه موو بابه تی کدا که په یوه ندیی به کیشه یه کی وه ک ئه وه ی که رکوک وه هه بی ت، بو کوردییکی ئه و شاره کاریکی ئاسان نییه .

نوسه ری ئه م کتیبه خۆی له باسکردنی ه یچ یه کێک له پرسه هه ستیاره کانی بابه تی کتیبه که ی نه دزیوه ته وه، به لکوو به پیی سه رچاوه و داتا کانی به رده ست لیکدانه وه ی بو یان کردوو و دید و بوچوونی خۆی له باره یانه وه خستۆته روو.

پرسه ناکۆکی و رووژینه ره کانی خاک، پاشخانی میژوو یی، پیکهاته ی دانیشتوو ان و ئاماری دروستی هه ریه ک له وه پیکهاتانه له سه رده می پاشایه تیدا، به شیک له وه بابه ته ئالۆزانه بوون که نووسه ری ئه م کتیبه به وردی روو به روویان بووه ته وه .

ده کری ئه م کاره له باره ی لیکدانه وه ی دیارده و نه ریه ته کۆمه لایه تییه کانی کۆمه لگه ی که رکوک وه، به پیشه نگ دابنری له هیستۆریۆگرافیای کوردیدا. پیش ئه م به ره مه، ه یچ نووسه ریکی کورد له بارودۆخی

کۆمه لایه تیی که رکوک به م چه شنه نه کۆلیوه ته وه و ئه وه نده زانیاری له دووتوی کتیبیکدا کۆ نه کردۆته وه .

ئهم توێژینه وه یه له بنه په تدا تیزیکدی دکتۆرا بوو، که دکتۆر دلشاد مه حمود ئاماده ی کرد و نووسه ری ئهم پێشه کییه کورته ش سه ره پهرشتیی کرد. ئه ندامانی لیژنه ی گفتوگۆی تیزه که ش، زانیاری و لیكدانه وه کانی توێژه ره که یان به رز نرخاند .

به هیوای ئه وه ی ئهم کاره ی دکتۆر دلشاد مه حمود بپیته بناغه یه ک بو لیكۆلینه وه ی زیاتر و فراوانتر له م بواره دا، نه ک ته نها له باره ی شاری که رکوک وه ، به لکوو بو میژووی کوردستان و شار و شارۆچکه کانی، هاندانی توێژه ران و قوتابیانی ماسته ر و دکتۆرا بو پووکرده ئهم بواره ، ئه رکیکدی گرنگی مامۆستایانی میژووه .

ئه وه ی له دکتۆر دلشاد مه حمودیش چاوه پوان ده کریت، به رده وامبوونه له سه ر ئهم ریبازه و هه ولی توێژینه وه و لیكۆلینه وه ی زیاتره بو ئه وه ی تیشکی زیاتر بخاته سه ر ئه و لایه نانه ی میژووی کۆمه لایه تیی که رکوک که تا ئیستا توێژینه وه یان له سه ر نه کراوه و له تاریکیدا ماونه ته وه .

پروفیسۆر دکتۆر جه بار قادر

پیشه‌کی

چوارچیوه و شیکردنه‌وه‌ی سه‌رچاوه‌کان

گرنگی کتیه‌که:

شاری که رکوک له باژیره هه‌ره گرنگه‌کانی کوردستانه و خاوه‌ن میژوویه‌کی دیرینه. پینگه‌ی گرنگی که رکوک به دیرزایی میژوو بووه‌ته هوی نیشته‌جیبوونی گروپ و نه‌ته‌وه و ئایین و ئایینزای هه‌مه‌چه‌شن و بالابوونی سیمای پیکه‌وه‌ژیان و دره‌وشانه‌وه‌ی ئاستی کۆمه‌لایه‌تی شار. له قۆناغی نوێی میژوودا، ئه‌م سروشته‌ی شار و دانیشتوانه‌که‌ی، مایه‌ی سه‌رنج و تییبینی و په‌سنی ئه‌و که‌سانه‌ بووه که سه‌ردانی که رکوکیان کردووه یان پییدا تپه‌په‌یون. هه‌رچه‌نده په‌ره‌سه‌ندنی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی توند‌ره‌و و مملانیی سیاسی هه‌ندی زانی به‌م سروشته‌ گه‌یاندووه، به‌لام نه‌یتوانیوه به‌یه‌کجاری بیسپرتیه‌وه و له‌به‌ینی ببات.

شاری که رکوک له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی له‌ گه‌لیک له‌ دیارده و سیماکاندا هاوچه‌شنی شاره‌کانی تری کوردستان و عیراقه، به‌لام له‌ هه‌مان کاتدا خودان کۆمه‌لی تاییه‌تمه‌ندییه که وای کردووه به‌ئاسانی له‌ شاره‌کانی تر جودا بکریته‌وه. ئه‌م تاییه‌تمه‌ندیانه له‌ میانه‌ی لیکۆلینه‌وه‌که‌ماندا

به وردى دهخه ينه رپو. ئه مانه و چه ندين فاكته رى تر، كه ركوكيان كر دوو ته چه قى ژماره يه كه له كيشه سه ره كى و ئالۆزه كانى عىراق له ده ستيكى دامه زراندى ئه م ده وله ته وه تا وه كوو ئه و رۆ.

هۆيه كانى هه لېژاردن:

زۆرىك له نووسه ر و ميژوونوس و پۆشنبيران به سانايى ده توانن ئه و راستيه بزائن كه پيژهى هه ره زۆرى نووسين و تويژينه وه ميژووييه كان له عىراق به گشتى و له كوردستان به تايبه تى، له باره ي ميژووى سياسيه وه ن. له چاوپيڤداخشانيكى ئه و ليكۆلينه وه و نووسينه ميژووييانه ي ده رباره ي شارى كه ركوكيش نووسراون، زۆر به ئاسانى تيبيني ئه وه ده كرپت كه پيژهى هه ره به رزيان ده رباره ي ميژووى سياسيه . ميژووى كۆمه لايه تى كه ركوك بايه خيكي ئه وتۆى پى نه دراوه، ليره وه پيوستيه كى زانستى زۆر هه يه بۆ ليكۆلينه وه له بارودۆخى كۆمه لايه تى و ئابوورى و كولتورى كه ركوك له سه رده مه جياوازه كانى ميژوودا به گشتى و ميژووى نوئى و هاوچه رخ به تايبه تى. هه لېژاردنى ماوه كه ش (سه رده مى پاشايه تى) (۱۹۲۱-۱۹۵۸) له چوارچيويه ئه و روانگه يه وه ديت كه شارى كه ركوك له دواى جهنگى يه كه مى جيهانييه وه، له ئاكامى كۆمه ليك هۆ، پووبه پووى گه ليك گۆراني ديموگرافى و كۆمه لايه تى و كولتورى بووه ته وه. له هه مان كاتدا ئه وه به زه قى ده بينرپت كه ده ست ده برى بۆ ميژووى ئه م شاره و هه ولى زۆر ده درپت

له پیناوی بۆچوونی سیاسی و بهرزه‌وه‌ندی جیاوازا، میژووه‌که‌ی بشیۆینریت. خستنه‌رووی میژووی سیاسی و کۆمەلایەتی و کولتووری راسته‌قینه‌ی کەرکوک، ئەرکیکی ته‌نها زانستی نییه.

گرفته‌کانی کتیبه‌که:

گومان له‌وه‌دا نییه لیکۆلینه‌وه ده‌رباره‌ی شاریکی لیکترازاوی میژووی پر له کیشه‌ی سیاسی و نه‌ته‌وایه‌تی، کاریکی سه‌خت و دژواره، به‌تایبه‌تی لیکۆلینه‌وه‌که بواریکی هه‌ستیار و ورد و ئالۆزکای کردووه‌ته ئامانج. له کاتیکدا له دنیای پیشکه‌وتوودا لیکۆلینه‌وه له بواری میژووی کۆمەلایەتی و کولتووری و ئابووری گه‌یشتوونه‌ته ئاستیکی بالای زانستی میژوو، ده‌بینین لیکۆلینه‌وه کۆمەلایەتییه‌کان له نیوه‌ندی لیکۆلینه‌وه کوردییه‌کاندا، ته‌نانه‌ت له لیکۆلینه‌وه عیراقییه‌کان و ولاتانی ده‌وروبه‌ریشدا، هیشتا نه‌بوونه‌ته سه‌رمه‌شق و توێژه‌ران دوودلییه‌کی زۆریان به‌رانبه‌ر هه‌یه. هۆی ئه‌وه‌ش له زۆر باردا بۆ نه‌بوونی پاشخانی مه‌عریفیی توێژه‌ره‌کان و که‌می و په‌رشوبالویی زانیاری و داتا‌کان و سه‌رچاوه میژوویی پێوسته‌کان ده‌گه‌رێته‌وه. به‌دلنیاییه‌وه نووسه‌ری ئەم کتیبه‌ پێی به‌ ته‌له‌ی هه‌ردوو گرفته‌که‌دا ته‌قیوه و سه‌ختییه‌کی زۆری له پیناوی دۆزینه‌وه‌ی سه‌ره‌داوی شیوه‌ی نووسینی کتیبه‌که‌ چه‌شتووه.

شاری کەرکوک بۆ دوو جار له سالانی (۱۹۹۱) و (۲۰۰۳)دا، دووچاری سووتان و تالانی دامه‌زراوه حکومیه‌یه‌کان هات. ئەم میژووانه هه‌رچه‌نده

به خالی وه‌رچه‌خان له میژووی شاری که‌رکوک ده‌درینه‌ قه‌له‌م، به‌لام له راستییدا دوو کاره‌ساتی کاریگه‌ر بوون سه‌باره‌ت به میژووی نوێ و هاوچه‌رخێ شاره‌که، چونکه‌ چه‌ند که‌س و لایه‌نیکی شاراوه به‌ هوێ به‌رژه‌وه‌ندی ته‌سک و تایبه‌تیان ده‌ستیان چوو سه‌وتانی دۆسیه‌ی فه‌رمانگه‌کانی (دادوه‌ری، پۆلیس، تاپۆ و... هه‌ی دیکه‌)، ئه‌و دۆسیه‌یانه‌ی میژووی وردی پیکهاته‌ کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و سیاسی و کولتورییه‌کانی دانیشتیوانی که‌رکوکیان له‌خۆ گرتبوو. توێژه‌ری ئه‌م کتیبه‌ زۆر هه‌ولێ دا له به‌غدادی پیته‌خت کۆپی ئه‌و به‌لگه‌نامه‌ی ده‌ست بکه‌ویت، به‌لام کاربه‌ده‌ستانی به‌عس بو چه‌سه‌پاندنی سیاسه‌تی به‌عه‌ره‌بکردنی که‌رکوک له‌ ماوه‌ی چل سال‌دا، هه‌موو هه‌ولیکیان دا‌بوو بو ئه‌وه‌ی ده‌ستکاری هه‌موو ئه‌و زانیاریانه‌ بکه‌ن و ئه‌وه‌شی له‌ قازانجی سیاسه‌ته‌کانیان نه‌بوو له‌نیوی ببه‌ن یا بیشارنه‌وه. له به‌غدایش ده‌زگا‌کان تووشی سه‌وتان و تالانکردن بوون و له‌وه‌ ناچێ کاربه‌ده‌ستانی نوێ عێراقیش زۆر به‌په‌رۆش بن بو ده‌رخستنی راستیه‌کان، ئه‌مه‌ ئه‌گه‌ر له‌ کاناگی دله‌وه‌ دلخۆش نه‌بن به‌ ئاکامه‌کانی سیاسه‌تی حکومه‌ته‌یه‌که‌ له‌ دوا‌ی یه‌که‌کانی عێراق له‌ که‌رکوک.

هۆ و شیوازی چنگه‌وتنی به‌لگه‌نامه‌کان تا ئیستا له‌ کوردستان و عێراقیشدا گرفتی گه‌وره‌ی توێژه‌رانه‌. توێژه‌ره‌کان پێویسته له‌ رێگه‌ی په‌یوه‌ندی که‌سییه‌وه، به‌بێ بوونی ئاسانکاری له‌لایه‌ن لایه‌نه‌

بەرپرسەکانەو، هەولێ لێپراوانەى خۆیان بخەنە گەر بۆ بەدەستھێنانى بەلگەنامەکان لە ناوہو و دەرہوہى ھەرئێمدا.

گرفتى راستەقینەى ئامار و سەرژمێرییە فەرمییەکانیش لەوہدایە کە بەشى ھەرە زۆرى داتاگان لەسەر بنەمای لیوا وەرگیراوە، واتە ھەمووھکین نەک بەشەکی، دەگمەن نەبیت حسیب بۆ یەکەى کارگێرى (قەزای ناوہندی) نەکراوە. سەربارى ئەوہى ئەو ئامار و سەرژمێرییانە ھەلە و بێ سەرۆبەرى و کەموکۆپییەکیان تێدا بوو، دەبوو بە لێکدانەو و بەراورد و پارێزێکی زۆرہو مامەلەیان لەگەڵدا بکریت.

وہک لە لیکۆلینەو کۆمەلایەتییە ھاوچەرخەکان باوہ - بەتایبەتى ئەوہى پەيوەندى بە خوو و نەرىت و دیار دە و ھەلسوکەوتەکانەو ھەیە -، توێژەر زۆرتەر لە لیکۆلینەوہى بوارەکانى دیکە پێویستى بە پشتپێیەستن بە مێژووى زارەکی (*Oral History*) دەبیت. بۆ ئەم مەبەستە لەگەڵ کۆمەلە کەسیکی شیاو - بە پێوہرە زانستییەکانى مێژوو - دیمانە و چاویکەوتن ئەنجام دەدات، تاوہکوو ئەو بەسەرھات و پووداوە پەردەپۆشکراو و لەبیرکراوانە تومار بکاتەوہ و لیکۆلینەوہکەى پى دەوڵەمەند بکات. بەلام لەم پووہشدا، مەخابن لیکۆلینەوہکە زۆر سوودمەند نەبوو، ئەویش لەبەر چەند ھۆیک، لەوانە: ئەو کەسە بەتەمەنانەى پەيوەندیان بە پووداوە سەرەکییەکانى شارەکەو ھەبوو، یا زانیارییەکی چاکیان دەربارەى مێژووى ئالوگۆرە کۆمەلایەتیەکانى

که رکوک هه بوو، یان ئه وه تا کۆچی دوا بیان کردبوو، یان ئه وه تا له هه نده ران نیشته جی بوونه و په یوه ندیکردن پیا نه وه سه خت بوو.

پیکهاته ی کتیبه که:

کتیبه که له م پیشه کییه و ده روزه و چوار به شی سه ره کی و ئه نجام پیک هاتوو، له ده روزه دا به باش زانرا کورته یه ک ده رباره ی میژووی سیاسی شاری که رکوک له ماوه میژووییه که ی لیکۆلینه وه که (۱۹۲۱-۱۹۵۸) باس بکریت، تا وه کوو چوارچیوه ی میژووی رووداوه کۆمه لایه تیه کانی شاره که پشتراست بکریت وه و خوینه ریش ئاگاداری ده رباره یان هه بیته. بۆیه به دیاریکراوییه وه، ئه و به سه ره ات و رووداوه میژووییه خراونه ته به ر باس که تایبه تن به په ره سه ندن و گۆرانکارییه کانی شاره که و دواتریش ده سه لاتی سیاسی عیراق.

به شی یه که می کتیبه که، وه ک پیوستیه کی زانستی، ته رخان کراوه بۆ باسی پیکهاته کانی شار و دانیشتوانی له ژیر ناوی شار و پیکهاته ی دانیشتوان. ئه م به شه دوو ته وه ری له خو گرتوو: یه که میان: ئیکۆلۆجیای شار، که له میانه یدا باس له سنووری جوگرافی و هه لکه وته ی شاری که رکوک و گه ره که سه ره کییه کانی شاره که و شه قام و شوینه گشتیه کانی له (بازار، خان، گه رماو، گۆرستان) کراوه. هه ول دراوه به وردی مامه له له گه ل ناوی گه ره ک و شوینه گشتیه کان بکریت، بۆیه بۆ به دیه اتنی ئه م مه به سه ته پشت به داتا حکومییه کان به ستراوه و له

خشته ی تاییه تدا شیکردنه وه یان بۆ ئه نجام دراوه . ته وه ری دووه میان :
پیکهاته ی دانیشتوان و دابه شبوونی جوگرافیان، تاییدا هولّ دراوه به
شیوه یه کی زانستی و بیلایه نانه باس له قه باره ی هه ریه ک له پیکهاته
جیا جیاکانی شاره که و دابه شبوونی زمانی و ئایینیان بکریّت، چونکه
ئهم بابته له نیوه ندی لیکۆلینه وه زانستی و نازانستییه کانی هه موو
پیکهاته کانی عیراق و ته نانه ت جیهانیش زۆر باس کراوه، ئیمه له پای
دووباره نه بوونه وه ی داتاگان و زانیارییه کان، به باشمان زانی به کورتی و
رووکه شان به باسی بکهین، بۆیه ته نها ئاماژه مان به قه باره ی هه ریه ک له
پیکهاته کان کردوه له دووتوی سهرژمیارییه مه زنده کارییه کان و
فه رمییه کان و دواتریش به جیا میژووی ده رکه وتن و نیشه جیوونی
هه ریه که یان و دابه شبوونی جوگرافیان (زمانی و ئایینی) له گه ره که کانی
شاری که رکوک باس کردوه .

به شی دووه م، تاییه ت کراوه بۆ باسی " پیکهاته ی چینایه تی و په یوه ندییه
کۆمه لایه تییه کان ". ئهم به شه دابه ش کراوه ته سه ر سی ته وه ر،
یه که میان : له ژیر ناوی " چینوتویژه کۆمه لایه تییه کان " ه، که له میانه ییدا
هولّ دراوه چوارچیوه یه کی میژووی بۆ به شه کانی کۆمه لگه ی که رکوک
له چین و تویژاله کۆمه لایه تییه کان ده ستنیشان بکریّت. بۆ هیانه دیی ئهم
مه به سه شه، به پیناسه ی چه مکه کۆمه لایه تییه کاندایه رونه چووینه ته خوار
و خۆمان له تیۆر و پیناسه جیاوازه کانی چه مکی چینوتویژه
کۆمه لایه تییه کان به دوور گرتوه . پیناسه ساده و گشتگیره که ی چه مکی

چینوتوئیژه کان، بۆ پوونکردنه وه و خستنه پرووی پیکهاته ی چینایه تیی دانیشتوان سوودی لئ وهرگیراوه. بهو پیودانه ش کۆمه لگه مان دابه ش کردووه ته سهر سئ چینی جیا: (سهروو، ناوه پاست، خواروو). سه رباری ئه وه ش له بهر ئه وه ی شاری که رکوک له و قۆناغه میژوویییه دا چه ند بنه ماله یه کی ناودار و میژوویی، ده سه لات و نفووزی دیاریان هه بووه، به باشمان زانی خۆمان له باسکردنیان لانه دین. ته وه ری دووه م تاییه ته به "پیشه و پیشه کاران"، له م ته وه ردا ژیا نی پیشه گه ری و دابه شبوونی پیشه یی شاری که رکوک باس کراوه و دواتریش ئاماژه به په هه ندی په ره سه ندنه پیشه ییه کانی شاره که کراوه. له دوا ته وه ردا (په یوه ندیییه کۆمه لایه تیه کانی دانیشتوان)، هه ول دراوه به شیوه یه کی پوخت باس له په یوه ندیییه کۆمه لایه تیه کانی دانیشتوانی که رکوک بکریت، بۆیه دابه ش کراوه ته سهر دوو جوړ (ناوخییه کان و ده ره کییه کان). سه باره ت به په یوه ندیییه ناوخییه کانی که رکوک، له سه ر دوو بنه ما شی کراوه ته وه: په یوه ندیییه ئیتنیکی - ئایینییه کانی شار و په یوه ندیییه ئایینی - چینایه تیه کانی شار. هه رچی په یوه ندیییه ده ره کییه کانه، به هه مان شیوه به دوو ئاراسته ی جیا باس کراوه: په یوه ندیییه کانی شاری که رکوک له گه ل ناوچه کانی ده ور به ریدا، په یوه ندیییه کانی شاری که رکوک له گه ل شاره کانی دیکه ی عیراق.

به شی سئیه م ته رخان کراوه بۆ باسکردنی "په وشی خویندن و ته ندروستی و خزمه تگوزارییه گشتیه کان". ئه م به شه دابه ش کراوه ته

سەر دوو ته وەر، له یه که میاندا باس له "په وشى خویندن و فیژکردن" کراوه و چه شنه خویندنه جیا جیاکانی شاری که رکوک (فه رمی، ئایینی، ئەهلی) خراوته ژیر تیشک و لیکدانه وه، هه روا ئاماژه ش به که موکوپیه سه ره کییه کانی خویندن و فیژکردن (قوتابخانه و قوتابی و مامۆستا) و هه نگاوه کانی کزیوون و گه شه کردنی پرۆسه ی فیژکردن دراوه. له ته وه ری دووه مدا (بارودۆخی ته ندروستی و خزمه تگوزارییه گشتییه کان)، هه ولّ دراوه بابه تیانه باس له واقعی ته ندروستی شاری که رکوک (خه لک و نه خۆشییه کان، پزیشک و نه خۆشخانه و تیمارگه کان) بکریت، هه روه ها په رده ش له سه ر لایه نی خزمه تگوزارییه گشتییه کانی شاره که: پرۆژه کانی (دابینکردنی ئاوی پاک، وزه ی کاره با، ریگاوبان، ناوچه ی سه وزایی، بانک و ئاوه دانکاری و.. هتد) هه لّبمالین، له و پیناوه دا باس له لایه ن و کاره کانی ئەنجامده ری ئەو خزمه تگوزارییانه (شاره وانی، کۆمپانیای نهوت، ئیداره ی مه حه للی، ئەنجومه نی ئاوه دانکاری) کراوه.

هه رچی دوا به شه، تاییه ته به باسی "په و خساره کۆمه لایه تییه کانی شاری که رکوک". ئەم به شه دابه ش کراوه ته سه ر پینچ ته وەر، له ته وه ری یه که مدا باس له "خیزان" کراوه، وه ک بچووکتین یه که ی کۆمه لایه تیبی کۆمه لگه باس له قه باره و پۆلی خیزان (په روه رده کردنی مندالّ و په یوه ندییه خیزانییه کان) کراوه و پایه ی ئافره ت له کۆمه لگه ی که رکوکیش خراوته بهر باس. ته وه ری دووه م تاییه ت کراوه به باسی "دابونه ریت و بیروباوه ره کۆمه لایه تییه کان" و گرنگترین لایه نه کانی ئەم

بابه ته باس کراوه. ته وهری سییه م (پۆشاک و جهژن و بۆنه کان)، پۆشاک ی پیکهاته جیاوازه کانی کۆمه لگه ی که رکوک ی خراوه ته روو، هه روا جهژن و بۆنه ئایینی و نه ته وه کانی دانیشتوانیش باس کراوه. ته وهری چواره م بۆ باسی (هونه ر و وه رزش و هۆیه کانی کاتبه سه بریدن) ته رخان کراوه.

پافه و هه لسه نگانندی سه رچاوه کان:

بۆ ئاماده کردنی ئه م کتیبه، پشت به سه رچاوه ی جۆربه جۆر و هه مه چه شن به زمانه کانی (کوردی، عه ره بی، تورکی، ئینگلیزی) به ستراوه، لێره دا به پێی بایه خ و به سوودییان له کتیبه که دا، گرنگترینیان هه لده سه نگیین و شییان ده که ینه وه:

یه که م: به لگه نامه کان:

وته یه که هه یه پێی وایه: "میژوو به بی بوونی به لگه نامه نابیت". ئه م وته یه له رۆژگاری ئه مپۆدا بنه مایه کی سه ره کییه له پێبازی لیکۆلینه وه میژوو ییه کان و وه ک پێویستییه کی ئه کادیمی مامه له ی له ته کدا ده کریت، بۆیه له م روانگه یه وه بۆ ئاماده کردنی لیکۆلینه وه که هه ولێ نۆر درا تا وه کوو سوودی گه وره له به لگه نامه کان وه ربگیریت. به لگه نامه کان دابهش ده بنه سه ر دوو جۆر:

۱- به لگه نامه بلاونه کراوه کان:

ئهمانه به شیکیان ئه و به لگه نامانه که له ئه رشیقی نیشتمانی به ریتانی هه لگه یارون و راپۆرت و یادداشت و برووسکه ی وه زاره ته کانی: (فرۆکه وانی و دهره وه) ن. ئه م چه شنه به لگه نامانه زانیاری به بایه خ و گرنگیان دهرباره ی هه ندیک لایه نی وردی کۆمه لایه تیی تیدا بوو. به شیکی دیکه ی به لگه نامه بلاونه کراوه کان، ئه و به لگه نامانه بوون که بۆ سه ر زمانه عه ره بی وه رگێردارون و له خانه ی کتیب و به لگه نامه کانی عێراقی له به غداد (دار الکتب والوثائق العراقیه) پارێزران. ئه م به شه یان سوودی زۆریان له چه ند لایه نیکی کۆمه لایه تی (په ره سه ندنی دیمۆگرافی، گۆرانه کۆمه لایه تیه کان، پاشخانی میژوویی بنه ماله و که سایه تیه ناسراوه کان و.. تا دوا یی) بۆ کتیبه که تیدا بوو، به لام له به ره ئه وه ی له هه ندیک له زانیاریه کانیا ن به گومان بووین، بۆیه به پارێزه وه مامه له مان له گه لدا کردوون. هه رچی به لگه نامه عێراقیه کانه که گوزارشتن له راپۆرته کانی شاره وانی که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا، سوودی چاکیان له ده وه له مه ندرکدن کتیبه که دا هه بوو، چونکه ئه و راپۆرتانه سه رباری ئه وه ی بۆ یه که م جاره ده خرینه پوو، زانیاری باشیان دهرباره ی کاره کانی شاره وانی که رکوک و هه نگاوه خزمه تگوزاریه کانی شار و لایه نه کانی دیکه ی په یوه ست به کاروباری شاره وانییه وه له و پۆژگاره تیدا بوو.

۲- به لگه نامه بلاوکراوه کان:

ئەمانە بە لگه نامه ی جۆراوجۆر و هه مه چه شنن، پێشتر له لایه ن ده ستگا فه رمییه کان بلاو کراونه ته وه. ئەم جۆره به لگه نامه سوود و بایه خی زۆریان له ده وله مه ندکردنی کتیبه که دا هه بوو، چونکه زانیاری وردیان ده رباره ی میژووی شار و ناوچه که له خۆ گرتبوو، پشکدارییه کی گه وره شیان له پرکردنه وه ی که لینی میژووی کۆمه لایه تیی شاره که و ناوچه که به گشتی کرد. له نیۆ ئەم جۆره به لگه نامه نا، ئامار و تۆماره فه رمییه کانی ده وله تی عێراق گرنگییه کی له راده به ده ریان له ئاماده کردنی ئەم کتیبه دا هه بوو، چونکه ئەو به لگه نامه دا تا و زانیاری پر بایه خی ده رباره ی چه ندین لایه نی کۆمه لایه تیی شاری که رکوک ی له خۆ گرتبوو، له وانه: سه رژمییری دانیشتوان، ئاماری سالانه ی وه زاره تی ئابووری، وه زاره تی مه عاریف، وه زاره تی پلاندانان و. هتد ده رباره ی پرۆسه ی په ره سه ندنه کانی کایه کۆمه لایه تی و ئابووری و فیڕکردن و ته ندروستییه کانی شاره که تیدا بوو.

هه ر له نیۆ به لگه نامه بلاوکراوه کاند، راپۆرته کارگێڕییه کانی عێراق (Iraq Administration Reports 1914-1932)، که به ریتانییه کان له سالانی داگیرکاری و ئینتیدابدا ئاماده یان کردوون، شوینی تایبه تیان داگیر کردوو، به تایبه ت به رگه کانی (۲، ۴، ۵، ۷، ۸، ۹) له سی به شی یه که مدا سوودیان گه یاند. ئەم چه شنه به لگه نامه گوزارشت له روانگه ی ده سه لاتداریی ئەو پۆژگاره ی شاری که رکوک ده کات. هه روه ها

لیکۆلینه وه که سوودمه ند بووه له کۆنوسی کۆبوونه وه کانی ئه نجومه نی نوینه رانی عیراقی سه رده می پاشایه تی (محاضر مجلس النواب العراقي)، زۆریک له خولی دانیشته کان. به شیکی دیکه ی به لگه نامه بلاوکراوه کان بریتین له وه به لگه نامه ی له چه شنی کتیب بلاوکراونه ته وه، وهک: "الکورد فی الوثائق البریطانیة، عثمان علی"، (Osmanli Arsivi Daire، Baskanligi, Musul- Kerkuk ilgili Arsiv Belgleri 1525-1919)، هه ر پینچ به رگی "موصل ولایتی سالنامه سی". ئه مانه به هۆی جیا جیا، له زۆر پوه وه سوودیان له ده وه مه ند کردنی لیکۆلینه وه که دا هه بووه .

دوه م: دیمانه و یادداشت و گه شتنامه :

له راستیدا چاوپیکه وتن و یادداشت و گه شتنامه کان، جیاوازییه که یان ته نها ئه وه یه دیمانه کان بیره وه ریی ئه وه که سایه تی یانه یه که رۆلکی سه ره کیی ئه وتۆیان له تی کرای پووداوه کاندانه بووه و بیره وه رییه کان یان له شیوه ی کتیب بلاونه کراونه ته وه. لی ره دا بۆ پته و کردنی بۆچوون و پشتراستکردنه وه ی زانیارییه کان، کۆمه لیک که سایه تی له م پوه وه - به پیوه ری زانستی ریبازی لیکۆلینه وه میژووییه کان - هیژراونه ته ئاخاوتن، له وانه: فریش نزاریت چه تالیان (ئهرمه ن)، د. مار لویس ساکو (کلدان)، د. عه بدولا حوسین نه وتچی (تورکمان)، نووری فه قی (کورد).

هه رچی یادداشت و گه شتنامه کانه، ئه مانه بیره وه ریی ئه وه که سایه تییه ناسراوانه ن که رۆلی سیاسی یا رۆشنبیری و کۆمه لایه تی یان هه بووه و

دەرفه‌تی نووسینه‌وه و بلۆکردنه‌وه‌ی بیره‌وه‌رییه‌کانیان بۆ فه‌راهه‌م ووه . له وینه‌ی ئەمانه‌ش: (علاء‌الدین سجادی، گه‌شتیک له کوردستانا)، (عبدالرزاق الحسني، رحلة في العراق أو خاطرات الحسني)، (فاضل العزاوي، الروح الحية) و.. هتد.

سێیه‌م: گۆڤارو پۆژنامه:

به‌شیک له سه‌رچاوه‌کانی لیکۆلینه‌وه‌که بریتیین له‌و زانیاری و ورده هه‌والانه‌ی له گۆڤار و پۆژنامه‌کاندا بلۆکراونه‌ته‌وه، وه‌ک: گۆڤاری "اهل النفط"، پۆژنامه‌کانی "کرکوک"، "العراق"، "الوقائع العراقية". ئەمانه له هه‌ندی‌ک پوه‌وه گرنگی تایبه‌تی خۆیان هه‌بوو، به‌تایبه‌ت گۆڤاری "اهل النفط"، پۆژنامه‌کانی "کرکوک" و "العراق"، که هاوسه‌رده‌می ماوه‌ی لیکۆلینه‌وه‌که‌ن له به‌شی سێیه‌می کتێبه‌که سوودی زۆریان گه‌یاند.

چواره‌م: کارنامه زانکۆییه‌کان:

تیز و نامه زانکۆییه‌کان، شوێنیکێ به‌رچاویان له نیوه‌ندی لیکۆلینه‌وه ئەکادیمییه‌کاندا داگیر کردووه . بۆیه له‌م پوانگه‌یه‌وه هه‌ول دراوه به‌گوێژه‌ی توانا، سوود له‌و کارنامه زانکۆییانه وه‌ربگیریت و لیکۆلینه‌وه‌که به‌زانیارییه‌کانیان ده‌وله‌مه‌ند بکړیت. هه‌لبه‌ت ئەو کارنامه‌نه‌ی به‌کار هێنران، زۆریه‌ی زۆریان بلۆونه‌کراوه‌ن، له نموونه‌ی ئەمانه: تیزی دکتۆرای: (احمد الفكاک، احوال العراق الاجتماعية بين الحربين العالميتين ۱۹۱۸- ۱۹۳۹))، ئەم دکتۆرانامه‌یه سوودی هه‌بوو له ئاماده‌کردنی ئەم کتێبه‌دا،

چونکه سه‌رچاوه‌یه‌کی تایبه‌تمه‌ند و هاوشیوه بوو، سه‌رباری ئه‌وه‌ش وه‌ک لی‌کۆلینه‌وه پێشوو‌ه‌کان (الدراسات السابقه)، سوودی‌کی چاکی به‌کتیبه‌که‌ گه‌یاند. نامه‌ی ماسته‌ره‌کانی: (مه‌دی صالح سعید العباسی، کرکوک فی اواخر العهد العیمانی ١٨٧٦-١٩١٤)، (نبیل عکید محمود المظفری، دور نواب کرکوک فی مجلس النواب العراقي خلال العهد الملكي (١٩٢٥-١٩٥٨))، (دلشاد مه‌حمود عه‌بدورپه‌حمان، که‌رکوک لی‌کۆلینه‌وه‌یه‌کی می‌ژوو‌یی ده‌ربه‌اره‌ی پۆلی سیاسی و پۆشنبیری (١٩٣٢-١٩٥٨))، ئه‌مانه‌ش هه‌ریه‌که‌یان له‌ نووسینی ده‌روازه و به‌شی یه‌که‌م و دووه‌می کتیبه‌که‌دا که‌لکی زۆریان هه‌بوو.

پێنجه‌م: کتیبه‌:

بۆ ئاماده‌کردنی لی‌کۆلینه‌وه‌که‌، سوودی‌کی گه‌وره له‌م چه‌شنه سه‌رچاوه‌یه وه‌رگیراوه که‌ فره‌ زمان بوون:

١- زمانی کوردی:

هه‌رچه‌نده ئه‌و کتیبه‌نه‌ی به‌ زمانی کوردی بوون و له‌م لی‌کۆلینه‌وه‌یه‌دا سوودی‌ان لێ وه‌رگیراوه ژماره‌یان که‌م بوو، به‌لام نا‌کریت ئاماژه به‌ به‌ره‌مه‌کانی نووسه‌ری ناسراوی که‌رکوک "نووری تاله‌بانی" نه‌دریت، به‌تایبه‌ت کتیبه‌ی "ناوچه‌ی که‌رکوک و هه‌ولێ گۆرینی باری نه‌ته‌وه‌یی ئه‌م ناوچه‌یه"، ئه‌م کتیبه‌ له‌ ئه‌نجامی له‌خۆگرته‌ی زانیاری و ئاماژه‌ی می‌ژوو‌یی

هه لباردراو (استثنائی)، بوو ته سه رچاوه یه کی گرنگی میژوی و نووسه ر و توێژه رانی خۆمائی و بیانی پشتیان پئی به ستووه .

۲- زمانی عه ره بی:

رێژه یه کی زۆری سه رچاوه کانی کتیبه که بریتی بوون له و کتیبانه ی به زمانی عه ره بی نووسه رابوون و سوودی زۆریان له ده وله مه ندردنی کتیبه که دا هه بوو، به تایبه ت به ره مه جیا جیا کانی نووسه ری به ناوبانگی عیراقی "عه بدولپه زاق ئه لحه سه نی"، زانیاری پر بایه خیان تیدا بوو بۆ ئاماده کردنی به شی یه که می ئه م لیکۆلینه وه یه، چونکه نووسه ری ناوبراو به ر له سالی (۱۹۲۵) گه شتیکی کردوو بۆ شاری که رکوک و به چاوی خۆی سیما سه ره که یه کانی شاری یادداشت نووس کردوو و له به ره مه که نیدا ئامازه ی به و زانیاریانه داوه. هه روا کتیبی "مقدمه فی کیان العراق الاجتماعی" ی "هاشم جواد"، به و پیودانه ی کتیبیکی تایبه تمه ند و هاوسه رده می ماوه ی لیکۆلینه وه که بوو، جیی بایه خ و گرنگی تایبه تی بوو له ده وله مه ندردنی به شی دووه می لیکۆلینه وه که دا. هه رچه نده به رگی یه که می کتیبی "العراق، الطبقات الاجتماعیة والحركات الثوریة من العهد العثماني حتى قیام الجمهوریة" ی نووسه ری ناوداری فه له ستینی "حنا بطاطو"، به تایبه تی و وردییه وه باسی چینه کۆمه لایه تییه کانی شاری که رکوک ی نه کردبوو، به لام له گه ل ئه وه شدا که لکی زۆری له ریکه ستنی ده ق و شیوه ی تیزکردنی (طرح) بۆچوون و زانیارییه

میژووییه کان هه بوو، له م پوهوه چاوساخ و سه رمه شقیکی ئە کادیمی بوو
بۆ شیوه گرتنی ده قه میژووییه کان کتیبه که .

۳- زمانی تورکمانی:

له نیو سه رچاوه تورکمانییه کاندای سوود له چه ند کتیبیک وهر گیراوه،
به لام کتیبی "کرکوده اجتماعی حیات" ی نوسه ری تورکمان "شاکر
صابر الضابط" سوودی زۆری هه بوو. هه رچه نده نوسه ری ئە م کتیبه
زۆربه ی دابونه ریته کۆمه لایه تیبیه کان پیکهاته جیاوازه کان شاری
که رکوک ی داوه ته پال تورکمان و به ده گمه ن ئاماژه ی به دابونه ریته
کۆمه لایه تیبیه کان پیکهاته کان دیکه ی شاره که داوه، له گه ل ئە وه شدا
سوودی لی وهر گیرا بۆ پوونکردنه وه ی به شییک له و دابونه ریتانه و
به راوردکردنیان له گه ل دابونه ریته کان دانیشتوانی کورددا له
که رکوک، به تایبهت له به شی چواره مدا، چونکه زانیارییه کی
که موینه ی ده رباره ی دابونه ریت و خووه کان کۆمه لگه ی که رکوک ی
له و رۆژگارهدا گرتووه ته خۆ.

۴- زمانی ئینگلیزی:

زۆریک له و کتیبه ئینگلیزیانه ی به کار براون، له پاستیدا وهر گێردراون،
به لام مه خابن له زۆر باردا به هۆی جیاوه، وهر گێرانه کان ده قاوده ق و
دروست نین و که موکوپریان تێدایه، ئیمه بۆ پشتراستکردنه وه ی زانیارییه
میژووییه کان و بۆ دوورنه که وتنه وه له مانای ده قه په سه نه

ئینگلیزییه کان، به چاکمان بینی سه رچاوه ئینگلیزییه کان به کار بهینین و له ته کیشیدا سه رچاوه وه رگێدراره که به زمانی کوردی یا عه ره بی ئاماژه پێ دهین. له نیو ئەم چه شنه یاندا، کتیبی ئەفسه ر و نووسه ری ئینگلیزیی به ناویانگ ستیئن هیمسلی لۆنگریگ (S.H. Longrigg) له ژیر ناوی: "Iraq 1900 to 1950" و ئەفسه ری نیودار سیسیل جۆن ئیدمۆندز (C.J. Edmonds) به ناویشانی: "Kurds, Turks, And Arabs" له سه رچاوه پر بایه خ و گرنگه کانی لیکۆلینه وه میژووییه کانه، به تایبه ت که نووسه رانیان سالانیکی ژۆریان له که رکوک به سه ر بردووه و زانیارییه کی باشیان له باره ی میژووی ناوچه که هه بووه و تۆمار کردووه.

شه شه م: لیکۆلینه وه کان:

کۆمه له لیکۆلینه وه یه که به زمانی جۆراوجۆر له ده وله مه ندردنی ئەم کتیبه دا سوودی ژۆریان لی بینراوه، به تایبه ت لیکۆلینه وه کانی "د. جه بار قادر غه فوور"، له وانه: التكوين الاثني لسكان كركوك خلال الفترة (١٨٥٠-١٩٥٨)، كركوك قرن ونصف من التتريك والتعريب، السياسات الحكومية في كركوك خلال العهد الملكي (١٩٢١-١٩٥٨). ئەم لیکۆلینه وانه به و پێدوانه ی خاوه نه کانیان خۆی خه لکی شاره که یه و شاره زاییه کی چاکی ده رباره ی بارودۆخی ئەو پۆزگار هه یه، جیی بایه خی تایبه تی بوون، به لām ئەمه مانای ئەوه نادات به ده سه ته وه که نووسه ری ئەم کتیبه هه موو زانیارییه کانی نیو دووتوی ئەو لیکۆلینه وانه ی به بی گومان خسته سه ر و

لیکدانه‌وه به‌کار هینابیت. له لیكۆلینه‌وه عه‌ره‌بیه‌کاندا سوودی زۆر له: "التوزیع الجغرافی للترکمان العراق" ی توێژهر "د. خلیل اسماعیل" و "أحياء كركوك ومعالمها" ی "صبحی ساعتچی" وه‌رگه‌راوه. له‌نیو لیكۆلینه‌وه ئینگلیزییه‌کانیشدا، توێژینه‌وه زانستییه‌کانی توێژهری ئیتالی میریلا گالاتی (Dr. Mirella Galleti) هاوکارییه‌کی تایبه‌تیان له‌ ده‌وله‌مه‌ندکردنی پاشخانی میژوویی کتێبه‌که‌دا کردوه، به‌تایبه‌ت ئه‌و لیكۆلینه‌وه‌ی که له ژێر ناوێشانی: (Report on Kirkuk by Modern European Visitors) دا بوو.

له کۆتاییدا ده‌بیت بلین که هه‌چ لیكۆلینه‌وه‌یه‌ک، به‌تایبه‌تی له‌ بواریکی وه‌ک ئه‌مه‌ی ئیمه‌دا و له بارودۆخی لیكۆلینه‌وه‌ی زانستی له ولاتی ئیمه‌دا و هه‌بوونی ئه‌و هه‌موو به‌ربه‌ست و کۆسپانه‌ی که دینه‌ به‌رده‌م توێژینه‌وه، بێ که موکۆپی نییه و پێویستی به‌ پێداچوونه‌وه و راستکردنه‌وه‌ی هه‌ندی له زانیارییه‌کانی هه‌یه بۆیه به‌دنیاییه‌وه ئه‌م کتێبه له‌ که‌موکۆرتی و ناته‌واوی به‌ده‌ر نییه و لافی کامل‌بوون لێنادات، به‌لام ئومیدمانه‌ کتێبه‌که‌ توانیبیتی شوینی خۆی له‌ خانه‌ی کاریکی زانستی کردبیته‌وه.

دهروازه

بارودۆخی سیاسی که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا

(۱۹۲۱-۱۹۵۸)

میژووی سیاسی که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا:

که رکوک^(۱) وه ک زۆربه ی شاره کانی دیکه ی ویلایه ته کانی عێراق: (به سپره، به غداد، موسل)، له ئاکامی ئوپراسیۆنه سه ربازییه کانی ولاتانی هاو په یمان له جهنگی یه که می جیهانی، له (۲۵ ی تشرینی یه که می ۱۹۱۸) دا، که وته نیو بازنه ی ده سه لاتی به ریتانیا وه^(۲). ئە وه ش خالی وه رچه خانی کاریگه ر بوو له میژووی شاره که، چونکه ئە و شاره نزیکه ی چوار سه د سال (له

(۱) به درێژایی میژوو ئە م شاره ناوی جۆربه جۆری به خۆ وه دیوه، به لام کۆنترین ناوبردنی به م شیوه یه ی ئە مپرویی (که رکوک) ده گه پێته وه بۆ سه ده ی پانزه هه می زایینی و له لایه ن "شرف الدین علی یزدی" له په رتووکی "ظفرنامه" دا به کار برآوه. (الیزدی، ظفرنامه، جلد یکم، (بتصحیح و اهتمام: محمد عباسی)، تهران، ۱۳۳۶ هـ. ش، ص ۴۹۶). ده رباره ی ناوه کانی ئە م شاره و بنه چه ی ناوی "که رکوک"، بپوانه: جمال بابان، أصول أسماء المدن والمواقع العراقية، الجزء الأول، الطبعة الثانية، ۱۹۸۶، ص ۲۴۸-۲۵۰؛ توفیق وهبی بک، الآثار الكاملة، الجزء الاول، اعداد: رفیق صالح، السليمانية، ۲۰۰۶، ص ۲۴۷-۲۵۷.

(۲) المس بیل، فصول من تاریخ العراق القریب (۱۹۱۴-۱۹۲۰)، (ترجمة: جعفر الخياط)، الطبعة الثانية، بیروت، ۱۹۷۱، ص ۱۵۳؛ شکری محمود ندیم، حرب العراق (۱۹۱۴-۱۹۱۸)، الطبعة الثامنة، بغداد، ۱۹۷۴، ص ۲۰۱.

نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌م تا کۆتاییه‌کانی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی)، له‌ژێر سایه و کۆنترۆلی ده‌وله‌تی عوسمانیدا بوو.

ئینگلیزه‌کان به‌مه‌به‌ستی قایمکردنی ده‌سه‌لاتیان و زه‌مینه‌سازی له‌ پیناویه‌ک‌خستنی ناوچه جیاوازه‌کانی عێراق، راسته‌وخۆ له‌لایه‌ن ئه‌فسه‌رانی سه‌ربازییه‌وه که‌وتنه‌هه‌لسۆراندنی کاروباری ناوچه‌ی که‌رکوک^(٣). په‌یره‌وکردن له‌م سیاسه‌ته‌ له‌ سه‌روبه‌ندی "کۆنگره‌ی قاهیره"^(٤) ش (١٢-٢٤ی ئاداری ١٩٢١) له‌لایه‌ن "سیر پیرسی کۆکس" (Sir Percy Cox) (سه‌رۆکی شاندى عێراق له‌ کۆنگره‌ی قاهیره) جه‌ختی له‌سه‌ر کرایه‌وه و سه‌لمینرا^(٥). بۆیه کاتیك مه‌سه‌له‌ی دروستکردنی ده‌وله‌تی عێراق هاته‌ گۆرێ، که‌رکوک و ناوچه کوردیه‌یه‌کانی خوارووی کوردستان له‌ راستیدا راسته‌وخۆ نه‌خرانه‌ ژێر کۆنترۆلی ده‌سه‌لاتدارانی ئه‌و ده‌وله‌ته^(٦).

(3) A.T. Wilson, Mesopotamia (1917-1920): A Clash of loyalties, Oxford University Press, London, 1931, P.86.

(٤) کۆنگره‌ی قاهیره بۆ ریک‌خستنی په‌یوه‌ندییه‌کانی به‌ریتانیای گه‌وره به‌ ناوچه‌کانی مانداته‌وه (عێراق، پۆژه‌لاتی ئوردن، فه‌له‌ستین) ساز کرا. بۆ زانیاری زیاتر، بڕوانه: یاسین طه‌ ظاهر العسکری، مؤتم‌ر القاه‌ره‌ والمسأل‌ه‌ الکرديه‌ فی الع‌راق، فی: المفصل فی تاریخ الع‌راق المعاصر، بیت الحکمه، ب‌غداد، ٢٠٠٢، ص ٨١١-٨٣٦.

(5) P.R.O, Report on Middle East, Appendix (10), Kurdistan, Fourth meeting of the political committee, March 15, 1921, Ps.59-60.

(6) P.R.O, Report on Middle East, Fourth meeting of the combined political and military committees, March 16, 1921, Ps.55-56.

بئى هۆ نه‌بوو که ئینگلیزه‌کان ئه‌و چه‌شنه‌سیاسه‌ته‌یان گرته‌به‌ر، په‌ره‌سه‌ندنه‌سیاسیه‌کانی دواتر، پروون و ئاشکرا دروستیی بۆچوونه‌کانی ده‌سه‌لاتدارانی ئینگلیزیان پشتراست کرده‌وه، به‌تایبه‌ت کاتیك به‌ریتانییه‌کان له (ته‌مموزی سالی ١٩٢١)دا، راپرسییه‌کیان به‌مه‌به‌ستی کاندیدکردنی "فه‌یسه‌ل کورپی حوسین" (١٨٨٣-١٩٣٣) بۆ ته‌ختی پاشایه‌تی عیراق ئه‌نجامدا، لیوای که‌رکوک له‌و راپرسییه‌دا به‌زۆرینه‌ی ده‌نگ له‌ دژی کاندیدکردنی "فه‌یسه‌ل کورپی حوسین" وه‌ستان، چونکه ئه‌مان ده‌سه‌لاتداریکی عه‌ره‌بیان نه‌ده‌ویست^(٧)، به‌لکوو تورکمانه‌کانی شار خوازیاری دانانی که‌سیکی تورک بوون^(٨)، که‌که‌مالیه‌کانیش هه‌مان نیازیان هه‌بوو^(٩). کورده‌کانیش دامه‌زراندنی حکومه‌تی کوردییان داوا ده‌کرد^(١٠). واته‌ئه‌مه‌به‌و مانایه‌دیت که‌ئهم ناوچه‌یه‌ئوه‌ره‌ت ده‌کاته‌وه‌بخه‌یته‌ژیر کۆنترۆلی عه‌ره‌ب. له‌راستیدا به‌شیک له‌تویژی سه‌رووی

(7) D. Kinnane, the Kurds and Kurdistan, Oxford University Press, London, 1957, P.37. (له‌وه‌رگێڕانه‌کوردیه‌که، ل ٢٨)

(8) S.H. Longrigg, Iraq: 1900 To 1950 (A Political, Social And Economic History), Oxford University Press, Great Britain, 1953, P.130. □

(في نسختها مترجمة الى العربية: الجزء الاول، ص ١٥٧)

(9) S. R. Sonyel, Turkish Diplomasy (1918-1923), Mustafa Kemal and the Turkish National Movement, Sage Publications Ltd., London, 1975, P.150.

(10) D. Mcdowall, A Modern History of the Kurds, I.B. Tauris & Co Ltd., London, 1996, P.167. (له‌وه‌رگێڕانه‌کوردیه‌که، ل ٢٨١)

کۆمه له دانیشتوانی کوردی که رکوک خوازیار بوون دهسه لاتی تورکه کان بگه پیته وه و له و پیناوه شدا شانبه شانی دسترۆیشتوو هکانی تورکمان له هه ولی هینانه دیی مه بهسته که یاندا بوون. له نیو ئه وانه دا، به رزه نجییه کان به تایبته که سایه تیبی به ناوبانگی که رکوک "سه یه ئه حمه دی خانه قا" له نمونه و به لگه ی دروستی ئه م راستییه ن^(۱۱).

سیاسه تی ئینگلیزه کان له قونای داگیرکاری (۱۹۱۸-۱۹۲۰) و سالانی ئینتیدابدا (۱۹۲۰-۱۹۳۲)، بریتی بوو له به هیزکردن و پشتگیریکردنی به رزه وهندیی سه رۆکه هۆز و شیخه به دهسه لاته کان. ده یانویست له ریگه ی پیگه ی ئه وانه وه، دهسه لاتیان به سه پینن به سه ر شار و ناوچه کاند^(۱۲). هه ره له و پیناوه دا، گرنگی تایبه تیان به چه ند دهسته و تاقمیک دا^(۱۳).

بارودۆخی شاری که رکوک له چوارچیوه یه کی گشتیدا، له گه ل هاتنی ئینگلیزه کان بۆ ناوچه که گۆرانکاری زۆری به خۆوه گرت. په نگه له دیارترین ئه و گۆرانانه، به بنکه کردنی شاری که رکوک بیته له پوهی سه ربازییه وه. به ریتانیا دوا ی ئه وه ی توانی که رکوک بخاته ژیر دهستی خۆیه وه، چه ندان یه که ی سه ربازیی له م ناوچه یه مۆل دا. به پپی

(۱۱) له به شهکانی داها تودا زیتر باسی ئه م که سایه تیبیه و بنه ماله و په یوه ندییه میژووییهکانی ده که یین.

(۱۲) فؤاد حمه خورشید، کرکوک قلب کردستان، من مطبوعات المديرية العامة للطباعة والنشر في وزارة الثقافة، السليمانية، ۲۰۰۵، ص ۶۲-۸۴.

(۱۳) له ته وه ری یه که می به شی دووه مدا به تیروته سه لی ئه م باسه لیك ده دهینه وه.

رپۆرتیکی هاوبه‌شی لیژنه سیاسی و سه‌ربازییه‌کانی به‌ریتانی، ژماره‌ی یه‌که سه‌ربازییه جیگیرکراوه‌کانی به‌ریتانیا له ناوچه‌که‌دا بریتی بووه له بیست و سی یه‌که‌ی سه‌ربازی^(۱۴). هه‌ولی لیپراوانه‌ی ئینگلیزه‌کان بۆ ئه‌وه بوو که ناوچه‌کانی که‌رکوک و موسڵیان له‌ده‌ست دهرنه‌چیت، که ده‌وله‌م‌ندن به‌ نه‌وت و بۆ به‌رژوه‌ندییه ستراتژی و سیاسیه‌کانی به‌ریتانیا گرنگن، بۆیه به‌ هه‌موو شیوه‌یه‌که له هه‌ولدا بوون بۆ هه‌شتنه‌وه‌ی ئه‌و ناوچانه له‌ژێر ده‌سه‌لاتی خۆیان. بۆ سه‌لماندنی ئه‌م پاستیه‌ ده‌کرێ ئاماژه به‌ وه‌ه‌یه‌ بکریت که ئینگلیزه‌کان پاش کۆتاییهاتنی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی دروستیان کرد به‌ نیوی "هیزی باشووری کوردستان" و مه‌لبه‌نده‌که‌ی له شاری که‌رکوک دانرا^(۱۵). ئیتر به‌و جۆره شاری که‌رکوک وه‌ک مه‌لبه‌ندیکی سیاسی و سه‌ربازی به‌ریتانیا مامه‌له‌ی له‌ته‌ک کرا.

دوای دروستکردنی ده‌وله‌تی عی‌راقیش، ئینگلیزه‌کان له‌سه‌ر ئه‌و سیاسه‌ته‌یان به‌رده‌وام بوون. هه‌میشه به‌رپه‌رچی هه‌موو هه‌نگاو و هه‌لو‌بستیه‌کی نه‌خواراویان ده‌دایه‌وه، که له پاشه‌پۆژدا ئه‌م مه‌رامه‌یان پووچه‌ل بکاته‌وه، بۆ نمونه سه‌رکو‌تکردنی جموجۆله نه‌ته‌وه‌بیه‌کانی کورد به‌ رابه‌رایه‌تی "شیخ مه‌حمودی به‌رنجی" (۱۸۸۴-۱۹۵۶) له

(14) P.R.O, Report on Middle East, Fourth meeting of the combined political and military committees, March 16, 1921, Ps.55-56.

(15) A.T. Wilson, Op.Cit, P.137.

چارچۆیه‌ی ئه‌م نیازه ناترازیت^(١٦). به‌ریتانییه‌کان هه‌میشه له که‌رکوک وه فه‌رمانی له شکرکیشییان ده‌رکردوه بۆ سه‌ر ناوچه کوردییه‌کان، له‌مه‌وه پروون ده‌بیته‌وه که شاری که‌رکوک نیوه‌ندیکی سه‌ربازی گرنگ بووه بۆ مانه‌وه و پارێزگاریکردنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ئینگلیز له ناوچه‌که‌دا. ده‌سه‌لاتدارانی عێراق له‌دوای سه‌ربه‌خۆبوونی عێراق (١٩٣٢)، به‌هه‌مان پێیاز و سیاسه‌تی ئینگلیزه‌کان شاری که‌رکوکیان کرده مه‌لبه‌ندی سه‌ربازی و هێرشبردن بۆ سه‌ر بزوتنه‌وه‌ی رزگاریخوازی کوردی له ناوچه جیاجیاکانی کوردستاندا^(١٧).

هه‌رچه‌نده شاری که‌رکوک له پووی کارگێری و به‌رپۆه‌بردنه‌وه سه‌ر به حکومه‌ته‌کانی عێراق بوو، به‌لام تا سالانی (١٩٢٤-١٩٢٥) به شیوه‌یه‌کی یه‌کلاکه‌روه‌وه نه‌چوووه پال ده‌وله‌تی عێراق. ئه‌م شاره که مه‌لبه‌ندی پشتیوانخوازی ده‌سه‌لاتی تورکه عوسمانییه‌کان بوو، پ‌قوکینه‌یان به‌رانبه‌ر به ئینگلیزه‌ه‌بوو، ئیدی بۆ گوزارشتکردن و پیشاندانی ر‌قئه‌ستوورییان به‌رانبه‌ر به ئینگلیزه‌ ده‌ستپۆیه‌نده‌کانیان، به‌رده‌وام باسیان له سه‌رکه‌وتنه‌کانی که‌مالییان ده‌کرد به‌سه‌ر یۆناندا. ئه‌و پ‌وژگاره

(١٦) ده‌رباره‌ی پ‌روانه: پ‌شکو‌حه‌مه‌ت‌ه‌ه‌یر ئا‌غجه‌له‌ری، شاری که‌رکوک له نیوان سالانی

(١٩١٧-١٩٢٦)، تو‌یژینه‌وه‌یه‌کی می‌ژوویی-سیاسییه، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل ١٨٧-٢١٧.

(١٧) ناوه‌پ‌استی مانگی نیسانی سالی (١٩٣٦)، ده‌سه‌لاتدارانی عێراق ئه‌و شاره‌یان کرده

مه‌لبه‌ندی فیرقه‌ی دووه‌می سوپای عێراق. شکرێ محمود ندیم، الت‌شکیلات العسکرية في

الموصل، في: موسوعة الموصل الحضارية، المجلد الرابع، الموصل، ١٩٩٢، ص ٢٢٨.

چونکه ئینگلیزه کان به باسی له و جۆره ته واو نیگه ران ده بوون، هه رچی باسی نه و سه رکه و تنانه ی بکر دایه، حسیبی نیشتمانپه روه ریی بو ده کرا له نیو دانیش تئوانی شاری که رکوک^(١٨) و له کۆپو دانیش تنه تاییه تیبیه کانیشدا ناوی به پێزه وه ده برا.

له لایه کی دیکه، که رکوک له سالانی ئینتیدابدا (١٩٢٠-١٩٣٢)، جموجۆلیکی سیاسی پێکخراوه یی به خۆه گرت و پێکخراوی خاوه ن بۆچوونی جیا جیای تیدا په یدابوو، له وانه: کۆمه له ی سه ره خۆبی کوردستان (١٩٢٠)^(١٩)، کۆمه له ی لاوانی کورد (١٩٢١-١٩٢٣)، کۆمه له ی به رگری تورکمان، کۆمه له ی کوردستان (١٩٢٧)، لقی کۆمه له ی خۆبیوون (١٩٢٧)^(٢٠)، کۆمه له ی پشتیوانی کوردان (١٩٣٠)^(٢١)، که زاده ی ئاراسته ی

(١٨) قاسم خلف عاصي الجميلي، العراق والحركة الكمالية (١٩١٩-١٩٢٣)، أطروحة دكتوراه، مقدمة الى مجلس كلية الآداب بجامعة بغداد، ١٩٩٠، ص ١٤٢.

(١٩) په فیک حیلمی، یادداشت، سییه مین چاپ، سلیمانی، ٢٠٠٣، ل ١٩٨- به دواوه؛ که مال ره ئووف محهمه د، مسته فا سایب ئه ستیره گه شه ی کورد، سلیمانی، ١٩٩٩، ل ١٣- ١٤؛ عثمان علي، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة (١٨٣٣-١٩٤٦) دراسة تاريخية وثائقية، أربيل، ٢٠٠٣، صص ٤١٠، ٤٣٠؛ وليد حمدي، الكرد وکوردستان في الوثائق البريطانية (دراسة تاريخية وثائقية)، لندن، ١٩٩١، صص ٢٠٦-٢٠٧؛ نه زه ند به گی خان، بزوتنه وه ی کورد، هیوا (گۆشار)، پاریس، ژماره (٧)، پاییزی ١٩٩٠، ل ٣٦-٣٧.

(20) Abbas Vali (ed), Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, Mazda Publishers, California, 2003, P.197.

سیاسی هه‌مه‌جۆر بوون، هه‌ر بۆیه‌ش بێ سۆنگه نه‌بوو که‌رکوک ببووه مه‌لبه‌ندیک بۆ به‌یه‌ک‌گه‌یشتنی سێ چه‌شنه بانگه‌شه: (کوردی، تورکی، به‌لشه‌فی)⁽²¹⁾، ئەو پراستییه‌ی بۆ به‌ریتانییه‌کان ببووه جی‌ی نیگه‌رانی و که‌وتنه‌وه‌ی ته‌نگوچه‌له‌مه له ناوچه‌که‌دا.

شه‌پۆلی ئه‌ویانگه‌شه و پرۆپاگه‌نده و جموجۆله‌ سیاسییه، له‌لایه‌ن به‌ریتانییه‌کانه‌وه ورد و به‌شینه‌یی مامه‌له‌ی له‌گه‌ڵ کرا. ناوه‌پراستی سالی (1923)، "هینری دۆبس" (Sir Henry Dobbs) کۆمیساری بالایی به‌ریتانی له عێراق (1923-1929)، بۆ دانیابوون له شکانه‌وه‌ی پرای خه‌لك به‌لای ده‌سه‌لاتدا، سه‌ردانی شاری که‌رکوک کردو ئاماده‌یی حکومه‌ت و ده‌سه‌لاتدارانی به‌ریتانی بۆ دابینکردنی مافه نه‌ته‌وه‌یی و که‌لتورییه‌کانی تورکمان جه‌خت کرده‌وه⁽²²⁾.

ئهو هه‌نگاوه و چه‌ند هه‌نگاویکی هاوشیۆه، بوونه هۆی داکه‌وتنی په‌رسه‌ندنی سیاسی کاریگه‌ر له میژووی ناوچه‌که، که به‌شداریکردنی بێ

(21) S.S.O, Mosul, Very secret, Kurdish Nationalism, (6th February, 1930); S.S.O, Mosul, Secret, Kurdish Nationalism and the Komeli Pishewani Kurdan, (18th February, 1930)

(22) S.H. Longrigg, Iraq (1900-1950), P.145.

(في نسخته المترجمة الى العربية، الجزء الاول: ص ١٩٠)

(23) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (7), 1920-1924, Report by: His Britannic Majesty's Government on the Administration of Iraq for the Period (April, 1923- December 1924), P.522. □

گرێڤوگۆلی لیوای که‌رکوک له هه‌لبژاردنه‌کانی ئه‌نجومه‌نی دامه‌زاندن^(٢٤) و یه‌که‌م سه‌ردانی "مه‌لیک فه‌یسه‌ل" بۆ شاری که‌رکوک، له رۆژی (١٢ی کانوونی یه‌که‌می ١٩٢٤)^(٢٥) و سازدانی خۆپیشه‌اندان به‌ مه‌به‌ستی پشتگیرکردن له "حکومه‌تی عێراقی عه‌ره‌بی"، له سه‌روه‌ختی سه‌ردانی لیژنه‌ی کۆمه‌له‌ی گه‌لان (شوباتی ١٩٢٥) بۆ به‌لاداخستنی کێشه‌ی ویلایه‌تی موسل^(٢٦)، له‌و په‌ره‌سه‌ندنه‌ نوێیانه‌ بوون که‌ بوونه‌ مایه‌ی ئه‌وه‌ی ئه‌م شاره‌ به‌ ده‌وله‌تی تازه‌دروستبووی عێراقه‌وه‌ بلیکنیریت. ئیتر له‌دوای لکاندنی شاری که‌رکوک و ته‌واوی ویلایه‌تی موسل به‌ ده‌وله‌تی تازه‌دروستبووی عێراقه‌وه‌، جموجۆله‌ سیاسیه‌کانی که‌رکوک، به‌وردیش جموجۆلی تورکمانه‌کان، که‌وته‌ کزی^(٢٧).

(٢٤) محمد مظفر الأدهمي، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٩، ص ٩٨.

(٢٥) بۆ یه‌که‌مجار له‌و میژووه‌دا ئالای عێراق له‌سه‌ر داموده‌زگاکانی که‌رکوک به‌رز کرایه‌وه‌. بڕوانه: عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الأول، الطبعة السابعة، بغداد، ١٩٨٨، ص ٢٠٥.

(٢٦) الأستقلال (جريدة)، (١٧ شباط ١٩٢٥). مقتبس من: عبدالأمير هادي العكام، الحركة الوطنية في العراق (١٩٢١-١٩٣٣)، النجف الأشرف، ١٩٧٥، ص ١٩٧.

(٢٧) بڕوانه: دلشاد مه‌حمود عه‌بدوپرره‌حمان، که‌رکوک لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی میژوویی ده‌رباره‌ی رۆلی رۆشنگیری و سیاسی (١٩٢٢-١٩٥٨)، نامه‌ی ماسته‌ر، پێشکه‌شی ئه‌نجومه‌نی کۆلیژی ئه‌ده‌بیات له‌ زانکۆی سه‌لاحه‌دین - هه‌ولێر کراوه‌، ٢٠٠٦، ل ٣٧٧.

به‌ر له کۆتاییه‌کانی سالانی ئینتیدابی به‌ریتانی، چه‌ند مافیکی پۆشنیری سنووردار به‌دی هات، وه‌ک ده‌رچوواندنی پۆژنامه^(۲۸) و بلاوکردنه‌وه‌ی کتیب به‌ زمانی خۆجییی و خویندن به‌ زمانی تورکمانی به‌پیی "قانونی زمانه‌ خۆجیییه‌کان" (قانون اللغات المحلیة) له‌ نیو‌قه‌زای ناوه‌ندی کهرکوکدا^(۲۹). ئیدی له‌م چوارچۆیه‌دا، ده‌سه‌لاتدارانی عێراق پاش پزگاربوونی عێراق له‌ ئینتیدابی به‌ریتانی، مامه‌له‌یان له‌گه‌ڵ ئه‌م شاره‌دا کرد^(۳۰).

سه‌روه‌ربوونی ده‌سه‌لاتی حکومه‌تی ناوه‌ندی عێراق به‌سه‌ر شاری کهرکوکدا، به‌ شیوه‌یه‌کی توندوتۆڵتر له‌دوای به‌ده‌ستخستنی سه‌ریه‌خۆیی عێراق له‌ (۳ی تشرینی یه‌که‌می ۱۹۳۲)دا په‌یدا بوو. ورده‌ ورده‌ ئه‌و چه‌ند جیاووه‌گه‌ (الامتیازات) پۆشنیری و کولتوریانه‌ی که‌ شاری کهرکوک هه‌یبوو، نه‌یانپه‌شت، به‌لکوو سه‌رباری ئه‌وه‌ش ئه‌و شاره‌ به‌زه‌قی که‌وته‌ ژێر چنگی فه‌رمانبه‌رانی عه‌ره‌بی شاره‌کانی دیکه‌.

(۲۸) وه‌کوو پۆژنامه‌ی "که‌رکوک"، که‌ سالی (۱۹۲۶) به‌ زمانی تورکمانی ده‌رده‌چوو، دواتر له‌ سالی (۱۹۳۰) له‌ چه‌ند ژماره‌یه‌کدا به‌ زمانی کوردیش بلاو ده‌کرایه‌وه‌.

احمد تاقانه، جریده (کرکوک) الکوردیه عام ۱۹۳۰، گولان العربی(مجلة)، العدد (۴۳)، أرییل، کانون الأول ۱۹۹۹، ص ۵۵-۵۹.

(۲۹) له‌ ته‌وه‌ری یه‌که‌می به‌شی سێیه‌مدا وردتر ئه‌م بابته‌ شی ده‌که‌ینه‌وه‌.

(۳۰) عبداللطیف بندر أوغلو، التکرمان فی عراق الثوره (تاریخهم، لغتهم، آدابهم، تراثهم)، بغداد، ۱۹۷۳، ص ۱۹.

فه‌رمانبه‌رانی خۆجی‌یی له پۆسته کارگێڕییه بالاکانی شار دوور
خرانه‌وه ^(٢١).

سوپای عێراق که دابه‌ش کرایه سه‌ر سی فیرقه، شاری که‌رکوک کرایه
مه‌لبه‌ندی فیرقه‌ی دووی ئه‌و سوپایه. فیرقه‌ی دوو که ئه‌رکی پاراستنی
سنوره‌کانی باکووری عێراق و کۆمپانیای نه‌وتی عێراقی سنووردار بوو،
تارماییه‌کی گه‌وره‌ی به‌سه‌ر شاره‌که دروست کردبوو ^(٢٢).

له سه‌رنجدانیکی گشتیدا، پوون ده‌بیته‌وه که له سییه‌کانی سه‌ده‌ی رابردوو
په‌ره‌سه‌ندنێکی سیاسی کاریگه‌ر و به‌رچاوی ئه‌وتۆ له بارودۆخی سیاسی
شاری که‌رکوک نه‌هاتووه‌ته‌ کایه، ته‌نها ئه‌وه نه‌بیته‌ که ده‌سه‌لاتدارانی
عێراق و ر‌اوێژکاره ئینگلیزه‌کانیان ویستویانه باری سیاسی ئه‌م شاره
سه‌قامگیر و دۆخه‌ کلتوورییه جیاوازه‌که‌ی له ر‌یگه‌ی جۆراوجۆره‌وه به
کلتووری عێراقه‌وه به‌سه‌رتیته‌وه و رایه‌لێکی په‌یوه‌ندی به‌هێز له‌نیوان ئه‌م

(٢١) بۆ نمونه ده‌گه‌من هه‌لکه‌وتووه کوردێک یا تورکمانێکی شار بۆ پۆستی
موته‌سه‌ریفیه‌تی لیوای که‌رکوک ر‌اسپێردرا بیته‌. له‌م باره‌وه، ب‌روانه: دلشاد مه‌حمود
عه‌بدوپه‌رهمان، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، پاشکۆی ژماره (٢).

(٢٢) مه‌مه‌د عب‌دوللا کاکه‌سه‌وور، پۆلی سیاسی و که‌لتووری ئه‌فسه‌رانی کورد له‌ بزافی
کوردایه‌تی کوردستانی باشوردا (١٩٢١-١٩٤٥)، هه‌ولێر، ٢٠٠٠، ل ٩٨.

شاره له گه ل دهسه لاتی ناوه ندی دروست بکه ن، که ئه و مه رامه شیان به تیپه پینی کات (۱۹۲۵-۱۹۴۱) تا راده یه ک بۆ چوو ه سه ر^(۳۳).

پیویسته بوتریت له ئه نجامی جهنگی دووه می جیهانییه وه (۱۹۳۹-۱۹۴۵)، چالاکیه سیاسییه کانی دهسته ی پووناکبیری که رکوکی چوو قوناغیکی نوئی و کاریگه ره وه، چونکه جهنگه که له سه ر بنه په تی ئایدیۆلۆژیی یه کتر بر سه ری هه لدا، له لایه ک نازیه ت و فاشیه ت بوونه جه مسه ریگ و له لایه کی دیکه ولاتانی وه ک: (به ریتانیا و یه کیتی سۆقیه ت) بوونه دا کۆکیکار له دیمۆکراتیه ت و جه مسه ریگی سه ره کیی دژ به بیروباوه ره کانی "ئه لمانیای نازی و ئیتالیا ی فاشی"^(۳۴).

هه موو ئه وانه ره نگدانه وه یان له سه ر چه شنی بیرکردنه وه و شیوه ی تی کۆشانی فیکری و سیاسی پووناکبیره که رکوکییه کان هه بوو. له و به ره نجامه دا ری کخسته نی سیاسی نه ئینی له نیو گه نجانی که رکوکدا هاته ئارا و کاریگه ری بیروباوه ره سیاسییه کانی ئه و پۆژگاره ش

(۳۳) بۆ گه واهی دروستی ئه م بۆ چوو نه، ده کری سه رنج بدریته به شدارییه کانی شاری که رکوک له خۆپیشاندان و په وت و بزافه نیشتمانیه کانی دواتری عیراق، وه ک: پشتگی ریکردنی شاری که رکوک بۆ "پا په پینی نیسان-مایسی ۱۹۴۱" و "وه سه به ی کانوونی ۱۹۴۸" و خۆپیشاندانه کانی سالانی "۱۹۵۲ و ۱۹۵۶" و شۆپشی "۱۴" گه لاویژی ۱۹۵۸.

(۳۴) بۆ درێژه ی ئه م باسه بروانه: دلشاد مه حمود عه بدور په رحمان، سه رچاوه ی پیشوو،

شوینپه‌نجه‌ی گه‌وره‌یان له‌سه‌ر خه‌باتی ئه‌و رێکخستنه‌ سیاسیه‌یه‌ نه‌خشاندوو، وه‌ک: "کۆمه‌له‌ی دارکه‌ر" (١٩٣٧) و "حزبی هیوا" (١٩٣٩) و رێکخستنه‌کانی "پارتی کۆمۆنیستی عێراق" له‌ سالانی جه‌نگی دووه‌می جیهانییدا^(٣٥).

دیارت‌ترین و پ‌رک‌یشترین رووداوی سیاسی سالانی جه‌نگی دووه‌می جیهانی سه‌باره‌ت به‌ شاری که‌رکوک، بریتیه‌یه‌ له‌ به‌شداریکردن و پشتگیریکردنی سه‌رانی "رووداوه‌کانی نیسان-م‌ایسی ١٩٤١"ی عێراق^(٣٦).

شاری که‌رکوک، به‌و پ‌ییه‌ی خاوه‌نی یه‌کێک (باباگورگور) له‌ ده‌وله‌مه‌نترین ک‌یلگه‌ نه‌وتیه‌یه‌کانی عێراق و ناوچه‌که‌ بوو، که‌ پ‌یوستیه‌کی بایه‌خ‌داری ئه‌و رۆژانه‌ی به‌رده‌وامبوونی کرده‌ جه‌نگیه‌کانی ولاتانی شه‌رکه‌ر بوو، پ‌یگه‌یه‌کی دیاری له‌ پلان و نه‌خشه‌ سه‌ربازیه‌یه‌کانی ناوچه‌ی رۆژه‌لاتی ناوه‌راستدا هه‌بووه. که‌رکوک دوا‌ی شاری به‌سپه‌، به‌ دووه‌م پ‌یگه‌ی گرنگ و ستراتیژیی به‌ریتانیا له‌ عێراق ده‌ژمێردرا. له‌و رۆژگاره‌ بووه‌ مایه‌ی نیگه‌رانی و ده‌پ‌راوکیه‌کی زۆر بۆ

(٣٥) هه‌مان سه‌رچاوه‌، به‌شه‌کانی سییه‌م و چواره‌م.

(٣٦) ده‌رباره‌ی "رووداوه‌کانی نیسان-م‌ایسی ١٩٤١"، ب‌روانه‌: عبدالرزاق الحسینی، الاسرار

الخفیة فی حركة السنة ١٩٤١ التحریرية، الطبعة الثالثة، لبنان، ١٩٧١.

به‌ریتانییه‌کان، که له دووتوی به‌لگه‌نامه‌کانی ئه‌رشیقی هێزی ئاسمانیان ده‌رکی پێ ده‌کریت^(٣٧).

له لایه‌کی دیکه‌وه، به‌پێی به‌لگه‌نامه‌یه‌کی ئه‌لمانی، له پۆژانی "پووداوه‌کانی نیسان- مایسی ١٩٤١"، ئه‌لمانیای نازی و ئیتالیای فاشی په‌یماننامه‌یه‌کی نه‌ینیان له‌نیوان خۆیاندا مۆر کردوه، به‌گوێره‌ی ئه‌و په‌یماننامه‌یه‌ له ساتی سه‌رگرتنی راپه‌رینی عێراق، هه‌ر لایه‌ک سه‌دا په‌نجای داها‌تی نه‌وتی عێراق بۆ خۆی ده‌بات^(٣٨).

به‌ریتانیایه‌کان هه‌ر له سه‌ره‌تاوه پلانی وردیان بۆ له‌باربردنی ئه‌و ئامانجه‌ی وڵاتی ئه‌لمانیای نازی و ئیتالیای فاشی دانابوو، که بریتی بوو له ته‌قاندنه‌وه و وێرانکردنی بیره‌نه‌وته‌کانی که‌رکوک و کۆگا نه‌وتیه‌کانی عێراق^(٣٩).

(٣٧) پروانه: ولید محمد سعید الاعظمی، انتفاضة رشید عالی الکيلاني و الحرب العراقية-البريطانية ١٩٤١، دراسة موثقة في المضامين السياسية والقومية والاستراتيجية لثورة مایس ١٩٤١، بغداد، ١٩٨٧، ص ٥٢-٥٤.

(٣٨) المصدر نفسه، ص ٥١.

(٣٩) د. ک. و. ع، الوحدة الوثائقية، وزارة الحرب، رقم الوثيقة (٢٠١/١٤٢٧)، اکس ان (٢٢٠٥)، سري للغاية، الموضوع: الخطة العامة (تخريب مخازن الوقود في العراق)، (حوادث مایس ١٩٤١). (نسخة مترجمة ومصورة عن الارشيف البريطاني).

شاری که رکوک، له پلانه به ره نگارییه کانی "حکومة الدفاع الوطني"^(۴۰) حکومتی بهرگری نیشتمانیشدا پیگهی دیاری هه بوو، چونکه رابه رانی "بزوتنه وهی نیسان- مایسی ۱۹۴۱" پاش تیكچوونی باری سه ربازیان و شکانه وهی تای ته رازووی هیز به لای بهریتانییه کاند، پلانی ئه وه یان هه بوو شاری که رکوک بکه نه دوا سه نگه ری رو به رپوونه وه . به گویره ی نووسینه کانی میژوونوسی عیراقی "عه بدولر هزاق ئه لحه سه نی"، که خۆیشی یه کیک له به شدار بووه کانی راپه رینه که بوو، پاش تیكشکانی به ره ی پیشه وهی سوپای به ره نگاری عیراق له (۱۹ مایس)، "حکومه تی بهرگری نیشتمانی" برپاری گواستنه وهی مه لبه ندی حکومتی له به غداده وه بو که رکوک خستوو ته بواری جیبه جیکردنه وه^(۴۱)، به و نیازهی که رکوک بکه نه دوا سه نگه ری سه ره کی بو به ره ره کانی هه لمه ته کانی هیزی بهریتانی^(۴۲) . به لام دواتر له (۲۹ مایس)، له ئه نجامی

(۴۰) ئه م حکومته له کاتی (پووداوه کانی نیسان- مایسی ۱۹۴۱) دا له لایه ن رابه رانی بزوتنه وهی مایسه وه هیترابوو ه ئارا، به نه مانی (پووداوه کانی نیسان- مایسی ۱۹۴۱) ئه میش بوونی نه ما .

(۴۱) ده رباره ی هۆیه کانی هه لئباردنی که رکوک، بروانه : نجم الدین السهروردي، التأريخ لم يبدأ غداً (حقائق وأسرار عن ثورتي رشيد عالي الكيلاني ۴۱ و ۵۸ في العراق)، قطر، ۱۹۸۸، ص ۱۲۵ .

(۴۲) عبدالرزاق الحسني، الاسرار الخفية، ص ۲۳۹-۲۴۴ .

پیش‌هاته نوپیه‌کانی کۆتایی پۆژانی راپه‌رین، ئه‌و کاره به‌ئه‌نجام نه‌گه‌یشت^(٤٣).

جه‌ماوه‌ری که‌رکوک به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی، راشکاوانه‌ هه‌لۆیستی دوژمنکارانه‌ی خۆیان، له‌ پۆژانی "پووداوه‌کانی نیسان-مایسی ١٩٤١" دا، به‌رانبه‌ر به‌ بالاده‌ستی ده‌سه‌لاتی به‌ریتانییه‌کان له‌ عێراق ده‌ربهری. هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای به‌رپابوونی راپه‌رینه‌وه، دانیشتیوانی که‌رکوک که‌وتنه‌ پالپشتیکردنی راپه‌رینه‌که‌ و ده‌ربهرینی خۆشحالییان به‌ گۆرپانکارییه‌ سیاسییه‌ نوپیه‌کانی به‌غداد. هه‌ر بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌ پیکهاته جیاجیاکانی شاری که‌رکوک، به‌جیا و له‌ هه‌ندی‌ک هه‌لدا پیکه‌وه، پشتگیری خۆیان بۆ راپه‌رانی "پووداوه‌کانی نیسان-مایسی ١٩٤١" دووپات کردووه‌ته‌وه‌ و شانديان په‌وانه‌ به‌غداد کردووه^(٤٤). هه‌روه‌ها نوپنه‌رانی لیوای که‌رکوکیش له‌ ئه‌نجومه‌نی نوپنه‌رانی عێراق هاوکات له‌گه‌ڵ په‌ره‌سه‌ندنه‌کانی به‌غداد، کۆده‌نگ بوونه‌ له‌سه‌ر لابرندی وه‌سیی ته‌خت "میرعه‌بدولئیلا" له‌ وه‌سایه‌ت و دانانی "شه‌ریف شه‌ره‌ف"

(٤٣) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الخامس، ص ٢٨٤.

(٤٤) ده‌رباره‌ی هه‌لۆیستی که‌رکوک و که‌رکوکیه‌کان له‌ (راپه‌رینی نیسان-مایسی ١٩٤١) دا، بپوانه: که‌مال مه‌زه‌ر، چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌ک له‌ مێژووی گه‌لی کورد، به‌رگی دووهم، (ئاماده‌کردنی: عه‌بدوللا زه‌نگه‌نه)، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی موکریانی، هه‌ولێر، ٢٠٠١، ل ١٣٠-١٤٨.

(١٨٨١-١٩٥٤) له شوپینی ئه‌و له‌و کۆبونوه‌وه هاوبه‌شه‌ی ئه‌نجومه‌نی نیشتمانی، که له (١٠ی نیسانی ١٩٤١) دا به‌سترا^(٤٥).

دانیشتوانی که‌رکوک له (٣ی مایسی ١٩٤١) دا خۆپیشاندان و پێپیان و به‌رفراوانیان ئه‌نجام دا^(٤٦)، پۆژنامه‌کانی به‌غداد ئه‌و خۆپیشاندان و پێپیان به‌ناوی "خۆپیشاندانی نیشتمانی گه‌وره‌ی که‌رکوک" وه‌ نیۆزه‌د کرد و له‌سه‌ریان نووسی^(٤٧). هێزه‌ سه‌ربازیه‌کانی عێراقیش (فیرقه‌ی دوو)، (٧ مایس) له‌ که‌رکوک گه‌مارۆی کێلگه‌کانی نه‌وت و ویستگه‌کانی ده‌رهینانی نه‌وتیان دا و ده‌ستیان به‌سه‌ردا گرت^(٤٨).

هه‌مان کات که‌رکوک بووه شوپینی نیشته‌وه‌ی فرۆکه‌کانی ئه‌لمانیای نازی و ئیتالیای فاشی. هێزی فرۆکه‌وانی ئینگلیزه‌کان، بۆ چاوشکێنی جه‌ماوه‌ری که‌رکوک و پێکانی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی هێزی ئاسمانی

(٤٥) م. م. ن، الدورة الانتخابية التاسعة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٤١، الجلسة المشتركة في (١٠ نيسان ١٩٤١)، ص ٤٥.

(٤٦) مصطفى نهريمان، بيره‌وه‌رییه‌کانی ژيانم، خانه‌ی (الحرية) بۆ چاپ، به‌غدا، ١٩٩٤، ل ٥٦.

(٤٧) پروانه: الزمان (جريدة)، بغداد، ٧ آيار ١٩٤١؛ العالم العربي (جريدة)، بغداد، ١٠ آيار ١٩٤١.

(٤٨) وليد محمد سعيد الاعظمي، المصدر السابق، ص ٥٤.

ئەلمانی و ئیٹالی، له (۱۴ی مایس) به فرۆکه جه‌نگیه‌کانیان که‌وتنه
بۆمبارانکردنی شاری که رکوک^(۴۹).

روداو ه سه‌ربازییه‌کانی (مایسی ۱۹۴۱) مانگیکی نه‌خایاند، له (۲ی
مایس) ده‌ستی پی‌کرد و له (۲۹ی مایس) کۆتایی پی‌هات. پاش
کۆتاییهاتنی راپه‌رین، دانیشتوانی شاری که رکوک که‌وتنه به‌ره‌مه‌تی
ترس و تۆقاندن و خه‌لکیکی زۆر خرا‌نه زیندانه‌وه، به‌وه‌ندازه‌ی له‌م
روده‌وه دوا‌ی به‌غداد و هه‌ولێر، شاری که رکوک پله‌ی سییه‌می له‌سه‌ر
ئاستی سه‌رجه‌م شاره‌کانی عێراق داگیر کردوه^(۵۰).

ولاتی عێراق له‌ دوا‌ی کپکردنه‌وه‌ی "روداو ه‌کانی نیشان-مایسی
۱۹۴۱"، وه‌ک پاشکۆیه‌کی ئابووری و سیاسی ده‌وله‌تی زله‌یزی
به‌ریتانیای لی‌هات، ئابوورییه‌که‌ی به‌هه‌مان شیوه‌ بووه ئابووری
جه‌نگ و جه‌نگیش درێژه‌ی کیشا، له‌ ئه‌نجامی ئه‌وه‌شدا
ده‌رهاویشه‌یه‌کی زۆری به‌دوا‌ی خۆیدا هیئا، به‌تاییه‌ت له‌ بواره‌کانی
ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی، له‌و ئاکامه‌دا باری گوزه‌رانی
دانیشتوانی قورس کرد و مۆرکی ژیانانی گۆری. ئه‌م په‌وشه‌ هه‌موو
چینوتویژ و گشت کونجیکی کۆمه‌لگه‌ی عێراقی گرتوه.

(۴۹) بروه‌نه: عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، المصدر السابق، الجزء الخامس، ص
ص ۲۶۶، ۲۸۴.

(۵۰) گیراوه‌کانی که رکوک (۲۷) که‌س بوون. که‌مال مه‌زه‌ر، چه‌ند لاپه‌په‌یه‌ک له‌ میژووی
گه‌لی کورد، به‌رگی دووه‌م، ل ۱۴۸.

راستی ئه و به شهی کۆمه لگا، ئه وهی که به "ره نجه ر" ناوزه ده کریت و کریکارانیس به شیکی دیاری پیک دینن، له هه مووان پترتر کاریگه ریی ئه و بارودۆخه یان به سه ره وه بوو، بۆیه ئه وان به ر له هه ر چینوتویژیکی دیکه بۆ بووژانه وه و خسته وه سه ریپیی باری ئابووریان به په رۆش بوون. ئه م حال و باره، به کۆتاییه اتنی جه نگیش گۆرانیکی بنه په تیی ئه وتۆی به خۆوه نه دی^(٥١). بۆیه له و پیناوه دا و بۆ دامه زرانندی سه ندیکا کریکارییه کان که ده سه ته به ری مافه کانی کریکاران بکات و به په رچی هه موو ره نگیکی چه وسانه وه بدات، کریکارانی عیراق به ده سه تپیکردنی مانگرتن و خۆپیشانندان له شاره گه وره کاندایا، که وتنه هه ولی دامه زرانندی سه ندیکا کریکارییه کان، به لام گرنگترین و کاریگه رترینیان له ژیهانی سیاسی عیراق بریتیه له پووداوه کانی "گاوریباغی" (١٩٤٦)، که له لایه ن کریکارانی "کۆمپانیای نه وتی عیراق" هه وه (IPC) له شاری که رکوک ئه نجام درا^(٥٢).

سه ره تایی ده سه تپیکردنی ئه و پووداوانه، به رزکردنه وهی یادداشتیک بوو له سه ره تایی مانگی حوزه بیراندا که چه ند کریکارییک له پیناوی چاککردنی باری گۆزه رانیان تیایدا چه ند داواکارییه کیان پیشکەش به به رپۆه به رایه تیی

(٥١) دلشاد مه حمود عه بدورپه حمان، سه رچاوهی پیشوو، ل ١٣٠.

(٥٢) جعفر عباس حمیدی، التطورات السياسية في العراق (١٩٤١-١٩٥٣)، مطبعة النعمان،

کۆمپانیا که یان کردبوو^(٥٣)، به لām به پێوه به رایه‌تی کۆمپانیا وه لāmی ئه‌و داواکارییه‌ی نه‌دایه‌وه، بۆیه ئه‌و هه‌لۆیسته کرێکاره‌کانی سوورتر کرد و له پۆژی (٨ی حوزه‌یران) دا چهند یادداشتیکی هه‌ر په‌شه‌ئامیزیان ئاراسته‌ی به پێوه به رایه‌تی کۆمپانیا کرد. کۆمپانیا له‌و پۆژه به‌دواوه کاره‌که‌ی به‌هه‌ند وه‌رگرت و سه‌ره‌تاش که‌وته هه‌مه‌هانگی و پلانداپشتن له‌گه‌ڵ "عه‌بدولپه‌زاق فه‌تاح" به پێوه به‌ری پۆلیسی که رکوک به‌مه‌به‌ستی ئاماده‌باشی بۆ هه‌ر رووداوێکی له‌ناکاو. له‌ ئاکامی درێژه‌کێشانی کێشه‌که، کرێکاران (٣ی ته‌مموون) مانگرتنی گشتییان له‌ "گاورباغی" پراگه‌یانند^(٥٤). هه‌ر له‌یه‌که‌م پۆژی ده‌ستپێکردنی مانگرتنی گشتیه‌وه، پێکخستنه‌کانی پارتی کۆمونیستی عێراقی له‌ که رکوک، که‌وتنه‌ پشتگیریکردنی داواکارییه‌کانی کرێکاران و هاندان و ئاراسته‌کردنیان^(٥٥).

هه‌رچه‌نده "رووداوه‌کانی گاورباغی" له‌ سه‌ره‌تادا به پالنه‌ری ئابووری سه‌ریان هه‌لدا، به لām له‌ ئاکامی ئه‌و په‌ره‌سه‌ندنانه‌ی به‌خۆوه‌ی گرتن،

(٥٣) ده‌رباره‌ی داواکارییه‌کان، بپوانه: عبدالرزاق الحسنی، تاریخ الوزارات العراقية، الجزء السابع، ص ١١٢.

(٥٤) بپوانه: عبدالرزاق الحسنی، تاریخ الوزارات العراقية، الجزء السابع، ص ١١٥-١١٨؛ محمد مهدي كبة، مذكراتي في صميم الاحداث (١٩١٨-١٩٥٨)، منشورات دار الطليعة، بيروت، تشرين الثاني ١٩٦٥، ص ٢٠٨-٢١٠.

(٥٥) يوسف حنا يوسف، مذكرات يوسف حنا يوسف (ابو حکمت)، مطبعة التعليم العالي، اربيل، دون سنة الطبع، ص ٣٨.

پیرهوی پووداوه کانی به ئاقاریکی سیاسییانهی پوودا پۆشتن. کریکاره مانگرتووه کان ئیواره ی هه موو پۆژیک، وه ک پیشه، له گاوریباغی کۆ ده بوونه وه و وتاریان بۆ ده خوینرایه وه. ریپپیان و وتار خویندنه وه له لایه ن لیژنه ی بالای مانگرتنی کریکاران له گاوریباغی به مه به سستی هۆشیارکردنه وه ی کریکاره مانگرتووه کان، له سیما سه ره کییه کانی ئه و قه له مبهازه میژووییه ی خه باتی چینی کریکاری حسیب ده کریت^(۵۶).

پیداگرتنی کریکاره مانگرتووه کان، حکومه تی ناچار کرد به هه لویستی خۆیدا بچیته وه. یه که م هه نگاوی حکومه ت له پۆژی (۸ی ته مموون) دا، گۆرپینی موته سه رپیف "ئه مین خالس" بوو به "حه سه ن فه می". موته سه رپیفی نوێ هه ر زوو که وته خۆ بۆ به لاداخستنی ئه و بارودۆخه نااسایی و شله ژاوه ی شاری که رکوک، بۆیه په یوه ندیی به کریکاره مانگرتووه کانه وه کرد و به لئینی جیبه جیکردنی هه موو ئه و داواکاریانه ی پی دان که له توانایدا هه یه جیبه جیبی بکات. له (۱۰ی ته مموون) به یاننامه یه کی بۆ کریکاره مانگرتووه کان ده رکرد، که تیایدا هاتبوو کۆمپانیا ئاماده ی تیدا یه بۆ جیبه جیکردنی داخوازییه کانیا ن ته نها به و مه رجه ی بگه رپنه وه

(۵۶) رزاق ابراهیم حسن، تاریخ الطبقة العاملة في العراق بين الاضرابات و بناء التنظيم النقابي

(۱۹۱۸-۱۹۶۸)، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بیروت، ۱۹۷۶، ص ۷۸.

سه‌ر کار، به‌لام مانگرتنه‌که به‌لینه‌کانی موته‌سه‌ریف بلاوه‌ی پی‌ نه‌کرا، کریکاران سوور بوون له‌سه‌ر درێژه‌دان به‌ مانگرتن^(٥٧).

موته‌سه‌ریف چه‌ند جاریکی دیکه له‌ پۆژانی (١١ و ١٢ ی ته‌مموون) له‌گه‌ل نوینه‌رانی کریکاران که‌وته‌ و توویژه‌وه، کریکاران ه‌ر پیداکر بوون له‌سه‌ر مانگرتن^(٥٨)، بۆیه موته‌سه‌ریف به‌ بیانوی ئه‌وه‌ی ئه‌و مانگرتن و کۆبوونه‌وانه کار ده‌که‌نه سه‌ر باری ئاسایشی گشتی شار، به‌پیی قانونی گ‌ردبوونه‌وه‌کانی عوسمانی (قانون التجمعات العثمانية)، ژماره (١٣١) ی سالی (١٩١٠)، بریاری دا هیز بۆ کۆتاییه‌په‌ینانی ئه‌و مانگرتنه‌ بخاته کار^(٥٩). له‌و ئه‌نجامه‌دا ئیواره‌ی پۆژی (١٢ ی ته‌مموون)، هیزی پۆلیس له‌ سێ لاوه‌ ده‌وری کریکاره مانگرتووه‌کانی گاورباغی دا، چه‌ند جاریک فه‌رمانی بلاوه‌پیکردنیان پی‌ دان، به‌لام به‌گوئیان نه‌کردن. به‌پیی ئه‌و لیکۆلینه‌وانه‌ی دواتر له‌لایه‌ن حکومه‌ته‌وه ئه‌نجام درا، یاریده‌ده‌ری به‌رپۆه‌به‌ری پۆلیس (سه‌عید عه‌بدولغه‌نی) چه‌ند جاریک فه‌رمانی به‌ مانگرتووان داوه‌ بلاوه‌ی لی‌ بکه‌ن، به‌لام به‌گوئیان

(٥٧) جعفر عباس حمیدی، السیاسیة فی العراق (١٩٤١-١٩٥٢)، مطبعة النعمان، النجف، ١٩٧٥. ص ٤٣٦-٤٣٧.

(٥٨) پیدانی به‌لینی ناراست و ده‌ستیده‌ستییکردنی کریکاران له‌لایه‌ن کۆمپانیاوه‌ وای کردبوو کریکاره‌کان سه‌ر سه‌خت بن له‌ نواندن هه‌لوێستیان.

(٥٩) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء السابع، ص ١١٤.

نه کردوو، به لکوو که وتوونه ته بهرد تیگرتنیشی، بویه ئه وانیش دهست دهکن به تهقه^(٦٠)، له ئاکامدا ژماره یهک کریکاری مانگرتوو دهکوژرین و زۆری دیکهش زامدار دهبن^(٦١).

له ئه نجامی پروداوه کانی گاوریباغییه وه، دهنگی ناپه زایی له زۆر لاره دژ به پهفتاره کانی حکومت و کۆمپانیای نهوتی عیراقی سنووردار بهرز بۆوه. حکومت ههولێ ئه وهی دا تۆمهتی کوشتاره که بخاته ئه ستهوی کریکاره مانگرتوووه کان، به لām دواتر له لایه ناپه زۆرتی ئه و لێژنه

(٦٠) عبدالرزاق الحسني، المصدر نفسه، الجزء السابع، ص١١٦؛ عبدالرحمن البياتي، سعيد قزاز ودوره في سياسة العراق حتى عام ١٩٥٩، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ٢٠٠١، ص٦٣.

(٦١) سهبارت بهو ئاکامه، جیاوازییهکی بهرچاو له نیو سهرچاوه کانداهیه، به پیی سهرچاوه فهرمییه کان بئ، پینج کهس کوژراوه و چواردهش بریندار بووه، بپروانه: عبدالرزاق الحسني، تاریخ الوزارات العراقية، الجزء السابع، ص١١٦. به لām هه نديک سهرچاوه پييان وایه ژماره که له وه زیاتره و حکومت بۆ که مکردنه وهی قه باره ی تاوانه که ی ئه و زانیارییه ی تێ بزر کردوو. (مهجید خدوری) ده لیت: هه شت کوژرا و ژماره یهک بریندار، توێژه ریکیش ده لێ شهش کوژرا و چوارده بریندار، هه شه زۆر له وه زیاتر هه لده کشی و ده یگه نیتته شانزه کوژرا و ده یان بریندار. بپروانه: خالد محسن محمود الراوي، تاریخ الحركة العمالية في القطر العراقي (١٩٦٨-١٩٧٥)، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٨٠، ص٥٤؛ رزاق ابراهيم حسن، المصدر السابق، ص٧٤؛

فهرمییانه ی که بۆ مه بهستی لیکۆلینه وه ی پووداوه کان پیک هینران، پوون کرایه وه که که مته رخه می دهسه لاتدارانی که رکوک بووه ته هۆی پوودانی ئه و کوشتاره ^(۶۲).

هه رچه نده له دهقی راپۆرتیکدا هاتبوو که پیویسته به پێوه بهری گشتیی پۆلیس و جیگیرهکانی دهست له کار بکیشنه وه، به لام له ئه نجامی دهستیوهردانی بالیۆزخانه ی به ریتانی، هه لۆیست له به رانه ر ئه و به رپرسانه وهرنه گیرا، بۆیه ش وه زیری ناوخی (عه بدولا قه ساب) دهستی له کار کیشایه وه ^(۶۳).

پووداوهکانی گاوریباغی ههست و سۆزی جه ماوه ری که رکوک و وروژاند و پۆزی (۱۳ی ته ممووز) به ژن و پیر و جه وانیا نه وه خۆپیشاندانیکی گه وره یان پیک خست و درووشمی "پرووخی حکومه تی ئه رشه د ئه لعمه ری" یان به رز کرده وه و ناره زاییان دژی ئینگلیزه کان و نۆکه رانیان ده ربپی و داوی ده سته جی به ردانی گیرا وه کانیا ن کرد ^(۶۴).

له لایه کی دیکه سه ندیکا کریکاریه کان و پارته سیاسیه کان سهر گۆره پانی ئه و پۆژگاره ی عیراق، به توندی کوشتاره که یان مه حکووم

(۶۲) عبدالرحمن البیاتی، المصدر السابق، ص ۶۳-۶۴.

(۶۳) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء السابع، ص ۱۱۷.

(۶۴) جعفر عباس حمیدی، المصدر السابق، ص ۴۳۹؛ نصیر سعید کاظمی، المصدر السابق، ص ۲۱۰.

کرد و یه‌ک به‌دوای یه‌ک یادداشت و ناره‌زایی خۆیان ئاراسته‌ی حکومت کرد^(٦٥). رۆژنامه‌خاوه‌ن هه‌لۆیسته‌نیشتمانییه‌کانی عیراقیش، له‌ئه‌نجامی رۆوداوه‌کانی گاورباغیدا به‌ده‌نگ هاتن و ئیدانه‌ی کوشتاره‌که‌یان کرد و په‌رده‌یان له‌سه‌ر رۆوداوه‌ خۆیناوییه‌که‌ی گاورباغی هه‌لمالی^(٦٦).

ده‌رئه‌نجامی گه‌رنگ و دیاری "رۆوداوه‌کانی گاورباغی"، جێبه‌جێکردنی داواکارییه‌کانی کریکاران له‌لایه‌ن کۆمپانیای نه‌وتی عیراق له (١٦) ته‌ممووزی (١٩٤٦)دا و گه‌رانه‌وه‌ی کریکاران بۆ سه‌ر کاره‌کانیان و دواتریش رۆوخانی حکومتی "ئه‌رشه‌د ئه‌لعومه‌ری" بوو له (١٤) تشرینی دووه‌می (١٩٤٦)دا^(٦٧).

په‌ره‌سه‌ندنه‌ سیاسییه‌کانی دواتری شاری که‌رکوک، راشکاوانه‌ ناحه‌زایه‌تی و رقوقینه‌ی دانیشتوانی ئه‌م شاره‌ به‌رانبه‌ر به‌ ده‌سه‌لاتی ئینگلیز و ده‌ستویۆه‌نده‌کانیان دووپات ده‌کاته‌وه‌ و ئه‌وه‌ش ده‌داته‌

(٦٥) عبدالجبار عبد مصطفی، تجربه‌ العمل الجبهوي في العراق (١٩٢١-١٩٥٨)، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٧، ص ٢١٩؛ اسماعيل احمد ياغي، تطور الحركة الوطنية العراقية (١٩٤١-١٩٥٢)، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٧٩، ص ١٤٠-١٤١.

(٦٦) قيس عبدالحسين الياسري، الصحافة العراقية والحركة الوطنية من نهاية الحرب العالمية الثانية حتى ثورة (١٤ تموز ١٩٥٨)، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٨، ص ١٧٧.

(٦٧) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارت العراقية، الجزء السابع، ص ١٢٥-١٢٦.

ده‌ست که هه‌ر کاتیک ماوه و بیانوو هاتبیتته ئاراوه، که‌رکوکیه‌کان دژایه‌تی بی سئ و دووی خۆیان بۆ نه‌مانی ده‌سه‌لاتی ئینگلیز و نۆکه‌رانیان نیشان داوه. بی هۆ نه‌بوو شاری که‌رکوک له سه‌روه‌ختی خۆپیشانان و پووداوه‌کانی (کانوونی دووه‌می ١٩٤٨) (الوثبة)، کارایانه به‌شداریی له خۆپیشاناندا نه‌کاندا کرد. راپه‌رین و خۆپیشاناندا نه‌کانی (کانوونی دووه‌می ١٩٤٨)، "له ئاکامی ئه‌و زنجیره هه‌نگاوه چه‌وتانه‌ی حکومه‌ته یه‌ک له‌دوای یه‌که‌کانی پۆژگاری پاشایی بوو، که به ئاراسته‌ی پیکه‌وه‌لکانی ولاتی عێراق به په‌رپه‌وه‌ی به‌رژه‌وه‌ندییه ئابووری و سیاسی و سه‌ربازییه‌کانی به‌ریتانیا ته‌کانی ده‌دا"^(٦٨). "ئه‌وه‌ش بووه مایه‌ی به‌رزبوونه‌وه‌ی ئاستی ناره‌زایی له‌لایه‌ن ته‌واوی چینه‌کانی کۆمه‌ل و پارتیه سیاسییه‌کانی ئه‌و پۆژگاره‌ی عێراق.

په‌یماننامه‌ی "پۆرت سمۆس" (١٥ی کانوونی دووه‌می ١٩٤٨) به‌مه‌به‌ستی ریکخستنی په‌یوه‌ندییه‌کانی عێراق و به‌ریتانیا له‌نیوان "سالج جه‌بر" (١٩٠٢-١٩٥٧) سه‌رۆکوه‌زیران به‌ نوینه‌رایه‌تی ده‌وله‌تی عێراق و "ئه‌رنه‌ست بیفن" سکرته‌یری ده‌وله‌تی به‌ریتانی بۆ کاروباری ده‌ره‌وه مۆر کرا، تاوه‌کوو شوینی په‌یماننامه‌ی سالی (١٩٣٠) بگریته‌وه، ئه‌وه‌ش بووه مایه‌ی که‌وتنه‌وه‌ی ناره‌زاییه‌کی توند له عێراقدا، چونکه په‌تکردنه‌وه‌ی په‌یماننامه‌ی "ئه‌نگلۆ

(٦٨) ده‌رباره‌ی راپه‌رینی کانوونی دووه‌م، بپوانه: کمال مظهر أحمد، صفحات من تاریخ العراق المعاصر (دراسات تحليلية)، منشورات مكتبة البديسي، بغداد، ١٩٨٧، ص

عیراقی سالی ١٩٣٠"، یه‌کیک له‌و داواکارییه‌نه‌ بوو که میلیه‌ت و ولاته‌په‌روه‌رانی عیراق خوازیاری نه‌مانی بوون. بۆیه‌ش له‌ ئاکامی مۆرکردنی ئه‌و په‌یماننامه‌یه‌وه، وه‌ک نیشاندانی ناره‌زایی، په‌رچه‌کرداری به‌فراروان له‌ شار و ناوچه‌کانی عیراق، به‌تایبه‌ت له‌ به‌غدادی پێته‌خت ئه‌نجام دران^(٦٩).

شاری که‌رکوک بۆ پشتگیری له‌ خۆپیشاندان و پێپێوانه‌کانی به‌غداد، پێپێوانیکی جه‌ماوه‌رییان ساز کرد که زیاتر به‌ سه‌رپه‌رشتی کورده کۆمۆنیسته‌کانی شار بوو، هه‌روه‌ها له‌ کۆتایه‌کانی مانگی کانوونی دووه‌مدا هێرشیان کرده سه‌ر کۆنسلخانه‌ی به‌ریتانی له‌نیۆ شاره‌که و ده‌زگا‌کانی کۆمپانیای نه‌وت به‌ ترس و ئاگاییه‌کی زۆره‌وه چاودێری خۆپیشاندانه‌کانیان کردووه، به‌لام توندوتیژترین په‌رچه‌کرداری خۆپێشاندهرانی که‌رکوک له‌ پۆژی (٢٧ی کانوونی دووه‌م) ئه‌نجام درا، ئه‌ویش هه‌لمه‌تبه‌ردنه سه‌ر نووسینگه‌ی ئیرشادی به‌ریتانی و سووتاندنی بوو، وه‌ک تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌یه‌ک بۆ گیانی قوربانیانی شاری به‌غداد^(٧٠).

پارتی کۆمۆنیستی عیراق، که له‌و راپه‌رینه‌ی عیراقدا شوینپه‌نجه‌ی دیاری هه‌بوو، له‌نیۆ شاری که‌رکوکیشدا رۆلی هه‌بووه و توانیویه‌تی به‌ پێکخستنی جه‌ماوه‌ری خۆپیشاندهر و هاندان و ئاراسته‌کردنیان چالاکی بنوێنیت.

(٦٩) بروه‌نه: خمیس حزام والی، وثبه‌ کانون الوطنیه‌ فی العراق (١٩٤٨)، رساله‌ ماجستیر غیر منشوره، مقده‌ه‌ الی مجلس کلیه‌ القانون والسیاسه‌ بجامعه‌ بغداد، ١٩٧٩، صفحات متعدده‌.

(٧٠) عبدالرزاق الحسني، تاریخ‌ الوزارات‌ العراقية، الجزء‌ السابع، ص ٢٧٤.

سه‌رباری ئه‌وانه‌ش له شاری که‌رکوکدا "لیژنه‌ی مه‌حه‌للی" ی که‌رکوکێ پارتی کۆمۆنیستی عێراقی، له‌ژێر په‌رده و به‌نیوی "میهره‌جانی شیعر" له‌ سینه‌مای عه‌له‌میینی که‌رکوک و به‌ ئاماده‌بوونی ژماره‌یه‌کی زۆری نووسه‌ر و پۆشنبیری کورد و عه‌ره‌ب و تورکمان که‌ ماوه‌ی سێ پۆژ به‌رده‌وام بوو، له‌ (٥٥ مارتی ١٩٤٨) یادی چله‌ی ماته‌میینی شه‌هیدانی به‌غدادیان کرده‌وه^(٧١).
ئهو چله‌یه‌، به‌رزپاگرتنیکی گه‌وره‌ بوو بۆ خه‌بات و تیکۆشانی شه‌هیده‌کان.

له‌ ئه‌نجامی به‌رده‌وامبوونی نا‌په‌زاییه‌کان و تیکچوونی بارودۆخی عێراق، حکومه‌ته‌که‌ی "سالم جهر" (٢٧ی کانوونی دووه‌می ١٩٤٨) ناچار بوو ده‌ست له‌ کار بکێشیته‌وه و په‌یماننامه‌ی "پۆرت سمۆس" یش هه‌لوه‌شینه‌رایه‌وه و کاری پی‌نه‌کرا^(٧٢).

شاری که‌رکوک له‌ په‌ره‌سه‌ندنه‌ سیاسی و پووداوه‌ نیشتمانیه‌کانی دیکه‌ی عێراقدا دووره‌په‌ریز نه‌بوو، وه‌ک: (پا‌په‌پینی تشرینی دووه‌می ١٩٥٢)، هه‌لب‌ژاردنه‌کانی ئه‌نجوومه‌نی نوینه‌ران (١٩٥٤)، په‌یمانی به‌غداد (١٩٥٥)، پێپیان و خۆپیشاندا‌نه‌کانی (١٩٥٦)، شۆرشێ (١٤ی گه‌لاویژ

(٧١) الحکومة العراقية، الشرطة العامة، شعبة التحقيقات الجنائية ببغداد، موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري، الجزء الأول، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٤٩، ص ٨٤.

(٧٢) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء السابع، ص ٢٨٢.

(١٩٥٨))^(٧٣)، به‌لکوو بۆ دژایه‌تیکردنی ده‌سه‌لاتی بیگانە (ئینگلیز) و ده‌ستپێوه‌نده‌کانیان، هه‌رده‌م ئاماده‌ بووه و پێگه‌ی دیاری هه‌بووه، به‌تایبه‌ت هه‌لۆیستی له‌ هێرشێ سێ قۆلی بۆ سه‌ر میسر سالی (١٩٥٦). که‌رکوکیه‌کان بۆ پشتگیریکردنی گه‌لی میسری به‌ سه‌رکردایه‌تی "جه‌مال عه‌بدولناسر" دژی به‌ریتانیا و فه‌ره‌نسا و ئیسرائیل، خۆپێشاندانێکی جه‌ماوه‌ریی به‌رچاویان ئه‌نجام دا. رۆشنبیران و نووسه‌رانیش له‌و پێناوه‌دا که‌وتوونه‌ته‌ پشتگیریکردنی گه‌لی میسری^(٧٤).

(٧٣) ده‌رباره‌یان بېروانه: غانم محمد الحفو و عبدالفتاح علي البوتاني، الكورد والأحداث الوطنية في العراق خلال العهد الملكي (١٩٢١-١٩٥٨)، دار سبیریز للطباعة والنشر، دهوك، ٢٠٠٥، ص ٩٢ و ٩٥-١٠٢.

(٧٤) عبدالستار طاهر شريف، الاخوة العربية الكردية و انعكاسها في الادب الكردي، بغداد، ١٩٧٩، ص ٤٠-٤١.

به‌شی یه‌که‌م شار و پیکه‌ته‌ی دانیشه‌تووان

ته‌وه‌ری یه‌که‌م: ئیکۆلۆجیا^(*) ی شاری که رکوک

۱- هه‌لکه‌وته و پیگه‌ی جوگرافی یی که رکوک:

شاری که رکوک که مه‌لبنه‌ندی لیوای که رکوک^(۷۵)، به‌گویره‌ی نه‌خشه‌ی ده‌وله‌تی عیراق ده‌که‌ویته به‌شی باکوور و باکووری پۆژه‌ه‌لته‌وه^(۷۶). له‌ رووی پیگه‌ی جوگرافییشه‌وه سه‌باره‌ت به‌ شاره‌کانی دیکه‌ی عیراق و یه‌که کارگی‌پیه‌ دراوسییه‌کانی، ده‌که‌ویته باکووری شاری به‌غدادی

(*) ئیکۆلۆجیا (Ecology): زاراو‌یه‌که له‌ بنه‌په‌تدا له‌ زانستی زینده‌وه‌رزانی وه‌رگیراوه، به‌ مانای په‌یوه‌ندی بوونه‌هر (الکائن) به‌ ژینگه‌ تایبه‌تییه‌که‌ی دیت، به‌لام له‌ زانسته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا ئه‌م زاراو‌یه‌ به‌ واتای په‌یوه‌ندی کۆمه‌لانی خه‌لک به‌ ژینگه‌ سروشتیه‌کانیانه‌وه دیت. بروه‌انه: محمد عاطف غیث، قاموس علم الاجتماع، القاهرة، ۱۹۷۹، ص ۱۴۵.

(۷۵) به‌پیتی ماده‌ دووی یاسای پارێزگا‌کان له‌ سالی (۱۹۶۹)دا، زاراو‌یه‌ "لیوا" بۆ "پارێزگا" گۆردرا. الحکومة العراقية، قانون المحافظات، رقم (۱۵۹) لسنة ۱۹۶۹، بغداد، ۱۹۶۹، ص ۴.

(۷۶) بروه‌انه نه‌خشه‌ی ژماره (۱) له‌ باشکۆدا.

پایته‌خت به دووری (٢٥٥) کم، به‌شی پۆژئاوای شاری سلیمانی به دووری (١١٠) کم، باشووری شاری هه‌ولێر به دووری (٩٦) کم و باشووری شاری موسڵ به دووری (١٨٠) کم^(٧٧).

له‌ پووی پیگه‌ی فه‌له‌کییه‌وه که‌رکوک ده‌که‌وێته‌ نیوان بازنه‌کانی پانی (١ - ٣٤ - ٥٣, ٣٥) ی باکوور و هیله‌کانی درییی (٢٣ - ٤٣ - ٤٢ - ٤٥) پۆژه‌لاتی گۆی زه‌وی. به‌رزیی سه‌رزه‌مینی شار له ئاستی پووی ده‌ریاوه، (١١٦٠) پی به‌رزه.

پووی لیاکه له پۆژگاری پاشایه‌تی هه‌رچه‌نده ته‌واو سه‌قامگیر نه‌بووه، به‌لام به شیوه‌یه‌کی گشتی ده‌گاته (٢٠٣٥٥) کم^٢، که له پانتاییه‌ته‌نا پووی (٥٧٣٨) کم^٢ به‌ر قه‌زای ناوه‌ندی که‌رکوک که‌وتوووه^(٧٨).

له‌ پووی بارودۆخی ئاووه‌واشه‌وه، شاری که‌رکوک که‌وتوووه ته‌هه‌ریمی نیمچه‌ وشکه‌وه، که به به‌رزیی پله‌ی گه‌رمی له هاوین (٨, ٤٢) و مامناوه‌ندی پله‌کانی گه‌رمی له وه‌رزنی زستاندا (٥, ٤) ده‌ناسریت.

(٧٧) لیژنه‌ی بالایی به‌رهنگاریبونه‌وه‌ی به‌عه‌ره‌بکردنی کوردستان، ئه‌ته‌سه‌ی که‌رکوک (میژوویی - کارگێری - سروشتی - مرۆیی - پامیاری - ئابووری)، هه‌ولێر، ٢٠٠٥، ١٣١-١٤.

(٧٨) عبدالرزاق الحسنی، موجز تاریخ البلدان العراقیة، الطبعة الثانية، سوریه، ١٩٣٠، ص ١٨٤؛ لیژنه‌ی بالایی به‌رهنگاریبونه‌وه‌ی به‌عه‌ره‌بکردنی کوردستان، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ١٣١-١٤.

ئاوه‌وه‌وای وه‌کوو سه‌رجه‌م ناوچه‌کانی کوردستان، ئاوه‌وه‌وای ده‌ریای ناوه‌راسته‌و زستانی ته‌پو هاوینی گه‌رم و بی بارانه‌و به‌رجه‌ستانه‌ش وه‌رزه‌کانی سالی تیدا ده‌رده‌که‌ون^(٧٩).

هه‌رچی سه‌باره‌ت به‌ بارانبارین بی‌ت، ئه‌وا هه‌رچه‌نده‌ دابارینی باران له‌ شاره‌که‌دا وه‌رزیه‌ی و زۆریه‌ی هه‌ره‌ زۆری له‌ وه‌رزى زستاندايه، به‌لام به‌ رێژه‌یه‌کی گونجاو باران له‌ شاری کهرکوک داده‌کات^(٨٠).

که‌رکوکى کۆن له‌سه‌ر ته‌پۆلکاییه‌ک هه‌لکه‌وتوو، قه‌لایه‌کی شیوه‌ بازنه‌یی له‌سه‌ر بنیات نراوه‌ و ده‌پوانیته‌ سه‌ر چه‌می خاسه، ئه‌و پووباره‌ وه‌رزیه‌ی به‌نیو شاردا گوزهر ده‌کات و لقیکی پووباری عوزیمه^(٨١). له‌ چواره‌وری قه‌لاش پانتاییه‌کی به‌رفراوانی زه‌وی هه‌یه، که‌ یارمه‌تیده‌ره‌ بۆ گه‌شه‌ و گه‌وره‌بوونی ئاوه‌دانى تیايدا. هه‌لکه‌وته‌ی جوگرافی شاری که‌رکوک به‌گویره‌ی یه‌که‌ کارگێرییه‌کانی له‌ رۆژگاری پاشایه‌تی له‌ عێراقدا، که‌وتووته‌ به‌شی باکووری لیواکه‌ و شوینیکی په‌رگه‌ (په‌راویزی)

(٧٩) نازاد محمدامین نه‌قشبه‌ندی، که‌ش و هه‌وای هه‌ریمی کوردستانی عێراق، هه‌ولێر، ١٩٩٨، ل ٢٠ و ٧٢ و ٧٨.

(٨٠) سلیمان عبدالله اسماعیل، التحليل الجغرافي لخصائص الامطار في إقليم كردستان العراق، رسالة ماجستير، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة صلاح الدين- اربيل، ١٩٩٤، ص ٢٤.

(81) Cemal Abdullah, Kerkük Rehberi, Irak Türkmen Cephesi, Kültür Müdürüğü Yayinlari, seri: (9), Erbil, 2001, S. 15.

داگیر کردوه^(٨٢)، که ئه‌و پۆژگار هه‌که کارگێڕیه‌کانی له چوارقه‌زا (که‌رکوک، کفری، دوز، چه‌مه‌مال) پێک ده‌هات^(٨٣).

ناوچه‌ی که‌رکوک له‌ پڕوی هه‌لکه‌وته‌وه به‌ چه‌ند تاییه‌تمه‌ندییه‌ک ده‌ناسرێته‌وه، له‌وانه: ده‌که‌وێته‌ لیواری باشووری نیوچه‌ شاخاوییه‌کان و ده‌شته‌ پانویه‌رینه‌ کشتوکالیه‌کان ده‌وریان داوه. هه‌روا ئه‌م شاره‌ وێستگه‌ی به‌یه‌کگه‌یشتنی پێگا‌کانی گواستنه‌وه‌یه‌ بۆ لیک‌ترگێردانی ده‌شته‌ نیشته‌ووه‌کان به‌ ناوچه‌ شاخاوییه‌کانه‌وه^(٨٤).

به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی ناوچه‌ی که‌رکوک له‌ ئه‌نجامی شیوه‌ هه‌لکه‌وته‌ جوگرافیه‌که‌ی: "له‌سه‌ر ئاستی ولاتی عێراق توانیویه‌تی له‌ پڕوی سروشتیه‌وه‌ بپێت به‌ هۆی یه‌کلایکردنه‌وه‌ی دوو ناوچه‌ی جیاواز له‌ پڕوی پێکهاته‌ی زه‌وییه‌وه‌ که‌ ئه‌وانیش بریتین له‌ هه‌ریه‌که‌ له‌ ناوچه‌کانی شاخاوی و ده‌شتایی، واته‌ شاری که‌رکوک له‌ ناوچه‌یه‌کدا هه‌لکه‌وتوه‌ که‌ به‌ هه‌ریمی زورگ ده‌ناسرێت، هه‌ر ئه‌م تاییه‌تمه‌ندییه‌ وای کردوه‌ که‌

(٨٢) بڕوانه‌ نه‌خشه‌ی ژماره‌ (٢) له‌ پاشکۆدا.

(٨٣) سمکۆ به‌هه‌رۆز مه‌مه‌د، میژووی سه‌رده‌مه‌ کارگێڕی و به‌پێوه‌به‌رییه‌کانی پارێزگای که‌رکوک، که‌رکوک، ٢٠٠٥، ل. ٣٠-٣١.

(٨٤) خطاب صکار العانی و نوری خلیل البرازی، جغرافیه‌ العراق، مطبعة جامعة بغداد،

شاری که رکوک بیته .. ویستگه یه ک بۆ گۆرپنه وهی به روبوم و کالا له نیوان ئەم دوو ده قهره ^(۸۵) جیاوازه دا.

پیگه جوگرافییه که ی شاره که وای کردوه خاوه ن خهسله تیکی جیاواز و سه مه ره بیته، ئەویش دیارده ی فره چه شنیه دانیشتوان و ئایین و ئایینزاکانی ناوچه که یه . شاری که رکوک له ئاکامی هه لکه وتنی له ناوچه یه کی گۆیزه ره وه یاخود به گوزارشتیکی دیکه هه لکه وتنی له نیوان چه ند ناوچه و هه ریمیکی جیاواز، بایه خیکی گرنگی له پووی ئابووری و سیاسی و سه ربازی و کۆمه لایه تیبی بۆ دروست کردوه .

شاری که رکوک، به دریزایی قوناغه میژووبیه کانی، خالیکی به هیزی سیاسی و سه ربازی بووه به ده ست ده سه لاتداران له لایه ک، له لایه کی دیکه ئەنگیزه یه کی پر بایه خ بووه بۆ نیشته جیبوونی نه ته وه و ئایین و گرووپه جیاوازه کان. بی هۆ نییه ئەو شاره له پال کورددا هه ریمیکی ده وله مهنده ی فره په گزی وه ک: (کلدان، تورکمان، جوو، عه ره ب، ئەرمه ن) و خه لکانی دیکه یه .

له پووی ئایینی و ئایینزاییشه وه، شاریکی ده وله مهنده و دیارده ی فره چه شنیه به پوونی پیوه دیاره: (ئیسلام: سوننه و شیعه، مه سیحی،

(۸۵) حمید عه بدالله صالح، شیکردنه وه یه کی جوگرافی بۆ سیاسه تی ته عریب له شاری که رکوک و پینگاکانی چاره سه رکردنی، نامه ی ماسته ر، پیشکەش به ئەنجوومه نی کۆلیژی ئەده بیات له زانکۆی سه للاحه ددین - هه ولیئیر کراوه، ۲۰۰۷، ۱۰ ل.

یه‌هوودی، سابیئهی مه‌ندایی، کاکه‌یی (٠٠)، به‌گوته‌ی گه‌ریده‌یه‌کی ئه‌ورووپی ته‌نانه‌ت شه‌یتانپه‌رستیشی تیدا نیشه‌جی بووه^(٨٦). بیگومان پیگه‌ جوگرافییه‌که‌ی شاری که‌رکوک له‌ پووی به‌رپۆه‌بردن و نه‌خشه‌ی کارگێرپیشه‌وه، خالیکی به‌هێز بووه به‌ ده‌ستی ده‌سه‌لانداران. له‌ قۆناغی میژووی نویدا، عوسمانیه‌کان له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌م توانییان سوودی لی وه‌ربگرن و بیکه‌نه مه‌لپه‌ندی ئه‌یاله‌تی شاره‌زوور^(٨٧). هه‌روه‌ها له‌ قۆناغیکی دواتردا، له‌ سالی (١٨٧٩)دا، کرایه‌ ناوه‌ندی سنجه‌قیک له‌

(٨٦) نامازه میژوویییه‌کانی گه‌شتیار و گه‌رۆکه ئه‌ورووپییه‌کان له‌م باره‌وه زۆرن. بپوانه:

Dr. Mirella Galleti, Report on Kirkuk by Modern European Visitors, in: Kirkuk the City of Ethnic Harmony, First Edition, Karbala Centre for Research & Studies, London, 2002, PP.A1-31.

(في نسخه‌ المترجمة الى العربية: ص ١٨٧-٢٠٦)

(٨٧) سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر (دراسة في علاقاتها الادارية والسياسية والاقتصادية مع ايالتي بغداد وموصل)، الطبعة الاولى، مطبعة سيما، السليمانية، ٢٠٠٦، ص ٦١ و ٩٦-٩٩. بۆ زانيارى زياتر، بپوانه: خليل علي مراد، تأريخ العراق الإداري والاقتصادي في العهد العثماني الثاني (١٠٤٨- ١١٦٤هـ/١٦٢٨-١٧٥٠م)، رسالة ماجستير، مقدمة الى مجلس كلية الآداب بجامعة بغداد، ١٩٧٥.

سێ سنجه‌قه‌کانی ویلایه‌تی موسڵ به‌ ناوی سنجه‌قی شاره‌زور^(٨٨)، که تا ته‌واوبوونی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی (١٩١٨) بارودۆخی کارگی‌پیی ناوچه‌که به‌م شیوه‌یه‌ مایه‌وه. شاری کهرکوک له‌ سایه‌ی گرنگی هه‌لکه‌وته‌ی جوگرافی، که پێگای له‌باری هاتوچۆی بۆ هه‌ریمه‌ جیاجیاکانی ده‌وروبه‌ر پێیدا تێده‌په‌ری، هه‌میشه‌ جیی بایه‌خ و گرنگی گه‌لان و هێزه‌ ده‌ستپۆیشته‌وه‌کان بووه^(٨٩). یه‌کێک له‌ شارپێگاکانی بازرگانی که له‌ سه‌رده‌می عوسمانی و پێشتریش به‌ ناوچه‌ و شاره‌که‌دا گوزه‌ری ده‌کرد، کاریگه‌ری و شوینپه‌نجه‌یه‌کی پوونی له‌سه‌ر په‌یدا‌بوونی بایه‌خی سیاسی و ئابووری شار و ناوچه‌که‌ داناهه‌^(٩٠). ئه‌م شاره‌ که خاوه‌ن هه‌لکه‌وته‌ی جوگرافی گرنگ و زه‌ویسی به‌پیت و سامانی کشتوکالی و پیشه‌سازی بووه، له‌ پووی میژوویی و جوگرافی و سیاسی و ئابوورییه‌وه‌ بایه‌خی گه‌وره‌ی هه‌بووه. ئه‌م بایه‌خه‌ش له‌ دواتردا له‌گه‌ڵ هه‌ستکردن و درکپێکردنی بوونی بریکێ زۆری کانزای سروشتی له‌ ناخی

(٨٨) له‌ سالی (١٨٩٣)دا ناوی سنجه‌قه‌که بۆ سنجه‌قی کهرکوک گۆڤدرا. مختارات من کتاب الموصل و کرکوک في الوثائق العثمانية، ترجمة وتعليق: د.خليل علي مراد، السليمانية، ٢٠٠٥، ص ٦٨-٦٩.

(٨٩) جمال رشيد احمد، کرکوک في العصور القديمة، أبريل، ٢٠٠٢، ص ٢٨؛ عبدالرزاق الحسيني، العراق قديماً وحديثاً، الطبعة الثانية، صيدا، ١٩٥٨، صص ٢١٦-٢١٨.

(٩٠) سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية، ص ٦٠ و ٣٥٠؛ سيار كوكب علي الجميل، حصار الموصل الصراع الإقليمي واندحار نادر شاه (صفحة لامعة في تكوين العراق الحديث)، الموصل، ١٩٩٠، ص ٩٦-٩٧.

زەويىيە كەيدا لە لایەن ولاتە زلھیزە كان لە كۆتايىيە كانى سە دەى نۆز دە هە مە وە، بە چاوانە زىادى كەردووە^(۹۱).

دواى هە لقولانى نەوت لە باباگورگور (۱۴ى تشرىنى يە كە مى ۱۹۲۷) و دەرهىنان و هە نار دە كرنى (۲۲ى مايسى ۱۹۳۴)، گزنگى شارى كەركوك نۆرتەر بوو. چالە نەوتە كانى باباگورگور بە يە كىك لە دە ولە مە ندىرتىن چالە نەوتىيە كانى جىهان و عىراق لە قە لە م دراوہ^(۹۲).

ب- گەرە كە كانى شارى كەركوك:

مىژووى دروستبوونى شارى كەركوك و ئاوەدانى تىايدا، وەك دە زانرىت دە گەرپىتە وە بۆ سەردەمىكى نۆر كۆن. هەلبەت لە و سەردەمە كۆنانە دا خەلكى تەنھا لە نىو شوورە كانى شاردا نىشتە جى بوون و ژيانىان دە گوزە راند، چونكە لە و سەردەمانە دا شار، واتە "قە لا"، قايمترىن شوينى بەرگريكردن و خۆپارىزى بووہ لە هە پە شە و هيرشى داگيركارى، بە لام بە تىپەرىنى پۆژگار و لە ئاكامى كۆمە لىك هۆى ديارىكراو، لە وانە: گە شە كردنى ژمارەى دانىشتوان، لە سە دە كانى شانزە هە م و

(۹۱) دلشاد عمر عبدالعزىز، نەوتى كەركوك و مەملانىتى زلھیزە كان (۱۸۹۰-۱۹۲۷)، (تويزىنە وە يە كى مىژووى، سىياسى، ئابورى)، كەركوك، ۲۰۱۱، ل ۶۷-۱۱۹.

(۹۲) عبد خليل فضيل واحمد حبيب رسول، جغرافية العراق الصناعية، الموصل، ۱۹۸۴، ص

حه‌قده‌مه‌دا شاره‌که فراوان بووه، ئه‌و فراوانبوونه‌ش شیوه‌که‌وانه‌یی و به‌ئاقاری پۆژه‌ه‌لات و باشووری قه‌لادا بووه. له‌ پێگه‌ی مانه‌وه‌ی هه‌ندیك له‌ شوینه‌واره‌ میژووویه‌کانی شاره‌که، وه‌ك: مزگه‌وتی ئیمام قاسم و ته‌کیه‌ی تاله‌بانی^(٩٣)، پوون ده‌بیته‌وه‌ که پانتایی شاری که رکوک له‌و پۆژگاره‌دا له‌ چه‌ند کیلۆمه‌تریکی چوارگۆشه‌ تییه‌ری نه‌کردوه.

له‌باربوونی که‌شوه‌ه‌وای شار و ناوچه‌که، هه‌روا پێژه‌ی بارانبارین تیایدا، کاریگه‌ری کارای له‌سه‌ر گه‌شه و فراوانبوونی شاره‌که هه‌بوو له‌ گشت بواره‌کاندا، به‌تایبه‌ت ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و شارستانی. له‌ سه‌رده‌مه‌کانی دواتریشدا، به‌هۆی هاتنه‌ئاری سه‌قامگیری سیاسی و به‌هێزبوونی ئه‌من و ئاسایش و بلاووبونه‌وه‌ی داموده‌زگا‌کانی حکومه‌ت له‌ ده‌ره‌وه‌ی سنوره‌کانی شار، به‌تایبه‌ت له‌ کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م، شاری که رکوک گه‌شه‌ی سه‌ند و گوند و ئاوه‌دانیه‌کانی نزیک شار که‌وتنه‌ نیو بازنه‌ی شاره‌وه^(٩٤)، ئه‌وه‌ش ئه‌وپه‌ری گه‌شه‌کردن و به‌رفراوانبوونی شاری که رکوک بوو به‌ درێژایی میژووی پابردووی.

(٩٣) ماهر النقيب، كركوك وهويتها القومية والثقافية، ترجمة من التركية: حبيب الهرمزي،

استانبول، ٢٠٠٨، ص ٨٣-٨٤.

(٩٤) به‌پێی وته‌ی سه‌رچاوه‌یه‌ك پووپیوی ئاوه‌دانیه‌ی که رکوک له‌نیوان سالانی (١٨٩٠-

١٩١٤)دا، دوو هینده‌ی پێشووی زیادی کردوه.

شاری که رکوک له سه رده می عوسمانیه کاند، له پووی قه باره و میژووی ئاوه دانی تیایدا، له لایه ن زۆریک له گه شتیار و پۆژه لاتناسه کانه وه باس کراوه و په نجه ی سه رنجی له سه ر دانراوه، جار جاریش به یه کیك له شاره گه وه و ئاوه دانه کانی ولاتی میسۆپۆتامیا وه سف کراوه^(٩٥).

به پیی چه ند زانیارییه ک، باری ئاوه دانی شاری که رکوک له سه ده ی نۆزده هه مدا په ره سه ندنیکی به رچاوی به خۆوه بینیه، ئەم گه شه کردن و په ره سه ندنه له کۆتاییه کانی سه ده ی ئاماژه بۆکراو و سه ره تا کانی سه ده ی بیسته مدا گه وه تر بوو^(٩٦)، که له و سالانه شاری که رکوک له سی به ش

(في نسخته المترجمة الى العربية: الجزء الاول، ص ٩٧).

(٩٥) پروانه: لیونهارت راوولف، رحله المشرق الى العراق وسوريا ولبنان وفلسطين (١٥٧٣)، ترجمه وتعلیق: سلیم طه التکریتی، دار الحریة للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٧٨، ص ١٩٨؛ هلکوت حکیم، کرکوک فی کتابات الرحالة الفرنسيين، فی: کرکوک مدینه القومیات المتأخیه، وقائع الندوة العلمیه التي عقدها مرکز کربلاء للبحوث والدراسات، لندن، ٢٠٠١، ص ١٤٢.

(٩٦) پروانه: موصل ولایتی ایجون ایکنجی دفعه، ترتیب اولنان سالنامه در، ترتیب ایدن، حسن توفیق، موصل ولایت مطبعه سی، (١٣١٠ هجری/١٨٩٢ میلادی)، ص ٢٠٥؛ موصل ولایتی سالنامه رسمیه سی، ترتیب ایدن، صفوت، موصل، مطبعه ولایت، (١٣٢٥ هجری/١٩٠٧ میلادی)، ص ٢١٢.

پیک ده‌هات: (قه‌لا، به‌رقه‌لا، قۆریه^(*)). هه‌رسی به‌شه‌که‌ش به‌سه‌ریه‌که‌وه
بریتی بوون له (١٤) گه‌ره‌ک^(٩٧).

به‌شی قه‌لا، که سی گه‌ره‌کی له‌خۆ ده‌گرت: (حه‌مام، ئاغالق، مه‌یدان)،
چینی خانه‌دان و ئه‌ریستۆکراته‌کانی شاریان تیادا نیشته‌جی بوون. به‌شی
به‌رقه‌لاش، به‌نۆره‌ی خۆی، هه‌شت گه‌ره‌ک بوو: (چای، چقور، موسه‌للا،
بولاق، ئاوچی، ئاخوڕ حوسین، ئیمام قاسمو پیریادی). دانیشتوانی ئه‌م
به‌شه‌ ئاویته‌ بوون له‌ ره‌گه‌زی جیاواز: (کورد، تورکمان، جوو). هه‌رچی
به‌شی قۆریه‌ بوو، که ده‌که‌وته ئه‌وبه‌ری پووباری خاسه‌وه (پۆژئاوای
شاری که رکوک) و له‌ سی گه‌ره‌ک پیک ده‌هات: (به‌گلەر، شاترلو، ساری

(*) قۆریه: ئه‌م وشه‌یه، وه‌ک "توفیق وه‌هبی" باسی کردوه، ره‌نگه‌ ناویکی وه‌سفی بیته‌ بۆ
ئهو ناوچه‌یه‌ی ئه‌م ئاوه‌دانییه‌ی ئی په‌یدا بووه، که مانای "نزم" ده‌به‌خشیت. توفیق
وه‌بی بک، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ٢٥٥.

(٩٧) گه‌ره‌ک: به‌یه‌که‌یه‌کی بنجینه‌یی ده‌ژمیردیت له‌ پیکهاته‌ی شاره‌کاندا، که
پووخساره‌کانی پیکه‌وه‌ژبانی کۆمه‌لایه‌تیانیه‌ی تیدا ده‌رده‌که‌ون و ده‌مارگیری
شارنشینشی له‌ خانه‌ی خۆیدا کۆ ده‌کاته‌وه. هه‌موو شارێکی ناوچه‌که‌ش، وه‌ک نه‌ریته،
چه‌ند گه‌ره‌کێک ده‌گریته‌ خۆ. هه‌ر گه‌ره‌کێک له‌ گه‌ره‌که‌کانی شار له‌ شه‌قامیکی پان و
کۆلانه‌ ته‌سک و ته‌نگ و پێچاوپێچه‌کانی، که لقی شه‌قامه‌ گه‌وره‌که‌ن، پیک دیت. ئه‌م
پێناسه‌یه‌ هه‌ر چه‌نده‌ بۆ که رکوک نه‌کراوه، به‌لام ده‌کرێ بۆ که رکوکیش هه‌مان شت
بووتیت و پیاده‌ بیته‌. بڕوانه: عماد عبدالسلام رؤوف العطار، الحیاة الاجتماعية في العراق
ابان عهد الممالیک (١٧٤٩-١٨٣١)، اطروحة دكتوراه غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية
الاداب بجامعة القاهرة، القاهرة، ١٩٧٦، ص ٦٧.

که هیه)، نۆرینه ی دانیشتوانی تورکمان و بریکیش له ره گزه جیا جیاکانی دیکه ی تیدا نیشته جی بوون^(٩٨).

له چوارچیویه کی گشتیدا، ره وتی په ره سه نندن و گه شه کردنی شاره کوردییه کانی کوردستانی باشوور، به شاری که رکوکیشه وه، له راستیدا سست و له سه رخۆ بووه، ئه وه ش له ئه نجامی کۆمه لیک هۆی تیکه ه لکیش، له وانه: نه بوونی سه قامگیری سیاسی و ئه منی بووه ته هۆی قوتبوونه وه ی له مپه ره به رده م په ره سه نندی لایه نی بازرگانی و دروستبوونی مه لبه ندی گه وری بازرگانی^(٩٩).

هه روه ها هه لکه وته ی جوگرافی و شوینی له نه خشه ی سیاسی، هۆیه کی دیکه بووه بۆ گه ورنه بوونی شاره کوردییه کان به شیویه کی گشتی، که رکوکیش که شاریکی نزیك له چه قی ململانی سیاسی و سه ربارزییه کان پیک دینیت، چ سه باره ت به کیشمه کیشی عوسمانی-ئیرانی، یان

(٩٨) به پشتبستن به چه ند سه رچاوه یه کی هه مه چه شن، به تاییه ت سالنامه کانی ویلایه تی موسل. بروانه: موصل ولایتی سالنامه سی، ترتیب ایدن، مکتوبی ولایت صادق افندی، موصل ولایتی مطبعه سی - (١٣١٢هجری/١٨٩٤میلادی)، ص ٢٩٩.

(٩٩) سعدي عثمان حسين، المصدر السابق، ص ٥١.

سه‌باره‌ت به شه‌پوشۆری نیۆخۆیی میرنشینه کوردیه‌کان بیٔ^(١٠٠)، به‌ده‌ر نییه له‌م هۆیانه.

گه‌شه‌کردنی شاری کهرکوک و گه‌وره‌بوون و بوورژانه‌وه‌ی ئاوه‌دانی تیایدا، تا دوا‌ی کۆتاییه‌اتنی ده‌سه‌لاتی عوسمانی له‌ ناوچه‌که‌دا (١٩١٨)، تا راده‌یه‌ک سروشتیه و وه‌ک هه‌ر شاریکی دیکه ئه‌و هۆیانه‌ی بوونه‌ته‌مایه‌ی گه‌وره‌بوون و گه‌شه‌کردنی قه‌باره‌ی دانیشتوان و به‌رفراوانبوونی پانتایی زه‌وییه‌کانی شار، هه‌مان ئه‌و هۆیانه‌ن که شوینپه‌نجه‌یان له‌سه‌ر گه‌شه‌کردنی شاره‌کانی دیکه داناوه^(١٠١).

ئه‌وه‌ی له‌ په‌وتی میژوویی په‌ره‌سه‌ندن و گه‌شه‌کردن و گه‌وره‌بوونی شاری کهرکوکدا تییینی ده‌کریت، ئه‌وه‌یه که گه‌شه‌کردنی شار به‌چه‌ند شیۆاز و ئاراسته‌یه‌که‌دا تیپه‌ریوه. له‌سه‌ره‌تا‌دا شار به‌شیۆه‌ی که‌وانه‌یی گه‌شه‌ی

(١٠٠) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانه: به‌ختیار سه‌عید مه‌حمود شوانی، کهرکوک له‌سه‌ده‌ی تۆزده‌مه‌دا (لیکۆلینه‌وه‌یه‌ک له‌ بارودۆخی رامیاری و ئابووری)، نامه‌ی ماسته‌ر، پیشکه‌ش به‌ئه‌نجوو مه‌نی کۆلیژی ئه‌ده‌بیات له‌ زانکۆی سه‌لاحه‌دین - هه‌ولێر کراوه، ٢٠٠٨، ل ١٢-١٨.

(١٠١) بڕوانه: صبحی ساعتجی، أحياء كركوك ومعالمها، ترجمة: نصرت مردان، میزوبوتامیا (مجلة)، العددان (٥-٦)، جنيف-بغداد، تموز ٢٠٠٥، ص ٤٠٢.

کردوه و دهوری قه‌لای داوه و دواتریش گردبوونه‌وه‌یه‌کی زۆر له‌نزیك بازاره‌کانی شاردا پووی داوه^(١٠٢).

له‌ سه‌رده‌میکی دواتردا، شاری کهرکوک له‌ ئاکامی چه‌ند هۆیه‌کی جیاواز و نوێ پووه و گه‌وره‌بوون و بووژانه‌وه‌ی ئاوه‌دانی چوو، به‌تایبه‌ت دواي ئه‌وه‌ی له‌ سالێ (١٩٢٧) دا یه‌که‌م بیری نه‌وت له‌ "باباگورپوور" لێ درا و کهرکوک به‌ره‌و پیری پیشه‌سازی چوو. ئیتر ئه‌و پووداوه‌ خالی گه‌وره و کاریگه‌ره له‌ پڕۆسه‌ی په‌ره‌سه‌ندن و گه‌شه‌کردنی شاری کهرکوک. ئاقاره‌کانی گه‌شه‌کردنی شاره‌که هه‌ر به‌ بنیاتنانی یه‌که‌ی نیشه‌جیوونی نوێ ته‌واو نه‌بوو، به‌لکوو خودی گه‌ره‌که کۆنه‌کانیش پووه و گه‌شه‌کردن و گه‌وره‌بوون چوون و که‌له‌که‌بوون و پالّه‌په‌ستویه‌کی نه‌خواززای بیبه‌رنامه له‌لایه‌ن شاره‌وانییه‌وه ده‌ستی پێ کرد^(١٠٣)، ئه‌وه‌ش به‌لگه‌یه‌کی دروسته بۆ سه‌لماندنی ئه‌وه‌ی که له‌ به‌شیکی زۆری ئه‌و سه‌رده‌مه‌دا شاری

(١٠٢) بروه‌نه: یوسف شریف، مدن الطرق القديمة وتخطيطها ومبانيها وما حصل من تطور في بعضها، آفاق عربية (مجلة)، العدد (١٦)، بغداد، شباط ١٩٧٦، ص ٢٢؛ سليم طه التكريتي، مدونات الرحالين عن النفط في العراق، النفط والعالم (مجلة)، العدد، (٦)، بغداد، ١٩٧٣، ص ٥٥.

(١٠٣) به‌لگه‌ی ئه‌م پاستیه، زۆر به‌پوونی له‌ راپۆرته جیاجیاکانی شاره‌وانی کهرکوک تیبینی ده‌کریت، که ئیستا هه‌ندیکیان له‌ خانه‌ی کتیب و به‌لگه‌نامه‌کانی عێراقی له‌ به‌غداد (دار الکتب والوثائق العراقية) دا پارێزران. بۆ نموونه، بروه‌نه: د. ک. و. ع، الوحدة الوثائقية، وزارة الداخلية، تقارير بلدية كركوك، الموضوع: امور بلدية كركوك، (١٩٣٤/٨/٨-١٩٣٩/٦/١٥).

که رکوک خه سله تی شار یکی بی پلان (عشوائی) ی له خو گرتوو و خاوه ن کۆلانی ته سکوترووسک و به پینچوپه نا و خانووی بچووکی له پال یه ک هه لچنراوه .

له راستییدا شار ی که رکوک تا سه رده میکی دره نگ، نو یگه ری له لایه نی بیناسازی و نه خشه سازی گه ره ک و شوینه گشتیه کانی تییدا به رجه سته نه بوو. له دوای سالی (۱۹۵۲) هوه، دوای ئه وه ی کاره کانی ئه نجومه نی ئاوه دانیی عیراق (مجلس الاعمار العراقی) که وته بواری جیبه جیکردنه وه و ژماره یه ک له گه ره که کانی شاره که گه شه کردنیکی به پلانی به خووه گرت^(۱۰۴). به شیوه یه کی پوونتر و وردتر، ده توانریت قۆناغه کانی په ره سه ندن و گه شه و گه وره بوونی ئاوه دانیی شار ی که رکوک له ماوه ی میژوووی لیکۆلینه وه که دا، بۆ سه ر دوو قۆناغی جیا^(۱۰۵) دابه ش بکریین:

(۱۰۴) بۆ یه که م جار دارشتنی نه خشه کیشانی بنه ره تی (Master Plan) شار ی که رکوک له نیوان سالانی (۱۹۷۳-۱۹۷۵) دا بوو، کاتی که نه خشه کیشانی بنه ره تی شار به خشرایه ده زگای دۆکسیادیس (Doxiadis) که هه وت راپۆرتی هه مه چه شننی له و باره وه پێشکه ش ده سه لاتدارانی ئه و پۆژگاره کردوو. بۆ نموونه، برونه:

Doxiadis, Kirkuk Master Plan, Final Report, No.7, December 1975.

(۱۰۵) برونه نه خشه ی ژماره (۵) له پاشکۆدا.

قۆناغی یه‌که‌م: سه‌ره‌تای دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی عێراق، واته‌ سالی (١٩٢١) ده‌گریته‌وه، تاوه‌کوو سالی (١٩٥٢) به‌رده‌وامیی هه‌یه. له‌م ماوه‌یه‌دا، له‌ نه‌جمای کۆمه‌لایه‌تی هۆ، له‌وانه: ته‌واوبوونی دۆزی ویلایه‌تی موسڵ و یه‌کلاییبوونه‌وه‌ی له‌ به‌رژه‌وه‌ندی عێراق (١٩٢٥)، ته‌واوبوونی پراکێشانی هیلی ئاسنی به‌غداد—که‌رکوک (١٩٢٥)، که‌وتنه‌کاری کۆمپانیای نه‌وتی عێراق (١٩٢٧) و گواستنه‌وه‌ی ئۆفیسێ کۆمپانیا له‌ شارۆچکه‌ی دووزه‌وه‌ بۆ نیو شار و ده‌ره‌یانی نه‌وت و هه‌ناردنه‌کردنی بۆ ده‌ره‌وه‌ی ولات (١٩٣٤)، وی‌رای کۆمه‌لایه‌تی هۆی دیکه‌ی سیاسی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی، په‌ره‌سه‌ندنیکێ به‌رچاو به‌سه‌ر شاری که‌رکوکدا هات و گه‌شه و گه‌وره‌بوونی به‌خۆه‌ گرت^(١٠٦)، به‌لام به‌ به‌راورد به‌ قۆناغی دووه‌م، به‌ قۆناغیکێ سست سه‌باره‌ت به‌ گه‌شه و گه‌وره‌بوونی شاری که‌رکوک ده‌دریته‌ قه‌له‌م.

قۆناغی دووه‌م: چه‌ند سالی‌ک به‌ر له‌ کۆتاییهاتنی رۆژگاری پاشایه‌تی ده‌گریته‌وه، له‌ سالی (١٩٥٢) هه‌وه تاوه‌کوو سالی (١٩٥٨). له‌ سالی (١٩٥٢) دا کاری نه‌نجومه‌نی ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی عێراق که‌وته‌ بواری جیبه‌جیکردنه‌وه و ژماره‌یه‌ک یه‌که‌ی نیشته‌جیبوون له‌ شاره‌که‌دا دروست

(١٠٦) الملا جميل روزباني، كركوك في عهد الاستعمار البريطاني والعهود التالية، (ترجمة: انور مندلاوي)، سردم العربي (مجلة)، العدد (٢)، سليمانية، خريف ٢٠٠٣، ص ١١٩؛ نوري خليل البرازي، البداوة والاستقرار في العراق، القاهرة، ١٩٦٩، ص ١٢٨.

کران. له ئاکامی پرۆتۆکۆله نهوتیه نوێیه‌کانی حکومه‌ت له‌گه‌ڵ کۆمپانیای نهوتی عێراق، داها‌تی نهوتی عێراق زۆر زیادی کرد و حکومه‌ت بپیری دا به‌شیکی زۆری ئه‌و داها‌ته (٧٠٪)، له ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی بواره جۆراوجۆره‌کانی ولاتدا خه‌رج بکات^(١٠٧).

ئه‌وه‌ی پێویست به‌ وتن ده‌کات سه‌باره‌ت به‌ پلانی بنه‌ره‌تی شاری که‌رکوک له‌ پووی نیشته‌جێبوونه‌وه، له‌ پۆژگاری پاشایه‌تی له‌ عێراقدا به‌ هه‌مان شیوه‌ی پۆژگاری عوسمانی شاره‌که له‌ سێ به‌شی سه‌ره‌کی پێک هاتوه: قه‌لا، به‌رقه‌لا، قۆریه. به‌لام گه‌شه‌کردن و په‌ره‌سه‌ندنیکی یه‌کجار زۆر، به‌ به‌راورد له‌گه‌ڵ پۆژگاری عوسمانیدا لێ هاتوه‌ته‌ ئارا. له‌ لاپه‌ره‌کانی داها‌توودا هه‌ول ده‌ده‌ین باه‌تییانه‌ باسیان بکه‌ین.

أ- قه‌لای که‌رکوک

نیشته‌جێبوون له‌ شاری که‌رکوکدا له‌ قه‌لاوه‌ ده‌ستی پێ کردوه، که‌ ده‌که‌ویته‌ به‌ری پۆژه‌لاتی پووباری خاسه. پووی قه‌لا گه‌شتووه‌ته (٢٢) هیکتار (نزیکه‌ی (٢,٢) کیلۆمه‌تر دووجا) و (١٨) مه‌تریش له‌ ئاستی سه‌رزهمینی ده‌ورو به‌ری به‌رز بووه‌ته‌وه^(١٠٨). وه‌ک له‌ لاپه‌ره‌کانی پێشه‌وه‌دا ئاماژه‌مان بو‌ کرد، میژووی بنیاتنانی قه‌لا زۆر کۆنه،

(١٠٧) مؤید ابراهیم الوندای، العراق في التقارير السنوية للسفارة البريطانية (١٩٤٤-١٩٥٨)، بغداد، ١٩٩٢، ص ١٢٩.

(١٠٨) محمد هادی الدفتر وعبدالله حسن، العراق الشمالي، بغداد، ١٩٥٨، ص ٢١٣-٢١٦.

میژووہ کە ی دەگە پیتەوہ بو دەوروبەری ھەزارە ی سییەمی بەر لە زاین^(۱۰۹)، ناوبردنیشی لە تۆمارە میخییەکاندا کەوتووہ تە پیش ناوی "ھەولیر"^(۱۱۰). بۆیە کە رکوک بە یەکیک لە کۆنترین شارەکانی جیھان لە قەلەم دراوہ، کە بەردەوام تاوہ کوو ئیستا ژیان ی تیدا بیت^(۱۱۱).

قەلای کە رکوک لە ماوہ ی دیاریکراوی لیکۆلینەوہ کە دا، لە سێ گە پەکی سەرەکی پیک ھاتووہ: (حەمام، ئاغالق، مەیدان) و خواوہنی چوار دەروازە ی سەرەکییە: (حەلوچی، تۆپ قاپی، تاش قاپی، یەدی قزلەر)^(۱۱۲). دوو دەروازە ی یە کە میان شیاو بوون بو ھاتوچۆی گالیسکە و تیبەرینی ئۆتۆمبیلی بارھە لگری بچوک، بە لām دوو دەروازە کە ی دواییان تەنھا بە کە لکی ھاتوچۆی و لاخسوار ی و پیادە دەھات. دەرگای تۆپ قاپی دە کە وتە پۆژئاوای قە لا و دەرگای "حەلوچی" یش لە بە شنی پۆژھە لاتنی قە لا دە یروانییە سەر بازاری گەورە ی شار. دەرگای "یەدی قزلەر" لە بە شنی باشووری پۆژھە لاتنی قە لا دا بوو، بە لām دەرگای "تاش قاپی" یان دەرگای گەورە لە بە شنی باشووری پۆژئاوای قە لا نزیک بە پردی بەردین

(109) K.M. Ahmed, The Northern Transtigris in the first half of second millennium, M.A. thesis, unpublished, Leiden, 2003, P.52.

(۱۱۰) توفیق وھبی بک، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۲۴۷.

(۱۱۱) جلیل العطیة، قلعة کرکوک: أهميتها التاريخية وقيمتها الحضارية، في: کرکوک مدینة القومیات المتأخية، ص ۶۳۲.

(۱۱۲) موصل ولایتی سالنامە رسمی سیدر، موصل ولایتی مطبعە سی - (۱۳۳۰ھجری/

بوو. تا دهستپیکردنی جهنگی یه که می جیهانییش، ده رگای سه ره کیی قه لای که رکوک له رۆژدا کراوه و دوا ی بانگی شیوان داخراوه و ریگه به ریبار و کاروانه کان و خه لکی نه دراوه بچنه ژووره وه^(۱۱۳)، تاوه کوو له کاری دوژمنکارانه پاریزراو بن.

گه ره که کانی قه لا وه که هه ر شاریکی دیکه ی قونای ئیسلامی، له شه قامیکی به رین و دریز و خاوه ن لقوپۆپی زۆر که به کۆلانی ته سک و پیچاوپیچ هه ندیک جاریش داخراو ده ناسریتته وه، پیک هاتوون^(۱۱۴).

سه باره ت به شیوازی بینا و خانووه کانیشی، له سه ر شیوازی کۆنی رۆژه لاتیییه، اته هه بوونی هه وشه یه که له ناوه پاستی خانووه که و چواره وری به ژوور گیراوه. زۆریه ئه وه هۆده و ژوورانه شی که ده روانه سه ر کۆلان و شه قامه کان، یان بی په نجه رهن یان خاوه ن په نجه ره ی بچوک بچوکن له پینا و پاراستنی حورمه تی دانیشتوانی خانووه که. باری ئاوه دانی و باله خانه کانی، مامناوه ندی و پوو له خراپبوون بوو. گه ره کی "حه مام" له بهر ئه وه ی دوو گه رماوی گه وره ی له خۆ گرتبوو:

(113) E.B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise (With Historical Notices of the Kurdsh Tribes and the Chaldeans of Kurdistan), Printed by Oliver and Boyd Edinburgh, London, 1912, P.338. (في نسخه المتريجة الى العربية: الجزء الثاني، ص ۹۷-۹۸)

(۱۱۴) دریزیی شه قامی سه ره کیی قه لا جیی سه رنجی "سوون" بووه، بویه له م باره وه تامازه ی پی داوه به وه ی شه قامیکه به دووری یه که مايل دریزه.

Ibid, P.338. (في نسخه المتريجة الى العربية: الجزء الثاني، ص ۹۸)

(گەرماوی موسلمانان و گەرماوی مەسیحییەکان)، بۆیە بەو ناوێ ناو
 نراوێ و میژووی بنیاتنانیشی نادیارە. ئەم گەرپە کە دەکەوتە بەشی
 باشووری قەلاوێ. گەرپەکی حەمامی مەسیحییەکان هەر لە کۆنەوێ شویینی
 نیشتەجیبوونی کلدانەکانی کەرکوک بوو، کلتیسا کۆنەکانیشیان هەر لەو
 بەشێ شاردان بوو کە لە پۆژگاری ئەمڕۆماندا تەنھا بەشیکی زۆر کەم و
 وێرانە و شویینەواری ماوێتەوێ. هەرچی گەرپەکی "ئاغالق" بوو، کاتی
 خۆی شویینی نیشتەجیبوونی سەربازانی عوسمانی (یەنچەری) بوو و
 بێکەشیان هەر لەو گەرپە کەدا بوو، بۆیە ئەو ناوێیان بەسەردا بریوێ.
 ئەم گەرپە کە مەلەبەند و چەقی قەلائی گرتوو، هەر بۆیەش زۆر جار بە
 گەرپەکی قەلا ناو دەبردیت. گەرپەکی "مەیدان"یش کە دەکەوتتە بەشی
 باکووری قەلاوێ، گوزارشت بوو لە بازارەکانی شار. مەیدانی کڕین و
 فرۆشتن و ئالوگۆڕی کالا بازرگانی و شویینی پیشەکاران بوو، پیشتریش
 مەیدانی جریتبازی* بوو، هەر لەبەر ئەو هۆیەش ئەو گەرپە کە بە
 "مەیدان" ناوێد کراوێ^(١١٥).

(*) جریت: یارییەکی سوارچاکییە، لە دوو تێپی سوارچاک پێک دێت، هەر تێپێک لەوانە هەول
 دەدات لایەکی دیکە بە هۆی گۆپاڵیکەوێ لەسەر ئەسپەکی بەختە خواروێ. لە
 پۆژگاری عوسمانی ئەم یارییە باو بوو، بەلام لە سەدەدی نۆزدهەم قەدەغە کرا.

Yeni Turk Ansiklopedisi, Cilt: (2), Otuken, Istanbul, 1985, S.515.

(١١٥) صبحی ساعتجی، المصدر السابق، ص ٤٠٣؛ علی مەحمود مەمەد، کەرکوک (شاری
 قەلا و ئاگر و خوین، چارەسەر: نمونەدی برۆکسل یان بەرلین؟)، چاپخانەدی ئارابخا،
 کەرکوک، ٢٠٠٦، ١٠٦.

هەر له نۆیو گه پره که سه ره کیه کانی قه لادا، چه ند گه پره کیکي بچوک و لاوه کی هه بوون که له لایه ن دانیش تئوانی قه لاوه له پای ناسینه وه دا داهینر بوون و ناویان لی نرابوو، وه ک گه پره کی: (یه دی قزلهر، زیندان، تۆپ قاپی، تاش قاپی، حه لواچی). ئەم گه پره که بچوک و کۆلانه نیو دپرانه به شیك بوون سه ره به گه پره که سه ره کیه کانی قه لا و به شیکیان ده یانپوانیه سه ره به شی خواره وه ی قه لا، واته ئاوه دانیه کانی به رقه لا^(۱۱۶).

دانیش تئوانی قه لا تیکه ل بووه له په گه زه جیا جیا کانی: تورکمان، کورد، کلدوئا شور، جوو، ئه رمه ن و شوینیکي به رچاوی فره چه شنی ئایینی: ئیسلام، مه سیحی، یه هوودی بووه. غه یره موسلمان شان به شانی موسلمانان ژیاون، ئیستاش به شیك له شوینه واری شوینی په رستش و نوێژ و پارانه وه یان که له یه کتر نزیك بووه، بوونی ماوه.

مه سیحی و جووه کان له نۆیو قه لادا چه ند شوینیکي په رستشیا ن هه بووه، به لام به تپه پینی رۆژگار هه ندیک له و شوینانه مزگه وتیان له سه ر بنیات نراوه، له نمونه ی ئه وانه: مزگه وتی گه وره (ئولو جامع) و مزگه وتی "دانیا ل" پیغه مبه ر و مزگه وتی "مریه مانه"، کاتی خو ی له سه ر

(۱۱۶) گه پره که کانی قه لا، له وه تی هه ن تا چۆلکردنیا ن له سالی (۱۹۹۱) دا، به بیانوی توژه نکرده وه و پاگرتنی وه ک شوینه واریکی دپیرین و جیگه یه کی گه شتیا ری به شیکی دیا ری شاری پیک هی ناوه. نصرت مردان، اغتیال قلعه کرکوک، قارداشلق = الاخاء (مجلة)، العدد (۶)، حزیان ۲۰۰۰، ص ۴۳.

داروپه ردوی کلئیسای مه سیحیه کان و که نیشته (سیناگۆگ) ی جووه کان دروست کراون^(۱۱۷).

کلئیسای دیاری مه سیحیه کان له قه لادا بریتی بوو له کلئیسای (أم الاحزان)^(۱۱۸) دایکی خه مه کان، که که وتبووه به شی باشووری قه لآوه له گه ره کی حه مام مه سیحی. کۆنترین و به ناویانگترین ته لار و باله خانه کانی قه لآ (یه دی قزلەر) واته حه وت کچه، که وتوووه ته لای چه پی قه لآوه و له پینچ نهۆم پیک هاتوووه^(۱۱۹).

نهۆمی ژیره وهی ئه و باله خانه یه له بهر ئه وهی کاتی خۆی گرتوو خانه ی تیدا بوو، بۆیه ئه و سوچ و خیابانه ی باله خانه که ده پوانیته سه ری، به نیوی "زیندان" هه ناسراوه. ئه و باله خانه یه، به به لگه ی ئه وهی

(۱۱۷) عبدالرزاق الحسني، موجز تاريخ البلدان العراقية، ص ۱۸۶؛ آنجی طارق، الحنين الى القلعة، في: موسوعة كركوك قلب العراق، جنيف، نيسان ۲۰۰۸، ص ۱۸۰.

(۱۱۸) به شیک له بینای ئه و کلئیسایه ئیسناس له قه لادا ماوه و ده که ویتته پشت مزگه وتی دانیال پیغه مبه ر.

(۱۱۹) بۆ زانیاریی زیاتر ده رباره ی باله خانه و ته لاره کانی قه لآی که رکوک، بپوانه: جرجیس محمد الرملاوي، الابنية التراثية في قلعة كركوك، التراث الشعبي (مجلة)، العدد (۲)، بغداد، شباط ۱۹۸۲، ص ۱۴-۱۷.

ژووره کانی فراوانن، پیده چیت کاتی خوئی بو هه لاسورانندی کاروباری حکومت دروست کراییت^(۱۲۰).

له شوینه وار و مه زارگه دیاره کانی قه لآ: مه زارگه ی دانیال پیغه مبه ر و مه زارگه ی سی هاوه له که ی: (عزاریا، حنایا و میشائیل) (واته: عوزیر، حونه ین و میکائیل) و گوک گومبه ت^(*)، که مه زارگه ی یه کیک له شازاده سه لجووقییه کانه به ناوی "بوغدای خاتون"^(۱۲۱).

له بنه ماله دیاره کانی قه لآی که رکوک: (یاقوبی، موفتی، ئاوچی، که مالی، سیلاو)، له ماله به ناوبانگه کانیش مالی: (حاجی ته یفور، جه لیل ئاغا،

(۱۲۰) صبحی ساعتجی، المصدر السابق، ص ۴۰۳-۴۰۴؛ علی مه حمود محمه د، سه رچاوه ی پیشوو، ل ۱۰۶.

(*) گوک گومبه ت یان گومبه زی شین، سالی (۱۹۳۹) به فه رمی وه ک شوینه وارکی دیرین راگه یه ندرا. الوقائع العراقية (جريدة رسمية)، العدد (۱۶۸۷)، بغداد، (۱۹۳۹/۳/۳).

(۱۲۱) به لگه ی یه کلاکه ره وه به ده سته وه نییه بو سه لمانندی ئه وه ی ئه وه مه زارگانه شوینی راسته قینه ی ئه وه که سایه تییا نه بو بیئت که ناومان بردوون، چونکه له شوینی دیکه ش مه زارگه یان هه یه. له وانه: مه زارگه ی دانیال پیغه مبه ر، وه که له دائیره ی مه عاریفی ئیسلامیدا هاتوو، له سوسه له ئیران. هه ره ها مه زارگه ی عوزیر پیغه مبه ر له هه ولیر. ئه وه به چاوپوشینه گه ر ئه وه مه زارگانه ی که رکوک بوونیا ن له شاره که راست بیئت، ئه وا ئه وه ده سه لمیئت که قه لآی که رکوک شوینیکی کۆن و گه وره ی نیشته جیبوونی جووه کان بووه پاش په رشوبلاو بوونیا ن. سترک، ماده (السوس)، فی: دائرة المعارف الإسلامية، المجلد الرابع، ۱۹۳۴، ص ۵۹۴.

ره فعات ئاغا، که مال به گ، حاجی یوسف ده باغ^(١٢٢)، مسته فا ئاغا و زۆریکی دیکه) بوون.

روویپوی نیشته جیبوون له گه ره که کانی قه لادا، که نزیکه ی (٤٢٪) ی له تیکرای روویپوی قه لای داگیر کردوو و به شه قام و کۆلانی ته سک و ته نگ و پیچاویچه کانی ده ناسریته وه، که نزیکه ی (١٢٪) ی له روویپوی قه لای گرتوو ته وه^(١٢٣). خانوو کانی ئه م به شه ی شار، له بهر ته نگیی شوین و به مه بهستی به هیزبوونی لایه نی بهرگریکردن، له پال یه کدا هه لچنراون. به شه کانی دیکه ی قه لای، بریتیه له ته لار و باله خانه و شوینی عیبادت و باخچه و گه رماو و گۆره پان.

له سه رزمیری فه رمیی سالی (١٩٤٧) دا، گه ره که کانی قه لای به چوار گه ره کی جیا تۆمار کراون. سه باره تیش به باری ئاوهدانی و چۆنیه تیی شوینی نیشته جیبوون له گه ره که کانی سه ر قه لای، سه رزمیری ناوبراو زانیاری وردی تۆمار کردوو. به پیی ئه و سه رزمیرییه ژماره ی خانوو کانی قه لای بریتی بووه له (٦٦٩) خانوو، ئه وهش په ره سه ندنیکی نوویه سه باره ت به ئاوهدانی قه لای له رووی چه ندییتییه وه. پروانه خشته ی ژماره (١).

(١٢٢) آنجی طارق، المصدر السابق، ص ١٨١-١٨٢.

(١٢٣) زين العابدين علي صفر، التجديد الحضري لقلعة كركوك، المورد (مجلة)، العدد (٦٩)،

بغداد، ربيع ١٩٨٩، ص ٧٩.

خشته‌ی ژماره (١)

پۆلێنکردنی گه‌ره‌که‌کانی قه‌لا به‌پێی چه‌شنی خانووه‌کان و
چرپی دانیشتوان له‌ سالی (١٩٤٧) (١٢٤).

زیاتر له یه‌ك خیزان له خانوویه‌کدا			کۆشک و خانووی یه‌ك خیزانی		ژماره‌ی دانیشتوان	ناوی گه‌ره‌ک
ژ. که‌س	ژ. خیزان	ژ. خانوو	ژ. که‌س	ژ. خیزان		
١٠٢١	٢٤٠	٥٧	١٠٩٩	٢٠٤	٢١٦٠	حه‌مام موسلیم
٤٣٩	٩٥	٢٤	٢٨٧	٥٣	٧٣٤	حه‌مام مه‌سیحی
١١٠٧	٢٥٥	١٣٣	٥١٦	٨٨	١٦٢٣	ئاغالق
٨٢٩	٢٠٣	٤٦	٣٩٢	٦٤	١٢٤٧	مه‌یدان
٣٣٩٦	٧٩٣	٢٦٠	٢٢٩٤	٤٠٩	٥٧٦٤ ^(*)	کۆی گشتی

ئوه‌وی له‌ خشته‌که‌دا جیی تییینییه‌ ئوه‌یه‌: ژماره‌ی ئه‌و خیزانانه‌ی به‌ته‌نها له‌ کۆشک و خانوودا ژیان ده‌گوزهرینن، زیاترن له‌و خیزانانه‌ی که‌ له‌گه‌ل خیزانیکی دیکه‌ و دووان له‌ یه‌ك خانوودا نیشته‌جین. به‌م پێودانه‌

(١٢٤) المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية (مديرية النفوس العامة)، إحصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، بغداد، ١٩٥٤، ص ١٠٨-١٠٩.
 (*) دواى لیۆردبوونه‌وه، به‌پێی ئاماره‌کان، ده‌رکه‌وت (٧٤) که‌س له‌ دانیشتوانی قه‌لا له‌ ژێر هێچ جوړه‌ چه‌شنیکی نیشته‌جیووندا تۆمار نه‌کران، بۆیه‌ له‌ کاتی کۆکردنه‌وه‌ی ژماره‌کانی خشته‌که‌ ناگه‌ینه‌ ئه‌نجامیکی دروست و ده‌قاوده‌ق.

ده‌بینین له (۶۶۹)ی کۆی گشتیی خانووه‌کانی قه‌لا، (۴۰۹) خانوویان له‌وانه‌ن که یه‌ک خه‌زان به شیوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ تیایدا ده‌ژین، که ئه‌وانیش تیکرای ژماره‌ی دانیشتووانیان گه‌یشتووته (۲۲۹۴) که‌س، یان به‌رانبه‌ر به (۵، ۶) که‌س بۆ هه‌ر خانوویه‌ک.

ژماره‌ی دانیشتووانی ئه‌و خانووانه‌ش که زیاتر له یه‌ک خه‌زان تیایدا ده‌ژین، وه‌ک له خسته‌که‌دا پوون کراوه‌ته‌وه بریتیه‌ له (۳۳۹۶) که‌س له کۆی گشتیی (۲۶۰) خانوویان به‌رانبه‌ر به (۱۳) که‌س بۆ هه‌ر خانوویه‌ک. به‌گشتییش تیکرا چریی دانیشتووان بۆ خانووه‌کانی قه‌لا، خۆی داوه له (۸، ۶) که‌س بۆ هه‌ر خانوویه‌ک.

له خسته‌ی ژماره (۱)دا ئه‌وه‌ش به‌پوونی ده‌رده‌که‌ویت که گه‌په‌کی "حه‌مام" پێشه‌نگی ئه‌و گه‌په‌کانه‌ی گرتوو له پووی بوونی خانووی یه‌ک خه‌زانی و پاش ئه‌ویش له پله‌ی دووه‌مدا گه‌په‌کی "ئاغالق"، دیت ئینجا گه‌په‌کی "مه‌یدان" به پله‌ی سییه‌م.

هه‌رچیه‌ش سه‌باره‌ت به کۆبوونه‌وه‌ی رێژه‌ی زۆرتری ئه‌و گه‌په‌کانه بی‌ت که له خانوویه‌کدا زیاتر له یه‌ک خه‌زان ژیا‌نی تیدا ده‌گوزهرینن، گه‌په‌کی "ئاغالق" به پله یه‌ک دیت، دوا‌ی ئه‌ویش گه‌په‌کی حه‌مام و مه‌یدان به پله‌ی دووه‌م و سییه‌م دین.

هه‌ر له سه‌رژمیره‌یه‌کانی سا‌لی (۱۹۴۷)دا ئه‌وه‌شمان بۆ پوون ده‌بیته‌وه که تاکه ده‌زگایه‌کی حکومی له‌سه‌ر قه‌لا‌دا بوونی نه‌بووه، که‌چی (۲۱)

داموده زگای ئه هلی^(۱۲۵) له گه په کی "مهیدان" و (۳۸) ی له و جوره له گه په کی "حه مام موسلیم" دا هه بووه.

سه بارهت به ده زگا ئایینییه کانیش^(۱۲۶) له گه په که کانی قه لا به م شیوه یه تۆمار کراون: گه په کی حه مام مه سیحی: (۷) و حه مام موسلیم: (۲)، گه په کی مهیدان: (۵). به لام گه په کی ئاغالق هیچ ده زگاییه کی ئایینی تیدا تۆمار نه کراوه^(۱۲۷)!

له دووه م سه رزمیری فه رمیی سالی (۱۹۵۷) دا، گۆرانیکی چۆنیه تی به سه ر ژماره ی گه په که کانی قه لا دا هاتوو و ژماره یان وه ک پۆژگاری عوسمانی بووه ته وه به سی گه په ک، ئه وه ش له ئه نجامی گۆرانیکی کارگێری هاتوو ته ئارا، چونکه وه ک ده رده که ویت هه ردوو گه په کیان به یه ک گه په ک هه ژمار کردوو. بڕوانه خشته ی ژماره (۲).

(۱۲۵) پاش کنه و پشکنینیکی وردیش، وا دیاره سه رکه وتوو نه بووین له ده ستنیشان کردنی پیناسیکی ورد بۆ ئه و داموده زگایانه، به لام له پروویه کی گشتگیردا ده توانریت په نجه بۆ کارخانه و ئوفیس و شوینه بازرگانی و پۆشنبیری و کۆمه لایه تیه کان درێژ بکریت.

(۱۲۶) مه به ست له ده زگای ئایینی، مزگه وت و ته کیه و خانه قا و هه موو ئه و شوینانه یه که سه روکاری ئایینیان هه یه.

خشته ی ژماره (٢)

ژماره ی دانیشتوانی گه ره که کانی قه لا له نیوان سالانی

. (١٢٨) دا (١٩٤٧-١٩٥٧)

ز	گه ره ک	ژماره ی دانیشتوان له سالی ١٩٤٧	ژماره ی دانیشتوان له سالی ١٩٥٧	حیاوازیی نۆر و که می (+، -)
١	حه مام	٢٨٩٤	٢٥٧٠	- ٣٢٤
٢	ئاغالق	١٦٢٣	١٨٦٣	+ ٢٤٠
٣	مه میدان	١٢٤٧	١٣٩٣	+ ١٤٦
کۆی گشتی		٥٧٦٤	٥٨٢٦	+ ٦٢

له خشته ی سه ره وه دا ده رده که ویت گۆرپانکارییه کی ئه وتۆ له ژماره ی دانیشتوان و چیری دانیشتوانی گه ره که کان، له ماوه ی نیوان هه ردوو سه رژمییری فهرمی (١٩٤٧ و ١٩٥٧) نه هاتوو ته ئاراهه، ته نیا ئه وه نده نه بیته که ناوی گه ره کی "حه مام مه سیحی" هه لگه راره و له گه ل "حه مام موسلیم" یه ک خراوه، له گه ل تیبینی ئه وه ی که په ره سه ندیکی جۆری له گه ره که که هه ست پی ده کریته سه به راره ت به ژماره و چیری دانیشتوانه که ی، چونکه ژماره ی گه ره که که، به به راورد له گه ل زانیارییه کانی سه رژمییری سالی (١٩٤٧)، به پیچه وانه ی لۆژیک و سه روشتی

(١٢٨) الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية (مديرية النفوس العامة)، المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السليمانية وكرکوک، مطبعة العاني، بغداد، دون سنة الطبع،

گه‌شه‌کردنی دانیش‌توان، له‌کورتیی داوه. ب‌روانه‌خشته‌ی ژماره (٣).
 پ‌یده‌چ‌یت ه‌وی ئه‌مه‌ش ب‌و ن‌یشته‌ج‌یب‌وونی به‌ش‌یک له‌مه‌سیحیه‌کانی قه‌لا
 له‌گه‌ره‌کی تازه‌دروست‌کراوی "که‌رکوک‌ی نوئ" (عه‌ره‌فه) ب‌گه‌ر‌پ‌ته‌وه، که
 له‌لایه‌ن کۆمپانیای نه‌وت له‌سه‌ره‌تای سالانی په‌نجا بنیات نرا و
 مه‌سیحیه‌کان پ‌شکی ش‌یریان له‌ن‌یشته‌ج‌یب‌وون له‌وه‌گه‌ره‌که‌دا به‌ر
 که‌وت‌بوو، به‌تایبه‌تی ده‌سه‌لات‌دارانی کۆمپانیای نه‌وت گ‌رنگیه‌کی
 تایبه‌ت‌یان به‌مه‌سیحیه‌کان دا‌بوو. هه‌روا ه‌ویه‌کی دی ب‌و باش‌بوونی باری
 ژیانیان ده‌گه‌ر‌پ‌ته‌وه، که‌ئو خانووه‌کۆنانه‌ی پ‌یش‌وویان گونجاو نه‌بووه
 له‌گه‌ل پ‌ینگه‌ی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی نو‌ییان^(١٢٩)، ب‌ویه‌به‌ش‌یک له
 دانیش‌توانی گه‌ره‌کی "حه‌مام مه‌سیحی" له‌قه‌لا هاتوونه‌ته‌خواری و له
 قۆریه‌دا، به‌تایبه‌ت له‌گه‌ره‌کی ئه‌لماس ن‌یشته‌ج‌ی بوونه، که‌ئو پ‌ۆژگاره
 خه‌لکی وه‌ک دیارده‌یه‌کی مۆد‌یرن روویان له‌قۆریه‌کردووه.

ب- به‌رقه‌لا

ئهم به‌شه‌ی شار ئه‌گه‌رچی به‌وردی نازان‌ر‌یت له‌چ پ‌ۆژگاری‌کدا بنیات نراوه،
 به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا له‌چه‌ندین سه‌رچاوه‌ی م‌یژوویی و له‌میان‌ه‌ی
 نووسینی گه‌ر‌پ‌که‌ بیانیه‌کانه‌وه ئاماژه‌ی ب‌و کراوه. به‌پ‌یی هه‌ندیک

(١٢٩) به‌گۆ‌یریه‌ی سه‌رچاوه‌یه‌ک داها‌تی تاکی که‌رکوک‌ی له‌سالی (١٩٥٦)دا، به‌رزترین
 ر‌یژه‌ی هه‌بووه له‌دوای به‌غدادی پایته‌خت. ب‌روانه: خ‌یرالدین ح‌سیب، ت‌قریر الد‌خل
 القومي فی الع‌راق (١٩٥٩-١٩٦١)، بیروت، ١٩٦٤، ص ٤٢٠-٤٢١.

سه‌رچاوه، میژووی دروستبوونی ئاوه‌دانی له خواره‌وه‌ی قه‌لا ده‌گه‌پێته‌وه
بۆ سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌م^(١٣٠)، که‌چی دواتر هه‌ندیك له گه‌پیده‌کان که له
سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌م و هه‌ژده‌هه‌مدا سه‌ردانی شاره‌که‌یان کردووه،
په‌نجه‌یان بۆ بوونی ئاوه‌دانی له خواره‌وه‌ی قه‌لادا درێژ نه‌کردووه^(١٣١)،
پێده‌چیت ئه‌وه‌ش له‌به‌ر ئه‌وه‌ بووینت که ئه‌و شاره زۆر جار دووچاری
قه‌یرانی سیاسی و ئابووری هاتووه^(١٣٢) و که‌وتووته به‌ر شالۆی له‌شکری
ئێرانی (سه‌فه‌وی، ئه‌فشاری)^(١٣٣)، له‌و ئه‌نجامه‌شدا ئاوه‌دانی له‌و به‌شه‌ی
شاردا نه‌ماوینت، یان زۆر کز و که‌مبایه‌خ بوو بێت و جیی سه‌رنجی
گه‌رۆکه‌کان نه‌بووینت.

(١٣٠) المديرية العامة لارشيف الدولة التابعة لمجلس وزراء الجمهورية التركية، رئاسة دائرة
الارشيف العثماني، دفتر التحرير المفصل المرقم (١١١) الخاص بلواء كركوك. وه‌رگه‌راوه
له: ماهر النقيب، المصدر السابق، ص ٨٣-٨٤.
(131) Dr. Mirella Galleti, Report on Kirkuk, Op.cit, PP.A1-31. □
(في نسخه‌ه‌ المترجمة الى العربية: ص ١٨٧-٢٠٦).

(١٣٢) له‌م باره‌وه‌ بپروانه: سعدي عثمان هروتي، دراسات اكاڤيمية في تاريخ كردستان الحديث،
عمان، ٢٠١٢، ص ١١-٨٧.

(١٣٣) له‌نێو ئه‌و شالۆه‌ سه‌ربازييانه‌دا، شالۆی شا‌عه‌بباسی گه‌وره‌ی سه‌فه‌وی (١٦٢٣) و
شالۆی نادرشای ئه‌فشار (١٧٤٣)، دوو نمونه‌ی به‌رچاون له‌ رپوودانی زۆريك كاولکاری له
شاره‌که‌دا. له‌و باره‌يه‌وه‌ بپروانه: الشیخ رسول حاوي الكركوكلي، دوحه‌ الوزراء في تاريخ
وقائع بغداد الزوراء، ترجمة عن التركية: موسى كاظم نورس، بيروت، دون سنة‌ الطبع،
ص ٥٠؛

S.H. Longrigg, Four Centuries of Modern Iraq, Oxford University Press,
England, 1925, PP.54, 138. (في نسخه‌ه‌ المترجمة الى العربية: ص ١٧٠)

ئەو‌ه‌ی سه‌باره‌ت به‌ شاری که‌رکوک تی‌بینی گه‌وره‌ هه‌ل‌ده‌گریت، ئاماژه‌کانی هه‌ریه‌ک له‌ گه‌شتیاران "کارستن نیبور" (*) (Carsten Niebuhr) و "جه‌یمس به‌کینگهام" (J. Buckingham). نیبور که‌ سالی (١٧٦٦) سه‌ردانی که‌رکوک کردوه، به‌م شیوه‌یه‌ ده‌ریاره‌ی دواوه: "که‌رکوک ده‌که‌و‌یته‌ ده‌شتاییه‌کی جوانی پر له‌ پیت و به‌ره‌که‌ت، به‌لام که‌م ئاوه‌دان. ئەمه‌ی قه‌لای پی‌ ده‌لین، نابوودترین شوین بوو که‌ تا ئیستا بینومه‌.. (١٣٤)".

هه‌رچی به‌کینگهامه‌ که‌ سه‌ردانه‌که‌ی بۆ که‌رکوک په‌نجا سال له‌دوای گه‌شتی نیبوره (١٨١٦)، به‌م شیوه‌یه‌ ده‌ریاره‌ی ئاوه‌دانی که‌رکوک دواوه: "شاری که‌رکوک له‌ سی‌ به‌شی جیا پی‌ک دیت، هه‌ر به‌شیکیان رووی‌وی فراوانی هه‌یه‌، به‌شی سه‌ره‌کیان له‌سه‌ر ته‌پۆل‌کایی

(*) نیبور، که‌ به‌ بنه‌چه‌ ئەلمانییه‌ و له‌ گه‌ریده‌ پێشه‌نگه‌کانی ئەوروپییه‌، له‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا سه‌ردانی ناوچه‌که‌ی کردوه، زۆریه‌ی زۆری گه‌ریده‌ ئەوروپییه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م سه‌باره‌ت به‌ که‌رکوک، پشتیان به‌ ئاماژه‌کانی ئەو به‌ستوه‌.

Dr. Mirella Galleti, Report on Kirkuk, Op.cit, P.A6

(في نسخه‌ المترجمة الى العربية: ص ١٩٠-١٩١).

(١٣٤) کارستن نیبور، رحله‌ نیبور الى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمة عن الالمانية: د.محمود حسين الامين، مراجعة وتعليق: سالم الألوسي، وزارة الثقافة والارشاد، بغداد، ١٩٦٥، ص ٨٥.

هه‌لکه‌وتووہ .. به‌شی دووہ‌می شار.. پووپی‌سوی فراوانتر و ژماره‌ی دانیش‌تووانی زۆتره له به‌شه‌کانی دیکه .. هه‌رچی به‌شی سییه‌مه، ده‌که‌وئته دووری نیو میل..^(۱۳۵) "

له وردبوونه‌وه‌ی ئه‌و دوو ده‌قه‌دا، ئه‌وه پوون ده‌بیته‌وه که شاری کهرکوک له ماوه‌ی ئه‌و په‌نجا ساله‌ی نیوان گه‌شتی نیبور و به‌کینگه‌امدا، گه‌شه و گه‌وره‌بوونی زۆری به‌خۆیه‌وه بینیه، هه‌روه‌ها له ماوه کورته‌دا له شاریکی وێران و قه‌تیسبووی قه‌لا کۆنه‌که وهرده‌چه‌رخیت بۆ شاریکی فراوان و "به‌گه‌وره‌ترین شاری ده‌شتاییه‌کانی پۆژه‌لائی روباری دیجله بمیینه‌وه"^(۱۳۶) . دواتریش شاری کهرکوک، له‌دوای دامه‌زانی ده‌وله‌تی عێراقیشدا، هه‌ر شاریکی گرنگ و قه‌شه‌نگ بووه و مایه‌ی سه‌رنج و تییینی میوان و ئه‌و که‌سانه‌ بووه که پووین تیکردووہ^(۱۳۷) .

(135) J. S. Buckingham, Travels in Mesopotamia, Vol: (1), Printed by D. S. Maurice, London, 1827, PP.115-116. □

(في نسخه المترجمة الى العربية: الجزء الاول، ص ص ۱۴۲-۱۴۳).

(۱۳۶) نخبة من أساتذة التاريخ، المدينة والحياة المدنية، الجزء الثاني، الفصل الثامن: مدن القلاع، دراسة من اعداد: علاء موسى كاظم نورس، دار الحرية للطباعة، بغداد، ۱۹۸۸، ص ص ۲۷۲-۲۷۴.

(۱۳۷) میژوونووسی ناسراو "عه‌بدولپه‌زاق ئه‌لحه‌سه‌نی"، له سه‌ره‌تای سالانی بیستی سه‌ده‌ی بیستدا، سه‌ردانی شاره‌که‌ی کردووہ و سه‌رنج و تییینی له‌سه‌ر گرنگی شاره‌که و خۆشیی ئاووه‌وا و پاک‌ی و فراوانی شه‌قام و جوانی باله‌خانه‌کانی کهرکوک تۆمار کردووہ. برونه: موجز تاریخ البلدان العراقية، ص ۱۸۷.

ئەم بەشە ی شار لە بەر گرنگی پیگە ئابوورییه که ی و لە خۆگرتنی بازار، لە سەدە ی نۆزدهەم و سەرە تاکانی سەدە ی بیستم، فراوانترین و چرترین شوینی نیشته جیبوونی دانیشتوووان بووه . هەلکه وتنی گەر که کان و شیوازی دروستکردنی خانووهکانی بەشی بەرقە لا، جیاوازییه کی زۆری لە گە ل چه شنی بنیاتنانی خانووهکانی قە لا دا نییه . هەر به و شیوازه کۆنه ی دروستکردنی خانوو، بەردی کلسی و قور و هەندیکیشیان گە چیان تیدا بە کار هینراوه . به هەمان دەستووریش، لە پای به هینبوونی لایه نی بەرگری، خانووهکان لە پال یه کدا هە لچنراون و خاوه نی کۆلانی پیچاوپیچ و ته نگه بهرن . به گوزارشتیکی دیکه : خانووهکانی بەشی بەرقە لا له سەر چه شنی ویکچوو به شیوازی بنیاتنانی عەبباسی دروست کراون، که له شیوه ی قە لایه کی پارێزراو دینه بهرچاو، ده رگاکانی له دار گوێز دروست کراون و به بزمازی گه وره گه وره پته و کراون، پاش داخستنیان به چه ند مرۆی به هین ناکرینه وه . زۆر به شیان ژووره کانیان تاریک و خاوه ن په نجه ره ی زۆر بچووکی شیوه بازنه یین، تاوه کوو له پووداوی دزی به دور بن^(۱۳۸) . بهشی بەرقە لا، له ماوه میژوویییه که ی لی کۆلینه وه که دا، له م گەر که سەر هکیانه پیک ده هات:

(۱۳۸) بپوانه: عبدالرزاق الحسنی، رحله فی العراق أو خاطرات الحسنی، الطبعة الثالثة،

- گه په کی ئیمام قاسم

کۆنترین گه په کی به شی خواره وهی قه لایه، میژووی ئاوه دانیبی ده گه پیتته وه بۆ سه دهی شانزه هم. له دهفته ری ته حریراتی عوسمانی (۱۵۴۸)، که له پۆژگاری سولتان سوله یمانی قانونی (۱۵۲۰-۱۵۶۶) دا نووسراوه، زانیاری ورد ده باره ی تۆمار کراوه^(۱۳۹). ناوی گه په که که له ناوی پیاویکی ئایینی وه رگراوه، که مه زارگه که ی له هه مان گه په کدایه و به پیتی هندی سه رچاوه ده گه پیتته وه سه ر ئیمام موسای کازم^(۱۴۰)! گه په کی ئیمام قاسم گه په کیکی گه وره یه و گه لیک گه په کی بچوک و کۆلانی به ناوبانگ له خۆ ده گریت و ده که ویتته لای باکووری قه لا و به ته نیشته به ری پۆژه لاتی چه می خاسه هه لکه وتوو. له گه په که بچوکه کانی: (یادگار، عاشوور، زیویه، به رته کیه، کیلانه که، ئاخوړ حوسین)^(۱۴۱) و (خاسه، چوارباغ). له کۆلانه به ناوبانه گه کانی: (سه ید سه روور، نایب ئوغلۆ، دللی باش، زیویه ی خواروو، زیویه ی سه روو،

(۱۳۹) بېروانه: صبحی ساعتجی، المصدر السابق، ص ۴۰۴.

(۱۴۰) جمال بابان، اصول أسماء المدن والمواقع العراقية، الجزء الاول، الطبعة الثانية،

بغداد، ۱۹۸۶، ص ۲۵۰.

(۱۴۱) موخته سه م ساله یی، ناودارانی گه په کی ئیمام قاسم له شاری که رکوک، که رکوک

(گۆفار)، ژماره (۲۴)، که رکوک، به هاری ۲۰۰۵، ل ۹۷-۹۸.

چوارباغ..^(۱۴۲) . ئه م گه ره که گه ره کیکی کوردنشینه و زور شاعیر و که له پیاوی تیادا هه لکه وتوووه . ئیمام قاسم خاوه نی شه ش ته کیه یه : (تاله بانى و که سنه زانى و به رزنجى و شیخ نووره دین و شیخ عیزه دین و شیخ عه بدولپرهمان) و چه ند مزگه وتیکی به ناوبانگه ، وه ک : (مه لا عومه ر گومبه تی، مه لا نه حمه د گرده ، دلّی باش). ته کیه ی تاله بانى که میژووی دروستکردنی ده گه پیتته وه بو سالی (۱۷۰۶)، به تاییه ت پوئیکی کاریگه ری گپراوه له ناوه دانبوونه وه ی گه ره که که^(۱۴۳) و شاره که و هوئی کیشکردنی ئه وانه بووه که له دهره وه ی شار به مه به سستی نیشته جیبوون هاتوونه .

- گه ره کی ناخوړ حوسین

ده که ویتته خوارووی گه ره کی ئیمام قاسمه وه . له گه ره که کۆنه کانی شاری که رکوک، پیتتر به شیک بوو سه ر به گه ره کی ئیمام قاسم، به لام له ئاکامی گه شه و گه وه بوونیدا، له سه ر ژمییری سالی (۱۹۴۷) دا وه کوو گه ره کیکی سه ربه خو مامه له ی له گه ل کرا. سه باره ت به ناوه که ی بیروپای جوراوجور هه یه ، هه ندیک پیاان وایه بنه رته تی ناوه که ی ده گه پیتته وه بو بوونی "خان و ناخوړ" له و شوینه دا و لادینشینه کانی "ناوچه ی شوان و

(۱۴۲) نجاه کوثر، بحث حول أسماء الاماکن والمناطق فی کرکوک، فی: موسوعة کرکوک قلب العراق، ص ۱۴۸.

(۱۴۳) موعته سه م سالی، سه رچاوه ی پیتشو، ل ۹۹-۱۰۶.

ده‌وروبه‌ری " که هاتونته‌ته شار له و خانه‌دا ماونه‌ته‌وه که "ئاخوڤر
 حوسین" ی لئ بووه، ئیدی به تیپه‌پینی کات ناوی ئاخوڤر حوسین به‌سه‌ر
 ئه‌و گه‌ره‌که‌دا بپاوه. هه‌ندیکی دیکه وای بۆ ده‌چن که ناوه‌که‌ی "ئه‌خی
 حوسین" ه، بنه‌ره‌ته‌که‌شی ریکخراوی "ئه‌خیان" (* ی عوسمانییه^(۱۴۴)،
 به‌لام هه‌چ به‌لگه‌یه‌کمان نییه که ریکخراویکی له‌م جو‌ره له‌م ناوچه‌یه‌دا
 بوونی هه‌بیته. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌م ناوه‌ی به‌ زمانی عه‌ره‌بی بوو، ده‌وله‌تی
 عیراق و کاربه‌ده‌ستانی به‌م ناوه کاریان ده‌کرد و له‌ مامه‌له و په‌راوه
 فه‌رمییه‌کانیاندا جه‌ختیان له‌سه‌ر ده‌کرده‌وه.

- گه‌ره‌کی پیریادی

ئه‌م گه‌ره‌که له گه‌ره‌که کۆنه‌کانی شاری که رکوک و ده‌که‌ویته به‌ری
 پۆژه‌ه‌لاتی قه‌لاوه به‌ته‌نیشته گه‌ره‌کی بولاق له باکوور و گه‌ره‌کی
 موسه‌للا و گۆرستانی ئه‌بو علووک له باشوور. بنه‌ره‌تی ناوه‌که‌شی

(* ئه‌خیان: دامه‌زراوه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تییه، له‌ سه‌ده‌ی سیانزه‌هه‌مه‌وه له‌نیو خاوه‌ن پیشه
 نازاده‌کان و کاسبکاران و بازرگانه‌کانی ئه‌نادۆل بلاق بووه، دواتر شیوازیکی سه‌ربازیان
 وه‌رگرت و له‌ شه‌ره‌کانی عوسمانی دژی بیژه‌نته به‌شدارییان ده‌کرد. سه‌هیل صابان،
 المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، من منشورات مكتبة الملك فهد
 الوطنية، الرياض، ۲۰۰۰، ص ۱۳.

(۱۴۴) ماهر النقيب، المصدر السابق، ص ۸۷.

ده‌گه‌رپتته‌وه بۆ ناوی ئه‌و گونده‌ی که چه‌ند خیزانیکی دانیشتووی گه‌ره‌که‌که لیۆه‌ی هاتبوون^(۱۴۵).

پیریادی له دوو به‌ش پیک ده‌هات: "پیریادی موسلیم" و "پیریادی موسه‌وی"، واته جوو. به‌شی "پیریادی موسه‌وی" نزیك بازارپی گه‌وره‌ی شار بوو، ده‌که‌وته باکووری گه‌ره‌که‌که تا سه‌ر ریگای که رکوک-سلیمانی سنووری هه‌بوو. به‌لام له‌دوای سالی (۱۹۵۰)، به‌هۆی کۆچکردنی جووه‌کان بۆ ئیسرائیل^(۱۴۶)، به‌شی "پیریادی موسه‌وی" نه‌ما و له‌گه‌ل به‌شی "پیریادی موسلیم" یه‌کی گرت، بۆیه ورده ورده شوینه‌واری ئه‌و به‌شه‌ر ووه‌و سپینه‌وه چوو. شیوازی بنیاتنانی خانووه‌کانی به‌شی "پیریادی موسه‌وی"، که ئیستاش به‌شیکیان ماون، جیاوازیان هه‌بوو له‌گه‌ل چه‌شنی خانووه‌کانی دیکه‌ی که رکوک، به‌وه ده‌ناسرینه‌وه که بنمیچی خانووه‌کانیان به‌ه‌راورد له‌گه‌ل خانووی موسلمانان به‌رزتره و نه‌خشی تایبه‌تی تیدا به‌کار هینراوه.

(۱۴۵) "جه‌مال بابان" پێی وایه بنه‌ره‌تی ناوی پیریادی له ناوی که‌سه‌یه‌تییه‌کی ئاینیه‌وه هاتبیت، که "پیر" واته شیخ و "یادی" واته ژیانم، که ده‌کاته "شېخی ژیانم" و گوندیک له‌نزیك چه‌مه‌مال به ناوی ئه‌و که‌سه‌وه کراوه و به‌شیک له دانیشتوانی ئه‌و گونده‌ دواتر له‌گه‌ره‌کی پیریادی نیشته‌جی بوون و گه‌ره‌که‌که‌یان به ناوی گونده‌که‌ی خۆیانوه ناو ناوه. اصول أسماء المدن والمواقع العراقية، الجزء الاول، ص ۲۵۰.

(۱۴۶) سالی (۱۹۵۰)، حکومه‌تی عێراق به‌مه‌به‌ستی کۆچپیکردنی جووه‌کان بۆ ئیسرائیل، بریاری لێسه‌ندنه‌وه‌ی ره‌گه‌زنامه‌ی جوونه‌ژاده‌کانی عێراقی ده‌رکرد. بره‌وانه: یعقوب یوسف کوریه، یهود العراق (تاریخهم، أحوالهم، هجرتهم)، لبنان، ۱۹۹۸، ص ۱۵۵-و مابعدا.

- گه پره کی چقور

گه پره کیکی بچوکی شاری که رکوک بوو، که سنووری له گه ل گه پره که کانی پیریادی و ناوچی و بولاق یه کی ده گرته وه، ده که وته شوینیکی نزمه وه له به رانه بر قه لا. ناوه که شی، وه "جه مال بابان" له کتیبه که ییدا ئاماژه ی بۆ کردوه، بنه پره تیکی تورکی هیه و له و زمانه دا به مانای "قوول" دیت. به لام هه شه وای بۆ ده چیت که وشه که کوردیه و له به رنه وه ی ناوچه که نزم و ناویکی زۆری په نگواردوی لی بووه، "چه م قور" یان پی و تووه، به لام دواتر له سه ر زاری خه لکی کراوه به چقور^(۱۴۷). گه پره کی چقور چه ند کۆلانیکی به ناوبانگی تیدا بوو، که زۆتر به جو ره شوین و پیشه یه که وه ناوزه د کرابوون: (ته کیه، پالانچیلەر (کورتاندروو)، زهنگینلەر، ئەکمکچیلەر (نانه وای)، قه سابلەر، عه ره بلەر)^(۱۴۸).

- گه پره کی ناوچی

ئه م گه پره که راسته وخۆ ده که ویتته به شی باشووری قه لا و له پۆژه لاتی گه پره کی پیریادی دریژ ده بیته وه تا ده گاته نزیک پردی به ردینی کۆن، له باشووریش له گه ل گه پره کی موسه للا هاوسنووره. بنه چه ی ناوه که ی

(۱۴۷) جمال بابان، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۲۵۰؛ سمکۆ به هرۆز، میژوی سه رده مه

کارگێپی و... ل ۷۳.

(۱۴۸) نجاه کوثر، بحث حول أسماء الاماکن، ص ۱۴۸.

دهگه پیتته وه بو بنه ماله ی ئاوجییه کان، که له م گه ره که دا
نیشته جیبوونه ^(۱۴۹).

- گه ره کی بولاق

له پوو ی قه باره وه گه ره کیکی مامناوه ندییه، ده که ویتته ئه وپه پری
پۆژه لاتی قه لا، له ماوه ی لیکۆلینه وه که دا، گه ره کیکی په رگه ی شاره و
سنووری له سه ر پێگای که رکوک- سلیمانی ده ست پی ده کات و
هاوسنووره له گه ل گه ره کی پیریادی له پۆژئاواوه، درێژ ده بیتته وه تا
ده گاته گه ره کی شو پێجه له به شی باشووری. بنه چه ی ناوه که شی
تورکییه و به مانای سه روچاوه ی ئا و دیت له زمانی تورکیدا، که ئه م
گه ره که خاوه نی چند سه روچاوه یه کی ئا و بووه ^(۱۵۰). به پێی لیکدانه وه ی
"فلادیمیر مینۆرسکی" (V. Minorsky)، مانای بولاق له تورکی کۆندا
واتای "به هار" ده گه یه نیت. هه مان ناو له ولاتی میسریشدا هه بووه، که
کاتی خو ی له گه ل هاتنی فه ره نسییه کانه وه دا که وتوو، له زمانی

(۱۴۹) سمکو به هرۆز، میژووی سه رده مه کارگێری و...، ل ۷۳.

(۱۵۰) جمال بابان، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۲۵۰.

فهره‌نسی (Beaux Lac) واتای گولایوی جوان ده‌به‌خشیت، له میسر چاپخانه‌یه‌کیش به ناوی بولاق هه‌بوو^(۱۵۱).

- گه‌په‌کی موسه‌للا

گه‌په‌کیکی گه‌وره‌یه و ده‌که‌ویته باشووری قه‌لاوه، هاوسنوره له‌گه‌ل گه‌په‌کی چای و پیریادی و گۆرستانی ئه‌بو علووک. سه‌بارت به بنه‌په‌تی ناوی ئه‌م گه‌په‌که‌ بۆچوونی جیاواز هه‌یه، هه‌ندیک پێیان وایه ناوه‌که‌ی له "موسا لال" هه‌هاتوو، به‌لام "جه‌مال بابان" بۆچوونیکي جیاوازی هه‌یه، ئه‌ویش ئه‌وه‌یه که بنه‌چه‌ی ناوه‌که‌ عه‌ره‌بییه و به مانای شوینی نوێژکردن دیت، به‌لگه‌شی بۆ قسه‌که‌ی ئه‌وه‌یه که دانیشتوانی قه‌لا فه‌ریزه‌ی نوێژیان، به‌تایبه‌ت نوێژی جه‌ژن، له ده‌ره‌وه‌ی شاردا و له‌و شوینه‌دا که گه‌په‌که‌که‌ی له دواتردا له‌سه‌ر ئاوه‌دان بووه، به‌جی گه‌یاندوو، بۆیه ئه‌و ناوه‌ی به‌سه‌ردا

(۱۵۱) ئه‌م ناوانه‌ رۆژه‌لاتناسان لیکدانه‌وه‌ی زۆریان بۆ کردوون و ده‌یان به‌لگه‌ و سه‌رچاوه‌یان له‌ زمانه‌ جیاوازه‌کانه‌وه‌ له‌سه‌ر به‌راورد کردوو، به‌لام زۆریان به‌ بنج نه‌گه‌یشتون، بۆیه ئه‌و لیکدانه‌وانه‌ پێوستیان به‌ توێژینه‌وه‌ی زیاتر هه‌یه. بروانه‌:

V. Minorsky, Mongol Place – Names in Mukri Kurdistan (Mongolica, 4) in: Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol: (19), No. 1, 1957, P. 58-81.

برپاوه^(۱۰۲). له کۆلانه به‌ناوبانگه‌کانی گه‌ره‌کی موسه‌للا: (بویوک مه‌حله، دار سوقاق، چمچلی بیل، گدیكله‌ر، ئیمام ئه‌حمه‌د، سمانچیله‌ر، باشی کسیک، یه‌نکی دامله‌ر، حوسین عه‌ونی، قه‌سابخانه، عه‌زاو باغچه‌سی)^(۱۰۳).

- گه‌ره‌کی چای

"چای مه‌له‌سی" گه‌ره‌کیکی دیکه‌ی شاری کهرکوکه، پێشتر به‌شیک بوو سه‌ر به‌ گه‌ره‌کی موسه‌للا و پێی ده‌وترا گه‌ره‌کی "چای موسه‌للا". چای له‌ زمانی تورکیدا واته: دۆل، په‌نگه‌ بوونی دۆل و نشیویک له‌و گه‌ره‌که‌دا هه‌بوویت بۆیه ئه‌و ناوه‌ی به‌سه‌ردا برپاوه^(۱۰۴). یان پیده‌چیت ناوه‌که‌ی له‌ چه‌می خاسه‌وه وه‌رگرتییت، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی گه‌ره‌که‌که‌وتوووه‌ته سه‌ر خاسه، که ئه‌وکات به‌ خاسه‌ ده‌وترا "خاسه‌ چای".

- گه‌ره‌کی شوپریجه

تازه‌ترین گه‌ره‌که‌کانی به‌شی به‌رقه‌لا بوو، ئه‌م گه‌ره‌که‌ پێشتر ئاوايیه‌ک بوو له‌ ده‌ره‌وه‌ی شاردا، به‌لام له‌ چله‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا له‌لایه‌ن

(۱۰۲) جمال بابان، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۲۵۱؛ سمکۆ به‌هرۆز، میژووی سه‌رده‌مه کارگێری و...، ۷۲ ل. ده‌بییت سه‌رنج بۆ ئه‌وه رابکیشریت گومان ده‌کریت نوێژی جه‌زن له‌ ده‌ره‌وه‌ی شاردا کرابییت، به‌لکوو په‌نگه‌ نوێژه‌بارانه بوو بییت.

(۱۰۳) نجاه کوثر، بحث حول أسماء الاماکن.. المصدر السابق، ص ۱۴۸.

(۱۰۴) جمال بابان، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۲۵۱.

خه لکه گوندنشینه کانی نزیك شاری که رکوک ئاوه دانیی زیاتری تیّ کهوت، ئه و خه لکه هه ژاره ی قووتی ژیان وای لیّ کردبوون پروه و شار کۆچ بکه ن و له و گه ره که بگرسینه وه که سیمای گه ره کی پیوه دیار نه بوو^(۱۰۰). بنه چه ی ناوه که ی نارپونه، وه ک "جه مال بابان" ئاماژه ی پیّ دهدات گوايه له پیشه ی "شیرج"^(*) ه وه هاتبیّت که له لایه ن جووه کانه وه ئه نجام دهدرا، یان له ناوی ئه و گوندانه وه هاتبیّت که خه لکانی گه ره که که لیوه ی هاتوون^(۱۰۶).

ئاوه دانی له به شی به رقه لا، وه ک له سه رژمییری سالی (۱۹۴۷) دا تۆمار کراوه، گه شه کردنی دیاری به خۆوه بینیه به به راورد له گه ل پۆژگاری پیشتر، چونکه گه ره کی نویی لیّ هاتووته ئارا (شۆپریجه) و گه ره که کۆنه کانیس پێژه یه کی گه وره ی یه که ی نیشته جیبوونیان گرتووته خۆ. به گویره ی سه رژمییری ناوبراو، ژماره ی گه ره که کانی به رقه لا^(۱۰) گه ره که، که گه ره کی پیریادی وه ک گه ره کی حه مام له به شی قه لا کراوه به دوو به ش: (پیریادی موسلیم، پیریادی موسه وی).

(۱۰۰) بهاء الدین نوری، مذكرات بهاء الدین نوری، الطبعة الثانية، اربیل، ۱۹۹۰، ص ۷۹.
 (* شیرج: پیشه ی گرتنی پۆنی کونجیه، که جووه کانی به غداد ئه و کاره یان ده کرد، بۆیه ش له شاری به غدادش بازارپ و گه ره کیکی به ناوبانگ به و ناوه وه هیه.

(۱۰۶) دوو گوند له لیوای که رکوک به و ناوه وه هه ن: یه کیکیان سه ر به ناحیه ی قه ره حه سه نه و ئه وی دیکه یان سه ر به ناحیه ی ئاغجله ره. جمال بابان، المصدر السابق،

به وردبونه وه له داتاكانی سه رزمییه كهی سالی (۱۹۴۷) دا، ئه وه پوون ده بیته وه كه كاربه ده ستانی ئه و رۆژگاره ی عیراق مامه له یه کی ئاینیان له گه ل گه ره كه كاندا کردوه ! گردبونه وه و پیکهاته ئاینیه کانی گه ره که کان، وه ک بنه ما و بنه ره تیك وه رگیرون بۆ کۆکردنه وه و تۆمارکردنی زانیارییه کانی سه رزمییه که، واته سه رزمییه که دانیشتوانی به پیی ئاین پۆلین کردوه، هه ره به ره ئه وه ش ناوی گه ره که کانی حه مام و پیریدی بۆ پیکهاته ئاینیه کانیان گه راندۆته وه له ت له ت کراون^(۱۰۷).

وه ک له خشته ی ژماره (۳) شدا خراوه ته روو، گه ره کی پیریدی، ئه گه ر لیک جودا نه کرابانه وه، زۆرتین ژماره ی دانیشتوانی له خو ده گرت، به لام له به ره ئه وه ی به دوو گه ره کی جیای نیشته جیبوون دراونه ته قه له م، بۆیه پله ی سییه می له دوای هه ریه ک له گه ره که کانی موسه للا و ئیمام قاسم له و رووه وه به ره که وتوو. به پیی ئه و زانیاریانه بیته که له خشته ی ژماره (۳) دا هاتوون، ژماره ی خانووه کانی (۱۰) گه ره که که ی به رقه لا بریتیه له (۲۹۵۳) خانوو، تیکرای دانیشتوانیشی گه یشتوو ته (۲۸۱۱۵) که س.

(۱۰۷) له شاری هه ولێرش گه ره کی "ته عجیل" به دوو یه که ی نیشته جیبوونی جیاواز مامه له ی له گه ل کراوه: (ته عجیل ئیسلام، ته عجیل یه هوود). بپروانه: هاشم خضر الجنابی، مدینه اربیل دراسته فی جغرافیه الحضرة، الموصل، ۱۹۸۷، ص ص ۴۵ و ۴۹.

خىستەي ژمارە (۳)

پۆلئىنكىردنى گەرەكەكانى بەرقەللا بەپىي چەشنى خانووەكان و چىرى
دانىشتىوان لە سالى (۱۹۴۷)دا^(۱۰۸).

زىاتر لە يەك خىزان لە خانويەكدا			كۆشك و خانويى يەك خىزانى		ژ. دانىشتىوان	ناوى گەرەك
ژ. كەس	ژ. خىزان	ژ. خانوو	ژ. كەس	ژ. خىزان		
۲۶۸۸	۵۴۹	۱۲۹	۱۹۱۵	۳۲۳	۴۶۷۴	موسەللا
۳۳۹۱	۸۵۷	۲۳۱	۱۱۸۲	۲۲۷	۴۶۷۲	ئىمام قاسم
۱۴۳۵	۳۰۷	۱۱۰	۱۹۲۳	۳۲۲	۳۳۶۵	پىريادى موسليم
۱۰۰۸	۱۸۷	۵۰	۵۷۳	۷۷	۱۶۴۶	پىريادى موسەوى
۱۶۵۱	۳۲۳	۹۵	۱۵۸۷	۲۴۶	۳۲۵۲	چقوور
۱۶۶۶	۳۶۱	۶۶	۱۲۴۶	۲۱۲	۳۰۳۶	بولاق
۱۶۱۵	۳۶۷	۲۰۶	۷۴۷	۱۳۶	۲۳۶۸	شۆپىجە
۱۳۰۳	۲۲۷	۶۱	۷۱۷	۱۱۲	۲۰۴۵	ئاخوڤ حوسىن
۷۶۵	۱۵۹	۶۴	۶۹۳	۱۱۶	۱۷۵۴	چاى
۶۰۲	۱۳۶	۳۸	۶۹۳	۱۳۲	۱۳۰۳	ئاوچى
۱۶۱۲۴	۳۴۷۳	۱۰۰۰	۱۱۲۷۶	۱۹۰۳	۲۸۱۱۵ ^(*)	كۆي گىشتى

له خىشتەى سەرەو دەدا دەردە كەوئىت ئەو خانوانەى يەك خىزانى تىدا دەژىن، ژمارەيان بە پادەى دووبەرانبەر زۆرتەرە لەو خانوانەى كە زياتر لە خىزانىك تىايدا دەژىن، ئەوەش پىدەچىت بۆ ئەو بەگەپىتەو كە ئەم بەشەى شار تىواناى ئاسان فراوانبوون و گەورەبوونى ھەيە، چونكە كەوتووتە پىدەشت و بارى تۆپۆگرافىاى خاكەكەى يارمەتيدەرە بۆ فراوانبوون بە ئاقارى باكور و پۆژھەلاتى قەلادا.

ھەرەھا پىدەچىت بۆ ئەو بەگەپىتەو كە عورف و عادەتى كۆمەلايه تىبى باوى ئەو پۆژگارە وای خواستوو خىزانەكان بە شىوھى سەربەخۆ لە خانووكانياندا بژىن. بۆيە لە كۆى گىشتى (۲۹۵۳) خانووى بەشى بەرقەلا، (۱۹۰۳) خانوو لەو بابەتەن كە يەك خىزان بە شىوھى سەربەخۆ تىايدا دەژىن و كۆى گىشتى دانىشتوانى برىتييە لە (۱۱۲۷۶) كەس يان ھاوتا بە (۵،۹) كەس بۆ ھەر خانوويەك.

لە بەرانبەردا ژمارەى دانىشتوانى ئەو خانوانەى كە زياتر لە يەك خىزان تىايدا دەژىن، وەك لە خىشتەكەدا ھاوتوو، برىتييە لە (۱۶۱۲۴) كەس لە كۆى گىشتى (۱۰۵۰) خانوو يان بەرانبەر بە (۱۵،۳) كەس بۆ ھەر خانوويەك. زۆرىي ژمارەى ئەو خانوانەى زياتر لە خىزانىك تىايدا دەژىن،

(* دواى لىوردبوونەو، بەپىي ئامارەكان، دەرکەوت (۷۱۵) كەس لە دانىشتوانى گەرەكەكانى بەرقەلا لە ژىر ھىچ جۆرە چەشنىكى نىشتەجىبووندا تۆمار نەكراون، بۆيە لە كاتى كۆکردنەوھى ژمارەكانى خىشتەكە ناگەينە ئەنجامىكى دروست و دەقاودەق.

بۆ کۆمه له هۆیه ک ده گه پێته وه، وای بۆ ده چین که ده ستکورتی و بیتوانایی خیزانه کان بۆ دابینکردنی ژیانیکی سه ره به خۆ، هۆیه کی هه ره گه وه ره بوو بیت. پاشان باویی دیارده ی جیانه بوونه وه ی کوپان له باوانیان دوا ی هاوسه رگری، هۆیه کی دیکه ی ئەم باسه یه، چونکه ئەو پۆژگاره خه لکی زۆر به سانایی بی که ونه وه ی کیشه، توانیویانه پیکه وه له گه ل یه کدی هه لکه ن^(۱۵۹).

به شیوه یه کی گشتی تیکرا چیری دانیشتوان بۆ خانووی گه ره که کانی به رقه لا خۆی داوه له (۹،۵) که س بۆ هه ر خانوویه ک، که ئەمه ش رپژه یه کی به رزه. سه باره ت به گرنگترین گه ره که کانی به رقه لا خسته که، له پووی نیشته جیبوونه وه، ئەوه ده داته ده ست که گه ره کی موسه للا پله ی یه کی له و پووه وه بۆ خۆی پچپیوه، پپچه وانه ی پۆژگاری پپشو که گه ره کی ئیمام قاسم له گه ره که هه ره گه وه ره کان بو له ته واوی شاری که رکوکدا. پاش ئەویش له پله دوو گه ره کی ئیمام قاسم، ئینجا گه ره کی پیریادی و چقوور له پله ی سییه م و چواره م دین.

به گویره ی خسته ی ژماره (۳)، گه ره کی موسه للا گه وه ره ترین رپژه ی خانووی یه ک خیزانییه، هه روا خاوه ن زۆرتین ژماره ی دانیشتوانیشه، که ژماره ی خانووه یه ک خیزانییه کانی خۆی داوه له (۲۲۳) خانوو. پاش ئەویش گه ره کی پیریادی موسلیم (۳۲۲) خانوو، ئینجا گه ره کی ئیمام قاسم

(۱۵۹) بپوانه ته وه ری یه که می به شی چواره م له م لیکۆلینه وه یه دا.

(۲۲۷) دیت، به لام ئه و گه په کانه ی پێژه ی زۆرتری ئه و خانوانه ی زیاتر له یه ک خیزانی تیدا له خۆ ده گرن، به پله یه ک گه په کی ئیمام قاسم دیت که (۲۳۱) خانوو، دوا ی ئه ویش گه په کی شو پێجه (۲۰۶) خانوو، ئینجا گه په کی موسه للاً دیت که (۱۲۹) خانوو بووه . به گویره ی زانیارییه تو مارکراوه کانی سه رزمییری سالی (۱۹۴۷)، ده رده که ویت که زۆرتین داموده زگا کانی حکومی له به شی به رقه لا له م دوو گه په کدا کۆ بووه ته وه: ئیمام قاسم (۵۳) ده زگا، پیریادی موسه وی (۵۲) ده زگا. له پله ی دووه میشدا، گه په کی موسه للاً (۵) ده زگا و گه په کی بولا ق یه ک ده زگای حکومی تیدا بووه .

هه رچی ده زگا ئه هلییه کانی ئه م به شه ی شاره، ئه وا زۆریه یان له گه په کی چای کۆ بوونه ته وه که ژماره یان (۲۹۶) ده زگایه . له پله ی دووه میشدا گه په کی بولا ق به (۵۳) ده زگا و گه په کی موسه للاً له پله ی سییه م به (۳۹) ده زگا، گه په کی چقور پله ی چواره می داگیر کردوو به (۱۰) ده زگای له و شیوه یه . ده زگا ئایینییه کان که بره ویکی گه وره یان له م به شه ی شاردا هه بوو، پشکی شیر به ر گه په کی بولا ق که وتوو به (۵۰) ده زگای ئایینی . هه رچی گه په که کانی ئیمام قاسم: (۲۹) ده زگا، موسه للاً: (۲۷) ده زگا، ئاخو ر حوسین: (۲۵) ده زگا یه ک له دوا ی یه ک دین له پوی هه بوونی زۆرتین ژماره ی ده زگا ئایینییه کان تیا یاندا^(۱۶۰) . به هاتنی سالی (۱۹۵۷) و ئه نجامدانی دووه م سه رزمییری فه رمی له عیراق، ژماره ی گه په که کانی

بەرقەلا گۆرانىكى چەندى و چۆنبيان لى ھاتە ئارا. بەگویرەى سەرژمىرىي سالى (۱۹۵۷)، ژمارەى گەرەكەكانى ئەم بەشەى شار لە كورتىي داوہ و ناوى دوو گەرەك سىراونەتەوہ لە لىستى ناوى گەرەكەكان، ئەوانىش گەرەكى "ئاخوڤ حوسىن" و "پىرىادى موسەوى" ن. بىروانە خىشتەى ژمارە (۴).

ھۆى نەمانى گەرەكى پىرىادى موسەوى بۆ كۆچكردنى جووہكان بۆ ئىسرائىل دەگەرەپاىوہ. بۆيە ئەم گەرەكە لەوہبەدوا ناوى يەك خرا، لەبرىي پىرىادى موسلىم و پىرىادى موسەوى، تەنھا بە پىرىادى ناو دەبرا. ھەرچى گەرەكى ئاخوڤ حوسىن بوو، ئەوا لەگەل گەرەكى ئىمام قاسم لىك درا و بە يەك گەرەك مامەلەيان لەتەك كرا، گەرەكەكەش وەك گەرەككىكى بچووك لەناو گەرەكى ئىمام قاسم ماىوہ، ئەمپۆشى لەگەلدا بىت ھەر بەو شىوہ يەيە.

خشته‌ی ژماره (٤)

پێکهاته‌ی دانیشتونانی گه‌ره‌که‌کانی به‌ر‌قه‌لا له‌نیوان سالانی
١٩٤٧-١٩٥٧)دا^(١٦١).

گه‌ره‌ک	ژ. دانیشتونان له ١٩٤٧	ژ. دانیشتونان له ١٩٥٧	جیاوازی نۆری و که‌می (+ ، -)
موسه‌للا	٤٦٧٤	٨٢١٧	+ ٣٥٤٣
ئیمام قاسم	٤٦٧٢	١١١٣٨	+ ٤٤٢١
پیریادی موسلیم	٣٣٦٥	٦٠٦٣	+ ١٠٥٢ ^(*)
پیریادی موسه‌وی	١٦٤٦	...	...
چقوور	٣٢٥٢	٣٥٢٣	+ ٢٧١
بولاق	٣٠٣٦	٣٤٠٥	+ ٣٦٩
شۆپریچه	٢٣٦٨	٧٧١١	+ ٥٣٤٣
ئاخوڕ حوسین	٢٠٤٥	...	...
چای	١٧٥٤	١٦٦٢	- ٩٢
ئاوچی	١٣٠٢	٢١١٩	+ ٨١٦
کۆی گشتی	٢٨١١٥	٤٣٨٣٨	+ ١٥٧٢٣

له‌م خشته‌یه‌دا ئه‌وه به‌روونی ده‌رکه‌وتوه، له‌ ماوه‌ی نیوان دوو سه‌رژمیرییه‌که‌، گه‌شه‌کردن و په‌ره‌سه‌ندنیکی گه‌وره له‌ هه‌ندیکی له

(١٦١) المجموعه‌ الإحصائیة لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السليمانية وکوک، ص ١٥٢-١٥٤.

(*) ژماره‌ی دانیشتونانی گه‌ره‌کی "پیریادی موسه‌وی" ئی ده‌ره‌ینراوه، که له سه‌رژمیری

سالێ (١٩٤٧)دا (١٦٤٦) که‌س بوونه.

گه په که کانی به رقه لا هاتوو ته کایه، چ سه بارهت به زۆربوونی ژماره و به رزبوونه وهی چرپی دانیشتوان بیّت، یان سه بارهت به گه وره بوونی ئاوه دانی بیّت له هه ندیک له گه په که کان، وه ک گه په که کانی: شوپریجه و ئیمام قاسم و موسه لّلا. ئه و گه په که کانه له گه لّ زۆربوونی ژماره ی دانیشتوانیان، بیگومان چرپی دانیشتوانه کانیان به رز بووه ته وه و پیوستیان به گه شه و گه وره بوونیک نوئی ئاوه دانی و بنیاتنانی خانوبه ره هه بووه، بۆیه ئه و گه په که کانه سنوره ته قلیدییه کانی خۆیان به زاندوو و فراوان بوونه ^(۱۶۲).

ده بیّت ئامازه به و راستیه ش بدریّت له بهر ئه وهی گه په که کانی موسه لّلا و ئیمام قاسم و پیریادی نزیك بازارپی گه وره ی شار بوونه، بۆیه خواست له سه ر نیشته جیبوون له و گه په که کانه زۆر بووه و خه لکیکی زۆریان تی خزیوه. هه روه ها کۆمه لیک ئیعتیباری دی، وه ک ئه وهی گه په کی شوپریجه شوینی نیشته جیبوونی کورده کان بوو، له و ماوه یه شدا کۆچیک بیگومانی گوندنشینه کانی ده وروپشتی که رکوک بو ئیو شار له ئارادا بوو. بۆیه ئه و گه په که کانه ناسروشتیانه گه شه یان کردوو و که له که بوونیک زۆر دروست بووه. له به رانبه ریشدا گه په کی چای که گه په کیکی کۆنی شاره، له پووی ژماره ی دانیشتوانه وه

(۱۶۲) بپوانه نه خشه ی ژماره (۴)، نه خشه ی قۆناغه کانی گه شه کردنی شاری که رکوک له

له کورتیی داوه. ههلبهت ئه وهش بۆ ئه وه ده گه پڕیته وه که خه لکی له و رۆژگاردا وه کوو چاولیکه ری پێیان خۆش بووه له خانوی نوێ و گه ره کی نوێ نیشته جی بن، بۆیه به شیک له دانیشتوانی ئه و گه ره که پیده چیت به ره و به شی قۆریه گواستبیتیا نه وه، یان به شیک له دانیشتوانی ئه م گه ره که له لایه ن کۆمپانیای نه وته وه له عه ره فه خانویان بۆ دابین کرابیت. ئه مه و له کاتی کدا که بزانیته هیه قه یران و په تایه کی ترسناک له و گه ره که دا نه هاتوه ته کایه. ئه م پێودانه به هه مان شیوه به سه ر گه ره که کانی بولا ق و چقوور و ئاوچی پیاده ده بیت.

ماوه ی نیوان دوو سه ر ژمی رییه که (۱۹۴۷-۱۹۵۷) به خه سله تی کی دیار ده ناسریته وه، ئه ویش ئه وه یه لی ره وه دیارده ی یه که م گۆران له پیکهاته ی کۆمه لایه تی شاری پیی ناوه ته قۆناغی کی نویوه، به وه ی پارهدار و ده وله مه نده کانی شار، وه ک: ئاغا و سه رۆکخیل و بازرگان و فه رمانبه ره کانی ده ولت، ده ستپیشخه ر بوون له جیه یشتنی شوینه کۆنه کانی نیشته جی بوونیان و گیرسانه وه یان له گه ره که نوییه کانی به شی قۆریه، که سیمای شاری کی مۆدیرن و دامه زراوه یی هه بوو له و رۆژگاردا^(۱۶۳). ئه وهش گه واهیی پرسی که میی گه شه کردنی ئاوه دانیی گه ره که کانی چای و بولا ق و چقوور و ئاوچی ده سه لمی نیته.

(۱۶۳) بپوانه: فه می عرب آغا و فاضل محمد ملا مصطفی، المصد ر السابق، ص ۴۸-۴۹.

ج- قۆریه

ئەم بەشەى شار، كه دهكه ویتته ئەوبەرى پووبارى خاسه و پۆژئاواى شارى كه ركوكه وه، به به راورد له گەل بەشەكانى ديكه دا، میژووى ئاوه دانى تیايدا نوپیه. به لام سه ربارى ئەوهش، به وردى میژووى ئاوه دانكرده وهى ديار نییه. ئەم به شه پیده چیت پیشتر گونديك بوویت له نزيك شاردا و دواتر ورده ورده فراوان بوویت و كه وتیبته نيو سنوره كانى شاره وه. وه كه هندی توپژهر ئامازهى بۆ ده كه ن، میژووى ئاوه دانى له م به شهى شاردا ده گه رپته وه بۆ سه دهى شانزه هم^(۱۶۴)، به لام تا نیوهى دووه مى سه دهى نۆزده هم به شیکى كه مبايه خ و بچوك بووه. به و پيودانهى جیى سه رنجى زۆرىك له گه رپده ئەوروپیه كان نه بووه، به لكو ته نانه ت له سه ره تاي سه دهى بیسته میشدا له چاوى "میرزا غلام حوسه ینى شیرازى - سۆن" له گونديك به ولاوه زیت نه بووه^(۱۶۵).

له و پۆژگارهدا کاریگه ریی ته نزیماتى عوسمانى گه یشتووه ته ناوچه كه و کاربه ده ستانى عوسمانى داموده زگاكانى ئیداره ی حکومه تیان له شارى كه ركوك گواستووه ته وه ئەوبه ر (واته به شى قۆریه)، ئەم به شهى شار ورده ورده گه شهى كرده وه و فراوان بووه، چونكه گواستنه وهى ده زگاكانى حکومه ت و دروستکردنى بینای نوئى، بۆ به پئوه بردنى شار و

(۱۶۴) صبحي ساعتجي، المصدر السابق، ص ۴۰۶.

(في نسخه المترجمة الى العربية: ج ۲، ص ۱۱۱). (165) E.B. Soane, Op.cit, P.348.

ناوچه‌که، کاریگه‌ری زۆری له‌سه‌ر سه‌قامگه‌ری ئه‌من و ئاسایشی شاره‌که و ده‌وره‌به‌ری هه‌بووه و بووه‌ته‌ مایه‌ی په‌یدابوونی باوه‌ری بئه‌ماله‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانی شار، له‌ ماوه‌یه‌کی دواتردا، بۆ هاتنه‌خواره‌وه له‌ قه‌لا و نیشه‌جی‌بوون و بلا‌بوونه‌وه‌یان له‌نزیک با‌له‌خانه‌کانی حکومه‌ت^(۱۶۶).
 قسه‌کانی میژوونووسی به‌ناویانگی عیراقی عه‌بدولپه‌زاق ئه‌لحه‌سه‌نی گه‌واهیی ئه‌م پراستییه‌ ده‌ده‌نه‌ ده‌سته‌وه، کاتی‌ک نووسیویه‌تی: " ..
 خانه‌دان و بازرگان و ده‌ستپۆیشته‌وه‌کان له‌ به‌شی ده‌شتی شاردا نیشه‌جی‌بوونه .."^(۱۶۷)

ئوه‌ی پراستی گه‌شه و گه‌وره‌بوونی قۆریه له‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م چه‌سپاو‌تر ده‌کات، دروستکردنی پریدیکی به‌ردینه له‌لایه‌ن موته‌سه‌په‌یی کهرکوک (نافیز پاشا) له‌ سالێ (۱۸۷۵)دا، که به‌ "تاش کۆپرو" ناوی ده‌رکرد. ئه‌م پرده‌ پۆلی به‌رچاوی له‌ وه‌رچه‌رخانی به‌شی قۆریه‌دا بینه‌ی بۆ لیک‌ترگه‌ردانی هه‌رسی به‌شی شار به‌یه‌کتره‌وه و بوونی قۆریه به‌مه‌ل‌به‌ندیکی گه‌رنگی کیشکردنی دانیشه‌توان^(۱۶۸).

(۱۶۶) صبحی ساعتجی، المصدر السابق، ص ۴۰۸.

(۱۶۷) عبدالرزاق الحسني، رحلة في العراق أو خاطرات الحسني، ص ۱۵۱-۱۵۲.

(۱۶۸) پردی به‌ردین له‌ سالێ (۱۹۵۴) پووختی‌نرا و له‌نزیک ئه‌و پریدیکی نوێ دروست کرا.

مراسل، في كركوك: اعمار وتجدید، أهل النفط (مجلة)، العدد (۷۱)، كركوك، ايلول ۱۹۵۷،

جیاوازی به‌شی قۆریه له‌گه‌ل به‌شه‌کانی دیکه‌ی شاردا هه‌ر ئه‌وه نه‌بوو که له‌پووی ئاوه‌دانیه‌وه میژوویه‌کی نوێ هه‌بوو، به‌لکوو شیوازی دروستکردنی خانووه‌کان و به‌کارهێنانی زه‌وییه‌کانیشی جیاوازیان هه‌بوو. خانووه‌کانی ئه‌م به‌شه‌وه‌ک به‌شه‌کانی دیکه به‌ته‌نیشته‌یه‌کدییه‌وه هه‌لنه‌چنرابوون، زۆر ئاماژه‌ی میژوویی جه‌خت له‌سه‌ر ئه‌م راستیه‌ ده‌که‌نه‌وه که خانووه‌کانی به‌شی قۆریه له‌ دووری یه‌کتر دروست کراون و هه‌روه‌ها ئه‌م به‌شه‌ی شار ریژه‌ی سه‌وزایی زۆر بووه^(۱۶۹).

سه‌رباری ئه‌وانه‌ش، شیوازی بنیاتنانی خانووه‌کانی به‌شی قۆریه له‌ پووی نه‌خشه‌سازیه‌وه، جیاوازیان هه‌بوو له‌گه‌ل خانووی به‌شه‌کانی دیکه‌ی که رکوک که له‌سه‌ر شیوازی پۆژئاوایی دروست کرابوون^(*) و زۆریکیشیان باله‌خانه‌ی دوو نهۆمی بوون^(۱۷۰)، ئه‌وه‌ش هه‌نگاوێکی نوێیه‌ سه‌باره‌ت به‌

(169) J. S. Buckingham, Op.cit, P.116. □

(في نسخه‌ المترجمة الى العربية: الجزء الاول، ص ۱۴۳) □

(*) واته خانووه‌کان به‌پێی لیکۆلینه‌وه و حیساباتی ورد نه‌خشه‌کێش کراون، که له‌ پووی شکه‌له‌وه‌ دوورییه‌کی رێکۆپیکیان هه‌یه (منتظمة الابعاد) و لایه‌نه‌کانی شاره‌وانی سه‌رپه‌رشتی ده‌ستنیشانکردنی مه‌وقیعیان کردووه. به‌ده‌گمه‌ن له‌و خانووه‌ نوێیانه‌ش هه‌لکه‌وتوووه‌ چه‌وشه‌که‌ی له‌ ناوه‌راستی خانووه‌که‌دا بێت، به‌ پێچه‌وانه‌ی خانووه‌ کۆنه‌کان. ئه‌و په‌نجه‌رانه‌ی ده‌که‌ونه‌ پووی پێشه‌وه‌ی خانووه‌ نوێیه‌کان، گه‌وره‌ و فراوان و هه‌روا باخچه‌ و گه‌راجی ئۆتۆمبیل و سیاجیان هه‌یه و ده‌رگای خانووه‌کانیشیان نزمه‌.

(۱۷۰) وجدی انور مردان، من دفاتر ایام زمان (زيارة جديدة لمدينة كركوك القديمة)،

(<http://www.alturkmani.com/makalaat/mindafater3.htm>) □

نزیکه وتنه وهی که رکوک له خهسله تهکانی شاریکی سهرده میانه .
 "عه لائه ددین سوجادی" له سالی (۱۹۵۵) دا سهردانی شاری که رکوکوی
 کردووه و بهم شیوهیه دهرباره ی بهشی قۆریه دواوه: "ئه م بهرهی
 دهستی ئاوه دانی به ئاشکرا گه یشتوتی، کۆشک و خانوو بهرهی نایاب،
 باخچه و خیابانی تازه بابته . به هر لایه کدا پرۆی، به ته وای شارستانی
 تازته بهرچاو ئه که وی"^(۱۷۱). "بهشی قۆریه له ماوه ی سالانی (۱۹۲۱-
 ۱۹۵۸) دا، له م گه ره کانه پیک دههات:

- گه ره کی شاترلو

گه ره کیکی کۆنی بهشی قۆریه یه، ده که ویته به رانبه ر گه ره کی ئیمام قاسم
 له و بهر ی پر ووباری خاسه وه به دووری نزیکه ی دوو میل، هاوسنووره
 له گه ل گه ره کی ئه لماس له باکوور و گه ره کی به گله ر له باشوور.
 سه بارته به بنه چه ی ناوه که ی، "جه مال بابان" پییوایه له وشه ی
 "شاتری" یه وه وه رگیراییت که کۆمه له خه لکیکن سه ره تا له تورکیا وه
 به ره و نازه ربیجان و له ویشه وه پر ووه و عیراق کۆچیان کردووه و چوونه ته
 ژئیر سایه ی عه شیره تی جافه وه^(۱۷۲).

(۱۷۱) علاء الدین سجادی، گه شتیك له كوردستانا، چاپخانه ی معارف، به غداد، ۱۹۵۶، ل ۷۷.

(۱۷۲) جمال بابان، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ص ۲۵۰-۲۵۱.

هەر چۆنیک بیّت دانیشتوانی ئەم گەرەکه په یوه ندییه کی چاکیان به دانیشتوانی کفری و خانه قینه وه هه بووه^(۱۷۳). له کۆلانه به ناویانگه کانی: (ئه لئاس، دمیر باش، به گله ر، نه وتچییه کان، یه دی قزله ر، ته په ی مه لا عه بدولا، گلچییه کان)^(۱۷۴).

- گەرەکی به گله ر

له گەرەکه کۆنه کانی به شی قۆریه یه، هەر له ناوه که یه وه دیاره که دانیشتوانی به گه کانی کۆمه لگه ی که رکوک و کاربه دهسته گه وره کانی تورکی عوسمانییه^(۱۷۵). ئەم گەرەکه به ته نیشته گەرەکی "شاترلو" وه له باکوور و گەرەکی ساری که هیه له باشووره وه یه. له کۆلانه به ناویانگه کانی: (ئیمام عه باس، ئاغالار، هورمزلوله ر، ته علیم ته په، سه یید خدر ئۆجاغی، شامتورلو، زورناچیله ر)^(۱۷۶).

(۱۷۳) سمکۆ به هرۆز محمه د (ئه ژبی)، میژووی سه رده مه کارگێری، سه رچاوه ی پیشوو، ۷۲ل.

(۱۷۴) نجاه کوثر، بحث حول أسماء الاماکن.. المصدر السابق، ص ۱۴۹.

(۱۷۵) "جه مال بابان" ته نها به رسته یه که ده رباره ی گەرەکی به گله ر دواوه، به وه ی ناوه که وشه یه کی تورکیه و مانای شوینی یان گەرەکی "به گ" یان "به گه کان" ده به خشیت. اصول اسماء المدن والمواقع العراقية، الجزء الاول، ص ۲۵۰.

(۱۷۶) نجاه کوثر، بحث حول أسماء الاماکن.. المصدر السابق، ص ۱۴۹.

- گه‌په‌کی ساری که‌هیه

گه‌په‌کیکی کۆنه، زیاتر شیمانیه‌ی لی ده‌کریت کاتی خۆی گوندیک بووبیت له‌نزیک شار و به‌تیپه‌پینی پۆژگار، له‌نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا، که‌وتبیتته‌ نیو سنوره‌کانی شاره‌وه. زۆرینه‌ی داموده‌زگا‌کانی حکومه‌تی عوسمانی و دواتریش داگیرکاری (١٩١٨-١٩٢٠) و ئینتیدابی به‌ریتانی (١٩٢٠-١٩٣٢) و ده‌وله‌تی عێراقی (١٩٢٤-١٩٥٨) له‌م سێ گه‌په‌که‌دا: (شاترلو، به‌گلهر، ساری که‌هیه) به‌په‌چوونه. بۆیه بێ هۆ نییه‌ پێژیه‌ی زۆری دانیشتوانی ئەم گه‌په‌کانه له‌چینی خانه‌دان و زه‌نگین و بنه‌ماله‌ ده‌ستپۆشیتووه‌کانی شار بوونه. بنه‌په‌تی ناوی گه‌په‌که‌که‌ دوو وشه‌ی تورکییه، که‌ به‌ مانای "زه‌رده که‌هیه" یان "کوێخا زه‌رده" دیت^(١٧٧).

بۆچوونیکیش هه‌یه‌ پێی وایه‌ ناوه‌که‌ له‌ ناوی دامه‌زێنه‌ر و ئاوه‌دانکه‌ره‌وه‌ی گه‌په‌که‌که‌وه‌ هاتبیت که‌ "مه‌مه‌د پاشای ساری که‌هیه" یه‌ و له‌ پۆژگاری خۆیدا سه‌رکرده‌ی گشتی و فه‌رمانه‌په‌وی سه‌ربازی ناوچه‌ی که‌رکوک بووه، دواتر له‌ ئەنجامی شیاوبوونی، له‌نیوان سالانی (١٦٥٨-١٦٦٨) دا بووه به‌ والیی که‌رکوک^(١٧٨). له‌

(١٧٧) جمال بابان، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ٢٥١.

(١٧٨) عصمت حسن رفیق صاری که‌هیه، آل صاری که‌هیه فی کرکوک، الاخاء (مجلة)، العدد

(٨٧)، بغداد، ١٩٨٩، ص ٢٥-٢٦.

کۆلانه به‌ناوبانگه‌کانی: (جنجیله‌ر، سوکوتله‌ر، گاورباغی، سه‌ید جیهاد، جریته مه‌یدانی)^(۱۷۹).

- گه‌په‌کی خاسه

گه‌په‌کیکی دیاری شاری کهرکوک و له‌گه‌په‌که نوپیه‌کانه، تا سالانی په‌نجاکان له‌شیوه‌ی گه‌په‌کیک دهرنه‌که‌وتوو. ده‌که‌ویته به‌رانبه‌ر قه‌لا له‌وبه‌ری چه‌می خاسه و هاوسنوره له‌گه‌ل گه‌په‌کی به‌گله‌ر له‌پۆژئاوادا. ناوه‌که‌ی له‌وه‌وه هاتوو که ئه‌و ناوچه‌یه کاتی خۆی به‌شیک بووه له‌مولکه تایبه‌ته‌کانی سولتانی عوسمانی (الاملاک الخاصة للسلطان العثماني)، له‌پۆژگاری ئه‌مپۆدا هاوواتای زه‌وییه‌کانی ئه‌میرییه^(۱۸۰).

- گه‌په‌کی ئه‌لماس

پیشتر شوپنه‌که‌ی دارستان بووه و ئینجا بووه به‌شیک له‌گه‌په‌کی شاترلو، به‌لام له‌دواتردا به‌هۆی فراوانبوونی، له‌سالانی لیکۆلینه‌وه‌که‌دا، به‌وردیش له‌په‌نجاکانی سه‌ده‌ی بیسته‌م، وه‌ک گه‌په‌کیکی سه‌ربه‌خۆ مامه‌له‌ی له‌گه‌ل کراوه. گه‌په‌کی ئه‌لماس ده‌که‌ویته به‌شی پۆژئاوای

(۱۷۹) نجاه کوثر، بحث حول أسماء الاماکن.. المصدر السابق، ص ۱۴۹.

(۱۸۰) جمال بابان، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۲۵۰. هه‌ندیک پینیان وایه ناوه‌که زۆر کۆنتره و بنه‌په‌ته‌که‌ی بریتیه‌یه له: "حاشا". پروانه: روفائیل میناس، کرکوک و محله‌ خاصه، الاخاء (مجلة)، العددان (۷-۸)، بغداد، ۱۹۸۱، ص ۲۱.

گه‌رپه‌کی "شاترلو" هوه، که گه‌رپه‌کیکی په‌رگه‌ی شار پی‌ک ده‌هینیت. ناوه‌که‌ی وه‌ک "جه‌مال بابان" ده‌لێت: له‌ ناوی ئا‌فره‌تیکه‌وه‌ هاتوه‌، که‌ پی‌ده‌چیت خاوه‌ن مول‌ک و ده‌سترۆیشتوو بووبیت له‌و شوینه‌ی دواتر گه‌رپه‌که‌که‌ی لی په‌یدا بووه^(١٨١).

- گه‌رپه‌کی نه‌وتی که‌رکوک

له‌ سییه‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م وه‌کوو ناوچه‌یه‌کی ئاوه‌دان ده‌رکه‌وت، له‌ په‌نجاکان به‌ گه‌رپه‌کی‌ک له‌ گه‌رپه‌که‌کانی شار له‌قه‌له‌م درا. له‌ ناوه‌که‌یه‌وه‌ دیاره‌ که‌ تاییه‌ت بوو به‌ کاربه‌ده‌ست و کریکارانی نه‌وتی که‌رکوک. ئەم گه‌رپه‌که‌ زیاتر به‌ "عه‌ره‌فه" ناوی ده‌رکردوه‌، که‌ کۆمپانیای نه‌وتی عێراقی سنووردار (IPC) بۆ کارمه‌ندانی نه‌وتی که‌رکوک له‌سه‌ر شی‌وازی نوێ بنیاتی نابوو^(١٨٢).

- گه‌رپه‌کی تسن (تسعين)

ئەم گه‌رپه‌که‌ له‌سه‌ر داروپه‌ردوی گوندی تسن دروست بوو، به‌ "ینکی تسن"ش "تسنی نوێ" ناوی ده‌بریت. له‌ دووه‌م سه‌رژمی‌ری فه‌رمیی (١٩٥٧)دا، وه‌ک گه‌رپه‌کیکی شاری که‌رکوک مامه‌له‌ی له‌ته‌ک کراوه‌. گه‌رپه‌کی تسن ده‌که‌وته‌ ئه‌وپه‌ری باشووری پۆژئاوای شاری

(١٨١) اصول اسماء المدن والمواقع العراقية، الجزء الاول، ص ٢٥٠.

(١٨٢) فه‌می عرب آغا و فاضل محمد ملا مصطفی، المصدر السابق، ص ٥٣.

که رکوکوه. دانیشتوانی له چینی ناوه راستی کۆمه لگهی که رکوکوی پیک ده هات.

دهرباره ی بنه پته تی ناوه که ی، بیروبۆچوونی جوراوجۆر هه یه، له وانه: ده گه ریته وه بۆ بوونی نه وه د ئیمام له م ناوچه یه، له بهر ئه وه ش عه ره به کان به مه به سه ته وه به "تسعین" ناوی ده به ن، یان ناوی تیره یه کی تورکمانیه یه یا خود ناوه که میژووییه کی کۆنی هه یه و ده گه ریته وه بۆ ناوی کاربه ده ستیکی ناوچه که که له سه رده مه کۆنه کانی میژوودا فه رمانه وه ایه تیبی کردووه^(۱۸۳). له شوینه دیاره کانی گه ره کی تسن: (سولتان ساقی، سونا کولو، جیمیلهر، قاب قیران، جکلیر، قه ره مریه م، قابسی، شیخله ر، حه مزه لی^(*)).

کۆلانه به ناوبانگه کانی ئه م گه ره که: (سه فه ر ساقی، قیز باشی، ئه سلان باسان، وه لی جین، ئه فندی باغی)^(۱۸۴).

(۱۸۳) ده رباره یان، پروانه: جمال بابان، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۲۵۰؛ نائل حنون، اربیل و نینوی و کرکوک مدن آشوریه، بین النهرین (مجلة)، العددان (۹۱-۹۲)، بغداد، ۱۹۸۵، ص ۱۶۱؛ سالم محمد تسنلی، تسعین، صوت الاتحاد (مجلة)، العدد (۴)، بغداد، کانون الثاني ۱۹۷۲، ص ۸.

(*) له سالانی دواتردا بووه گه ره کیکی سه ره خۆ به نیوی گه ره کی مه حه ته.

(۱۸۴) نجاه کوثر، بحث حول أسماء الاماکن، ص ۱۴۹-۱۵۰.

- گه‌ره‌کی مه‌حه‌ته

گه‌ره‌کی مه‌حه‌ته له گه‌ره‌که نوێیه‌کانی شاری که‌رکوک بوو، له‌دوای پراکێشانی هێلی شه‌مه‌نده‌فه‌ری (به‌غداد-کنگران) بۆ شاری که‌رکوک و ته‌واوبوونی له‌ ساڵی (۱۹۲۵)دا، شار و ناوچه‌که په‌ره‌سه‌ندنی نوێی لی هاته ئارا^(۱۸۵)، یه‌کیک له‌ په‌ره‌سه‌ندنانه گه‌شه‌کردن و ئاوه‌دانبوونی ناوچه‌یه‌ک بوو له‌ پوژتائوای گه‌ره‌کی تسن به‌ ناوی "حه‌مه‌زه‌لی"^(۱۸۶)، که‌ ویستگه‌ی شه‌مه‌نده‌فه‌ری لی دانرا، بۆیه‌ دواتر به‌ گه‌ره‌کی مه‌حه‌ته ناسرا. ئه‌و گه‌ره‌که ورده ورده ئاوه‌دان بۆوه تا کۆتاییه‌کانی ساڵانی چلی سه‌ده‌ی رابردوو، ئینجا له‌ پالیدا گه‌ره‌کیکی دیکه دروست بوو به‌ ناوی مه‌حه‌ته‌ی نوێی که‌رکوکه‌وه.

- گه‌ره‌کی دادچی

گه‌ره‌کیکی نوێی که‌رکوک بوو، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی شوینی دادگا له‌و ناوچه‌یه‌ بوو بۆیه‌ ناوی "دادچی" ی به‌سه‌ردا بپرا، که‌ به‌ته‌نیشته گه‌ره‌کی ساری که‌هیه‌وه بوو. ئه‌م گه‌ره‌که له‌ په‌نجاکاندا وه‌کوو

(۱۸۵) علي ناصر حسين، تاريخ السكك الحديد في العراق (۱۹۱۴-۱۹۵۸)، رسالة ماجستير،

مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة بغداد، ۱۹۸۷، ص ۳۵.

(۱۸۶) پروانه: سمکو به‌هروژ مه‌مه‌د (ئه‌ژێ)، مێژووی سه‌رده‌مه کارگێری و

به‌پێوه‌به‌رییه‌کانی پارێزگای که‌رکوک، ل ۷۵.

گەرەككە پەيدا بوو^(۱۸۷)، بەلام لە پۆژگارى ئەمپروماندا بوونى نىيە، چونكە دادگا لە شوپىنە نەما و گواسترايەو و گەرەكەش لە گەل سارى كەھيە لىك درا.

بەشى قۆريە وەك لە پيشەو ودا ئامازەى پى درا، بە ماوہيەكى پيوانەيى و لە ئاكامى چەند ھۆيەكى تايبەتەو و ئاوەدانىيەكى گەرە و فراوانى بەخۆو بىنى. گەشەكردن و گەرەبوونى ئەم بەشەى شار لە پۆژگارى پاشايەتى لە عىراقدا (۱۹۲۱-۱۹۵۸) بەرچاوانەتر دەرکەوت، چونكە بە ھەمان شيوەى پۆژگارى عوسمانى، لە قوناعى داگىركارى و ئىنتىدابی بەرىتانى و دواترىشدا، شوپىنى جيگىربوونى دامەزراوہكانى دەولەت بوو، ھەر لە بينايەى مۆتەسەپرىفەت و بنكەى تىپى دووہمى سوپاى عىراق و فرۆكەخانە و وىستگەكانى گواستەنەو و گەياندن و خانەى پوول و پۆستەو و بگرە تا ھۆيەكانى كاتبەسەربردن وەك سىنەما و قاوہخانە بەناوبانگەكان و باخچە گشتىيەكان، بۆيە ئەم بەشەى شار ئالوگۆپىكى گەرەتر و گەشە و نەشونمايەكى زۆرتىرى بەخۆو بىنى لە ماوہ مېژووويەكەى لىكۆلپنەو و كەدا.

بەپى سەرزمىرى سالى (۱۹۴۷)، ژمارەى گەرەكەكانى قۆريە برىتيە لە سى گەرەك كە ژمارەى كۆشك و خانووہكانى خۆى داوہ لە (۲۵۶۰)

(۱۸۷) المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ۱۹۵۷، لوائي السليمانية وكركوك، ص ۱۵۴.

خانوو، ژمارەى دانىشتووانىشى گەيشتووتە (۳۴۴۳۸) كەس، يان ھاوتا بە (۱۳،۴) كەس بۆ ھەر خانوويەك. بىروانە خىشتەى ژمارە (۵).

خىشتەى ژمارە (۵)

پۆلنىكردى گەپەكەكانى قۇرىە بەپپى چۆنىه تىبى خانووهكان و چرى دانىشتووان لە سالى (۱۹۴۷)دا^(۱۸۸).

ز	ناوى گەپەك	ژمارەى دانىشتووان	كۆشك و خانووى يەك خىزانى		زىاتر لە يەك خىزان لە خانوويكدا		
			ژ. خىزان	ژ. كەس	ژ. خانوو	ژ. خىزان	ژ. كەس
۱	سارى كەھىيە	۲۱۵۰۵	۸۹۵	۴۹۴۸	۵۷۲	۲۵۶۸	۱۰۸۸۴
۲	بەگلەر	۸۶۰۳	۴۷۲	۲۵۴۴	۲۴۹	۱۳۷۰	۶۰۲۱
۳	شاترلو	۴۳۳۰	۲۵۶	۱۴۰۱	۱۱۶	۵۹۳	۲۷۹۸
	كۆى گىشتى	۳۴۴۳۸ ^(*)	۱۶۲۳	۸۸۹۳	۹۳۷	۴۵۳۱	۱۹۷۰۳

(۱۸۸) إحصاء السكان لسنة ۱۹۴۷، الجزء الثاني، ص ۱۰۸-۱۰۹.

(*) دواى ليوردبونهوه، بەپپى ئامارهكان، دەرکەوت (۶۲۷۶) كەس لە دانىشتووانى گەپەكەكانى قۇرىە لە ژئەر ھىچ جۆرە چەشنىكى نىشتە جىبووندا تۆمار نەكران، وا پىدەچىت لە نىو بالە خانە حكومىيەكان و دەزگا ئەھلىيەكان ژيانيان گوزەراندبىت. بۆيە لە كاتى كۆكردنهوى ژمارەكانى خىشتەكە، ناگەينە ئەنجامىكى دروست و دەقاودەق.

له خشته که دا، وه که ده رکه وتوو، ژماره ی یه که کانی نیشته جیبوونه له گه ل
پۆژگاری پيشووتر گۆرانی به سه ردا نه هاتوو، ههروه که خۆی به سی
گه رکه ماوه ته وه، به لام له پروی ئاوه دانیه وه، به به راورد له گه ل ئه و
پۆژگاره دا، په ره سه ندىكى زۆرى به خۆه بينيوه. باله خانه و خانويه کى
زۆرى تيا دا بنیات نراوه، که خۆى داوه له (۲۵۶۰) خانوو. به گویره ی
خشته ی سه ره وه، له کۆى گشتی ژماره ی خانوو کانی به شی قۆریه،
ژماره ی ئه و کۆشک و خانوانه ی یه که خیزان به شیوه یه کى سه ره به خۆ
تيايدا ده ژین، بریتیه له (۱۶۲۳) خانوو، که (۸۸۹۳) که سی له خۆ
گرتوو یان هاوتا به (۵،۴) که س بۆ هه ر خانويه که. ههروه ها ژماره ی ئه و
خانوانه ی له لایه ن زیاتر له یه که خیزانه وه به کار ده هینریت، بریتیه له
(۹۳۷) خانوو، که (۱۹۷۰۳) که س ژيانیان تيايدا ده گوزه رینن یان هاوتا
به (۲۱) که س بۆ هه ر خانويه که، ئه وه ش به رزترین چپى دانیشتونان پیک
دینیت له سه رتانه ساری شاری که رکوکدا.

له پروی بایه خ و خواستی نیشته جیبوونه وه، وه که له خشته ی ژماره (۵) دا
دیاره، به رگه رکه ی ساری که هیه که وتوو ئینجا گه رکه ی به گله ر. خالی
به هیزی پاکیشانی دانیشتونان بۆ ئه و گه رکه کانه بۆ ئه وه ده گه رپته وه که
ئه و گه رکه کانه، به تاییه ت ساری که هیه، مه لبه ند و چه قی ئاوه دانی بووه و
خودان باخچه ی گشتی و ناوچه ی سه وزایی و نزیك ویستگه ی شه مه نده فه ر
بووه. به پیی خشته ی سه ره وه، ژماره ی ئه و خانوانه ی یه که خیزانی تیدا
ده ژیت له گه رکه ی ساری که هیه، بریتیه له (۸۵۹) کۆشک و خانوو، که

(۱۸۴۹) کهس تیاپاندا نیشته جین یان به رانبه ر به (۵, ۶) کهس بۆ هه ر خانوویه ک، له کاتیکدا ژماره ی ئه و خانوانه ی که له لایه ن زیاتر له خیزانیك به کار براوه هه ر له هه مان گه ره کدا بریتییه له (۵۷۲) خانوو، که ژماره ی دانیشتووانیان گه یشتووته (۱۰۸۸۴) کهس یان هاوتای (۱۹) کهس بۆ هه ر خانوویه ک. له م راقه کارییه وه ئه وه پوون ده بیته وه که نیشته جیبوون له م گه ره که خواستیکی زۆری له سه ر بووه، به به راورد به گه ره که کانی دیکه ی شار. هه ر به گویره ی زانیارییه تو مارکراوه کانی سه ر ژمییری سالی (۱۹۴۷)، ده رده که ویت که زۆرتین داموده زگا کانی حکومی به ر گه ره کی ساری که هیه که وتوو، له دوا ی ئه ویش گه ره کی (شاترلو) دیت.

هه رچی گه ره کی به گلهره، تاکه دامه زراوه یه کی حکومی تیدا نه بووه. سه باره ت به دامه زراوه ئه هلییه کانیش، ئه وای دیسان گه ره کی ساری که هیه پشکی شیر ی به ر که وتوو و زۆرتین دامه زراوه ی ئه هلی تیدا بووه. له دوا ی ئه ویش، گه ره که کانی "شاترلو" و "به گلهر" یه ک به دوا ی یه ک دین. دامه زراوه ئایینییه کانیش له م به شه ی شار به رجه ستانه بوونی خویان سه لماندوو، که له و پوووه گه ره کی "شاترلو" به پله ی یه که م دیت و زۆریک ژماره ی دامه زراوه ی ئایینی تیدا بووه. ئینجا گه ره کی "بگلهر" و گه ره کی "ساری که هیه" دین^(۱۸۹).

دوای تێپه‌رپه‌وونی ته‌نها (١٠) سالّ به‌سه‌ر سه‌رژمه‌ییری (١٩٤٧)دا، له‌ سالّی (١٩٥٧)دا گۆرانیکی گه‌وره‌ له‌ باری ئاوه‌دانی به‌شی قۆریه‌دا هاته‌ ئارا، به‌وه‌ی کۆمه‌لێک گه‌ره‌کی نوێ و ئاوه‌دان دروست بوون، که‌ ئه‌م گه‌ره‌که‌کانه‌ بوون: (خاسه‌، ئه‌لماس، دادچی، مه‌حه‌ته‌، مه‌حه‌ته‌ی نوێ، تسن، کۆمپانیای نه‌وت). ئه‌وه‌ی پێویست به‌ وتن ده‌کات، چوار گه‌ره‌که‌ نوێیه‌که‌ی دوايان (مه‌حه‌ته‌، مه‌حه‌ته‌ی نوێ، تسن، کۆمپانیای نه‌وت) پێشتر گوند بوون، واته‌ ئاوه‌دان بوون، به‌لام دواتر له‌ ئاکامی گه‌شه‌کردنیا که‌وتنه‌ نیو سنووری شاره‌وانی شاره‌وه‌، وه‌ک گه‌ره‌کیکی نوێی شار مامه‌له‌یان له‌گه‌لدا کرا.

هه‌لبه‌ت دیارده‌ی ئه‌و گه‌شه‌کردنه‌ به‌رزهی گه‌ره‌که‌کانی به‌شی قۆریه‌ له‌م ماوه‌ می‌ژووویه‌دا، بو‌ ئه‌و ده‌گه‌رایه‌وه‌ که‌ له‌ سالّی (١٩٥٢)دا کاری ئه‌نجومه‌نی ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی عێراق (مجلس الاعمار العراقی) که‌وته‌ بواری جێبه‌جێکردنه‌وه‌ و ژماره‌یه‌ک یه‌که‌ی نیشته‌جێبوون له‌ شاره‌که‌دا دروست کران^(١٩٠).

ژماره‌ی گه‌ره‌که‌کانی به‌شی قۆریه‌، به‌پێی سه‌رژمه‌ییری سالّی (١٩٥٧)، بووه‌ته‌ (١٠) گه‌ره‌ک، که‌ کۆی گشتیی ژماره‌ی دانیشته‌وانیا گه‌یشته‌وه‌ته

(١٩٠) ده‌رباره‌ی هه‌موارکردنه‌وه‌ی جیاووگ و هاویشکی نیوان عێراق و کۆمپانیای نه‌وتی عێراق له‌ داهاته‌کانی نه‌وتی که‌رکوک، بروه‌نه‌: نوری عبدالحمید خلیل، التاريخ السياسي لامتيازات النفط في العراق، (١٩٢٥-١٩٥٢)، بغداد، ١٩٨٠، ص ٣٢٧-٤١٧.

(٧٠٧٣٨) كهس، واته به ئه ندره زېده بووني (١، ٩٥٪)، به ودهش هه موو لوژيک و پيسايه كي گه شه كردني سروشتييانه ي تپه پړاندووه. پړوانه خسته ي ژماره (٦)، پيکهاته ي دانیشتونانی گه پره كه كانی قوریه له نیوان سالانی (١٩٤٧-١٩٥٧) دا.

خسته ي ژماره (٦)

پيکهاته ي دانیشتونانی قوریه له نیوان سالانی (١٩٤٧-١٩٥٧) دا^(١٩١).

جياوازي زيده بوون (-، +)	ژماره ي دانیشتونان له ١٩٥٧	ژماره ي دانیشتونان له ١٩٤٧	گه پره ك
١١٣٠٠ +	١٩٩٠٣	٨٦٠٣	به گلر
٤٦٩٢ -	١٦٨١٣	٢١٥٠٥	ساري كه هيه
١٠٩٠٩ +	١٠٩٠٩	...	خاسه
٦٥٥٨ +	٦٥٥٨	...	ئه لماس
١١٤٨ +	٥٤٧٨	٤٣٣٠	شاترلو
٤٣١٢ +	٤٣١٢	...	تسن
٢٩٥١ +	٢٩٥١	...	مه حه ته
١٥٢٣ +	١٥٢٣	...	دادچي
١٣٦١ +	١٣٦١	...	كۆمپانيای نه وتی كهركوك
٩٣٠ +	٩٣٠	...	مه حه ته ي نوپي كهركوك
٣٦٣٠٠ +	٧٠٧٣٨	٣٤٤٣٨	كۆي گشتي

(١٩١) المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السليمانية و كركوك، ص ١٥٢-

له کاتی به‌راوردکردنی باری چرپی دانیشتوانی گه‌په‌که‌کانی قۆریه، له‌نیوان سالانی (۱۹۴۷-۱۹۵۷)، ده‌رده‌که‌وێت گه‌په‌که‌کانی صاری که‌هیه پاشه‌کشی کردوو به‌پله‌ی دووهم، پێده‌چیت به‌شیکی دیار له‌یه‌که‌کانی نیشته‌جیبوونی ئه‌م گه‌په‌که‌ خرابیته‌ سه‌ر گه‌په‌که‌ تازه‌داکه‌وتوو که‌کانی وه‌ك: (خاسه‌ و دادچی و مه‌حه‌ته‌ و مه‌حه‌ته‌ی نوێ)، بۆیه ژماره‌ی ئه‌م گه‌په‌که‌ که‌می کردوو. له‌ به‌ران به‌ردا گه‌په‌که‌ی به‌گله‌ر پله‌ی یه‌که‌می داگیر کردوو و ژماره‌ی دانیشتوانی زیادی کردوو به‌ ئه‌ندازه‌ی زیده‌بوونی (۳، ۱۳۱٪).

له‌م راستیه‌وه‌ش ئه‌وه ده‌سه‌لمیتریت که‌ گه‌په‌که‌ی به‌گله‌ر هۆی کیشکردنی به‌شیکی زۆری دانیشتوانی شاره‌که‌ بووه له‌ و ماوه‌یه‌دا. بۆیه گه‌په‌که‌کانی به‌رقه‌لا، وه‌ك: (گه‌په‌که‌ی چای و چقور و بولاق)، به‌ پاده‌یه‌ پێژه‌ی دانیشتوانیان له‌ سه‌رژمیری دووهمدا نزم بووه‌ته‌وه‌. (بگه‌په‌که‌ بۆ خسته‌ی ژماره‌ (۴)). هه‌روه‌ها له‌ به‌ر ئه‌وه‌ی گه‌په‌که‌ی "شاترلو" گه‌په‌که‌ی ئه‌لماسی لی‌ جیا کرایه‌وه‌، بۆیه زیده‌بوونی که‌م له‌ و گه‌په‌که‌ له‌م ماوه‌ می‌تووێه‌دا هاتوو ته‌ ئارا.

له‌ پۆشنایی داتا و زانیارییه‌ تۆمارکراوه‌کانی سه‌رژمیری سالی (۱۹۵۷)دا، پوون ده‌بیته‌وه‌ که‌ پلانه‌کانی گه‌شه‌پیدان و هینانه‌ئارای پڕۆژه‌ پیشه‌سازییه‌کان به‌ هه‌موو جۆره‌کانیه‌وه‌، له‌ سالانی په‌نجادا کاریگه‌ری قوولی له‌ سه‌ر فراوانبوونی قه‌باره‌ی ته‌واوی شاره‌که‌دا

هه‌بووه، که له هه‌چ قۆناغیکی میژوویدا شاری که رکوک گه‌شه‌کردنی له‌م چه‌شنه‌ی به‌خۆوه نه‌دیوه. له ئاماژه‌کانی ئه‌م فراوانبوون و گه‌شه‌کردنه‌ش دروستکردنی چه‌ند شه‌قامیکی سه‌ره‌کی و شوینی گشتی بوو له شاری که رکوکدا، به‌مه‌به‌ستی به‌ستنه‌وه‌ی گه‌په‌که تازه‌کان به‌گه‌په‌که کۆنه‌کان و دابینبوونی کارناسانی له پیناوه‌له‌سورانندی کاروباره‌کانی حکومه‌ت و دانیشتوان^(١٩٢).

به‌شیوه‌یه‌کی گشتی باری ئاوهدانیی گه‌په‌که‌کانی شاری که رکوک، له سه‌رژمی‌ری سالی (١٩٤٧)دا، به‌م شیوه‌یه‌ بووه وه‌ک له خسته‌ی ژماره (٧)دا خراوته پوو.

(١٩٢) بپوانه باسی داهاتوو، که تایه‌ت کراوه بۆ باسی شه‌قامه سه‌ره‌کی و گرنگه‌کانی شاری که رکوک و شوینه گشتیه‌کان.

خشته ی ژماره (٧)

پێکهاته ی شاری که رکوک له سه رژمی ریی سالی (١٩٤٧) (١٩٣).

ز	به شه کانی شار	کۆی ژماره ی خانوو	کۆی ژماره ی خیزان	کۆی دامه زراوه حکومی و ئه هلی و ئایینییه کان (*)	کۆی گشتیی دانیشتوووان
١	قه لا	٦٦٩	١٢٠٢	٧٣	٥٧٦٤
٢	به رقه لا	٢٩٥٣	٥٣٧٦	٦٧٧	٢٨١١٥
٣	قۆریه	٢٨٢٣	٦٤٣٢	٥٧٨٠	١٩٧٠٣
	کۆی گشتی	٦٤٤٥	١٣٠١٠	٦٥٣٠	٥٣٥٨٢

ئه وه ی جیی لیۆرد بوونه وه و سه رسورمانیشه، له هه مان کاتدا، کۆی گشتیی دامه زراوه حکومی و ئه هلی و ئایینییه کانه، که ژماره یان له کۆی گشتیی خانوو هه کانی شاری که رکوک زیاتره ! ئه م زانیارییه، دووپاته ی ئه و راستیی هه کاته وه که شاری که رکوک هه میشه شارێکی گرنگ بووه سه باره ت به ده سه لاتی ناوه ندی و هیژ و رایه لی ده سه لاتی ناوه ندی بالاده ست بووه به سه ر شار هه که دا. هه روه ها بوونی دیارده ی فره ره گه زی و فره ئایینی کاریگه ریی هه بووه له سه ر زۆربوونی ژماره ی دامه زراوه حکومی

(١٩٣) إحصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، ص ١٠٨-١٠٩.

(*) ئه م ژمارانه به ده ره له کۆی ژماره ی باله خانه ی قوتابخانه کان، که ژماره یان له به شی قه لا: (١)، به شی به رقه لا: (٦)، به شی قۆریه: (٥٢) قوتابخانه یه، اته هه موویان به سه ریه که وه (٥٩) باله خانه بوونه له شاری که رکوک.

و ئه هلی و ئایینییه کانی شاره که و زالبونى به سهر بارى ئاوه دانی له نیو شاردا، که هه ر نه ته وه و ئاین و ئاینزایه که به جیا له یه کتر خاوه ن ده زگای ئه هلی و ئایینی بوون، ته نها دامه زراوه حکومییه کان نه بن که کۆکه ره وه ی هه مو لایه نه هه مه چه شنه کانی پیکه اته ی کۆمه لایه تیی که رکوکى بوون.

ج- شه قام و بازار و خانو و ئوتیل و گه رماو و گۆرستانه کان:

شه قام

شه قامه کانی شاری که رکوک، وه کوو هه ر شاریکی میژوویی، قۆناعی کۆن و ئیسلامی، خاوه ن یه ک شیوازی تایبه ت و دیاریکراوی شه قامه کان نین، به لکوو شاره کۆنه کان، به شاری که رکوک وه، به چه ند شیوازیکی هه مه چه شنه ی شه قام و ریگا و بانه کان ده ناسرینه وه . دروستبوونی ئه م دیار ده یه ش بۆ هه لومه رجی تایبه تی هه لکه وتنی جوگرافییه هه ر یه ک له شاره کان و شیوازی کۆنی بنیاتنانی گه ره ک و ئاوه دانییه کان ده گه ریته وه .

ئه وه ی تایبه ت بیته به شاری که رکوک، ئه وه یه که سیستمی شه قامه کانی بوون نییه و تیکه ه لکی شیییه کی زۆری له خۆ گرتووه، نه له رووی ئاراسته و نه له رووی فراوانیییه وه خاوه ن شیوازیکی لیكچوو و دیاریکراو نین. وه ک

له زانستی مۆرفۆلۆجیای شاریشدا^(*) ده زانریت، سهروه ربوونی هه ر جۆره شیوازیک له شیوازه کانی شه قامه کان کاریگه ری و شوینپه نجه ی دیاری ده بیته سه ره فۆرم و شیوه ی شار یان دریزبوونه وه ی ئاسۆییانه ی شار. بۆ نمونه ئه گه ر سیستمی بازنه یی به سه ره شه قامه کانی شاردا سه ره وه ر بوو، ئه وا شاره که له کۆتاییدا فۆرم و شکلی بازنه یی ده نوینیت، ئه مه سه رباری ئه وه ی هه ر سیستمیک له سیستمه کانی شه قامه کان کاریگه ریی پۆزه تیف و نیگه تیف له سه ره پلاندانانی شار داده نیته^(۱۹۴).

له سه ره نجلیگرتنی شه قامه کانی که رکوک و به راوردکردنیان به شیوازه جیا جیاکانی شه قامه کان، ده رده که ویت شاری که رکوک، له ماوه میژوو ییه که ی لیکۆلینه وه که دا، سی چه شنه شه قامی تیدا سه ره وه ره که ئه مانه ن:

۱- شه قامه بازنه یی و نیمچه بازنه ییه کان: وه کوو شه قامی چوارده وری قه لای، که شیوه ی قه لای هه لگرتوه.

(*) زانستیکه گرنگی به لیکۆلینه وه ی بونه ی ئاسۆیی شار (واته لیکۆلینه وه ی سیستمی شه قام و گۆره پان و باله خانه کان) و بونه ی شاوایی شار (واته زانینی ته مه ن و به رزی و چۆنیه تیی که ره سه ته بینا سازیه به کاره اتوه کانی باله خانه کان و شیوه کانی ئه و باله خانه و.. هتد) ده دات. خالص حسنی الاشعب و صباح محمود محمد، مورفولوجیة المدینة، مطبعة جامعة بغداد، بغداد، ۱۹۸۳.

(۱۹۴) له م باره وه، برونه: هاشم خضر الجنابی، المصدر السابق، ص ۵۸-۶۱.

٢- شه قامه ئەندامییەکان (نارپکەکان): ئەم چەشنە شه قامانە لە گەرە که کۆنەکانی شاردا، وهك: (ئیمام قاسم و ئاخوڕ حوسین و پیریادی و بولاق و چقوور و چای) دا کۆ بوونەتەوه. ئەم جۆره شه قامانە خاوهن یهك ئاراسته ی رپك و یهك قه باره ی فراوانی نین، بگره هه ندیک له شه قامانە له سه ریکیاندا داخراون و ماوه ی هاتوچۆیان تیدا نییه، واته قه پاته.

٣- شه قامه تیشکئاساکان (شعاعی): ئەو چەشنە شه قامانەن که له نیو جەرگه ی شاره وه به ره و چوارده وری شار دریز ده بنه وه، واته ئەو شه قامانه ی له شیوه ی تیشک له مه لبه ندی شاره وه به ره و لایه کانی شار درده چن. له نمونه ی ئەم جۆره شه قامانه: شه قامی که رکوک- سلیمانی، شه قامی که رکوک- به غداد، شه قامی که رکوک- هه ولیر، شه قامی مه لیک غازی و قۆریه و.. تا دوا یی.

له و راستییانه ی سه ره وه درده که ویت شیوازه باوه کانی شه قامه کانی شاری که رکوک، مۆرفۆلۆجیه تی شاره که ی به یهك چەشنی یه کانگیر درنه خستوه. هه ر شیوه و سیستمیکی شه قامه کانیش خاوهن کاریگه ری جیاکه ره وه بووه. سیستمی شه قامه شیوه بازنه یی و نیمچه بازنه ییه کان که له ئاکامی که له کبوونی به رده وامی ئاوه دانیی شاره وه په یدا بووبون^(١٩٥)، کۆتاییه کانیا ن هه ر ته نها به شه قامه بازنه ییه کان

(١٩٥) هه مان دیارده له شاری هه ولیریشدا هه بووه. بره وانه: صلاح حمید الجنابي، التركيب الداخلي لمدينة أربيل (دراسة مقارنة في جغرافية المدن)، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية،

خۆیان ته و او نه ده بوو، به لکوکو شه قامه تیشکنا ساکانیش تیکهه لیشیان له گه لئاندا دروست کردوو. هه رچی شه قامه نارپیکه کانه، تهنگ و تهسک و پێچاوپێچ بوون، بۆیه له گه ل بارودۆخی پۆژگار که نه ده گونجان، به تایبته له کۆتاییه کانی سه رده می پاشایه تی، چونکه گه پره که کۆنه کان که لکیکی ئه وتۆیان له خزمه تگوزارییه کانی هۆیه کانی گواستنه وه وه رنه ده گرت^(۱۹۶).

به و پێودانه ی سیستمی شه قامه کانی شاری که رکوک، کاریگه رییان له سه ر مۆرفۆلۆجیه تی شار له پووی پیکهاته ی پلانه ناوخۆییه کان داناوه، ئه و ئه م شه قامانه به تایبته شه قامه تیشکنا ساکان که شاری که رکوک به شاره کانی دیکه وه ده به سه ته وه، وهک: شه قامی سلیمانی (که شاری که رکوک به شاری سلیمانی) و شه قامی غازی (که شاری که رکوک به به غدادی پایته خته وه) و شه قامی موسل (که شاری که رکوک به شاری موسل) ه وه ده گه یاند، پۆلی زۆریان له گه شه و گه وه بوونی ئاسۆییانه ی شاری که رکوکدا گێرا. زۆر جاریش ئه و فراوانبوونه به درێژایی شه قامه کان ده رکه وتن و بوونه مایه ی په یدابوونی پانتایی بۆشایی (عرسه) له نیوان ئه و شه قامانه، ئه وهش به نۆره ی خۆی کاریگه ری هه بوو له سه ر که مبوونه وه ی خزمه تگوزارییه

(۱۹۶) بۆ زانیاری زیاتر، بروه: زین العابدین علی صفر، النقل فی مدینه کرکوک (دراسة

حضرية-کارتوگرافیه)، رساله دکتوراه غیر منشوره، مقدمه الی مجلس کلیه الاداب/جامعه

بغداد، ۱۹۹۶.

فه راهه مکراره کانی شاره وانیه کان بۆ گه پره که په رتوبلاوه کانی سه ر ئه و رینگایانه، چونکه شاره وانی له توانایدا نه بوو به و هه موو پانتاییه ی زهوی رابگات که له نیوان گه پره ک و ئاوه دانیه کانی شاردا هه بوو، وه ک پاکیشانی ئاو به بۆری و گه یاندنی کاره با بۆ گه پره ک و ماله کان و هه روا پاککردنه وه ی گه پره که کان له زبیل و خاشاک^(١٩٧).

شه قامه کانی که رکوک له دوا ی ده رکه وتنی به ریتانییه کان، تا راده یه ک نو یگه ریی تیدا به دی کرا، له وه به دوا شه قامه کان له بار کران بۆ ها توچۆی ماشینی سه ربازی و ئوتۆمبیلی سیقیل، دواتریش له کۆتایی سه رده می پاشایه تیدا شه قامه کانی که رکوک به وه جیا کراونه ته وه له گه ل شه قامه کانی شاره کانی دیکه ی کوردستان، که فراوان و چه ورپژکراو و خاوه ن دار و دره ختی جوانن^(١٩٨).

(١٩٧) د. ک. و. ع، الوحده الوثائقية، متصرفية لواء کرکوک، قلم التحريات، العدد (٧٣٠٣)، الموضوع: امور بلدية کرکوک، (١٩٣٩/١/١٥)؛ د. ک. و. ع، الوحده الوثائقية، متصرفية لواء کرکوک، قلم التحريات، العدد (٧٨٧٥)، الموضوع: التقرير عن تفتيش بلدية کرکوک و لجنة اسالة الماء و الكهرباء في کرکوک، (١٩٣٩/٦/٥).

(١٩٨) وجدي انور مردان، المصدر السابق.

شه قامه گرنگه کانی شاری که رکوک له سه رده می لیکۆلینه وه که دا،
له مانه ی خواره وه پیک ده هات^(۱۹۹):

- شه قامی بازاری گهره (جووت قاوه)

له شه قامه کۆنه کانی شاری که رکوک بوو، ده که ویتته خوار قه لآوه به
به ری پۆژمه لاتدا، له فه مانگه ی "به شی شاره وانی"^(*) دریش ده بۆوه، به
بازاری گهره دا گوزهری ده کرد، ده چووه گهره کی ئاخوړ حوسین، له نزیك
گه رماوه کانی گهره کی ناوبراو کۆتایی ده هات.

- شه قامی ئیمام قاسم

له شه قامه کۆنه کانی شاری که رکوک بوو، ده که ویتته گهره کی ئیمام
قاسمه وه، له گه رماوه کانی گهره کی ئاخوړ حوسین وه دریش ده بۆوه تا

(۱۹۹) زۆریه ی زانیاریه کان له باره ی شه قامه کۆنه کانی شاری که رکوک له م سه رچاوانه
وه رگراون: عبدالمجید فه می حسن، دلیل مشاهیر الالبویه العراقیه، الجزء الثاني (لواء
کرکوک)، مطبعة دجلة، بغداد، ۱۹۴۷، ص ۱۰۱-۱۰۳؛ فه می عرب اغا و فاضل محمد
ملا مصطفی، المصدر السابق، صفحات متعددة.

(*) فه مانگه کانی شاره وانی که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا بریتی بوونه له چوار به شی
جیا، ئه م به شه ی باس کراوه، به شی چواره م بووه. پروانه: عبدالمجید فه می حسن،
المصدر السابق، ص ۱۰۲-۱۰۳.

دهگه یشته باکووری گه ره کی ئیمام قاسم و له ویشه وه له گه ل شه قامی سلیمانی تیکه ل ده بوو.

- شه قامی سلیمانی

له شه قامه کۆنه کانی شاری که رکوک بوو، ئیستا به شه قامی "حه سیره که" به ناوبانگه، له پردی به ردینه وه دهستی پی ده کرد و به ته نیشته قه لاره دریز ده بووه گه ره کی ئیمام قاسمی ده بپی تا دهگه یشته ریگای سلیمانی.

- شه قامی مه لیک غازی (الثورة)

له شه قامه نوویه کانی شاری که رکوک بوو، سالانی (۱۹۳۸-۱۹۳۹) له ته واوکردنی بوونه وه، فراوانترین شه قامه کانی شاری که رکوک بوو تا ئه و سه رده مه، له ویستگه ی شه مه نده فه ره وه دهستی پی ده کرد و به دوو ریپانیك له گۆره پانی ته کیه ی شیخ باقی کوتایی ده هات.

- شه قامی مه لیک فه یسه لی دووه م (الجمهورية)

له شه قامه نوویه کانی شاری که رکوک بوو، سه ره تای سالانی چل بنیات نرا، له ویستگه ی شه مه نده فه ره وه له رۆژئاوای شه قامی مه لیک غازی دهستی پی ده کرد، گه ره که کانی ساری که هیه و بگله ر و شاترلوی ده بپی، له گۆره پانی ته کیه ی شیخ باقی کوتایی ده هات.

- شه قامی وه سی (عبدالله)

له شه‌قامه نوپیه‌کانی شاری کهرکوک بوو، سه‌ره‌تای سالانی چل هاوکات له‌گه‌ل شه‌قامی مه‌لیک فه‌یسه‌لی دووهم بنیات نرا، له ده‌روازه‌ی گوندی نه‌وتی کهرکوک (نیو که‌مپ) درێژ ده‌بۆوه و به‌ ناوچه‌ی "تعلیم ته‌په" دا ده‌رۆی تا له‌گه‌ل شه‌قامی مه‌لیک فه‌یسه‌لی دووهم یه‌کی ده‌گرته‌وه.

- شه‌قامی سه‌رای

له شه‌قامه کۆنه‌کانی شاری کهرکوک بوو، له فه‌رمانگه‌ی شاره‌وانیه‌وه ده‌ستی پی‌ ده‌کرد به‌ته‌نیشته سه‌را و مۆلگه سه‌ربازییه‌که‌ی شاردا گوزه‌ری ده‌کرد تا ده‌گه‌یشته ده‌روازه‌ی قۆریه.

- شه‌قامی قۆریه

له ده‌روازه‌ی گه‌ره‌که بچوکه‌که‌ی قۆریه‌وه ده‌ستی پی‌ ده‌کرد تا ده‌گه‌یشته جرت مه‌یدان، به کۆتاییه‌تانی جرت مه‌یدان، شه‌قامی قۆریه‌ش کۆتایی ده‌هات.

- شه‌قامی موسل

له به‌یه‌گه‌شتنی شه‌قامه‌کانی مه‌لیک غازی و مه‌لیک فه‌یسه‌لی دووهم‌وه درێژ ده‌بۆوه به‌به‌رده‌م خانه‌ی میوانداری (دار الجیافه) ی کهرکوک و دواتریش به‌ناو باخچه‌ی "أم الربیعین" دا، نزیک به پێگای هه‌ولێر ده‌رۆیی تا ده‌گه‌یشته پێگای موسل.

– شه قامی باباگورگور

له شه قامه نوپیه کانی شاری که رکوک بوو، میژووی دروستکردنی دهگه پیتته وه بۆ سالانی سی، له نزیك باخچه ی "أم الربیعین" هوه دهستی پی ده کرد به ره و پۆژئاوای شار، به ته نیشته مولکه کانی کۆمپانیای نهوتی عیراق دریژ ده بۆوه تا دهگه یشته گۆره پانی شه قامی وه سی.

سه رباری ئه و شه قامانه ی له سه ره وه دا باس کران، چه ند شه قامیکی دیکه ش هه بوون، وه ک: شه قامه کانی (مه جیدییه، ئه وقاف، ئه لماس، شاترلو^(*))، عه لمین، مه لیک عه لی، گاوریاعی، قه سابخانه، موسه لالا، ئه بو علووک، پیریادی) و تا دوایی پیویسته ئاماره ش به وه بدریژ که شه قامه کانی شاری که رکوک به به راورد به شه قامه کانی زۆریه ی لیواکانی عیراق، شه قامی پانوبه رین و پا کوخاوین بوونه^(۲۰۰)، ئه وه ش ره نگه بۆ ئه وه بگه پیتته وه که هه لکه وته جوگرافییه که ی شار گونجاو بووه بۆ فراوانبوونی ئاوه دانی و دروستکردنی ریگاوبان و شه قامی به رین، به تایبته له به شی قۆریه دا. له لایه کی دیکه وه که می هۆیه کانی گواستنه وه و کۆنیان، گالیسکه ی دوو چه رخه، که "یایلی" یان پی ده گوت، له ئه ندازه و پاده ی قه ره بالغیان که م کردووه ته وه. بۆیه خه لکی ئه وکات تا کۆتاییه کانی سه رده می پاشایه تیش، وه کوو به شیکی

(*) له سه ره تای شه سه ته کاندانا نازناوی "شه قامی ته کساس" ی به سه ردا پرا.

(۲۰۰) عبدالرزاق الحسینی، موجز تاریخ البلدان العراقیه، المصدر السابق، ص ۱۸۷؛ علاءالدین

سجادی، سه رچاوه ی پیشوو، ل ۷۸.

سروشتی ژيانی پۆژانه یان، زیاتر به پی هاتوچۆ و بازاریان کردوو^(۲۰۱)،
 ئه وانه ی هۆیه کانی گواستنه وه یان به کار هیئاوه، یان ئه وه تا خانه دان و
 دهوله مند بوونه یان ئه وه تا پیروپه ککه وته و نه خوۆش بوونه^(۲۰۲).
 ماوه ته وه بوتریت کۆمپانیای نه وتی عیراق پۆلی به رچاوی هه بو له
 خوۆشبوونی ریگاوبانه کانی که رکوک و قیرتاوکردنی به شیکی زۆریان و
 رایه لکردنی شه قام و پیگای نوئ و هاوکاریکردنی چه ند پپۆژه یه که له نیو
 شاردا که خزمه تی به رژه وه ندییه کانی کۆمپانیای نه وتی ده کرد^(۲۰۳).

بازار

شاری که رکوک له بهر ئه وه ی له سه رده می عوسمانیدا که وتبووه
 سه ره ری بازارگانی، بایه خی تاییه تیبی له پوی ئابوورییه وه بۆ په یدا

(۲۰۱) هه تا کۆتاییه اتنی پۆژگاری پاشایه تی له عیراقد، مه سلّه حه ی گواستنه وه ی
 سه رنشین (مصلحه نقل الركاب) له که رکوکدا بوونی نه بو، که لانی که م له ئه نجامی
 ئه و گه شه سندن و به رفراوانبوونه ی شاردا پیویستی به (۳۰) دانه پاس هه بو. له
 کۆتاییه کانی ئه و پۆژگاره هه ول درا کاریک له و باره وه بکریت، به لام بیئا کام بو،
 شوۆرشی چوارده ی گه لاویژی به سه ردا هات.

(۲۰۲) فاضل العزوي، الروح الحية (جيل الستينات في العراق)، الطبعة الثانية، دار المدی
 للثقافة والنشر، دمشق، ۲۰۰۳، ص ۲۷۹.

(۲۰۳) قیرتاوه که له جۆری قیرتاوه کانی ئه مرۆ نه بو، به لکوو بریتی بو له داپۆشین
 شه قامه که به نه وتی رهش (جهفت). کۆمپانیای نه وت به هه مان شیوه له یاریگای
 (ستادیۆم) که رکوکیشدا نه وتی رهشی به کار هیئا تاوه کوو ته پوتۆزی نه مینی.

ببوو، په‌یدا بوونی ئه‌و بایه‌خه‌ش په‌نگدانه‌وه‌ی دیاری به‌سه‌ر چالاک‌ی و جموجۆلی کپین و فرۆشتن له‌نیۆ شاره‌که‌دا هینابوو کایه^(٢٠٤). به‌لام بازاری که‌رکوک به‌هاتنی ئینگلیزه‌کان له‌دوای کۆتاییهاتنی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی (١٩١٨)^(٢٠٥) و پاکیشانی هیلی شه‌مه‌نده‌فه‌ر (١٩٢٥) و به‌ستنه‌وه‌ی شاری که‌رکوک به‌ده‌وله‌تی تازه‌دروستبووی عیراق، گۆرانگه‌لی زۆری له‌په‌وی چۆنیه‌تی و چه‌ندیتیه‌وه‌ به‌خۆیه‌وه‌ بینی. که‌رکوک وه‌ک ناوه‌ندیکی گرنگی بازرگانی و بازاڕیکی گه‌وره‌ی ناوچه‌کانی ده‌وروستی و ته‌نانه‌ت شاره‌ کوردیه‌کانیش ده‌رکه‌وت^(٢٠٦)، بۆیه‌ له‌ ئه‌نجامه‌دا ژماره‌یه‌ک بازاڕی گشتی و تاییه‌تمه‌ند له‌ شاری که‌رکوک دروست بوون. بازاڕه‌ گشتیه‌کانی شاری که‌رکوک له‌ سه‌رده‌می لیکۆلینه‌وه‌که‌ ئه‌مانه‌ بوون:

(٢٠٤) بی هۆ نه‌بووه شاری که‌رکوک له‌ سالی (١٩١٢)دا، (١٣٨٢) "دوکان و موغازه" ی تیدا هه‌بووه. موصل ولایتی سالنامه رسمیسیدر، موصل ولایتی مطبعه‌ سی - (١٣٣٠هجری/ ١٩١٢میلادی)، ص ٢٤٥.

(٢٠٥) به‌پێی زانیاری پاپۆرتیکی کارگێڕیی به‌ریتانی، ته‌نها ژماره‌ی "دوکان" ه‌کانی که‌رکوک سالی (١٩١٩) دوو هینده‌ی ژماره‌ی سالی پێشوو ی زیادی کردووه و گه‌شتمه‌ته (١٤٠٠) دوکان. بروه‌نه: پاپۆرتی کارگێڕیی ده‌قه‌ری که‌رکوک (ماوه‌ی ١ی کانوونی دوهم تا ٣١ی کانوونی یه‌که‌می ١٩١٩)، وه‌رگێڕانی: سه‌ربه‌ست که‌رکوک، بنکه‌ی ژین، سلیمانی، ٢٠٠٦، ل ٣١.

(206) C.J. Edmonds, Kurds, Turks, And Arabs: Politics, Travel and Research in North- Eastern Iraq (1919-1925), Oxford University Press, London, 1957, P.278. (له‌ وه‌رگێڕانه‌ کوردیه‌که‌، ل ٣٣٨)

- **بازاری قه‌لا:** میژوی پهبابوونی نادیاره، ده‌که‌وته به‌شی باکووری قه‌لاوه له گه‌ره‌کی مه‌یدان بوو. کۆنترین بازاری شار بوو^(۲۰۷). هاوه‌نگاو له‌گه‌ل زۆربوونی ژماره‌ی دانیشتوان و که‌مبوونه‌وه‌ی پانتایی زه‌وییه‌کانی سه‌ر قه‌لا، له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا، بازاری قه‌لا گرنگی جارانی له‌ ده‌ست دا، چونکه‌ بازاری شار کرایه‌ دوو به‌ش و به‌شه‌ نوویه‌که‌یان برده‌ خواره‌وه‌ی قه‌لا. ئەم بازاره‌ له‌ پۆژگاری پاشایه‌تی هه‌ر مابوو، به‌لام وه‌کوو جاری جاران گه‌رموگور نه‌بوو.

- **قه‌یسه‌ریی کهرکوک:** ده‌سه‌لاتدارانی عوسمانی وه‌ک مه‌لّه‌ندیکی بازرگانی له‌ پیناوه‌ ئاسانکردنی کرده‌ی کپین و فرۆشتنی دانیشتوان، له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا، بازاریکی میچداری فراوان و نوێیان بنیات نا^(۲۰۸) به‌ نیوی بازاری "قه‌یسه‌ری"^(*). قه‌یسه‌ریی کهرکوک له‌ خواره‌وه‌ی قه‌لا،

(۲۰۷) علی مه‌حمود مه‌مه‌د، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ۱۰۶.

(۲۰۸) میژوی وردی بنیاتنانی قه‌یسه‌ریی کهرکوک جیی مشتومره، هه‌ندیك سالی (۱۸۰۰) و هه‌ی دی سالی (۱۸۵۵) به‌ سالی بنیاتنانی داده‌نێن. بپروانه: سالمه‌ العییدی، کرکوک مدینه‌ الاخوة والاصالة، میزوبوتامیا (مجلة)، العدد (۱۲)، بغداد، ۲۰۰۸، ص ۷۰؛ القیصریات التاریخیه فی کرکوک،

(www.alturkmani.com/makalaat/2010/12082010/3.htm).

(*) له‌ شاره‌کانی دیکه‌ی عیراق به‌ هه‌مان چه‌شنی کهرکوک بازاری له‌و چه‌شنه‌ دروست کراوه، بۆ نموونه له‌ موسل و له‌ هه‌ولێر بازاری له‌م چه‌شنه‌ دروستکراون. بپروانه: ئاراس

له نزيك ده رگاي يه دى قزله ر، كه ده كه ويته باشوورى پوژمه لاتى قه لا، به دوورى تنها (۱۰) متر له قه لاوه، به تهرزيكى بيناكارى سهرنجراكيش و تاييه ت دروست كراوه. له وردبوونه وه له پيكاهايه بازاره كه دا ئه وه به پوونى ده رده كه ويته كه كاته كان (الوقات) وه ك بنه پره تيگ له بنياتناني قه يسه رى كه ركوكدا ئيلهام به خش بووه، چونكه قه يسه رى كه ركوك (۳۶۰) دوكان له خو ده گريته كه هيمايه بو پوژه كانى سال، هه روا (۱۲) شو قه كه ي سهر دوكانه كان ئامازه يه بو مانگه كانى سال، (۲۴) دالانه كانى (مه مه پ) په مزى ژماره ي كاترژمي ره كانى شه و و پوژه، وه ك چو ن (۷) ده روا زه كه ي قه يسه رى كه ركوك هيمايه بو ژماره ي پوژه كانى هه فته^(۲۰۹).

سه ريارى ئه وان هه ش بازاره كه به شي وه يه ك دروست كراوه كه له كاتى خوره لاتندا، پووناكي تيشكى خو ر له ده روا زه يه كي بازاره كه بيته ژوره وه و له كاتى خو رئا و ابو نيشدا يه كي ك له ده روا زه كانى ديكه ي بازاره كه هه مان پو ل ده بيني ت.

قه يسه رى كه ركوك بازرگان و پيشه كار و فرو شياري كي زورى لى كو ده بو وه، بازا ري كي گرنگى (به رگدرووى، عه تتارى، خه فافى، كو تال، رستن

ئيسماعيل خدر، بازا ري قه يسه رى شارى هه ولي تر، له: ئينسكلوپيدى اى هه ولي تر، به رگى چواره م، ل ۲۱۹۶.

(۲۰۹) نجات كوثر اوغلو، صفحات من تاريخ كركوك منذ فجر التاريخ الى ۱۹۵۸، كركوك، ۲۰۰۹، ص ۳۲۱.

و چنين و صوفكارى و خومگه رى و.. هتد) بووه^(۲۱۰). ئه م بازاره له سه رده مى پاشايه تيشدا گهرمترين بازارى سه ودا و مامه له و كرين و فروشى دانىشتوانى كه ركوك بوو.

- **بازارى هلوچى:** ده كه وته به رى پۆژه لاتی قه لاه، به رانبه ر ده رگای هلوچى قه لاه. ميژوى پيدا بونى ده گه رپته وه بو سه ده ي نۆزده هم. هه رچه نده وه ك له ناوه كه يه وه ده رده كه ويٽ كه بازارى فروشتنى هلو بووه، به لام بازاره كه ته نها تايبه تمه ند نه بووه به و به ره مه، به لكوو به ته نىشت ئه وه وه زور به ره م و كالای ديكه فروشراوه^(۲۱۱).

- **بازارى گه وره:** دوا به دواى گه شه و گه وره بونى ئاوه دانى له به شى به رقه لادا، هه روا دواى دروست بونى بازارى ميچدارى قه يسه رى و هلوچى، ورده ورده ئالوگورپى بازرگانى و جموجۆلى ئابورى له شارى كه ركوكدا به هيژتر ده بوو، پيويستىيه كانى دانىشتوانى شار هه ربه و بازارانه ته واو نه ده بوو، بويه دوكانى نويتر، له ده ره وه ي قه يسه رى و به ته نىشت بازارى هلوچى، به شيوه يه كى په رتوبلاو پيدا بوو، كه له كو تاييدا ئه و دوكانه په رتوبلاوانه يه كيان گرت و ناوى بازارى گه وره ي له لايه ن خه لكى شاره وه به سه ردا برا. ميژوى پيدا بونى بازارى گه وره

(۲۱۰) نصرت مردان، حمامة التاريخ بين قشلة كركوك وسوق القيصرية،

<http://turkmentribune.com/Kerkuk/30.html>.

(۲۱۱) بروهانه: على مه محمود محمده، سه رچاوه ي پيشوو، ل ۱۱۱-۱۱۲.

ده گه پیته وه بۆ سالی (۱۸۷۰)^(۲۱۲). ئیستاشی له گه لدا بیّت، بازاری گهره ی که رکوک بازاریکی گهرمی کرین و فرۆشتنی دانیشتووانی شاره .

- بازاری چای: ده که ویته دامینی باشووری پۆژئاوای قه لاهه نزیك به په یژه کانی ده رگای "تاش قاپی". واهه زنده ده کریت میژووی په یدابوونی بگه پیته وه بۆ دواي سالانی جهنگی یه که می جیهانی، به و به لگه ی له هیچ سه رچاوه یه کی میژووی پیش ئه وه خته ئامازه ی بۆ نه کراوه، به لام له سه رده می داگیرکاری و ئینتیدابی به ریتانی، ئه فسه ری به ریتانی "سیسیل جۆن ئیدمۆندز" (C.J. Edmonds) ناراسته وخۆ ئامازه ی پی داوه^(۲۱۳). ئه م بازاره له پال بوونی چه ند دوکانیکی تاییه تمه نندا، بۆ ماوه یه که به تاییه ت له کۆتایی سه رده می پاشاییه تی، هه راجخانه بووه، ئه وه ی ئه م راستییه پشتراست ده کاته وه ئه وه یه که دواي ئه وه ی شاره وانیی که رکوک له سالانی په نجادا، له مبه ر و ئه وبه ری چه می خاسه دا په یژه ی دروست کرد به مه به ستی په رینه وه ی هاوالاتیان له چه مه که دا، فرۆشیاره سه ریپیه کان کالاکانی خۆیان له وشکه چه می خاسه دا، له هه ردوو پۆخی ریگا که دا داناوه . ئه م بازاره له و پۆژگاره دا له بازاره به ناوبانگه کانی که رکوک بووه^(۲۱۴).

(۲۱۲) بڕوانه: ماهر النقیب، المصدر السابق، ص ۹۸. علی مه حمود محمه د، سه رچاوه ی

پیشوو، ۱۱۱-۱۱۲

□ (له وه رگێژانه کوردییه که دا، ل ۳۴۶). C.J. Edmonds, Op.cit, P.285. (213)

(۲۱۴) بڕوانه: وجدی انور مردان، المصدر السابق.

- **بازاری قۆریه:** له بازاره به ناوبانگه کانی به شی قۆریه یه، به تایبته له جهنگی دووه می جیهانییه وه دواى ئه وهى ناوچه که گه شه سه ندینیکی زۆری به خۆوه بینی، ئالوگۆرپکی دیار به شیوه یه کی گشتی به سه ر جموجۆله ئابورییه کانداهات و ئه م بازاره ش بزواتی تی که وت، ده که وته نیوان گه پره کانی ساری که هیه و به گله ره وه، چایخانه یه کی به ناوبانگ له دهسته پراستی بازاره که هه بوو به ناوی "چایخانه ی ئه حمده ئاغا"، بۆیه زۆر جار بازاره که به بازاری ئه حمده ئاغا ناو ده برا، به لام ئه م بازاره پپچه وانه ی بازاره کانی به رقه لا تا کوته را خانی هه بووه، پیکهاته که شی بریتی بووه له: (عه تتاری، قه سابی، سه وزه و میوه فرۆشی)، واته ته نها بازاری ئه و به ره م و کالایانه بووه که خه لکی رۆژانه پئویستیان پپیه تی^(۲۱۵).

- **بازاری عه سری:** له کۆتاییه کانی سه رده می پاشایه تیدا (۱۹۵۶-۱۹۵۷)، له لایه ن شاره وانیه که رکوک وه دوو بازاری نوئ و سه رده میانه دروست کران به نیوی بازاری عه سری، یه کیکیان له به شی به رقه لا که ده که وته به رانه بر قه لا له پووی باکووری، نزیك پردی خه باتی ئیستا (ته به قچلیبی کۆن) له سه ر شه قامی سلیمانی، که له (۱۲۲) دوکان پیک ده هات و ئه وی دیکه شیان هه ر به و ناوه له به شی قۆریه دروست کرا که (۱۰۰) دوکانی له خۆ

ده‌گرت^(٢١٦)، ئەم بازاره‌یان ده‌که‌وته سه‌ر شه‌قامی مه‌جیدییه. بازاری یه‌که‌میان له‌دوای پووخانی کۆمه‌له‌ باله‌خانه‌یه‌ک دروست کرا و دوکانه‌کانی پووێ پشته‌وه‌ی تایبه‌ت کرا به‌ فرۆشیارانی سه‌وزه و میوه و گۆشتفرۆشان، تاوه‌کوو ئەو دوو جووره‌ کالایه‌ له‌م بازاره‌دا کۆ بکه‌نه‌وه به‌ مه‌به‌ستی ئاسانبوونی چاودێری ته‌ندروستی^(٢١٧).

هه‌رچی بازاره‌ تایبه‌تمه‌نده‌کان بوو ژماره‌یان زۆر بوو^(٢١٨)، که‌ گرنگترینیان ئەمانه‌ بوون: (قزانه‌چیلەر (بازاری قازان)، خه‌نچه‌رچیلەر (بازاری خه‌نجه‌ر و چه‌قۆ)، دامرچیلەر (بازاری ئاسنگه‌ران)، ئاسکی ئالتونچیلەر (بازاری کۆنی زیڕینگه‌ران)، بالغچیلەر (بازاری ماسی)، پالانچیلەر (بازاری کورتان)، دنگچیلەر (بازاری به‌ننا و بیناسازی)، زورناچیلەر (بازاری ئامیره‌ هونه‌رییه‌کان)، عربانه‌چیلەر (بازاری گالیسکه‌ و عه‌ره‌بانه‌)، بامبوغچیلەر (بازاری په‌مووچییه‌کان)، به‌رگدرووان، سه‌وزه‌فرۆشان، پێلاو‌فرۆشان، به‌نفرۆشان (گوریس)، بازاری خوێ، ئەشک مه‌یدان (بازاری به‌رزه‌ولاغ)، بازاری بۆیاغچیان، بازاری که‌ره‌سته‌ی بیناسازی، بازاری دانه‌وێله‌) و.. تا

(٢١٦) مراسل، في كركوك: اعمار وتجديد، أهل النفط (مجلة)، العدد (٧١)، كركوك، ايلول ١٩٥٧، ص ٤٥.

(٢١٧) فهمي عرب اغا و فاضل محمد ملا مصطفى، المصدر السابق، ص ٤٥.

(٢١٨) سه‌باره‌ت به‌ بازاره‌ میلییه‌کانی شاری که‌رکوک، برونه‌: شفیق ابراهیم الجبوری، الاسواق الشعبیة فی کركوك، رساله‌ ماجستیر غیر منشوره‌، مقدمه‌ الی مجلس کلیه‌ الاداب بجامعه‌ بغداد، ١٩٩٤.

دوایی، له‌م جۆره بازارانه‌دا کالایه‌کی تایبەت دەفرۆشران که هه‌ریه‌که‌یان به‌ ناوی ئه‌و کالایه‌وه دەناسرایه‌وه. هه‌روه‌ها چه‌ندین بازاری جۆراوجۆری دیکه له شاری که رکوکدا هه‌بوون، وه‌ک: "بازاری جانبازان"، که مه‌رپومالاتی تێدا ده‌فرۆشرا، "بازاری قه‌سابه‌کان"، "بازاری عه‌تاران". هه‌رچی شوینی فرۆشتنی خوارده‌مه‌نییه‌کان (نازوقه) و هیی دی بوو، وه‌ک: (مریشک و هیلکه و ساوه‌ر و شیر و پۆن و برنج و دۆشاوی ته‌ماته و خورما و شتی دیکه)، ئه‌وا زۆریان به‌ شیوه‌ی کۆ و به‌یه‌که‌وه له‌ خانه‌کاندا ده‌فرۆشران^(٢١٩).

خان و ئوتیل

له شاری که رکوکدا ژماره‌یه‌کی به‌رچاو خان^(*) یان کاروانسه‌را هه‌بوون، ئه‌و خانانه ته‌واو په‌یوه‌ست بوون به‌ بازاره‌وه، هه‌ر شوینیێک بازاری لێ نزیک بوویت، ژماره‌یه‌ک خانی لێ دروست کراوه. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی که رکوکیش که‌وتبووه سه‌ره‌پیی بازرگانی و هۆیه‌کانی گواستنه‌وه سست بوون له‌و پۆژگاره‌دا، بۆیه لێره‌دا ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ خانه‌کان

(٢١٩) شاکر صابەر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات (فولکلور)، زمان باصم ئه‌وی، بغداد،

١٩٦١، ص ١٢٢.

(*) خان: ئه‌و شوین و باله‌خانه‌یه که له پۆژگاری خۆیدا گوزارشتی له میوانخانه‌کانی ئه‌مڕۆ ده‌کرد، دیواره‌کانی به‌ قوپی سپی (گه‌چ) سواغ ده‌درا و میچ و سه‌ربانه‌کانیشیان به‌ قوپی و دیره‌گ گیراوه. خانه‌کان تا شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م له که رکوکدا خه‌لکی پوویان تی‌ کردووه.

هاتنه ئارا، که وهك قۆناغیکی سه‌ودا و مامه‌له و پشوو‌دانی کاروانی بازرگانی بوون^(۲۲۰).

ئهم میوانخانه و کاروانسارایانه (خان) دوو ئه‌رکیان له‌ئه‌ستۆ بوو: له‌ لایه‌که‌وه ئه‌رکی میوانخانه‌ی شار و هاوکات شوینی حه‌واندنه‌وه‌ی ئازله‌کانیشیان (ئه‌سپ و گویدرئژ) بوون، له‌ لایه‌کی دیکه‌وه فرۆشگا و بازاری ساغکردنه‌وه‌ی به‌روبوومه‌کان بوون^(۲۲۱).

خانه‌کان دوو چه‌شن بوونه، هه‌بووه‌ ته‌نها شوینی پشوو‌دانی ریبواران و خه‌لکی لایده‌ بووه (وهك میوانخانه‌کانی ئه‌مپۆ)، که له‌ چه‌ند ژووریک پیک هاتووه، هه‌بووه شوینی فرۆشیار و جووتیاران بووه که له‌ دوو نهۆم پیک هاتووه، نهۆمی سه‌ره‌وه چه‌ند ژووریکی له‌خۆ گرتووه بۆ پشوو‌دانی کاروانسه‌راکان و فرۆشیاران تایبه‌ت کراوه، نهۆمی ژیره‌وه‌ش وهك کۆگه‌ی که‌لوپه‌ل و کالاکان و شوینی داگردنی ئه‌سپ و گویدرئژه‌کان (هۆیه‌کانی گواستنه‌وه‌ی پۆژگار) به‌کار هاتووه. تاکه

(۲۲۰) له پۆژگاری کۆتایی ده‌سه‌لاتی عوسمانیدا شاری که رکوک (۱۲) خانی تیدا هه‌بووه. بېروانه: موصل ولایتی سالنامه‌سی، مکتوبی ولایت سعادتلو حسین توفیق افندی معرفتیه ترتیب اولنمشدر، موصل ولایت مطبعه سی، (۱۳۰۸ هجری/ ۱۸۹۰ میلادی)، ص ۱۳۹.

(۲۲۱) علی مه‌حمود محهمه‌د، سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۹۸-۹۹.

خانیک له که رکوکدا که خاوه نی سی نهۆم بووه "خانی ته ها به گ" ه،
که که وتوو ته ته نیشته بازاری قه یسه ری^(۲۲۲).

خانه کانی که رکوک ژماره یان زیاتر له (۲۰) خان بووه و زۆرتیش به
ناوی ئه و کالآ و لایه نه وه ناویان ده رکردبوو که په یوه ست بوو به
خانه که وه، وه ک: ناوی کالآ: (خورما خانی (خانی خورما)، کومور خانی
(خانی خه لۆوز)، یوغورت خانی (خانی ماست)) و.. هتد. ناوی لایه ن:
(قازی خانی، هندیله ر خانی (خانی هیندییه کان)، گاورله ر خانی (خانی
گاوران)، بلدییه خانی، ئه وقاف خانی، گومرگ خانی، قۆریه خانی،
ئه سعده به گ خانی، سادق سه راف خانی، سه یه عومه ر خانی، چقور
خانی، گولبانی خانی، په شه گول ره زا خانی، قیردار خانی، کاروانچی
خانی) و.. هتد^(۲۲۳).

(۲۲۲) ماهر النقیب، المصدر السابق، ص ۲۶۶-۲۶۷؛ علی مه محمد مه مه د،
سه رچاوه ی پیشوو، ل ۹۹.

(۲۲۳) له ئاکامی زالبوونی کلتور و زمانی تورکی به سه ر بازاری شاردا ناوه کان به م شیوانه
ناسراون. ده رباره ی خانه کان، بپوانه: ماهر النقیب، المصدر السابق، ص ۲۶۶؛ گوله ر
سیامه نسووری، که رکوک شاری ئاگری هه میشه یی، هاواری که رکوک (گۆقار)، ژماره (۲)،
هه ولیتر، کانوونی په که می ۱۹۹۸، ۴۶؛ نصرت مردان، حمامة التاريخ؛ هه هه هی کرکوک
(تاریخ المدينة من ألف الی یاء)،

پۆیسته ئاماژه به وهش بدریت که میژووی وردی بنیاتنانی ئه و خانانه ناروون و نه زانراون، هه ندیکیان بۆ سه رده می عوسمانی ده گه پینه وه و هه ندیکیان له سه ده ی بیسته مدا دروست کراون. خانه کان تا شه سته کانی سه ده ی بیسته م له که رکوکدا خه لکی پوویان تی کردوه، به لام له ئاکامی پیشکه و تنی ئاوه دانی و گۆرانه ئابووری و کۆمه لایه تیه کاندای میوانخانه کان په یدا بوون. میژووی په یدابوونی به که م میوانخانه ه (ئوتیل) له شاری که رکوکدا، ده گه پیته وه بۆ دوی هاتنی ئینگلیزه کان بۆ شاره که له سالی (١٩١٨) دا. ئه و میوانخانه یه له لایه ن ئینگلیزه کانه وه بنیات نرا به ناوی "Rest House". دوی ئه ویش میوانخانه یه کی دیکه له سالی (١٩٢٥) دا بنیات نرا به ناوی میوانخانه ی "ئه حمه د پالاس"، که له هه مان شوینی ئوتیل که رکوکی ئه مپۆ بوو. به پیتی به لگه نامه یه کی به ریتانی، هه ر له و سالانه دا میوانخانه یه کی دیکه دروست کراوه به نیوی میوانخانه ی "New Moon"^(٢٢٤) له به شی قۆریه. پاش ئه وانه ش چه ند میوانخانه یه کی دی له شاره که دروست کران، به تایبه ت له به شی قۆریه دا، که له نیویاندا "ئوتیل شه هرزاد"^(٢٢٥) له چل و په نجاکاندا له میوانخانه به ناوبانگه کانی که رکوک بوو. هه روه ها له کۆتاییه کانی سه رده می

(٢٢٤) د. ک. و. ع. الوحدة الوثائقية، وزارة الطيران ٢٣/٤١٢، رقم الوثيقة: اکس/ام/٤٥٨٢،

(٧٣) سري، من المفوضية البريطانية في طهران الى مقر قيادة القوة الجوية ببغداد،

(٢٢/١٩٢٧/١٩٢٧). (نسخة مصورة و مترجمة عن الارشيف الوطني البريطاني).

(٢٢٥) علاء الدين سجادی، سه رچاوه ی پيشوو، ل ٧٦.

پاشایه‌تی، موته‌سه‌رپیفیه‌تی کهرکوک له چوارچێوه‌ی به‌رنامه‌ی ئه‌نجومه‌نی ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی عێراق، ساڵی (۱۹۵۷)، له‌نزیک چاپخانه‌ی مه‌جیدیه‌ میوانخانه‌یه‌کی نوێ و سه‌رده‌میانه‌ی دروست کرد به‌ ناوی "فندق کرکوک"^(۲۲۶).

گه‌رماو

گه‌رماو له‌ شاری کهرکوکدا بره‌وێکی چاکی له‌نیۆ دانیشتواندا هه‌بووه، چونکه له‌و رۆژگارهدا خه‌لکی وه‌ك نه‌ریتێکی باو له‌ خانووه‌کانی خۆیاندا گه‌رماوی پێکۆپێکیان دروست نه‌ده‌کرد، ئه‌وه‌ش له‌به‌ر نه‌بوونی توانای ئابووری، چونکه گه‌رماو پێویستی به‌ دابینکردنی برێکی دیاریکراوی ئاو و سووته‌مه‌نی هه‌بوو، که ئه‌وه‌ش له‌ توانای زۆر که‌سدا نه‌بوو له‌و کاته‌دا، به‌تایبه‌ت دانیشتوانی قه‌لا. بۆیه به‌ مه‌به‌ستی خۆشوشتن، خه‌لکه‌که‌ روویان له‌ گه‌رماوه‌ گشتیه‌کان ده‌کرد که‌ شاره‌که‌ ژماره‌یه‌کی زۆر له‌م چه‌شنه‌ گه‌رماوه‌ی تێدا بوو. هه‌روا پێده‌چێت نه‌بوونی پانتایی زه‌وی بۆ

(۲۲۶) له‌نیۆ رۆشنبیره‌ کورد و تورکمانه‌کان له‌سه‌ر ناولێنان له‌و میوانخانه‌یه‌ مشتومڕ که‌تووه‌ته‌وه، کورده‌کان داخواز بوونه‌ ناوی "فندق سیروان" ی لێ بنریت، به‌لام تورکمانه‌کان پازی نه‌بوونه. وجدی انور مردان، المصدر السابق.

دروستکردنی گهرماو له نیۆ خانووہ بچووکه تاییه ته کاند، هۆیه کی دیکه
بیّت له م پرووهوه^(۲۲۷).

به تپه پینی کات خۆشوشتن له گهرماوه گشتییه کانی شاردا وه ک
دیاردیه کی باو له نیۆ دانیشتیوانی که رکوک ته شه نه ی کرد^(۲۲۸). به لام
ئه م دیاردیه له کۆتاییه کانی سه رده می پاشایه تی و ماوه ی
لیکۆلینه وه که به ره و که مپوونه وه هه نگاوی له سه رخۆی ده هاویشته. به پپی
ئاماریکی تاییه ت که له سالی (۱۹۵۶) دا ئه نجام دراوه، له کۆی گشتی
خانووہ کانی قه زای ناوه ندی لیوا ی که رکوک که بریتی بووه له (۲۴۶۷۸)
خانوو، ته نها (۵۲۵۵) خانوو گهرماوی تیدا بووه^(۲۲۹)! به ده رپرینیکی
دیکه: واته ئه و خانوانه ی گهرماویان تیدا بووه، ته نها (۲۱، ۲۹) ی له
پژده ی گشتی خانووہ کانی قه زای ناوه ندی که رکوک پیک هیناوه. ئه م
زانارییه له باریدا هیه وینای وردی قه باره ی بلاوبوونه وه ی دیارده ی

(۲۲۷) عه لی مه حمود محمه د، سه رچاوه ی پیشوو، ل ۹۹.

(۲۲۸) به گوێره ی زانیارییه کانی سالنامه کانی ویلیه تی موسل و قاموسی ئه علام، شاری
که رکوک له کۆتاییه کانی سه ده ی نۆزده هه مدا خاوه نی (۸) گهرماوی گشتی بووه.
پروانه: موصل ولایتی سالنامه سی، (۱۳۰۸ هجری/ ۱۸۹۰ میلادی)، ص ۱۳۹؛ ش. سامی،
قاموس الاعلام، بشنجی جلد، مهران مطبعه سی، استانبول، ۱۳۱۴ هـ، ص ۳۸۴۶. که چی
ئه م ژماره یه سالی (۱۹۱۲) بووه به (۱۴) گهرماو. موصل ولایتی سالنامه رسمیسیدر،
موصل ولایتی مطبعه سی - (۱۳۳۰ هجری/ ۱۹۱۲ میلادی)، ص ۲۴۵.

(۲۲۹) فه می عرب آغا و فاضل محمد ملا مصطفی، المصدر السابق، ص ۵۵.

خۆشوشتنی خه لکی له گه رماوه گشتیه کان له نیۆ شاری که رکوکدا بداته دهسته وه، که پێژه یه کی یه کجار به رزه، بۆیه هه مام و هه مامچی تیی پیشه یه کی پێقازانج بووه^(۲۳۰).

له گه رماوه به ناوبانگه کانیه که رکوک ده کریت ئاماژه به هه ریه که له گه رماوه کانیه: (هه مامه کانیه قه لآ (هه مام موسلیم، هه مام مه سیحی)، "جووت هه مام" له بازاری گه وره، "ده ده هه مدی هه مام" له گه ره کی چای، "شۆر هه مام" له بازاری گه وره، هه مامی پیریادی، "تۆقات هه مام" له قۆریه، "عه لی به گ هه مام" له قۆریه، بولاق هه مام، "حاجی باقی هه مام" له بازاری گه وره، "حاجی هه سه ن هه مام" له بازاری گه وره، "سه رای هه مام" له قۆریه^(۲۳۱). جیی سه رنجه گه رماوه کان زۆتر له ته نیشته خانه کان دروست کران که په یوه سه ت بوون به یه که وه، چونکه کاتیک پێواران و کاروانچییه کان ده هاتنه نیۆ شار له خان داده به زین و روویان له گه رماوه ده کرد بۆ خۆپاککردنه وه و ده رچوونی شه که تیی پێگه . سه باره ت به میژووی دروستبوونی گه رماوه کان، سه رچاوه کان زانیاری ته و او ناده نه ده سه ت.

(۲۳۰) گوله ر سیامه نسووری، سه رچاوه ی پێشوو، ل ۴۶.

(۲۳۱) ده رباره یان بروانه: ماهر النقیب، المصدر السابق، ص ۲۶۷-۲۶۸؛ عه لی مه حمود

مه مه د، سه رچاوه ی پێشوو، ل ۹۹.

گورستان

شارى كه ركوك كۆمهلايك گورستانى له خۆ گرتوو كه ميژووى هه نديكيان زۆر كۆنه و به وردى نازانريت ده گه پينه وه چ سه رده ميكي ميژووي، وهك گورستانى قه لا، به لام گورستانه كانى ديكه ميژووى په يدا بوونيان ده گه پينه وه سه رده مى سه روه ريوونى ده سه لاتي عوسمانى. له گورستانى قه لادا دانىشتووان به جياوازى ئايين (ئىسلام، مه سىحى، يه هوودى) و نه ته وه (توركمان، كورد، كلدان، جوو) ته رمى مردوو ه كانيان له نزيك مه زارى دانيال پيغه مبه ر نيژتوو به مه به ستى پيرۆز وه رگرتن و ريزليگرتنى دانىشتووان له وه مزاره^(۲۲۲). له ماوه ي ليكۆلينه وه كه دا، گورستانه به ناوبانگه كانى كه ركوك ئه مانه بوون:

– گورستانى ئيمام قاسم (شيخ محييه ددين)

ميژووى په يدا بوونى ده گه پينه وه بو سه ده ي شانزه هم. كو نترين گورستانى به شى خواره وه ي قه لايه، ده كه ويته باكوورى پۆژه لاتي قه لاوه. له بهر بوونى مه زارى يه كيك له پياوچاكان به ناوى "شيخ محييه ددين" ناو نراوه و هاوسنووره له گه ل گه رپه كى "ئيمام قاسم". شيخ محييه ددين (۱۷۲۰-۱۷۸۰) كورپى شيخ حه سه نى گله زه رده يه و به شيخ محييه ددينى قوله يى به ناوبانگ بووه، له ناو گورستانى ئيمام قاسمدا شيخ

(۲۲۲) سالمة العبيدي، المصدر السابق، ص ۷۱.

سەرپەرشتیی مزگەوت و تەکیەیی بچووکى کردوو و لەوێشدا نۆژاوه، بۆیە گۆرستانەکه لە دواتردا ناوی شیخی هەلگرتوو^(۲۳۳). ئەم گۆرستانە تاییبەتە بە کوردەکانی دانیشتووی شاری کەرکوک، هەر لەبەر ئەوەش تەرمی زۆریک لە ناسراوانی کوردی شارەکه لەو گۆرستانە بە خاک سپێردراون.

– گۆرستانی موسەللا (ئەبو علووک)

گەورەترین گۆرستانی شاری کەرکوک، دەکەوتتە باشووری گەرەکی موسەللاوه. میژووی پەیدابوونی نادیارە. گۆرستانیکی تیکەلە و تاییبەت نییە بە هیچ پەرگەز و نەتەوه و ئایینیک، بۆیە تەرمی هەم موسلمان و هەم کەمەئایینیەکانی تێدا بەجیا نۆژاوه. سەبارەت بە ناوەکەیی، دەگەرێتەوه بۆ بوونی مەزاری پیاوچاکیک بە ناوی "ابو علوک"، زۆر جارێش کەرکوکییەکان بە "گۆرستانی موسەللا" ناوی دەبەن، ئەوەش لەبەر ئەوەیە که ئەم گۆرستانە هاوسنوورە لەگەڵ گەرەکهکە.

– گۆرستانی تەعلیم تەپە

ئەم گۆرستانە لە بەشی قۆریەییە و دەکەوتتە پوژناوای گەرەکی بەگلەر. میژووی پەیدابوونی دەگەرێتەوه بۆ سەدەکانی هەژدە و نۆزدە.

(۲۳۳) مەلا جەمیل رۆژبەیان، کەرکوک ناوی میژووی کۆنی – دانیشتوانی – دەسەلاتەکانی،

گۆرستانە كە كە لەسەر گردىك پەيدا بوو، زۆرتر تايىبەتە بە بنەمالە
تورکمانە كانى شار.

- گۆرستانى كلىسه سوور

مىژووى پەيدا بوونى ئەم گۆرستانە ناروونە! بەلام يەككە لە گۆرستانە
كۆنە كانى شارى كەركوك پىك دەھىنەت، كە تايىبەتە بە پىكھاتەى كۆمەلە
دانىشتوانى مەسېحى شارەكە (كلدان و ئەرمەن). ئەم گۆرستانە نزيك
بە كلىسەى كۆنى مەسېحىيە كانى كەركوكە (بەيەتەى شەھىدان)، كە
دەكە وىتە پۇژھەلاتى شارى كەركوكە وە، لە سەردەمى لىكۆلئىنە وەكە دا
كە و توووتە پەرگەى شار.

سەربارى ئەم گۆرستانە بە ناوبانگانەى لە پىشە وە دا باس كران، چەند
گۆرستانىكى بچووكى دىكەش لە شارەكە دا بوونيان ھەبوو، وەك:
گۆرستانى سارى كەھىيە، گۆرستانى سەيد عەللاوى لە نزيك "ساحە
الگيران". ھەروھەا ھەندىك لە و گۆرستانانە تايىبەتن بە دانىشتوانە
ناموسلمانە كانى شارەكە، وەك: گۆرستانى ئەرمەنە ئەرسەدۇكسەكان كە
دەكە وىتە باكورى شارەو ھە نزيك بە گوندى شۆراو.

ته‌وه‌ری دووهم

پیکه‌ته‌ی دانیش‌تووان و دابه‌شبوونی جوگرافییان

۱- پیکه‌ته‌ی نه‌ته‌وه‌یی و زمانی دانیش‌تووان

به‌ر له شیکردنه‌وه‌ی پیکه‌ته‌ی دانیش‌تووانی شاری که‌رکوک و دابه‌شبوونی جوگرافییان له‌نیوان سالانی (۱۹۲۱-۱۹۵۸) دا، پئویسته سه‌رنج بۆ ده‌گمەنی و نادروستی داتا و سه‌رژمیرییه‌کان رابکیشریت. کیشی گه‌وره‌ی لیکۆلینه‌وه له پیکه‌ته‌ی دانیش‌تووانی شاری که‌رکوک، وه‌ک هه‌ر شاریکی دیکه‌ی عیراق، له سالانی ئینتیدابی به‌ریتانیدا نه‌بوونی سه‌رژمیرییه‌کی ورده. هه‌رچی ئه‌و سه‌رژمیرییه‌ی له دواتر له‌لایه‌ن هیزه‌کانی به‌ریتانی و لایه‌نه‌کانی دیکه‌ی "تورکی و عیراقی" له چوارچیوه‌ی کیشی و یلیه‌تی موسڵ ئه‌نجام درا، له راستیدا به‌مانای وشه‌ناکه‌ونه‌خانه‌ی سه‌رژمیرییه‌وه، به‌لکوو خه‌ملاندن و مه‌زه‌نده‌کارین. سه‌رباری ئه‌وه‌ی هه‌ریه‌ک له‌و لایه‌نانه‌ی سه‌ره‌وه، به‌گوێره‌ی به‌رژه‌وه‌ندییه‌ تایبه‌ته‌کانیان، ژماره‌ی پیکه‌ته‌ نه‌ته‌وه‌یی و زمانییه‌کانی

دانیشتوانی شاره‌که‌یان به‌رز و نزم کردووه^(٢٣٤) (وه‌کوو له خشته‌ی ژماره (٨) دا ئاماژه‌مان پێ کردووه).

هه‌رچه‌نده ئه‌و خه‌ملانه وینایه‌کی گشتی ده‌ده‌نه ده‌ست، به‌لام له کاری زانستیدا ناتوانی، به شیوه‌یه‌کی یه‌کلاکه‌ره‌وه، پشتیان پێ ببه‌ستریت و وه‌ک واقیعیکی چه‌سپاو مامه‌له‌یان له‌ته‌کدا بکریت.

خشته‌ی ژماره (٨)

بۆچونه جیاوازه‌کانی خه‌ملاندنی دانیشتوانی لیوای که‌رکوک له کۆنگره‌ی لۆزان (١٩٢٣) دا^(٢٣٥).

بۆچونی به‌ریتانی		بۆچونی تورکی		دانیشتوانی که‌رکوک
پێژه	ژماره	پێژه	ژماره	
٪ ٤٨,٩١	٤٥٠٠٠	٪ ٥٢,٧١	٩٧٠٠٠	کورد
٪ ٣٨,٠٤	٣٥٠٠٠	٪ ٤٢,٩٣	٧٩٠٠٠	تورکمان
٪ ١٠,٨٦	١٠٠٠٠	٪ ٤,٣٤	٨٠٠٠	عه‌ره‌ب
٪ ١,٥٢	١٤٠٠	...	...	جوو
٪ ٠,٦٥	٦٠٠	...	...	مه‌سیحی (کلدان و ئه‌رمه‌ن)
٪ ١٠٠	٩٢٠٠٠	٪ ١٠٠	١٨٤٠٠٠ ^(*)	کۆی گشتی

(٢٣٤) له‌م پوهه‌وه، بروه‌نه: فاضل حسین، مشکله‌ الموصل (دراسة في الدبلوماسية العراقية- الأنكليزية- التركية وفي الرأي العام)، الطبعة الثالثة، بغداد، ١٩٧٧، صفحات متعددة.

(٢٣٥) ب.ط. سعد، قضية الموصل في مؤتمر لوزان، مطبعة الفلاح، بغداد، ١٣٤٣هـ/١٩٢٤م، ص٤.

(*) له سه‌رچاوه‌که‌دا به‌هه‌له‌ کۆی گشتی دانیشتوان به (٢٨٤٠٠٠) که‌س تۆمار کراوه.

هۆی سه‌ره‌کیی ئه‌و ناکۆکی و دژیه‌کییه‌زه‌قه‌ی له‌ خه‌ملاندنی ژماره‌ی دانیشتوناندا له‌ خسته‌ی سه‌ره‌وه‌دا به‌رچاو ده‌که‌وئ، ده‌گه‌رپته‌وه‌ بۆ له‌ ئارادابوونی کیشه‌ی هه‌ستیا‌ری ویلايه‌تی موسڵ له‌ نیوان تورکیا و به‌ریتانیا-عیراق، هه‌ر ئه‌وه‌ش به‌لگه‌ و گه‌واهیی نادروستی زانیارییه‌کانی ئه‌و سه‌رژمیرییه‌ مه‌زنده‌کارییانه‌ به‌ده‌سته‌وه‌ ده‌دات.

یه‌که‌م سه‌رژمیرییه‌ مه‌زنده‌کارییه‌ نیمچه‌ متمانه‌پیکراو له‌ عیراقد، سه‌رده‌می ئینتیدا‌بی به‌ریتانی ئه‌نجامدرا (١٩٢٢-١٩٢٤)، که‌ دواتر بووه‌ داروه‌کازی ده‌ستی لیپرسراوان و بناغه‌یه‌کیش بۆ بنیاتنانی سه‌رژمیرییه‌ مه‌زنده‌کارییه‌کانی دیکه‌. له‌و سه‌رژمیرییه‌دا کۆی گشتیی دانیشتوانی لیوا‌ی که‌رکوک به‌ (١١٦٥٠) که‌س خه‌ملینراوه‌، که‌ پیکهاته‌ی دانیشتوانه‌که‌ی به‌م جووره‌ بووه‌: کورد: (٤٧٥٠٠) که‌س، تورکمان: (٢٦١٠٠) که‌س، عه‌ره‌ب: (٣٥٦٥٠)، مه‌سیحی: (٢٤٠٠) که‌س و هه‌یچ ئاماژه‌یه‌کیش بۆ بوونی جووه‌کان له‌ لیواکه‌دا نه‌کراوه^(٢٣٦).

له‌ گه‌ل هه‌موو هه‌له‌و که‌موکوپیه‌کانی ئه‌و سه‌رژمیرییه‌ مه‌زنده‌کارییانه‌ی باس کران، به‌و پێودانه‌ی له‌ هه‌موو باریکدا ده‌شی وینا‌یه‌کی گشتی سه‌باره‌ت به‌ خه‌ملاندنی ژماره‌ی دانیشتوان بده‌ن به‌ده‌سته‌وه‌، له‌لایه‌ن توێژه‌ره‌وان و میژوونووسانه‌وه‌ گرنگیی تایبه‌تیان وه‌رگرتووه‌. سه‌رژمیرییه‌ مه‌زنده‌کارییه‌کانی دیکه‌ی به‌ر له‌ سه‌رژمیرییه‌ سالی (١٩٤٧)، به‌ ئاکامییکی

(٢٣٦) عصبه‌ الأمم، مسأله‌ الحدود بین ترکیه‌ والعراق، مطبعة‌ الحكومة، بغداد، ١٩٢٤، ص ٩٤.

چاکترو نزیکتەر له واقیع گه‌یشتون، چونکه هه‌لومه‌رجی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیان له‌بارتر بوو. بۆ نموونه دوا‌ی ته‌واوبوونی کێشه‌ی ویلایه‌تی موسڵ و یه‌کلاییبوونه‌وه‌ی له به‌رژه‌وه‌ندی عێراقی عه‌ره‌بیدا، ده‌سه‌لاتدارانی ئینتیدابی به‌ریتانی له‌ ساڵی (١٩٢٨) دا سه‌رژمێرییه‌کیان له‌ لیوا‌ی که‌رکوکدا ئه‌نجام دا، ئاکامی خه‌ملاندنه‌که‌ تا راده‌یه‌که‌ ورده‌کاری پێوه‌ دیاره. به‌پێی ئه‌و سه‌رژمێرییه‌، کۆی گشتیی دانیشتوانی لیوا‌ی که‌رکوک به‌ (١٣٥٧٦٤) که‌س خه‌ملێنراوه، ژماره‌ی پیکهاته جیاوازه‌کانی لیواکه‌ش به‌م شیوه‌یه‌ بووه: کورد: (٧٨٣٨٤) که‌س، تورکمان: (٢٩٦٨٧) که‌س، عه‌ره‌ب: (٢٣٩٧٥)، مه‌سیحی و جوو: (٣٧١٨) که‌س^(٢٣٧). ئه‌و جیاوازییه‌ گه‌وره‌یه‌ی له‌ ژماره‌ی کۆمه‌له‌ دانیشتوانی کورد و عه‌ره‌ب له‌ دوو سه‌رژمێرییه‌ مه‌زنده‌کارییه‌ به‌رچاو ده‌که‌وێت، واته‌ سه‌رژمێری (١٩٢٢-١٩٢٤) و سه‌رژمێری (١٩٢٨)، بۆ فاکتهری به‌رژه‌وه‌ندی سیاسی به‌ریتانیا و عێراق ده‌گه‌رێته‌وه، که‌ له‌ سه‌رژمێرییه‌که‌ی یه‌که‌مدا به‌رژه‌وه‌ندیان له‌وه‌دا بوو ژماره‌ی عه‌ره‌ب زیاد بکه‌ن.

سه‌رژمێرییه‌کانی ساڵانی (١٩٣٠، ١٩٣٤، ١٩٤٢)، که‌ له‌ لایه‌ن ده‌سه‌لاتدارانی عێراقه‌وه‌ ئه‌نجام دراون، به‌ هه‌مان شیوه‌ خه‌ملاندن و

(٢٣٧) عثمان علي، الكورد في الوثائق البريطانية، مؤسسة موكریانی للطباعة والنشر، أربیل،

ناچنه خانەى سه‌رژمێرییه‌کى وردەهه^(٢٣٨). دیارترین جیاکه‌ره‌هه‌ى ئه‌وه‌ى سه‌رژمێرییانه، بریتییه‌ له‌ زالبوونى مۆرکى په‌مه‌کى له‌ تۆمارکردنى زانیارییه‌کاندا، به‌ به‌لگه‌ى ئه‌وه‌ى حسیبییکی ئه‌وتۆ بۆ جیاکردنه‌وه‌ى یه‌که‌ کارگیرییه‌کان له‌ یه‌کتر و په‌گه‌زه‌ جیاجیاکانى دانیشتیوی که‌رکوک نه‌کراوه، به‌ لکۆو به‌ شیوه‌یه‌کى په‌مه‌کى ژماره‌ى دانیشتیوان به‌سه‌ریه‌که‌وه‌ مه‌زه‌نده‌ کراوه.

خشته‌ى ژماره (٩)

خه‌ملاندنى ژماره‌ى دانیشتیوانى لیواى که‌رکوک به‌ هه‌زاره

به‌ر له‌ سه‌رژمێری سالى (١٩٤٧)^(٢٣٩).

سالى	خه‌ملاندنى‌داڤ یشتوانى که‌رکوک	پاده‌ى زیده‌بوون	پژژه‌ى که‌رکوک	دانیشتیوانى عێراق
١٩٣٠	١٣٢ ^(٢٤٠)	٢١	٪٤,٦	٢,٨٢٤

(٢٣٨) خلیل اسماعیل محمد، کردستان العراق في ضوء التعدادات السكانية، اربيل، ٢٠١١، ص ١٠؛ دلشاد مه‌حمود عه‌بدوپه‌رهمان، سه‌رچاوه‌ى پیشوو، ل ٤٠-٤٢.

(٢٣٩) متي عقراوي، العراق الحديث، (ترجمة: د.متي عقراوي و مجيد خدوري)، الجزء الاول، بغداد، ١٩٣٦، ص ١١؛ هاشم جواد، مقدمة في كيان العراق الاجتماعي، بغداد، ١٩٤٦، ص ١٠؛ سعيد حمادة، النظام الاقتصادي في العراق، بيروت، ١٩٣٨، ص ١٢؛ احمد نجم الدين، أحوال السكان في العراق، دون مكان الطبع، ١٩٧٠، ص ١٠٨.

٢,٨٥٧	%٤,٨	٦	١٣٨	١٩٣٢
٢,٨٩١	%٥,٧	٢٨	١٦٦	١٩٣٤
٣,٣٥٢	%٥,٣	١٤	١٨٠	١٩٣٥
٤,١٤٦	%٦	٧٠	٢٥٠	١٩٤٢

ئهم سه‌رژمئیریه مه‌زنده‌کاربیانه‌ی له پێشه‌وه باس کران، هه‌موویان سه‌باره‌ت به ژماره‌ی ته‌واوی لیوای که‌رکوک بوو. هه‌رچی تایبه‌ت بی‌ت به ژماره‌ی دانیش‌توانی ناوه‌وه‌ی شاری که‌رکوک، زانیارییه‌کی ئه‌وتۆ له سه‌رچاوه‌ می‌ژووویه‌کاندا تۆمار نه‌کراوه، ته‌نها چه‌ند ژێده‌ر و به‌لگه‌نامه‌یه‌کی که‌م و ده‌گه‌ن نه‌بی‌ت له‌م پوه‌وه‌ باس له ژماره‌ی دانیش‌توانی شاری که‌رکوک ده‌کات، به‌لام ئه‌وانیش وه‌ک سه‌رژمئیریه‌کانی دیکه‌ی ئاماژه‌یان بۆ کرا، به‌هه‌مان شیوه‌ خه‌مڵ و مه‌زنده‌کارین. زانیاریمان ده‌رباره‌ی ژماره‌ی دانیش‌توانی ناو شاری که‌رکوک به‌ر له سه‌رژمئیری ساڵی (١٩٤٧)، بریتیه‌ له سه‌رژمئیری ده‌سه‌لاتدارانی شاره‌که (کاربه‌ده‌ستانی ئینگلیز و شاره‌وانی که‌رکوک).

(٢٤٠) ئهم خه‌مڵاندنه له سه‌رچاوه‌که‌دا به (١٣٦,٧٥٠) که‌س هاتوه، به‌لام پاش وردبوونه‌وه‌ و کۆکردنه‌وه‌ی سه‌رجه‌م ئه‌و زانیاریانه‌ی داویه‌تی، کۆی ژماره‌که ده‌کاته (١٣٢,٧٥٠) که‌س. بپوانه:

P.R.O, F.O, 371 /14521/5247, Recial statistics for Kurdish Areas to latest Figures, February 1930, P.19.

دهسه لاتدارانی داگیرکاری به ریتانی، له دواى کۆتاییهاتنى جهنگى یه کهمى جیهانى (١٩١٤-١٩١٨)، ساڵ دواى ساڵ ههولیان خستوووه ته گه پ بۆ کۆکردنه وهى زانیاری ده باره ی لایه نه ئابوورى و کۆمه لایه تیه کانى دانیشتوان. به پێى به لگه نامه کارگێڕپیه کانى به ریتانى، ژماره ی دانیشتوانی شاری که رکوک راسته وخۆ له دواى ته واوبوونى جهنگ (١٩١٨) بریتی بووه له (١٦٠٠٠) کهس، به لام ئه م ژماره یه له سالانى دواتر دا هه لکشانی به خۆوه گرت، ئه وهش له ئاکامى هیوربوونه وهى بارودۆخی ناوچه که و گه پانه وهى خیزانه کان بۆ سه ر کاروبارى خۆیان، بۆیه ژماره که سالی (١٩١٩) گه یشتوووه ته (١٨٨٣٩) کهس و سالی (١٩٢٠) بووه به (٢٢٠٠٠) کهس^(٢٤١).

گۆرانیکی نوێ سه باره ت به په ره سه ندى دیمۆگرافیى شاری که رکوک له سالانى ئینتیدابى به ریتانى بریتی بوو له به ستنه وهى شاری که رکوک له رێگه ی تۆره هه مه چه شنه کانى گواستنه وه به ناوچه کانى دیکه ی عیراقه وه، به تایبه ت تۆرى هیلى ئاسنى که سالی (١٩٢٥) که رکوکى به ناوچه کانى ناوه راستى عیراق^(٢٤٢) گری دا، ئه مهش پۆلى هه بوو له زیتر

(241) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (2), 1918, Administrative Report, Kirkuk District, Period October 26th December 31st, 1918, P.434; Vol: (4), 1919, P.2; Vol: (5), 1920, P.5.

(242) سالی (١٩٤٩) شاری که رکوک به هه مان رێگه به ناوچه کانى باکوورى عیراق

گرێدانی شاری کهرکوک به ناوه‌ندی ده‌سه‌لاته‌وه له به‌غداد و په‌ره‌سه‌ندنی ده‌سه‌لاتی سه‌نته‌ر به‌سه‌ر کهرکوکه‌وه ^(٢٤٣).

سه‌رژمێریه‌کی دیکه‌ی دانیشتوانی شاری کهرکوک به‌ر له سه‌رژمێری سالی (١٩٤٧)، له‌لایه‌ن شاره‌وانی کهرکوکه‌وه سالی (١٩٣٠) ئه‌نجام دراوه. به‌گوێره‌ی ئه‌و سه‌رژمێریه‌، ژماره‌ی دانیشتوانی شاری کهرکوک بریتی بووه له (٣٥٠٠٠) که‌س. پێکهاته‌ نه‌ته‌وه‌یی و زمانیه‌که‌ی به‌م جوړه‌ بووه: کورد: (٢٢٠٠٠) که‌س، تورکمان: (٧٠٠٠) که‌س، مه‌سیحی: (١٠٠٠) که‌س، ئاشووری: (٢٠٠٠) که‌س، ئه‌رمه‌ن (٥٠٠) که‌س، جوو: (٢٥٠٠) که‌س ^(٢٤٤).

یه‌که‌م سه‌رژمێری گشتی و فه‌رمی له عێراقدا، سه‌رژمێری سالی (١٩٤٧) بوو ^(٢٤٥)، که به‌ میژووی (١٩ی تشرینی یه‌که‌می ١٩٤٧) ئه‌نجام درا و دواتریش وه‌ک نه‌ریتیکی فه‌رمی، هه‌ر ده‌ سال جارێک دووباره‌ کرایه‌وه. واته‌ له‌ سالی (١٩٥٧) یش دووهم سه‌رژمێری فه‌رمی ئه‌نجامدرا که هه‌ر له‌ ماوه‌ی لیکۆلینه‌وه‌که‌دایه‌. ئه‌م سه‌رژمێریه‌ فه‌رمیانه

(٢٤٣) بېوانه: صلاح حمید الجنابي وسعدی علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، الموصل، ١٩٩٢، ص ٢٤٩-٢٥٠.

(٢٤٤) محمه‌د ئه‌مین زه‌کی، دوو ته‌قه‌لای بێسوود، لیکۆلینه‌وه: سه‌باحی غالب، هه‌زارمێرد (گۆفاره‌)، ژمار (٤)، سلێمانی، حوزه‌برانی ١٩٩٨، ل ٧٧.

(245) M. S. Hasan, Growth and Structure of Iraq Population (1867-1947), Oxford University Press, London, 1958, P.334.

سه رباری له خۆگرتنی کۆمه لایک خه سلّه تی چاک و زانیاری جۆری، هیشتا له که موکوری به دهر نه بوون و زانیارییه کانیاں پر ورده کاری و ته وایه کلاکه ره وه نه بوون^(۲۴۶). یه کیک له گه وره ترین که موکورییه کانی ئەم سه رژمییرییه، ده ستیشانه کردنی باری نه ته وایه تیییه له ناوچه و شاره کانی عیراق، هه ره ها کۆکردنه وه ی داتا کانی سه رژمییرییه که له سه ر ئاستی یه که کارگێرییه گه وره کان ئە نجام دراوه .

به گۆیره ی سه رژمییری فه رمیی (۱۹۴۷)، ژماره ی دانیشتوانی مه لبه ندی قه زای که رکوک، بریتی بوو له (۹۱۵۸۲) که س. له م ژماره یه، (۴۳۶۳۵) که سیان له ره گه زی مۆ و (۴۷۹۴۷) که سیشیان له ره گه زی نیر بوون^(۲۴۷).

هۆی زه قیی ئەم جیاوازییه ش له نیوان ره گه زه کاندای، بیگومان بو پۆلی کۆمپانیای نه وتی عیراق ده گه پیته وه، که ره گه زی نیری له ژۆر ناوچه و کونوقوژینه وه، به تایبته ت له لیواکانی موسل و به غداد و دیاله، به مه به ستی کارکردن بو خۆی کیش کردبوو^(۲۴۸) سه رباری ئە وه ش

(۲۴۶) مقبل عاید الحمد، تحلیل لبعض الاحصاءات السكانية، مطبوعات الجهاز المركزي، بغداد، ۱۹۷۲، ص ۵؛ جبار قادر، التكوين الاثني لسكان كركوك خلال الفترة (۱۸۵۰-۱۹۵۸)، فی: كركوك مدينة القوميات المتأخية، ص ۲۶۸.

(۲۴۷) إحصاء السكان لسنة ۱۹۴۷، الجزء الثاني، لواء كركوك، ص ۱۰۳.

(۲۴۸) بپوانه: أ.م. مینتیشاشقیلی، کورد (کورتیه ی پیوه نیدی کۆمه لایه تی- ئابووری، پۆشنبری و گوزهران)، (وه رگێرانی: د. عیزه دین مسته فا ره سوول)، سلیمان،

به‌شیکێ دیکه‌ی ئه‌و جیاوازییه‌ په‌یوه‌ندی به‌وه‌وه‌ هه‌یه‌ که‌ خه‌زانه‌کان زانیاری ته‌واویان ده‌رباره‌ی مینه‌کان نه‌ده‌دایه‌ ژمیرکاران.

بیگومان له‌ ماوه‌ی ئه‌و ده‌ ساڵه‌ی پاش ئه‌نجامدانی یه‌که‌م سه‌رژمیری فه‌رمی (١٩٤٧)، بارودۆخی دیمۆگرافیای لیوای کهرکوک پێبه‌پێ و له‌ چوارچۆیه‌کی گشتیدا، گۆران و په‌ره‌سه‌ندنی ئی هاته‌ ئارا. به‌گۆیره‌ی دووهم سه‌رژمیری فه‌رمی، که‌ له‌ کۆتایی ساڵی (١٩٥٧) ئه‌نجامدرا، ژماره‌ی دانیشتوانی قه‌زای ناوه‌ندی کهرکوک، بریتی بووه‌ له‌ (٢٢١,٨٥١) هه‌زار که‌س، که‌ (١١٣,٤٩٤) هه‌زار که‌سیان له‌ په‌گه‌زی نیرو (١٠٨,٣٥٧) هه‌زار که‌سیان له‌ په‌گه‌زی می بوونه^(٢٤٩).

ئهم په‌ره‌سه‌ندنه‌ ناسروشتیه‌ له‌ ژماره‌ی دانیشتوانی قه‌زای ناوه‌ندی کهرکوک، که‌ به‌ پاده‌ی جیاوازی نیوان دوو سه‌رژمیری فه‌رمیه‌که‌، (١٣٠,٢٦٩) هه‌زار که‌سه‌، هه‌م‌یه‌کی هه‌ره‌ گه‌وره‌ی گه‌شه‌سه‌ندنی به‌رچاوی شاره‌که‌یه‌. هه‌ر له‌ و په‌وه‌وه‌، خسته‌ی ژماره‌ (١٠)، ئه‌رکی پوونکردنه‌وه‌ی زیتری لایه‌نی ئهم گه‌شه‌سه‌ندنه‌ ناسروشتیه‌ی گرتووته‌ ئه‌ستۆ. له‌و خسته‌یه‌دا که‌ زانیارییه‌کانی پشت به‌

١٩٩٩، ل٣٠٠؛ نوری خلیل البرازی و خطاب صکار العانی، جغرافیه‌ العراق، بغداد،

١٩٧٩، صص١٤١-١٤٢؛ عبدالرزاق عباس حسین، نشأة مدن العراق وتطورها، دون مکان

الطبع، ١٩٧٣، صص٧٣-٧٤.

(٢٤٩) المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السلیمانیة و کرکوک، ص١٤٥.

سه‌رژم‌یریه‌کانی (۱۹۴۷ و ۱۹۵۷) ده‌به‌ستیت، راشکاوانه ئه‌و راستیه پوون ده‌کاته‌وه که زیادبوونیکه نابهرانبه‌ر له ژماره‌ی دانیشتوانی قه‌زای ناوه‌ندی که رکوک، به به‌راورد له‌گه‌ل قه‌زای ناوه‌ندی لیواکانی موسل، هه‌ولیر، کووت، دیاله و سلیمانیدا هه‌یه^(۲۵۰).

هه‌رچی سه‌باره‌ت قه‌زای ناوه‌ندی که رکوک، به به‌راوردکردنی له‌گه‌ل زیده‌بوونی ژماره‌ی دانیشتوانی قه‌زای ناوه‌ندی دیاله، پێژه‌که نزیکه‌ی سی هینده‌یه، به‌لام هه‌مان زیادبوون له ژماره‌ی دانیشتوانی قه‌زای ناوه‌ندی که رکوک، به به‌راورد له‌گه‌ل قه‌زای ناوه‌ندی موسل که وه‌ک ده‌زانری له که رکوک پتر شاریکی باشتری کار په‌یداکردنه و له پووی پیشه‌سازیشه‌وه له‌چاو که رکوک پێشکه‌وتووتره، سه‌رباری ئه‌وانه‌ش له پووی ژماره‌ی دانیشتوانه‌وه بنکه‌فراوانتره، ئینجا هیشتا نزیکه‌ی دوو هینده‌یه! ئه‌م حال و باره‌ی زیده‌بوونی دانیشتوانی قه‌زای ناوه‌ندی که رکوک سه‌باره‌ت به قه‌زای ناوه‌ندی لیوای هه‌ولیریش، پێژه‌که‌ی وه‌ک قه‌زای ناوه‌ندی موسل نزیکه‌ی دوو هینده‌یه. هه‌رچی قه‌زا ناوه‌ندییه‌کانی "کووت و سلیمانی"یه، ئه‌و زیادبوونه‌ی ژماره‌ی دانیشتوانی قه‌زای ناوه‌ندی که رکوک، له به‌راوردکردندا، نزیکه‌ی هینده و نیوه.

(۲۵۰) له‌سه‌ر بنه‌مای جۆربه‌جۆری ناوچه‌کانی عێراق (باکوور، ناوه‌پاست و باشوور)، ئه‌م چه‌ند قه‌زا ناوه‌ندییه به نمونه وه‌رگیاون.

خشته ی ژماره (١٠)

پێژه ی زێده بوونی دانیشتووانی قه زای که رکوک،
به به راورد به چه ند قه زایه کی ناوه ندیی دیکه ی عیراق^(٢٥١).

زێده بوونی نیوان دوو ئاماره فه رمیه که	ژماره ی دانیشتووان		قه زای ناوه ندی
	١٩٥٧	١٩٤٧	
١٢٧,٢٤٩	٢٥٩,٩٩٥	١٣٢,٧٤٦	موسل
١٣٠,٢٦٩	٢٢١,٨٥١	٩١,٥٨٢	که رکوک
٦٧,٦٠١	١٢٣,٣٨٠	٥٥,٧٧٩	کووت
٦٧,١٥٧	١١٠,١٧١	٤٣,٠١٤	سلیمانی
٥٧,٦٥١	٨٤,٥٣٦	٢٦,٨٨٥	هه ولێر
٢٧,٩٤٠	٧٠,٣١٥	٤٢,٣٧٥	دیاله

وا ده بینرئ هۆی سه ره کی ئه م په ره سه ندنه ناسروشتیه ی
دانیشتووانی قه زای ناوه ندی که رکوک، بۆ بوونی کۆمپانیای نه وتی
عیراق له لایه ک و له لایه کی دیکه شه وه بۆ به رده وامیی خزینی
نیشته جیبووه ده ره کییه کان له ناحیه ی مه لحه (حه وچه) ی سه ر به
قه زای ناوه ندی بگه رپته وه، هه روه ها کۆچی ناوخریی گوندنشینه کانی
ده وره به ری شاری که رکوک له خێله کورديه کان بۆ نیو شار، هۆیه کی
دیکه ی زۆر بوونی ژماره ی دانیشتووانی شاره که یه .

(٢٥١) بۆ ئاماده کردنی ئه م خشته یه، پشت به م سه رچاوانه به ستراره: احصاء السكان لسنة

دیاردە‌ی کۆچی ناوڤۆیی، له گشت قۆناغه میژووییه‌کاندا، خه‌سله‌تیکی په‌یوه‌ستداره به‌ پێشکه‌وتنی کۆمه‌لگاوه. ئەم کۆچه له کۆتایی چله‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه به‌گورپتر ده‌رکه‌وت و له په‌نجاکانیشدا به‌ربلاوتر بوو^(٢٥٢).

له خاله سه‌رنج‌پراکێش و گرنه‌گه‌کانی سه‌رژمیری فه‌رمیی سالی (١٩٥٧)، خسته‌نپرووی دابه‌شبوونی دانیشه‌توانی ناوچه و لیواکانه به‌پیی زمانی دایک، ئەوه‌ش بو‌یه‌که‌مجار بوو سه‌رژمیرییه‌کی فه‌رمی و تا ئەندازه‌یه‌کی چاکیش، بابه‌تیانه، له‌و باره‌وه ئەنجام بدرییت. بپروانه خسته‌ی ژماره (١١).

(٢٥٢) بپروانه: لطیف هاشم کزار الطائی، التوزیع السكاني والسیاسة السكانية في العراق، اطروحة دكتوراه غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الآداب بجامعة بغداد، ١٩٩٦، ص١١٩.

خشته ی ژماره (۱۱)

دابه شبوونی دانیشتونانی لیوای که رکوک له سه ر بنه مای زمانی دایک له سه ر ژمییری سالی (۱۹۵۷) دا^(۲۵۳).

ناو شاری که رکوک			زمان
تیکرا	مئ	نیر	
۴۵۳۰۶	۲۲۷۴۲	۲۲۵۶۴	تورکمانی
۴۰۰۴۷	۱۸۷۶۶	۲۱۲۸۱	کوردی
۲۷۱۲۷	۱۲۱۱۹	۱۵۰۰۸	عه ره بی
۱۵۰۹	۷۳۵	۷۷۴	سریانی
۱۱۳,۹۸۹	کۆی گشتی		

له م خشته یه دا ئه وه پوون ده بیته وه که دانیشتونانی نیو شاری که رکوک، به تایبته له تورکمان و کورد و عه ره ب پیک دیت، که هه ریه که یان به م ریژانه ی خواره وه پشکدارییان له پیکهاته ی دانیشتونانی شاری که رکوک کردووه: تورکمانی: (۳۹,۷٪)^(۲۵۴)، کوردی: (۳۵,۱٪)، عه ره بی:

(۲۵۳) برونه: المجموعه الإحصائية لتسجيل عام ۱۹۵۷، لوائي السليمانية و کرکوک، الجدول السادس عشر، ص ۲۴۳.

(۲۵۴) ئه م ژماره یه به شیک کورد و کلدانه کانیش ده گریته خو، چونکه زۆریک له دانیشتونانی نیو شاری که رکوک، له ئه نجامی زالیی کولتوری تورکمانی به سه ر سیما سه ره کییه کانی شارستینی شاره که وه، به زمانی تورکمانی ده دوان. ته نانه ت هه ندیک بنه ماله ی دیاری کورد، زمانی ئاخاوتنی نیو خیزانیان به تورکمانی بووه! ئه و دیارده به رچاوه ی که

(۲۳،۷٪)، سریانی: (۱،۳٪)^(۲۵۵). هەر به‌پیی سه‌رژمییری سالی (۱۹۵۷)، (۶۹۷) ئینگلیزی و (۴۱) فه‌ره‌نسی و (۱۲۳) فارسی و (۸۷) هیندی و (۵۷۰۲) که‌سیش که‌ بنه‌چه‌کی نه‌ته‌وه‌یی خۆیان نه‌درکاندوه، له‌ لیواکه‌دا بوونیان هه‌بووه^(۲۵۶). سه‌باره‌ت به‌ دابه‌شبوونی جوگرافی پیکهاته‌ی

سه‌راوه‌یه‌کی تورکی هه‌سه‌رده‌م، سه‌باره‌ت به‌ سئ سه‌د و په‌نجا خیزانی کلدانی پشت‌پراستی کردوه‌ته‌وه.

İslâm Ansiklopedisi (İslâm Âlemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya Ve Biyografya Lugati), Cild (61 to 66) Maarif Basimevi, İstanbul, 1957, S.590;

دیمانه‌یه‌که‌ له‌گه‌ل نه‌ژاد عه‌بدو‌لا عه‌زیز، به‌ میژووی (۷ی نیسانی ۲۰۰۵)، هه‌ولێر. "نه‌ژاد عه‌بدو‌لا عه‌زیز" سالی (۱۹۳۵) له‌ شاری هه‌ولێر له‌دایک بووه، سه‌ره‌تایی و ناوه‌ندی له‌ که‌رکوک خۆیندوه، باوکی بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ (۱۹۳۹-۱۹۴۸) قائیمقام بووه له‌ که‌رکوک. نابراو خاوه‌ن بڕوانامه‌ی ماسته‌ره و ئیستا له‌ هه‌ولێر نیشه‌جێیه؛ دیمانه‌یه‌که‌ له‌گه‌ل مارف خه‌زنه‌دار (دکتۆر)، به‌ میژووی (۲۳ی شوباتی ۲۰۰۶)، هه‌ولێر. "مه‌رووف عه‌بدولقادر مه‌رووف" سالی (۱۹۳۰) له‌ هه‌ولێر له‌دایک بووه، چواری ئاماده‌یی له‌ که‌رکوک خۆیندوه. له‌ کۆتایی په‌نجاکان له‌ شاری که‌رکوک ژیاوه. بڕوانامه‌ی دوکتۆرای له‌ ئه‌ده‌بی کوردیدا به‌ده‌ست هێناوه، ماوه‌یه‌کی زۆر مامۆستای زانکۆ بووه. له‌ (۲۰۱۰/۱۰/۲۵) کۆچی دوا‌یی کرد.

(۲۵۵) له‌حسێکردنی ئەم پێژانه‌دا، ژماره‌ی دانیشتوانه‌ بیانییه‌کان ده‌ره‌ینراوه. بۆ ساغکردنه‌وه‌ی پێژه‌کان و به‌ده‌ستخستنی ئاکامه‌کان، مامه‌له‌ ته‌نها له‌گه‌ل کۆی ژماره‌ی چوار لایه‌نه‌که‌ کراوه.

(۲۵۶) بڕوانه‌: المجموعه‌ الإحصائية لتسجيل عام ۱۹۵۷، لوائي السليمانية و كركوك، الجدول السادس عشر، ص ۲۴۳.

دانیشتوانی شاری که‌رکوک له ماوه‌ی لیکۆلینه‌وه‌که‌دا، به‌و شیوه‌یه بووه که له خواره‌وه‌دا باس کراوه:

١- کورد

زۆرینه‌ی کورده‌کان میژوویه‌کی کۆنیان له شاره‌که‌دا هه‌یه و له شیوه‌ی کۆمه‌لی هۆز و تیره و بنه‌ماله و خیزان گرده‌بوونه‌وه‌یان به‌رچاو ده‌که‌وێت، به‌ناوبانگترین کۆمه‌لی دانیشتوانی کورد بریتین له: (تاله‌بانی، به‌رزنجی، جه‌باری، کاکه‌یی، شوانی، شیخ بزینی، داوودی، هه‌مه‌وه‌ندی، ساله‌یی، زه‌نگنه‌یی، رۆژبه‌یانی، پالانی، جاف)^(٢٥٧).

رێژه‌ی دانیشتوانی کورد، له جه‌نگی دووه‌می جیهانی به‌دواوه، له ئاکامی کۆچی دیهاتیه‌یه‌کان بۆ نیو شار زیادی کرد، ئه‌وه‌ش له ئه‌نجامی کۆمه‌لیک هۆی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و کارگێڕی تایبه‌ت به‌ ناوچه‌که و عێراق رووی دا^(٢٥٨).

(٢٥٧) عمار یوسف عبدالله عوید العکیدی، السیاسة البريطانيّة تجاه عشائر العراق (١٩١٤-١٩٤٥)، اطروحة دكتوراه غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية التربية بجامعة الموصل، ٢٠٠٢، ص ١٢.

(٢٥٨) جعفر الخياط، القرية العراقية (دراسة في احوالها واصلاحها)، بيروت، ١٩٥٠، ص ٤٧-٤٨؛ نوري خليل البرازي، البداوة والاستقرار في العراق، دون مكان الطبع، ١٩٦٩، ص ١٢٣.

سه‌باره‌ت به شوینی نیشته‌جیبوونی کورده‌کان له‌نیو شارد، زیاتر له به‌شه‌کانی باکوور و پۆژهلآت گردبوونه‌وه‌یان هه‌بووه، واته ئه‌و ناوچانه‌ی په‌یوه‌ستن به‌ ناوچه‌ شاخاوییه‌کانه‌وه. سه‌رباری ئه‌وه‌ش شوینی نیشته‌جیبوونی کورده‌کان به‌ره‌و ناوچه‌کانی باشوور و پۆژئاوای لیواکه‌ درێژ ده‌بیته‌وه، تاوه‌کو له‌گه‌ڵ شوینی نیشته‌جیبوونی عه‌ره‌به‌کان تی‌که‌ڵ به‌یه‌ک ده‌بن^(۲۵۹).

هه‌رچه‌نده‌ شوینیکی سه‌د له‌ سه‌د له‌ نیو شاری که‌رکوکدا نییه‌ بۆ یه‌ک ره‌گه‌ز و لایه‌نی پیکه‌ته‌ی دانیشتوان یه‌کلا بوویته‌وه، به‌لام به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی دانیشتوانی کورد له‌ به‌شی قه‌لا و به‌رقه‌لا له‌ چه‌ند گه‌ره‌کیکی دیاریکراو نیشته‌جین، وه‌ک گه‌ره‌که‌کانی: (ئیمام قاسم، ئاخوڕ حوسین، شوپریجه، موسه‌للا، ئاوجی، چقوور، پیریادی، بولاق، مه‌یدان و حه‌مام موسلیم)^(۲۶۰). هه‌روه‌ها له‌ به‌شی قۆریه‌ش به‌ شیوه‌یه‌کی په‌رتوبلاو بوونیان هه‌بووه، به‌تایبه‌ت له‌ گه‌ره‌که‌کانی: (ته‌په، به‌گله‌رو شاترلو).

(۲۵۹) مهدی صالح سعید العباسی، کرکوک فی اواخر العهد العثماني (۱۸۷۶-۱۹۱۴) دراسة فی اوضاعها الادارية والاقتصادية والثقافية، رسالة ماجستير غیر منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الآداب بجامعة الموصل، ۲۰۰۵، ص ۲۷.

(۲۶۰) محه‌مه‌د ئه‌مین زه‌کی، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ۷۷؛ دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ڵ عصمت حبیب، به‌ میژووی (۲۰ ئه‌یلوولی ۲۰۰۵)، که‌رکوک. "عیسمه‌ت حه‌بیب محه‌مه‌د" سالی (۱۹۴۲) له‌ شاری که‌رکوک له‌دایک بووه، نه‌خوینده‌وار، به‌لام به‌رده‌وام له‌نیو شاری که‌رکوک ژیاوه و دانیشتووی گه‌ره‌کی ئیمام قاسم بووه. سالی (۲۰۰۸) کۆچی دوا‌یی کرد.

٢- تورکمان

له‌ ڤوویه‌کی گشتیدا، تورکمانه‌کان له‌ و ناوچانه‌ نیشته‌جی بوونه‌ که‌ به‌ لیکجیاکه‌ ره‌وه‌ی ناوچه‌ی نیشته‌جیبوونی کورد و ناوچه‌ی نیشته‌جیبوونی عه‌ره‌ب له‌ باکووری عیراق ده‌ناسرین^(٢٦١)، واته‌ "ڤیگای سولتانی"، که‌ له‌ ته‌لله‌ عه‌ره‌وه‌ ده‌ست پی‌ ده‌کات و به‌ ڤردی و که‌رکوک و داقوق و کفری تپه‌ر ده‌بیټ و له‌ خانه‌قین و مه‌نده‌لی و جیزان کۆتایی دیت^(٢٦٢).

سه‌باره‌ت به‌ میژووی په‌یدا بوون و نیشته‌جیبوونی تورکمانه‌کان له‌ ناوچه‌که‌، جیی مشتومرپیکی زۆره‌. نووسه‌ره‌ تورکمانه‌کان پییان وایه‌ میژووی په‌یدا بوونی تورکمان له‌ شاره‌که‌دا ده‌گه‌ریته‌وه‌ بو پیش سه‌رده‌می عه‌بباسیه‌کان^(٢٦٣)، به‌لام هه‌ندیک میژوونوس میژووی

(٢٦١) خلیل اسماعیل، التوزیع الجغرافی للترکمان فی العراق، السیاسة الدولیه (مجلة)، العدد (٤)، ارییل، کانون الثاني ١٩٩٤، ص ٢٨-٢٩.

(٢٦٢) جاسم محمد الخلف، جغرافیه العراق (الطبیعیة والاقتصادیه والبشریه)، دار المعرفه، القاہرة، ١٩٥٩، ص ٤٠٦.

(٢٦٣) شاکر صابر الضابط، موجز تاریخ الترکمان فی العراق، الجزء الاول (من سنة ٥٤٠هـ/٦٧٣م الی ٢٧ذی القعدة ١٣٧٧هـ/١٤ تموز ١٩٥٨)، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٦٠، ص ٣٥-٣٩؛ عزیز قادر الصمانجی، تاریخ السیاسی لترکمان العراق، دار الساقی، بیروت، ١٩٩٩، ص ٤٠-٤١؛ ارشد الهرمزی، الترکمان والوطن العراقي، الطبعة الثالثة، دار العربیه للموسوعات، بیروت، ٢٠٠٥، ص ١٥-١٦.

نیشته‌جی‌بوونی تورکمانه‌کان له شاری که‌رکوکدا ده‌گه‌رپننه‌وه بۆ سه‌رده‌می هه‌لمه‌ته‌که‌ی سولتان مورادی چواره‌می عوسمانی (١٦٣٨) بۆ سه‌ر به‌غداد^(٣٦٤).

وه‌ک ده‌زاندری‌ت نیشته‌جی‌بوونی تورکمانه‌کان له شیوه‌ی شه‌پۆلی کۆچکردندا بووه له ناوچه‌ ره‌سه‌نه‌کانیا‌نه‌وه بۆ عی‌راق، که‌ چه‌ند قو‌ناغی‌کی جی‌ای به‌خۆوه بینیوه.

له‌ خویندنه‌وه و به‌راوردکردنی زانیاریه‌ می‌ژوویه‌کانه‌وه وا ده‌رده‌که‌وی‌ت که‌ می‌ژووی په‌یدا‌بوونی تورکمانه‌کان بگه‌رپته‌وه بۆ سه‌رده‌می یه‌که‌می حوکمرانی عه‌بباسی که‌ وه‌ک سه‌ربازی کری‌گرته‌ هی‌نراون، به‌لام ئه‌و پو‌ژگاره‌ بوونیان به‌و شیوه‌یه‌ نه‌بووه که‌ وه‌ک به‌شیک له‌ پیکهاته‌ی دانیشتوان حسیب بکرین، به‌ به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ی ولاتناسانی ئیسلامی وه‌ک: (ابن مه‌له‌ل، ابن حوقل، القزويني، ياقوت الحموي، ابو الفداء، ابن فضل الله العمري، القلقشندي)، ئاماژه‌یان به‌ بوونی پیکهاته‌ی تورکمانی له‌ عی‌راقدانه‌کردوه^(٣٦٥).

(٣٦٤) عبدالرزاق الحسني، العراق قديما وحديثا، ص٤٩.

(٣٦٥) عمر ابراهيم توفيق، التركمان في العراق دراسة تاريخية ديمغرافية، كركوك (مجلة)، العدد (٢٤)، كركوك، ربيع ٢٠٠٥، ص١٤٣-١٧٦؛ عبدالرقيب يوسف، التركمان في كردستان الجنوبية، كركوك (مجلة)، العدد (٢١)، كركوك، صيف ٢٠٠٤، ص١٣٧-١٥٤.

له قۆناغه کانی دواتردا، له سه ره نجامی شالوده کانی هۆزه تورکمانییه کانی ئاسیای ناوه پراست (سه لجوی و ده سه لاتداریتی قهره قۆینلوو (۱۴۱۱- ۱۴۶۸)، ئاقۆینلوو (۱۴۶۸-۱۵۰۸)) دا، شه پۆلی هاتنی تورکمانه کان له ناوچه که دا ده رکه وتوو و له سه رده می دوورودریژی عوسمانیشدا، دوا شه پۆله کۆچی تورکمانه کان بۆ ناوچه که هاتوو ته ئارا^(۲۶۶). له بهر ئه وهی زمانی تورکمانه کان هه مان زمانی ده سه لاتی حوکمرانیی عوسمانی بوو له و سه رده مه دا، بۆیه به شیوه یه کی پته و توانیان په گ دابکوتن له نیو کۆمه لگا کانی عیراقی^(۲۶۷).

هه لبه ت ده بیته سه رنج بۆ ئه و پاستیه ش پابکیشریت زۆریوونی ژماره و گه شه کردنی ریژه ی تورکمانه کان له ناوچه که دا، په یوه ندیی به باری ئابووری و کۆمه لایه تی و کارگێرییه وه هه بووه، که به شیککی به رچاوی کورد له پای ده سته که وتی ئابووری و پیگه ی کۆمه لایه تی و پۆستی کارگێری و سه ربازیدا، له سه رده می بالاده ستیی عوسمانییه کاندای ورده

(۲۶۶) به تاییه ت له سه رده می هه لمه ته کانی شا عه بباسی گه وره ی سه فه وی (۱۶۲۳) و نادر شای ئه فشاری (۱۷۲۳-۱۷۴۳)، تورکمانه شیعه کان له ناوچه که نیشه ت جی بوونه. سنوور سه باح سدیق، میژووی سیاسه تی به عه ره بکردن له پارێزگای که رکوک (۱۹۶۳- ۱۹۹۱)، هه ولێر، ۲۰۰۹، ل ۲۹-۳۰.

(۲۶۷) جاسم محمد الخلف، المصدر السابق، ص ۴۰۶.

ورده له‌نیۆ بۆته‌ی تورك و تورکمانبووندا تـوانـه‌تـه‌وه^(٢٦٨). ئـیدـی له‌و
ئاکامه‌شدا شاری که‌رکوک به‌مه‌لبه‌ندی سه‌ره‌کی نـیشتـه‌جـیـبوونی
تورکمانه‌کان له‌قه‌له‌م دراوه^(٢٦٩).

ئه‌م پرۆسه‌ی خۆ به‌تورکدانه‌قه‌له‌مه‌، دوو نووسه‌ری ئه‌مه‌ریکی هیناوه‌ته
ئه‌و باوه‌رپی که‌ بلین: "له‌عیراق له‌سه‌روه‌ندی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا
بانگه‌وازی تورکیبون، به‌به‌لگه‌یه‌کی لۆژیکدار، کللی پـیـشـکه‌وتنی
کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی بووه... بۆیه‌شتیکی ئاساییه‌که‌ که‌رکوک له
ئاکامی ئه‌و بایه‌خه‌ له‌پاده‌به‌ده‌ره‌ی هه‌یبوو له‌لایه‌ن بنه‌ماله‌ به‌بنه‌چه
تورکه‌کانه‌وه‌، پایه‌بالا‌کانی به‌دریژایی چه‌ند سه‌د سالیکی قۆرخ بکریت^(٢٧٠).
له‌م زانیاریانه‌ی پـیـشـه‌وه‌ ئه‌وه‌ پـوون ده‌بـیتـه‌وه‌ که‌ میژووی په‌یدا‌بوون و

(٢٦٨) ئاماژه‌ی میژووی له‌م باره‌وه‌ نۆزن، بروانه: (C.J. Edmonds, Op.cit, P.266.) (له‌
وه‌رگێڕانه‌ کوردیه‌که‌، ل ٣٢٣-٣٢٤)؛ کمال مظهر احمد، کرکوک وتوابه‌ها حکم التاریخ
والضمیر (دراسة وثائقية عن القضية الكردية في العراق)، الجزء الاول، دون مکان وسنة
الطبع، ص ٨٩؛ م.م. مینتیشاشفیلی، کورد، ل ٣٨-٣٩. بۆ زانیاری زیاتر، بروانه: جبار
قادر، کرکوک قرن ونصف من التتريك والتعريب، کرکوک (مجلة)، العدد (١٧)، کرکوک،
صیف ٢٠٠٣، ص ١٩١-٢٠٦.

(269) W.R. Hay, Two years in Kurdistan: Experiens of a Political Officer
(في نسخه‌ المترجمة الى العربية: ص ١٠٦). (1918-1920), London, 1922, P.85.
(270) Liam Anderson & Gareth Stansfield, Crisis in Kirkuk (The
Ethnopolitics of Conflict and Compromise), University of
Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009, P.25.

نیشته‌جیبوونی تورکمانه‌کان به به‌راورد به میژووی نیشته‌جیبوونی به‌شه سهره‌کیه‌کانی دیکه‌ی پیکه‌ته‌ی دانیشتووانی ناوچه‌که، نویتره .

وه‌ک له پیشه‌وه‌دا ناماژمان بو کرد ئه‌سته‌مه بتوانی‌ت به‌وردی دابه‌شبوونی جوگرافی پیکه‌ته‌ی دانیشتووانی کهرکوک جیا بکریته‌وه، به‌لام به شیوه‌یه‌کی گشتی شوینی نیشته‌جیبوونی تورکمانه‌کان له شاری کهرکوکدا ده‌که‌وئته گه‌ره‌که‌کانی قه‌لا و قوریه‌وه و بوونیان له‌و گه‌ره‌که‌کانه به‌چری دیاره . له به‌رقه‌لاشدا له گه‌ره‌که‌کانی: (چای، چقور، ئاچی)، بوونیان زه‌قه . بنه‌ماله به‌ناوبانگه‌کانی تورکمان له شاری کهرکوکدا بریتین له: (نه‌وتچی، قیردار، ئاچی، یاقوبی). هه‌ورا خیزانه به‌ناوبانگه‌کانی هۆزه‌کانی (به‌یات و قه‌ره‌ئولوس و تاتران) له کهرکوکدا نیشته‌جیبوونه^(۲۷۱) .

۳- عه‌ره‌ب

هۆزه‌کانی عه‌ره‌ب له سه‌ره‌تای سه‌ره‌لانی ئایینی ئیسلامه‌وه به‌ره‌و ناوچه‌کانی عیراق و ولاتی شام کۆچیان کرد و ئه‌م کۆچه‌ش به‌رده‌وام بوو، بۆیه بازنه‌کانی بلاو بوونه‌وه‌ی هۆزه عه‌ره‌ببیه‌کان به‌ریلاو بوون^(۲۷۲) .

(۲۷۱) عباس العزاوي، عشائر العراق، الجزء الثاني، بغداد، ۱۹۳۷، ص ۱۱۴؛ حسن اوزمن،

الترکمان في العراق وحقوق الانسان، انقره، ۲۰۰۲، ص ۳۹-۴۰.

(۲۷۲) خليل اسماعيل محمد، البعد القومي للاستيطان العربي في محافظة كركوك، في: كركوك

بحوث المؤتمر العلمي حول كركوك، دار اراس للطباعة والنشر، اربيل، ۲۰۰۱، ص ۲۰۴.

په‌یدا بوونی عه‌ره‌به‌کان له کهرکوکدا، به دوو پێگه‌ بوو: یه‌که‌میان: له شیوه‌ی نیشته‌جێبوونی هۆز و خێله‌ کۆچه‌ریه‌کان (البدویه) بوو له ناوچه‌که‌دا. دووه‌میان: له شیوه‌ی فه‌رمانبه‌ر و خاوه‌ن پیشه‌ و کرێکاریدا بووه. سه‌باره‌ت به‌ پێگه‌ی یه‌که‌میان، والیسی به‌غداد "مه‌دحه‌ت پاشا" (١٨٦٩-١٨٧٢) و سه‌رۆکوه‌زیرانی عێراقی "یاسین هاشمی" (١٩٣٤-١٩٣٦) پۆلی سه‌ره‌کییان بینیوه له نیشته‌جێکردنی هۆزه‌ عه‌ره‌بییه‌کان له ناوچه‌ی کهرکوکدا^(٢٧٣)، به‌تایبه‌ت هۆزه‌کانی: (شمر، عبید، طی، جبور، جحیش، عکیدات، کرۆی، لهیب، ابو صباح، دلیم، عنزه، ضفیر، نعیمی، جواله، جمیله، قره‌غولی^(*) (٢٧٤)).

به‌ناوبانگترین دانیشتوانی عه‌ره‌بی نیو شار بریتی بوون له

(٢٧٣) احمد محمد الجبوري، الاستيطان الريفي في قضاء الحويجة، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٨٦، ص ٤٤-٤٧؛ خليل اسماعيل، دورايبه (ره‌ه‌نده) میژووییه‌کانی دابه‌شبوونی جوگرافیای عه‌ره‌ب له عێراقدا، سیاسه‌تی ده‌ولی (گۆڤار)، ژماره (٣)، سلیمانی، تشرینی یه‌که‌می ١٩٩٤، ل ٦٠؛ نوری تاله‌بانی، ناوچه‌ی کهرکوک و هه‌ولێ گۆڕینی باری نه‌ته‌وه‌یی ئه‌م ناوچه‌یه‌، وه‌رگێڕانی: محه‌مه‌دی مه‌لا که‌ریم، چاپی دووه‌م، هه‌ولێر، ٢٠٠٤، ل ٥٢-٥٣.

(*) به‌شیک له‌ قه‌ره‌غولییه‌کان خۆیان به‌ تورکمان له‌قه‌ له‌م ده‌ده‌ن.

(٢٧٤) نافع القصاب، ملامح جغرافية حول استيطان القبائل البدوية المستقلة، الجمعية الجغرافية العراقية (مجلة)، المجلد الخامس، بغداد، ١٩٦٩، ص ١٧؛ ثامر لؤي العامري، موسوعة العشائر العراقية، بغداد، ١٩٩٣، ص ٢٦٨ و ٣٠٠، الجزء الخامس، ص ١٦٠، ٢٠٦-٢١١، الجزء السابع، ص ٨٤-٨٨ و ١٨٩-١٩٢، الجزء الثامن، ص ١٢٢ و ١٨٩، الجزء التاسع، ص ٧٦.

"نعیمی" یه‌کان، که شوینکه‌وتووی پریبازیکی سوڤیگه‌ریی دیار بوون (رفاعی) له شاره‌که‌دا^(٢٧٥). پیویسته ئه‌وه‌ش بوتریت که پاکیشانی هیلی ئاسنی و په‌یدا‌بوونی هۆی گواستنه‌وه‌ی نوئی (ئۆتۆمبیل) و کردنه‌وه‌ی پینگا نوپیه‌کان، کاریگه‌ری زۆریان هه‌بوو له‌سه‌ر پته‌وبوونی رایه‌لی په‌یوه‌ندییه‌کانی کۆچه‌رییه‌کان به‌چه‌قی شاره‌کانه‌وه^(٢٧٦).

سه‌باره‌ت به‌ پینگه‌ی دووه‌میان، حکومه‌ته‌کانی عێراقی و کۆمپانیای نه‌وت پۆلی گه‌وره‌یان تیا‌دا گێراوه. به‌ر له‌ دروستبوونی ده‌وله‌تی عێراقی (١٩٢١)، ژماره‌یه‌کی یه‌کجار که‌م عه‌ره‌ب له‌نیۆ شارد‌ا بوونیان هه‌بوو که‌ بریتی بوون له‌حه‌دییه‌کان، به‌لام دوا‌ی دروستبوونی ده‌وله‌تی عێراق و به‌ده‌سته‌پێنانی سه‌ریه‌خۆیی (١٩٣٢)، ساڵ دوا‌ی ساڵ ژماره‌ی عه‌ره‌به‌کان زیادی کرد ئه‌وه‌ش له‌ پینگه‌ی گواستنه‌وه‌ی شوینی کاری زۆریک له‌ کاربه‌ده‌ست و فه‌رمانبه‌رانی عه‌ره‌ب له‌ لیوا عه‌ره‌بییه‌کانه‌وه‌ بۆ شاری که‌رکوک^(٢٧٧). هه‌روه‌ها جیگه‌رکردنی بنکه‌ی

(٢٧٥) بڕوانه: یونس الشیخ ابراهیم السامرائی، القبائل والبیوات الهاشمیة فی العراق، بغداد، ١٩٧٦، ص ٩٨-١٠٠.

(٢٧٦) خلیل علی مراد، الاحوال الاجتماعیة فی العراق فی عهد الانتداب البریطانی، فی: المفصل فی تاریخ العراق، ص ٥٥٢.

(٢٧٧) د.ک.و.ع، الوحدة الوثائقیة، رقم الملف: (٣١١/١١٣٩)، رقم الوثیقة: (٥)، الموضوع: مذكرة مستشار وزارة الداخلية حول الاوضاع فی كردستان (شباط/١٩٣٠)، ص ١٠؛ عثمان علی، الكورد فی الوثائق البریطانیة، ص ٢١٢.

فیرقه‌ی دووی سوپای عیراق له شاره‌که‌دا، لایه‌نیکی دیکه‌ی ئه‌و سیاسه‌ته‌ بوو که حکومه‌تی عیراقی عه‌ره‌بی (!) په‌یره‌وی کرد. پۆلی کۆمپانیاش له هاتنی ژماره‌یه‌کی زۆری عه‌ره‌ب بۆ شاری که‌رکوک به‌مه‌ستی کارکردن و په‌یداکردنی بژێویی ژیانیان، که‌م نه‌بوو^(٢٧٨).

به‌گویره‌ی سه‌رژمیری سالی (١٩٥٧)، ئه‌و که‌سانه‌ی زیدی په‌سه‌نیان لیاوا عه‌ره‌بییه‌کان بووه و له شاری که‌رکوک ناوونوس کراون، وه‌ک له خشته‌ی ژماره (١٢) دا پوون کراوه‌ته‌وه، بریتی بوونه له (١٤٨٠٩) که‌س، که‌ له‌م ژماره‌یه (٧٧٣٥) که‌سیان له په‌گه‌زی نیڕ و (٧٠٧٤) که‌سیان له په‌گه‌زی مئ بوونه.

خشته‌ی ژماره (١٢)

پۆلێنکردنی دانیشتووان به‌پیی زیدی له‌دایکبوون له‌نیو شاری که‌رکوک

له‌ سه‌رژمیری سالی (١٩٥٧)^(٢٧٩).

تیکرا	په‌گه‌ز		زید
	مئ	نیڕ	
٤٩٣٦	٢٢٧٠	٢٦٦٦	موسل
٢٠١٢	٩٢٥	١٠٨٧	دیاله

(٢٧٨) شاكر خصباك، العراق الشمالي/دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية، بغداد، ١٩٧٣،

ص ٢٠٥؛ نوری تاله‌بانی، ناوچه‌ی که‌رکوک، ل ٤٨-٥١.

(٢٧٩) المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السليمانية وكرکوک، ص ٢٣٦-

۷۷۹	۳۷۰	۴۰۹	پومادی
۳۷۸۸	۱۸۴۷	۱۹۴۱	به‌غداد
۲۰۸	۱۰۶	۱۰۲	کوت
۱۷۶	۷۴	۱۰۲	حلله
۵۱	۱۸	۳۳	که‌ریه‌لا
۱۶۴	۷۴	۹۰	دیوانیه
۱۳۸۱	۷۳۲	۶۴۹	عماره
۶۴۴	۳۳۵	۳۰۹	ناسرپه
۲۷۱	۱۳۱	۱۴۰	به‌سپه
۳۹۹	۱۹۲	۲۰۷	دیازنه‌کراو
۱۴۸۰۹	۷۰۷۴	۷۷۳۵	کۆی گشتی

به‌دلنیا بییه‌وه به‌شیکێ زۆری ئەم ژماره‌یه بۆ گه‌شت و گه‌ران و کاری کتوپر له سه‌رژمێرییه‌که له شاری کهرکوک ناو نووس نه‌کراون، به‌لکوو زۆر به‌یان ئەو که‌سانه‌ن که به‌مه‌به‌ستی کار و بزێویی ژیان و هه‌روه‌ها له چوارچێوه‌ی کۆچی ده‌ره‌کی له شاری کهرکوکدا گیرساونه‌ته‌وه.

سه‌ریاری ئەم عه‌ره‌بانه‌ی لیوا عێراقییه‌کان، خه‌لکانی دیکه‌ی عه‌ره‌ب له ولاتانی عه‌ره‌بییه‌وه له شاره‌که نیشه‌ته‌جێ بوونه. له هه‌مان سه‌رژمێریدا هاتوو هه‌م ژماره‌ی دانیشه‌تووانی ولاتانی عه‌ره‌بییه‌ی وه‌ک: (سووریا، لوینان، ئوردن، شانشینێ عه‌ره‌بی سه‌عوودی و ولاتانی دیکه‌ش) که له شاری کهرکوک نیشه‌ته‌جێ بوونه، بریتی بووه له (۳۴۸) که‌س. له‌و ژماره‌یه

(١٧١) که سیان له په گه زی نیر و (١٧٧) که سیشیان له په گه زی می بوونه^(٢٨٠).

سه بارهت به دابه شبوونی جوگرافی عه ره به کان له ناو شاری که رکوکدا، به شیوهیه کی گشتی شوینی نیشته جیبوونیان ده که وته گه په که کانی خوارووی شار، به تاییهت گه په کی چقور^(٢٨١). هه روه ها سه رباری ئه وه ی به شیکیان له سه ره قه لادا بوونیان هه بوو، له به شی قوریه شدا به شیوهیه کی په رتوبلاو نیشته جی ببوون.

٤- کلدان

میژووی نیشته جیبوونی کلدانه کان^(٢٨٢) له ناوچه که دا کۆنه^(٢٨٣)، به لام هه میسه وه که مینه یه که له کۆمه لگای که رکوک می ماونه ته وه، له باشترین باریاندا ریژه یان له شاری که رکوکدا (٧٪) ی تیپه ر نه کردووه، ئه وه ش بو چهند هۆیه کی زانراو ده گه ریته وه، له وانه: کۆچی ناوخۆیی، واته کۆچی

(٢٨٠) المصدر نفسه، ص ٢٢٧.

(٢٨١) محمد علي قرداغي، هوية كركوك الثقافية والأدبية، دار اراس للطباعة والنشر، أربيل، ٢٠٠٤، ص ١٦١.

(٢٨٢) ده رباره ی کلدانه کانی عیراق، بوانه: سیوان شابی بهنان، کلدان العراق، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة صلاح الدين/اربيل، ١٩٩٩.

(٢٨٣) جرجيس جبرائيل هومي، القوميات العراقية ماضيها وحاضرها وأثرها الفعال في ثورة ١٤ تموز وخدمة الجمهورية الخالدة، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٥٩، ص ص ٥٧-٨٠.

کلدانه‌کانی شاری که‌رکوک بۆ شاره‌کانی دیکه‌ی وه‌ک موس‌ل و به‌غداد^(٢٨٤)، سنووردارکردنی وه‌چه و مندال و ریک‌خستنی خیزان^(٢٨٥)، هه‌روه‌ها زۆربوونی له‌پاده‌به‌ده‌ری ژماره‌ی دانیش‌توانه‌ موس‌لمانه‌کان، به‌ جیاوازیی په‌گه‌ز و نه‌ته‌وه‌کانیان‌ه‌وه، کاریگه‌ری هه‌بووه‌ له‌سه‌ر نزمبوونه‌وه‌ی ژماره و رپژه‌ی مه‌سیحیه‌کان (کلدان، ئاشووری) به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی. شوینی نیشته‌جیبوونی کلدانه‌کان له‌ شاری که‌رکوکدا له‌ سه‌ره‌تای سه‌رده‌می پاشایه‌تیدا، به‌ شیوه‌یه‌کی گیرخواردوو، ته‌نها له‌ گه‌په‌کی حه‌مام (حه‌مام مه‌سیحی) بوون، به‌لام له‌دوای په‌ره‌سه‌ندنه‌ سیاسی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی شاره‌که و سه‌قامگیری ئاسایش، زۆربه‌ی کلدانه‌کان ئه‌و کۆته‌ی پيشوویان شکاند و قه‌لایان جی‌ هیشت و

(٢٨٤) دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ل یوسف حه‌نا یوسف، به‌ میژووی (٢٠٠٥/٤/١٩)، هه‌ولێر. یوسف حه‌نا یوسف (ئه‌بو حیکمه‌ت) سالی (١٩٢١) له‌ شه‌قلاره‌ له‌دایک بووه، له‌ چله‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م له‌ شاری که‌رکوک ژیاوه. سالی (٢٠٠٧) کۆچی دوایی کرد.

(٢٨٥) دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ل مار لوئیس ساکو (دکتۆر)، به‌ میژووی (٢٠٠٥/٤/٢٤)، که‌رکوک. مار لوئیس ساکو سالی (١٩٤٥) له‌ شاری که‌رکوک له‌دایک بووه، خاوه‌نی بڕوانامه‌ی دکتۆرایه‌، سه‌رۆکی ئه‌بره‌شیه‌ی که‌رکوکه‌؛ دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ل سه‌لیم به‌ترۆس (دکتۆر)، به‌ میژووی (٢٠٠٦/٢/١٦)، هه‌ولێر. سه‌لیم به‌ترۆس له‌ سالی (١٩٥٢) له‌ شاری هه‌ولێر له‌دایک بووه، بڕوانامه‌ی دکتۆرای له‌ زانسته‌ی کۆمه‌لناسیدا به‌ده‌ست هیناوه، شاره‌زاییه‌کی چاکی ده‌رباره‌ی بارودۆخی کلدانه‌کانی کوردستانی باشوور هه‌یه، ئیستا مامۆستایه‌ له‌ زانکۆی سه‌لاحه‌دین - هه‌ولێر.

به مه به سستی نیشته جیبوون پروویان له به شی قۆریه کرد، له گه ره که کانی:
(شاترلو، ئه لماس، ته په و عه ره فه (نه وتی که رکوک)) گیرسانه وه^(۲۸۶).

۵- جوو

جووه کان له ئه نجامی کۆمه لیک شه پۆلی راگواستنه وه له سه ره ده سستی پاشاکانی ئاشووری و بابلییه وه له ولاتی عیراق نیشته جی بوونه^(۲۸۷).
به گویره ی "ئینسکلۆپیدیای جوداییکا" ی جووه کان، یه که م نشینگه ی جووه کان له شاری که رکوکدا که له سه رچاوه کانداناوی هاتبیت، ده گه پیتته وه بۆ سه ده ی حه قده هه می زاینی. سه باره ت به ژماره شیان له کۆتاییه کانی سه ده ی نۆزده هه م و سه ره تای سه ده ی بیسته م، هه مان سه رچاوه به (۲۰۰) خیزان خه ملاندوویه تی^(۲۸۸)، به لام به هاتنی ئینگلیزه کان و ده رهینانی نه وت، ژماره ی جووه کانی شاری که رکوک هه لکشانی به خۆوه بینی و باری ئابووری و کۆمه لایه تییان گه شه ی

(۲۸۶) بگه ریۆه بۆ ته وه ری یه که م له م به شه دا.

(۲۸۷) احمد سوسه، مدخل الى العرب واليهود في التاريخ، مطبعة الزمان، بغداد، ۱۹۷۱،

ص ۲۱؛ يوسف رزق الله غنيمه، نزهة المشتاق في تاريخ العراق مع ملحق بتاريخ يهود العراق

في القرن العشرين، دار الوراق، لندن، ۱۹۹۷، ص ۴۸-۴۹.

(288) Haim J. Cohen, "Kirkuk", Encyclopaedia Judaica, Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed, Vol: 12, Detroit: Macmillan Reference USA, 2007, P.187.

به‌خۆوه گرت^(٢٨٩). له ئاکامی هۆی تایبه‌ت به ئایینی جووه‌کان و په‌یوه‌ندییه‌کانیان به پیکهاته سه‌ره‌کییه‌کانی دانیش‌توانی شاره‌وه، جووه‌کان له گه‌ره‌کیکی تایبه‌تدا نیشته‌جی بپوون که هه‌ر به ناوی خۆیان ناسرابوو (پیریادی موسه‌وی).

٦- نه‌وانی دیکه

جگه له و په‌گه‌ز و نه‌ته‌وانه‌ی له سه‌ره‌وه باس کران، گرووپ و په‌گه‌زی دیکه‌ش له شاری که‌رکووکدا هه‌بوون، به‌لام به پڕیژه‌یه‌کی زۆر که‌م، که له ناویاندا کۆمه‌لی ئه‌رمه‌نه‌کان له هه‌موویان ناسراوتر بوون. له پاستیدا میژووی بوونی ئه‌رمه‌نه‌کان له شاری که‌رکووکدا ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بۆ سالانیکی زۆر به‌ر له جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی^(٢٩٠). له سه‌روه‌ختی جه‌نگ و دواتریشدا شه‌پۆلی دیکه‌ی کۆچی ئه‌رمه‌نه‌کان له ترسی گیانی خۆیان له‌ژێر جه‌وروسته‌می تورکه عوسمانییه‌کان به‌ره‌و ناوچه‌کانی عێراق هه‌لاتن^(٢٩١)،

(٢٨٩) علي ابراهيم عبده وخيرية قاسيمة، يهود البلاد العربية، منظمة التحرير الفلسطينية، بيروت، ١٩٧١، ص ٤٥.

(290) T.C. Basbakanlik Devlet Arsivleri Genel Mudurlugu, Osmanli Arsivi Daire Baskanligi, Musul- Kerkuk ilgili Arsiv Belgeleri (1525-1919), Yayin Nu: (11), Ankara, 1993, S.14.

(٢٩١) طه الهاشمي، جغرافية العراق، بغداد، ١٩٣٣، ص ٨٢-٨٥؛ بول أميل، تاريخ ارمينيا (عرض مبسط لتاريخ الشعوب الارمنية منذ فجر التاريخ حتى اليوم)، ترجمة: شكري علاوي، دار الحياة، بيروت، دون سنة الطبع، ص ١١٨.

له‌و ئاکامه‌دا به‌شیک له‌وانه له شاری که‌رکوکدا گیرسانه‌وه . ئهرمه‌نه‌کان زیاتر له‌گه‌ل کلدانییه‌کان هه‌لسوکه‌وتیان بووه و له‌پال شوینی نیشته‌جیبوونی ئه‌وان ئه‌مانیش ژانیان گوزهراندووه . ئه‌و نزیکایه‌تییه‌ی نیوانیان، بیگومان بۆ هاوئایینی مه‌سیحی گه‌راوه‌ته‌وه^(٢٩٢).

ماوه‌ته‌وه بوتریت ئهرمه‌نه‌کانی که‌رکوک له سه‌رژمیری سالی (١٩٥٧) له خانه‌ی ئه‌و که‌سانه‌ی زمانی نه‌ته‌وه‌یی خۆیان ده‌ست نیشان نه‌کردووه، له‌قه‌له‌م دراوین^(٢٩٣). سالی (١٩٥٩) حکومه‌تی عیراقی ریگه‌ی به ئهرمه‌نه‌کانی عیراق دا تاوه‌کوو بگه‌رینه‌وه ولاتی خۆیان (ئهرمینیا ی پۆژئاوا)، بۆیه به‌شیکی زۆری ئهرمه‌نه‌کان گه‌رانه‌وه و به‌شیکی که‌میان، ئه‌وانه‌ی له‌گه‌ل ژانی عیراق راهاتبوون و هۆی په‌یداکردنی بژیوی ژانیان ده‌ست که‌وتبوو، له عیراق مانه‌وه^(٢٩٤). سه‌رباری ئهرمه‌نه‌کان، به‌شیک ره‌گه‌ز و نه‌ته‌وه‌ی دیکه له که‌رکوک بوونیان هه‌بووه، به‌لام به‌شیوه‌ی نیشته‌جیبوونی به‌رچاو نه‌بووه، به‌لکوو زۆربه‌یان له کۆمپانیای نه‌وت

(٢٩٢) دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ل فریشت نزاریت چه‌تالیان، به‌ میژوی (٢٠٠٥/٥/٣١)، که‌رکوک. فریشت نزاریت چه‌تالیان سالی (١٩٤٠) له شاری که‌رکوک له‌دایک بووه، به‌ ره‌گه‌ز ئهرمه‌نییه، خویندی هه‌ر له شاری که‌رکوکدا بووه، خاوه‌نی ناکیگه‌ی وینه‌یی (الکواکب) بوو له که‌رکوک.

(٢٩٣) المجموعه‌ الاحصائیة لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السليمانية وکوک، ص ٢٤٣.

(٢٩٤) ستيفن همسلي لونكريك، العراق (١٩٥٠-١٩٥٠)، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ٣٢، (هامش المترجم).

کاربان کردووه و تیکه ل به کۆمه لگه ی که رکوکوک بوونه، وهك: ئینگلیز و فره نسی و فارس و تورک و هیندی و پاکستانی^(۲۹۵). هه شیانبووه له پای دهستکه وتنی زانست و زانیاری، پووی له مه درسه و مزگه وته کانی کوردستان کردووه، وهك: ئه فغانی و هیندی و پاکستانی^(۲۹۶).

ب- پیکهاته ی ئایینی دانیشتوان

شاری که رکوکوک هه ر له کۆنه وه شوینی کۆبوونه وه ی کۆمه لیک ئایین و ئایینزای جیاجیا بووه و په پره وانی ئایین و شوینکه وتوانی ئایینزاکان به بئ بوونی گرفتیککی گه و ره ی کۆمه لایه تی پیکه وه ژیانیان له شاره که دا گوزه راندووه. به پئی سه رژمی ریه مه زهنده کاری و فره مییه کان، وهك له خشته ی ژماره (۱۳) دا خراوته پوو، ئایینی ئیسلام هه میسه پشکی شیر

(۲۹۵) احصاء السكان لسنة ۱۹۴۷، الجزء الثاني، ص ۱۱۷؛ المجموعة الإحصائية لتسجيل عام

۱۹۵۷، لوائي السليمانية وكرکوک، ص ۲۴۳.

(۲۹۶) دیمان هیهك له گه ل مه لا عه بدولای فرهادی، به میژووی (۲۰۰۵/۱/۱۷)، هه ولیر.

مه لا عه بدولای فرهادی سالی (۱۹۱۸) له ده وروبه ری هه ولیر له دایک بووه. بۆ خویندن به زۆر شویندا گه راوه، ماوه یه کیش له مه دره سه کانی که رکوکوکدا خویندوو یه تی. خاوه نی

چه ندان نووسین و کتێبه، ئیمام و تارخوینی مزگه وتی "زانیاری" بوو له شاری هه ولیر.

له (۲۰۱۰/۱۰/۴) کۆچی دوایی کرد؛ نووری تاله بانی، شیخانی ئیرشادی تاله بانی و چه ند

ناوداریکی ئەم بنه ماله یه، چاپی دووه م، هه ولیر، ۲۰۰۳، ل ۷۴.

و ھەرە گەورەى لەنئۆ بىروبواوھرەكانى دانىشتووانى شارى كەركوك بۆ خۇى پچرپوھ .

خشتەى ژمارە (۱۳)

پۆلئىنكردى دانىشتووانى كەركوك بەپىى بىروبواوھرى ئايىنيان ^(۲۹۷).

ئەوانى دىكە	جوو	مەسىحى	موسلمان	ژمارەى دانىشتووان	سەرژمىرى
...	۱۴۰۰	۶۰۰	...	۹۲۰۰۰ ^(۲۹۸)	۱۹۲۱
...	۲۵۰۰	۳۵۰۰	۲۹۰۰۰	۳۵۰۰۰	۱۹۳۰
۶۹	۲۹۵۰	۶۷۱۵	۸۱۸۴۸	۹۱۵۸۲	۱۹۴۷
۲۸۲	۵	۱۲۶۹۱	۱۰۷۳۹۰	۱۲۰۴۰۲	۱۹۵۷

وھك لە خشتەى سەرھوھدا پوون كراوھتەوھ زۆرىنەى دانىشتووانى شارى كەركوك موسلمانن و دوای ئەوانىش مەسىحىھەكان بە پلەى دووھم و جووھكان بە پلەى سىيەم دىن. ئەگەر سەرژمىرى سالى (۱۹۴۷) وھك بنەرەتتەك وھرېگرىن بۆ زانىنى رىژھى بىروبواوھرەكانى پىكھاتەى

(۲۹۷) احصاء السكان لسنة ۱۹۴۷، الجزء الثاني، ص ۱۱۸؛ المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ۱۹۵۷، لوائى السليمانية وكركوك، ص ۱۷۰؛ عصبه الأمم، المصدر السابق، ص ۳۶؛ محمەد ئەمىن زەكى، سەچاوەى پىشوو، ل ۷۷.

(۲۹۸) سەرژمىرىيە مەزەندەكارىيەكەى سالى (۱۹۲۱) لەسەر ئاستى لىواكەيە نەك شار، بەلام چونكە زۆرىنەى زۆرى مەسىحى و جووھكان لەنئۆ شاردا نىشتەجى بوونە، بۆيە لە پاى پوونكردنهوھدا بە چاكامان بىنى ئاماژەى بۆ بگەين.

دانیشتوانی شاری که رکوک^(٢٩٩)، دهرده که ویت موسلمانان (٨٩,٣٧٪) له پیکهاتهی ئایینی شاره که یان پچریوه، مه سیحیه کانیش (٧,٣٣٪) ی پیکهاتهی دانیشتوانیان به ر ده که ویت، ئینجا جووه کان به (٣,٢٢٪) به شاری له پیکهاتهی ئایینی دانیشتوانی شاری که رکوک ده که ن، بیروباوهره ئایینییه کانی دیکه ش بریتییه له (٠,٠٧٪) له ریژه ی پیکهاتهی ئایینی دانیشتوانی که رکوک.

١- موسلمان

شاری که رکوک به سه رکرایه تیی "عوتبه کورپی فره که د" له نیوان سالانی (١٨-٢٠ کۆچی/٦٣٩-٦٤١ ی زایینی)، که وتوو ته نیو که له مپه وی ده وه له تی ئیسلامه وه^(٣٠٠)، ئیدی له و میژوو به دواوه ئایینی ئیسلام له ناوچه که دا بلاو بووه ته وه. له و ئاکامه ی ناوچه که به دریزایی سه رده مه

(٢٩٩) له بهر کۆمه لیک هۆ سه رزمیری سالی (١٩٤٧) به شیاوتر زانرا بو لیکدانه وه و تیگه یشتنی که باره ی پیکهاتهی ئایینی دانیشتوانی شاری که رکوک، له وانه: سه رزمیری ناوبراو زانیارییه تو مارکراوه کانی له سه ر ئاستی ئایینی به شیوه یه کی ورد مامه له ی له گه ل کراوه به به راورد به هه موو سه رزمیرییه کانی پیش و دوا ی خۆی، له لایه کی دیکه کۆمه له دانیشتوانی جوو له سالی (١٩٥٠) به زۆر کۆچیان پی کرا بو ئیسرائیل و له پیکهاتهی ئایینی دانیشتوانی که رکوک سپرانه وه.

(٣٠٠) البلاذري، فتوح البلدان، الجزء الثاني، (تحقيق: د.صلاح الدين المنجد)، مطبعة دار النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٧، ص ٤١٠؛ ابن الفقيه، مختصر كتاب البلدان، مطبعة بريل، ليدن، ١٨٨٥، ص ١٣١.

میژووییه کان له ژێر سایه و سببه ری موسلمانه کاندایه وه، ئایینی ئیسلام بووه پیکهاته یه کی سه ره کی و هۆزه کورده کان و بنه ماله تورکمانه کانی ناوچه که له دواتردا بوونه پالپشتی کی به هیزی جیگیر بوونی. به لام به تیپه رینی کات، له نیو په پیره وانی ئایینه که، ئایینزا و پربازی جیاواز بلاو بووه، که گرنگترینان بریتی بوون له: ئایینزای (سوننه و شیعه) و پربازی سوڤیگه ری (قادی و نه قشبهندی و رفاعی). له خواره وهدا به کورتی ده باره ی هه ری که یان ده دوین.

یه که م: سوننه کان

سوننه مه زه به کانی که رکوک گه وره ترین به شی پیکهاته ی ئایینزای دانیشتوانن. له بهر ئه وه ی به درێژایی میژوو سایه ی ئه و بنه ماله و ولاته حوکم پرانانه ی سوننه مه زه به ب بوون، ده ستیان به سه ر شاره که دا راگه ییوه، مه زه به که رۆژ دوا ی رۆژ ته شه نه ی کردوو و شوینه واری ئایینی و ئایینزای دیاری لی که وتوو ته وه، وه ک شوینه کانی په رستش (مزگه وت و ته کیه و خانه قا) و مه زاری پیاوچا کان^(۳۰۱).

له به ناویانگترین مزگه وته کانی شاره که له ماوه ی لی کۆلینه وه که دا: (نائیب له گه ره کی ئاخو ر حوسین، نوعمان له بازاری گه وره، خه لیل

(۳۰۱) ده باره ی کورته میژوویان، پروانه: گۆران فه تحی، شاری که رکوک (به شیک له میژووی مزگه وت، ته کیه، خانه قا، زانا و پیاوه ئایینییه ناو داره کانی)، ئنستیتیوتی که له پووری کورد، سلیمانی، ۲۰۱۲.

ئاغا له گه‌په‌کی ئاوجی، ئه‌سه‌لان ئاغا له گه‌په‌کی شاترلو، مه‌لا ئه‌لیاس له بازاری گه‌وره، توقانه‌ی له گه‌په‌کی پیریادی، مزگه‌وتی گه‌وره له‌سه‌ر قه‌لا، حه‌سه‌ن مه‌کی له گه‌په‌کی ئاغالق، حه‌سه‌ن پاکیز له گه‌په‌کی مه‌یدان، عه‌لی به‌گ له گه‌په‌کی به‌گله‌ر). ته‌کیه و خانه‌قا به‌رچاوه‌کان بریتی بوون له: (ته‌کیه‌ی تاله‌بانی له گه‌په‌کی بولاق، خانه‌قای سه‌ید ئه‌حمه‌دی خانه‌قا له گه‌په‌کی شاترلو، ته‌کیه‌ی نه‌جیب له گه‌په‌کی ئاغالق، مه‌قام خادم سو‌جاده له گه‌په‌کی بولاق، ته‌کیه‌ی جه‌باری له‌سه‌ر قه‌لا، ته‌کیه‌ی که‌سه‌نه‌زانی له گه‌په‌کی ئیمام قاسم، ته‌کیه‌ی بیاره، ته‌کیه‌ی شیخ باقی له گه‌په‌کی شاترلو). مه‌زاره به‌ناوبانگه‌کانیش بریتی بوون له: (نه‌بی دانیال و هاو‌رپیانی له‌سه‌ر قه‌لا، ئیمام قاسم له گه‌په‌کی ئیمام قاسم، سو‌لتان ساقی له گه‌په‌کی تسن، ئه‌بو علو‌گ له گه‌په‌کی مو‌سه‌للا^(۳۰۲)).

دووه‌م: شیعه‌کان

به‌گو‌یره‌ی به‌لگه‌نامه عوسمانییه‌کان، په‌یدا‌بوونی ئایینزای شیعی له ناوچه‌ی که‌رکوک زۆر پ‌یش هه‌لمه‌ته‌کانی شاعه‌بباسی گه‌وره‌ی سه‌فه‌وی (۱۶۲۳) و نادر شای ئه‌فشاری (۱۷۳۳-۱۷۴۳)یه، که وه‌ک سه‌رچاوه می‌ژوو‌یه‌کان ئاماژه‌یان بۆ کردووه ئه‌و دوو شایه، تورکمانه

(۳۰۲) عبدالمجید فه‌می حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ۸۶-۸۷.

قزلباشه‌کانیان له ناوچه‌کانی ده‌وروبه‌ری که‌رکوک و دووزخورماتوو نیشته‌جی کردوو^(٣٠٣). سه‌باره‌ت به ژماره‌ی شیعه‌کانی که‌رکوکیش، وه‌ک سه‌رژمیرییه‌ مه‌زنده‌کارییه‌که‌ی سالی (١٩١٩) ئاماژه‌ی پی‌ داوه ژماره‌یان له لیوای که‌رکوک بریتی بووه له (٥٠٠٠) که‌س، له به‌رانبه‌ردا (٨٥٠٠٠) که‌س له‌سه‌ر مه‌زه‌بی سوننه‌ بوونه^(٣٠٤). شوینی نیشته‌جی‌بوونی شیعه‌مه‌زه‌هه‌به‌کان له‌نیو شاری که‌رکوکدا ده‌که‌وێته‌ به‌شی خوارووی خۆرئاوای که‌رکوک‌ه‌وه، به‌تایبه‌ت له‌ گه‌ره‌کی "تسن" بوونیان هه‌بووه. یه‌که‌م "حوسه‌ینییه‌" ی شیعه‌کان له شاری که‌رکوکدا له سه‌ره‌تای په‌نجاکاندا هه‌بووه له شه‌قامی ئه‌تله‌س^(٣٠٥). پی‌ویسته‌ بگوتی‌ت ئه‌و شیعه‌نه‌ی له شاری که‌رکوکدا بوونیان هه‌بووه، زۆرینه‌ی زۆریان له ره‌گه‌زی تورکمان بوونه^(٣٠٦). دواتر له شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م به‌دواوه، ناوچه‌ی نیشته‌جی‌بوونی شیعه له که‌رکوک په‌ریوه‌ته‌وه به‌شی

(303) J.C. Huerwitz, *Military Politics in the Muslim Dynastic States (1400-1750)*, Journal of the American Oriental Society, Vol; 88, 1968, PP. 96-104.

(٣٠٤) عصبه‌ الأمم، المصدر السابق، ص ٣٦.

(٣٠٥) عبدالکریم خلیفه حسن المحمداوی، شخصیات الجماعات التي من أصل جنوبي القاطنة في حي (العرصة) الکرکوکلی، في: موسوعة کرکوک قلب العراق، ص ١٥٩.

(٣٠٦) نادیه الصالحی، مناطق التکرمان الشیعة في کرکوک، في: موسوعة کرکوک قلب العراق،

ص ١٧٣؛ نوری تاله‌بانی، سیاسه‌تی به‌ عه‌ره‌بکردنی که‌رکوک، وه‌رگێپانی: مه‌ریوان

حوسین چیمه‌نی، سلیمانی، ٢٠٠٣، ل ١٨.

به رقه لا و له گهره کی "قه سابخانه" دا چهند کۆلان و شوینیکیان
ته نیوه ^(۳۰۷).

۲- مه سیحی

بلاوبونه وهی ئایینی مه سیحی له ناوچهی کهرکوکدا میژوویه کی کۆنی
ههیه و دهگه پێته وه بۆ سه دهی یه که می زایینی ^(۳۰۸). ئەم شاره هه ر له
زووه وه شوینیکێ گرنگی مه سیحیه کان بووه، شاره که به یه کێک له
کۆنترین مه ترانیه ته کانی کلێسای رۆژه لاتی حسیب کراوه ^(۳۰۹). ئیستاشی
له گه لدا بیت، شاری کهرکوک به پلهی ئەبره شیه ماوه ته وه. له ئەنجامی
جیاوازی بیروبوچوونی مه سیحیه کان سه باره ت به سروشتی که سییتی
حه زه تی عیسا و مه ریه می دایکی، چهند ئایینزایه ک له نیویاندا بلاو
بووه ^(۳۱۰)، که له گرنگترینان ئایینزای: (کاتۆلیکی و ئه رسه دۆکسی و
پروٹستانتی) بوو.

(۳۰۷) نشأت احمد، رعاية المرجعية الدينية لمدينة كركوك، في: كركوك مدينة القوميات
المتأخية، ص ۲۸۰.

(۳۰۸) فرست مرعی، دراسات في تاريخ اليهودية والمسيحية في كردستان، اربيل، ۲۰۰۸،
ص ۹۱.

(۳۰۹) جمال رشيد، كركوك في العصور القديمه، في: بحوث المؤتمر العلمي حول كركوك،
اربيل، ۲۰۰۱، ص ۷۷.

(۳۱۰) كابان عبدالکريم علي، الاصلاح الديني في المسيحية مقارنة بالاصلاح الفكري في الاسلام،
رسالة ماجستير، مقدمة الى مجلس كلية الشريعة والدراسات الاسلامية بجامعة صلاح
الدين/اربيل، ۲۰۰۲، ص ۲۷.

نۆرک له بیروباوه رپه کانی ئەم مه زه بانه گه یشتنه ناوچه ی که رکوک و بلۆ بوونه وه، به لام له نیو شاری که رکوکدا ته نها دوو مه زه ب بوونیان هه بووه: کاتۆلیکی و ئەرسه دۆکسی^(۳۱۱). میژووی سه ره لانی مه زه بی کاتۆلیکی له که رکوک ده گه پێته وه بۆ ناوه راستی سه ده ی هه ژده ه می زاینی، به لام میژووی ده رکه وتنی مه زه بی ئەرسه دۆکسی له که رکوک کۆنتره و ده گه پێته وه بۆ سه رده میکی زووتر^(۳۱۲). کلدانه کانی که رکوک سه ر به مه زه بی کاتۆلیکی و ئەرمه نه کانیش سه ر به مه زه بی ئەرسه دۆکسین.

به پێی به لگه نامه کانی عوسمانی، ژماره ی مه سیحیه کانی که رکوک له سالێ (۱۸۹۵) دا بریتی بووه له (۲۲۹) که سی نیـ^(۳۱۳). له کاتێکدا به گوێره ی راپۆرتێکی ده گمه نی کونسولێ نه مسا-مه جه ریش له به غداد سالێ (۱۹۰۱)، ژماره ی خیزانه کانی ئەبره شییه ی که رکوک گه یشتوو ته (۳۵۰) خیزان^(۳۱۴).

(۳۱۱) دیمانه یه که له گه ل مار لويس ساکو (دکتۆر)، به میژووی (۲۰۰۵/۴/۲۴)، که رکوک. له مه چه ند ساله ی دوای کلیسایه که بۆ ئەو مه سیحیه ی سه ر به مه زه بی پرۆتستانین له که رکوک بنیات نرا، هه ر چه نده ش به ژماره که من.

(۳۱۲) شاکر خصبک، العراق الشمالي، ص ۲۲۲.

(313) Musul- Kerkuk ilgili Arsiv Belgleri (1525-1919), S.31.

(۳۱۴) عصبة الامم، المصدر السابق، ص ۶۱.

پیکهاتهی مه سیحی له که رکوک به به راورد به پیکهاته کانی دیکه ی
شاره که له پاشه کشه دا بووه، بۆیه ژماره یان له سه رژمیری سالی
(۱۹۱۹) دا ته نها بریتی بووه له (۶۰۰) که س. ئەم ژماره یه له ئاکامی
به کارکه وتنی کۆمپانیای نه وتی عیراق له که رکوک و هاندانی
ده سه لاتدارانی کۆمپانیا بۆ کارپیدان به مه سیحیه کان هه لکشانی به خۆوه
گرت، مه سیحیه کانی وا لی کرد له و قاوغه کۆنه چهند ساله یه ی خۆیان
بینه ده ری و کۆتوپۆه نده کانی کۆنیان بشکینن و له خواره وه ی قه لا
به ناو گه ره کی موسلماناندا بلاو ببنه وه، دواتریش به چپری له چهند
گه ره کیکی تایبته و تازه دا نیشه ته جی بن.

ئوه ی پۆیست به وتن ده کات، دابه شبوونی جوگرافی مه سیحیه کانی
که رکوک، به شیوه یه کی سه ره کی له سه ره تای دامه زانندی ده وه له تی
عیراق له سه ره قه لا و له گه ره کی "حه مام" بوو، به لام له ئاکامی چهند
هۆیه کی زانراو، که له لابه ره کانی پیشه وه دا ئاماژه ی پی درا، گۆرانیکی
چلۆنایه تی له دابه شبوونی جوگرافییان هاته ئارا به وه ی به سه ره چهند
گه ره کیکی تازه ی شاردا پرشوبلاو بوون. بۆیه شوینی سه ره کییان له و
میژوو به دواوه، بریتیه له گه ره که کانی: (حه مام، ساری که هیه، به گلهر،
شاترلو، ئەلماس، خاسه، عه ره فه) (۳۱۵).

(۳۱۵) المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ۱۹۵۷، لوائي السليمانية وكروك، الجدول التاسع،

مه سىحىيه كان له نىۆ شارى كه ركوكدا له ماوهى لىكۆلینه وه كه خاوهنى سى شوىنى دىارى په رستن بوونه: (كلئىسای "ام الاحزان" و كلئىسای مار يوسف له سهر قه لا و كلئىسای سوور له رۆژه لاتی شارى كه ركوك)^(۳۱۶).
پيشتر كلئىسای دىكه شىيان هه بووه، به لام له سهردهمى عوسمانىيه كان له سهر داروپه ردووى كلئىسای مه سىحىيه كان، مزگهوت بنىات نراوه، له وانه: مزگهوتى گه وره (اولو جامع) له م بابه ته يه.

۳- جوو

مىژووى نيشته جىبوونى جووه كان له عىراق ده گه رپته وه بۆ سالانى (۵۹۷) و (۵۸۶)ى پيش زاین، كاتىك پاشای كلدانى "نه بوخد نه سهر" به زۆر له زىدى خۆيانى راگواست بۆ ولاتى ميسوۆپوتاميا^(۳۱۷). به تپه پرینى سهردهمه كان، زۆربهى ئه و جووانه مانه وه و توانىيان خۆيان له گه ل بارودۆخى ناوچه كان بگونجین. ئه و ئایینه ئاسمانىيانهى دواتریش په یدا بوون، رپگر نه بوون له بیروباوه رپیان، بۆیه جووه كان پارىزگارىيان له بوونى خۆيان كرد له ناوچه كه دا. له سهردهمى عوسمانىيشدا جووه كان ئازادى ئایینىيان پارىززاو بوو، له و رۆژگاره دوو ده زگای تايهت كاروبارى جووه كانى هه لده سووراندا: يه كىكيان سىقیل و ئه وى دىكه يان ئایینى بوو.

(۳۱۶) دیمانیهك له گه ل مار لويس ساكو (دكتور)، به مىژووى (۲۴ى نىسانى ۲۰۰۵)، كه ركوك.

(۳۱۷) علي ابراهيم عبدة وخيرية قاسيمة، المصدر السابق، ص ۴۵.

سه رۆکی حاخامه کان (حاخام باشی) که له لایه ن ده روزه ی بالاوه (باب العالی) ده ستنیشان ده کرا، کاروباری گرووپی جووه کانی له ده وله تی عوسمانی به پړیوه ده برد، هه ر له و سه رده مه دا جووه کان چه ند ده زگایه کی ئایینی و فیترکاری و خیرخوازییان هه بوو^(٣١٨). له پۆژگاری داگیرکاری (١٩١٨-١٩٢٠) و ئینتیدابی به ریتانی (١٩٢٠-١٩٣٢) ییشدا، جووه کان گه شانوه و نه شونما بوونیکی باشیان له بواره کانی کۆمه لایه تی و ئابووری به خۆوه بینی. ژماره یان له سه رژمییری سالی (١٩١٩) له ته واوی عیراق گه شتووه ته (٨٧٤٨٨) که س، که له و ژماره یه (١٤٠٠) که سیان به ر که رکوک که وتووه. واته به پړژه ی (٦٠،١٪)، له کۆی گشتی جووه کانی عیراق. ئەو گه شه کردنه ی بواره جیا جیا کانی گرووپی جووه کان، سالانی سی و چلی سه ده ی بیسته میشی گرتوه و به رده وام بوون له سه رکه وتن به سه ر په یژه کۆمه لایه تی و ئابووری و پۆشنبیرییه کانی کۆمه لگه ی عیراقی^(٣١٩). جووه کان له نیو کۆمه لگه ی عیراقی، به تایبه ت له شاره کاند، هه ر له شیوه ی کۆمه لگه ی باوی جووه کان به شیوه ی "گیتۆ" ده ژیان، که له ولاتی عیراق به گه ره ک ناسراوه. بۆیه له چه ند شاریکی عیراقی، گه ره کی تایبه ت به جووه کان هه بوو. له که رکوکدا جووه کان له گه ره کی

(٣١٨) علي الوردی، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، الجزء الاول، بغداد، ١٩٦٩، ص ١٤٩.

(٣١٩) منذر عبدالمجيد البدری، جغرافية الاقليات الدينية في العراق، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٧٥، ص ٣٤.

"پیریادی موسه‌وی" نیشه‌جی ببوون. ئەو گه‌رپه‌که له ژیر فه‌رمانی سه‌رۆکی گه‌رپه‌که‌که بوو، که گوزارشت بوو له که‌سیتی "حاکام" و به‌پررسی هه‌لسوکه‌وتیان بوو له‌به‌رده‌م ده‌سه‌لاتدا^(٣٢٠). جووه‌کان له که‌رکوکدا خاوه‌نی که‌نیشه‌ (سیناگوگ) و چه‌ند مه‌زارگه‌یه‌کی به‌ناوبانگ: (دانیاڵ، عوزیر، حونه‌ین و میکائیل) بوون^(٣٢١)، که که‌وتونه‌ته سه‌ر قه‌لا.

٤- ئەوانی دیکه

له شاری که‌رکوک و له ماوه‌ی نیوان ساڵانی (١٩٢١-١٩٥٨)دا، چه‌ند ئایین و ئایینزا و گروپی دیکه‌ی ئایینی ده‌ژیان، وه‌ک: (کاکه‌یی، سابیئه‌ی مه‌ندایی^(٣٢٢)، ئیزی^(٣٢٣)). دیارترینی ئه‌وانه‌ گروپی ئه‌هلی هه‌ق بوو، که له کوردستانی عێراق به "کاکه‌یی" ناسراون. ئه‌مانه

(٣٢٠) جیمس ولستید، رحلتی الی بغداد فی عهد الوالی داود باشا، ترجمه: سلیم طه‌ التکریتی، مطبعة‌ ثوینی، بغداد، ١٩٨٤، ص ٩٦.

(٣٢١) اریک براور، یهود کوردستان، ترجمه: شاخوان کرکوکي و عبدالرزاق بوتانی، دار اراس للطباعة والنشر، اربیل، ٢٠٠٢، ص ٣٢٥؛ فرست مرعی، المصدر السابق، ص ٢١.

(٣٢٢) ده‌رباره‌ی ئه‌مانه‌ بروانه: غضبان الرومی، الصابئة‌ المندائون، التراث الشعبي (مجلة)، العدد (١٠)، بغداد، ١٩٧٣، ص ٩- و ما بعدها.

(٣٢٣) ده‌رباره‌ی ئیزییه‌کان، بروانه: عبدالرزاق الحسنی، الیزیدیون، مطبعة‌ الوفاق، صیدا، ١٩٦١؛ سامی سعید الاحمد، الیزیدیة (احوالهم و معتقداتهم)، الجزء الاول، بغداد، ١٩٧١.

کۆمه لێکی ئیتنۆ- ئایینن له نۆو نه ته وه ی کورددا، له چوارچۆیه ی شوینی نیشته جیبوونی خۆیان دووره په ریزانه ده ژین و خاوه نی باوه رپێکی ئایینی و گه لێک مۆرک و نه ریتی تایبه تین^(٣٢٤). ده رباره ی کۆمه لی کاکه یی و بنه چه و مێژووی ده رکه وتنیان، مێژوونووس و توێژه ره وان نه گه یشتوننه ته بۆچوونێکی په کلاکه ره وه^(٣٢٥)، هه لبه ت ئه وه ش بۆ په نهانبوونی بیروباوه ره کانیان ده گه رپه ته وه که رپه گه به ئاشکرکردنیان نه دراوه .

هه ر چۆنێک بێت کۆمه لی کاکه یی له ناوچه ی کهرکوکدا بوونێکی به رچاوی هه یه . له نۆو شاردا کاکه ییه کان له گه ره کێکی تایبه تدا به ناوی "ئیمام ئه حمه د" ده ژیان، که گه ره کێکی بچوکه له نۆو گه ره کی "موسه لّلا"^(٣٢٦). به لام له گه لّ ئه و په ره سه ندن و گۆرانه ئابووری و سیاسییانه ی له چله کاندا هاتنه ئارا، باری کۆمه لایه تیی دانیشتونانی

(٣٢٤) ره شاد میران، ره وشێ ئایینی و نه ته وه یی له کوردستاندا، چاپی دووهم، سه نته ری براهه تی، هه ولێر، ٢٠٠٠، ل ١٥٢.

(٣٢٥) له م باره وه بڕوانه: نوری یاسین هزرانی، الکاکائیه (دراسة انثروبولوجية للحياة الاجتماعية)، رساله ماجستیر غیر منشوره، مقدمه الی مجلس کلیه الاداب بجامعه بغداد، ١٩٨٥، ص ٦٦؛ کریم نجم الشوانی، الکاکائیه، رساله ماجستیر غیر منشوره، مقدمه الی مجلس کلیه الشریعه بجامعه بغداد، ١٩٨٩، ص ٣٩.

(٣٢٦) محمد علی قرداغی، هویه کرکوک الثقافیه، ص ١٦١.

که‌رکوکیش له چوارچێوه‌یه‌کی گشتیدا وه‌رچه‌خانی به‌خۆوه‌ بینی، بۆیه‌ ده‌بینین هاوشیۆه‌ی مه‌سیحیه‌کان، کاکه‌یه‌کانیش له‌و پۆژگاروه‌ به‌ شیۆه‌یه‌کی داخراو ناژین، به‌لکوو تیکه‌ل به‌ گه‌ره‌کی دیکه‌ی موسلمانان ده‌بن و شانبه‌شانی ئه‌وان ده‌ژین. له‌و گه‌ره‌که‌ دیارانه‌ی کاکه‌یه‌کان تیایدا نیشته‌جێ ده‌بن، گه‌ره‌کی "چای" ه‌^(٣٢٧). ده‌لێن گوايه‌ یه‌که‌م که‌س کاتی خۆی له‌ گه‌ره‌کی "ئاخوهر حوسین" نیشته‌جێ بووبیت، که‌سیکی کاکه‌یی بووه‌ به‌ ناوی "کاکه‌ حوسین"^(٣٢٨)، به‌لام ئه‌مه‌ ته‌نها بۆچوونیکه‌. سه‌باره‌ت به‌ قه‌باره‌ی دانیشتوانی کاکه‌یی له‌ که‌رکوکدا، له‌ ئاکامی په‌نه‌انبوونی بیروباوه‌ره‌کانیان، ه‌یچ که‌ره‌سته‌ و به‌لگه‌یه‌کی میژوویی به‌رده‌ست نییه‌، ته‌نانه‌ت له‌نیۆ سه‌رژمیرییه‌ فه‌رمی و نافه‌رمیه‌کانیشدا، که‌م تا زۆر زانیاری ده‌رباره‌یان تۆمار نه‌کراوه‌.

هه‌رچی گرووپه‌کانی دیکه‌یه‌ له‌ که‌رکوکدا، به‌گوێره‌ی سه‌رژمیری سالی (١٩٥٧)، ژماره‌ی "سابیه‌کان" له‌نیۆ شاردا (٢٠٧) که‌س بووه‌ که‌ له‌ گه‌ره‌که‌کانی: (ساری که‌هیه‌، به‌گلهر، خاسه‌، حه‌مام، عه‌ره‌فه‌) به‌تایبه‌تی نیشته‌جێ بوونه‌. ژماره‌ی "ئیزیدی" یه‌کانیش به‌گوێره‌ی

(٣٢٧) پروانه: هاشم عاسی کاکه‌یی، تایفه‌ی کاکه‌یی له‌ که‌رکوک دا، وه‌رز (گۆفاره‌)، ژماره

(٢)، که‌رکوک، به‌هاری ٢٠١١، ل ٤٨٧-٧٣.

(٣٢٨) عباس العزاوي، الكاكاوية في التاريخ، شركة الطباعة والتجارة المحدودة، بغداد، ١٩٤٩،

هه مان سه رزمىرى، (٢١) كه س بووه، شوينى نيشته جي بونيان سنووردار نيه، به لكوو به شيويه كي په رتوبلاو به سه ر گه ره كه كانى به شى قورىه دا دابه ش بوونه^(٣٢٩).

له و زانيارى يانه ي سه ره وه دا ده رده كه وييت، به شى قورىه، له پوژگارى پاشايه تى و ماوه ي ليكوئينه وه كه، ديارده ي فره چه شنىي ئايينى به سه ردا زالتره وه كه له به شى به رقه لا. پيده چييت هوى ئه م فاكته ش بو دوو لايه ن بگه ريته وه، كه له به شى قورىه دا هه بووه: يه كه ميان: بوونى كۆمپانياي نه وت و پوئى له هاندانى گروهه ئايينيه كان بو كار كردن له پوژه كانى كۆمپانيادا. دووه ميان: بوونى ده ستگا سه ره كييه كانى ده ولته و بلاوو بوونه وه يان به شيويه كي به ريبلاو له گه ره كه كانى قورىه دا، ئه وه ش جيى دلنيايى ئه و گروهه ئايينيه بووه.

(٣٢٩) المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السليمانية وركوك، الجدول التاسع،

به شی دووهم

پیکهاتهی جینایه تی و په یوه ندیه کۆمه لایه تییه کان

ته وهری یه که م: جینوتویژه کۆمه لایه تییه کان

کۆمه لگه ی که رکوک و هک سه ره به ری کۆمه لگه کانی ژێرده ستی ده وله تی عوسمانی، له ئاکامی سه ره ره بوونی سیستمه کۆمه لایه تی و ئابوورییه دواکه و تووه کانی عوسمانی، له قۆناغی میژووی نویدا، په ره سه ندن و پیشکه و تنیکی گرنگی ئەوتوی لی نه هاته کایه، به لکوو به پیچه وانه وه ئەو باره نا هه مواره ی چین و توێژاله کۆمه لایه تییه کان تی کە وتبون، سال دوا ی سال له نه هه مه تییه کانیانی زیتر ده کرد. حکومه ت جگه له ده ستگرتن به سه ر زیده بووی ئابووری له ریگه ی کۆکردنه وه ی باج و سه رانه، بایه خی به ناوچه کان نه ده دا، بۆیه ئەمه ته نانه ت کۆمه لگه شارییه کانیشی به ره و پیری سه ره ره بوونی پۆحیه تی خیلایه تی و ده ستپۆه گرتنی به ها خیله کییه کان برد^(٣٣٠)، ئەوه ش کاریگه رییه کی زۆری

(٣٣٠) علي الوردی، المصدر السابق، الجزء الرابع، ص ٤٠١.

له سه ر واقیعی په ره سه نندی کۆمه لایه تی و دواکه وتنی مۆرکه ئابوورییه کانی هه بوو.

کۆمه لگه کانی ده وله وتی عوسمانی، به شیوه یه کی گشتی، له نیوه ی دووه می سه ده ی نۆزده هه م به دواوه له ئاکامی چه ند هه نگاویکی حکومه ته وه، له وانه ده رکردنی قانونی زه ویوزار له سالێ (١٨٥٨) دا، گۆرانیکاری و په ره سه نندیکی چلۆنایه تییان به خۆوه گرت^(٣٣١).

یه کێک له ره نگدانه وه کانی ئه و قانونه بریتی بوو له گه وره بوونه وه ی بۆشایی نیوان چینوتویژه کۆمه لایه تییه کانی کۆمه لگه^(٣٣٢).

سترۆکتۆری قووجه کی کۆمه لایه تی نیو شاره کانی عێراق، له پۆژگاری کۆتایی عوسمانیدا، له چه ند ئاستیک پیک ده هات که به رپۆه به رایه تییه عوسمانی (والی و فه رمانبه ره کارگێرییه گه وره کان)، ئه فسه ره گه وره کانی سوپا و پۆلیس، ئه وانه ی تورکن یان به تورکبوونه له لوتکه که ی ده هات، ئینجا دواتر تویژاله کۆمه لایه تییه خۆجیییه کان ده هاتن له: ئه شراف، بنه ماله خانه دانه کۆنه کان، گه وره بازرگان و

(٣٣١) عماد احمد الجواهري، النظام الاقطاعي في الموصل، في: موسوعة الموصل الحضارية،

المجلد الرابع، الموصل، ١٩٩٢، ص ٢٤٣.

(٣٣٢) مجموعة من الباحثين، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي للدولة العثمانية، المجلد الثاني

(١٦٠٠-١٩١٤)، ترجمة: قاسم عبده قاسم، دار المدار الاسلامي، بيروت، ٢٠٠٧، ص

ص ٦٢٥-٦٢٧.

مۆلكداره كان، پياوه ئاينىيه گه وره كان. به لام بنكه ي قووجه كى كۆمهلايه تى كه به شى هره زۆرى دانىشتوان بوون، توپىژى هه ژارونه دار و په نچكىش بوون.

له نيوان ئەم دوو به شه شدا، چەند توپىژىكى ناوه پراست ده هات كه برىتى بوون له: ئەفسه ره بچوكه كان و ورده بازرگان و پيشه گەر و.. هتد^(۳۳۳).

پيوسته بوتريت ده سه لاتدارانى عوسمانى له پىگه ي خاوه ندارى تىبى زه وييه كشتوكاليه به رفراوانه كان، توانيان له شارى كه ركوكدا چىنى ئەرىستۆكراتى له توركمان و توركمانبووه كان به نىتته كايه وه، ئەو بنه ماله ئەرىستۆكراتانه ي خاوه ن ده سه لاتی سياسى و ئابوورى و رۆشنبىرى گه وره بوون له ناوچه كه دا^(۳۳۴).

به نه مانى ده سه لاتی عوسمانى، ئەم بنكه كۆمهلايه تىبه له سه روه ختى داگىركارى و سه رده مه كانى دواتردا گۆرپانى به سه ردا هات، ئەو گۆرپانه ش كاريگه رى ديارى هه بوو به سه ر پىگه ي كۆمهلايه تى و سه رچاوه ي داها تى بنه ماله ته قلىدييه كان و سه رۆكخيل و خاوه ن مولكه گه وره كان. له سه رووى هه موو ئەوانه وه، پشتگىركردنى ده سه لاتدارانى به رىتانى له سه رۆك خيله كانى تازه دانىشتووى شار و مولكداره گه وره كان بۆ پته وكردنى شوپىنپى خويان له ناوچه كه ده هات. به رىتانيا بۆ ئەوه ي

(۳۳۳) عقيل الناصري، المصدر السابق.

(۳۳۴) كمال مظهر احمد، كركوك وتوابعها، ص ۸۸.

بنکه یه کی کۆمه لایه تیی خۆمالی دروست بکات و پشتگیری سایه و دهسه لاتی بکات به سه ر ناوچه که، توئیژیکی حوکمرانیی خولقاند. بۆ جله وکردنی ئه و توئیژه ش، دهستگای حوکمرانی و مولکایه تیی زهوییه کشتوکالییه کان و بازرگانیی ده ره کیی کرده ئامانج، به هۆیه وه توئیژ و چینه دهستپۆیشته وه کانی کۆمه لگه (بنه ماله ئه ریسته تۆکراته کان و بازرگانان) بۆ خۆی کیش بکات^(۳۳۵). دواتر بۆ تیکه له کیشکردن و لیکترگیدیانی به رژه وه ندییه کانی نیوان پیاوانی حوکمران و زهنگینه کانی شار، هانی ئه مانه ی دوا یی دا بۆ ئه وه ی ببنه خاوه نی زهوییه کشتوکالییه کان و ماتۆری کشتوکالیی به کار بخه ن^(۳۳۶).

به ده ر له وانه ی سه ره وه باس کران، ئه و قانون و ریسیایانه ی دهسه لاتداریی ئینتیدابی به ریتانی و دواتریش حکومه ته کانی عیراقی ده ریانکرد، به ئاشکرا پۆلیان هه بوو له به هیژکردنی پیگه ی ئابووری و کۆمه لایه تیی دهسته و تاقمیکی که می دانیشته وان، که بریتی بوون له چینی زهنگینه کان، به تایبه ت له پالپشتیکردنی گه وه مولکداره کانی زهوی له ریگه ی ده رکردنی قانونی به لاداخستنی مافه کانی زهوییه کان

(۳۳۵) نصیر سعید کاظمی، مساهمة في كتابة تاريخ الحركة العمالية في العراق حتى عام ۱۹۵۸، مرکز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي، دمشق، ۱۹۹۱، ص ۱۹.

(۳۳۶) نصیر سعید کاظمی، الحزب الشيوعي والمسألة الزراعية في العراق، مرکز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي، دمشق، ۱۹۸۶، ص ۵۷.

(تسوية حقوق الاراضي)^(٣٣٧)، ژماره (٥٠) ی سالی (١٩٣٢) و ژماره (٢٩) ی سالی (١٩٣٨). قانونی ژماره (٥٠)، سالی (١٩٣٣) که‌وته بواری جیبه‌جیکردنه‌وه و له‌و پیناوه‌دا چەندان لیژنه‌ی به‌لاداخستن له لیواکان پیک هینران. کاره‌کانی ئەم لیژنانه، تا کۆتاییه‌کانی پۆژگاری پاشایه‌تی درێژه‌یان هه‌بوو^(٣٣٨).

ئەوه‌ی جیی باسه، ئەم قانونه به هۆی باری سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی عێراق، له بنه‌رته‌دا له به‌رژه‌وه‌ندی چینه‌بالاده‌سته‌کانی کۆمه‌لگه (سه‌رۆکخیل و شیخ و مولکداره‌کان) و دژی چینی جووتیار و خه‌لکه که‌مه‌رامه‌ته‌که به‌کار هینرا^(٣٣٩)، ئەوه‌ش وای کرد به‌شیکی گه‌وره‌ی

(٣٣٧) به‌لاداخستن (التسوية): ئامرازیک بوو بۆ چاره‌سه‌رکردنی کێشه‌ی زه‌وییه‌کان له عێراقدا، له ریگه‌ی دامه‌زراندنی سیستمیکی نه‌گۆر، به‌وه‌ی تو‌ماریک بۆ پاراستنی مافه‌کانی زه‌وییه‌کان ته‌رخان و تایبه‌ت بکری. الحکومة العراقية، بحث في كيفية التصرف بالاراضي و الامور المتعلقة بذلك، (کته‌به: أرنست داوسن)، بغداد، ١٩٣٢، ص ١.

(٣٣٨) بۆ درێژه‌ی ئەم باسه، بپروانه: عبدالرزاق الهلالي، معجم العراق (سجل تاريخي سياسي اقتصادي اجتماعي ثقافي يبحث بايجاز دقيق عن مختلف نواحي الحياة العامة في العراق منذ العهد العثماني حتى اليوم)، الجزء الاول، بغداد، ١٩٥٣، ص ٢٧٣- ومابعدها.

(٣٣٩) عماد احمد الجواهري، تأريخ مشكلة الأراضي في العراق (١٩١٤-١٩٣٢)، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٨، ص ٣٣١.

زه‌وییه کشتوکالییه‌کان له خانە‌ی ده‌سه‌لاتی ئەو سه‌رۆکخێل و شیخ و مولکدارانه‌دا کۆ بیته‌وه و پاوان بکریت^(٣٤٠).

به‌گوێره‌ی کۆمه‌له‌ ئاماری گشتیی ساڵانه‌ بۆ ساڵی (١٩٥٤)، ژماره‌ی مولکه‌ کشتوکالییه‌کانی لیوای که‌رکوک بریتی بووه‌ له (٧٤٠٩) مولک، که‌ تیکپرای روویبویی هه‌ر مولکیکیان له (١١٦) هیکتار^(٣٤١) پیک هاتوه‌^(٣٤٢)، ئەمه‌ش یه‌ک مانا ده‌داته‌ ده‌ست، ئەویش بالاده‌ستی زیتری ئەو چینه‌ بالاده‌سته‌یه‌ له‌ به‌رانه‌ر چینه‌کانی دیکه‌ی کۆمه‌لگه‌.

پته‌وکردنی ده‌سه‌لات و پینگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی سه‌رۆکخێل و شیخ و مولکداره‌کان هه‌ر به‌ته‌نها به‌ هۆی قانونی به‌لاداخستنی مافه‌کانی زه‌وییه‌کان نه‌هاته‌ گۆرێ، به‌لکوو ده‌سه‌لاتدارانی سیاسیی عێراق، ئینگلیز و عێراقییه‌کان، له‌ پینگه‌ی چه‌ند سیستم و قانونیکی دیکه‌وه‌ ده‌سه‌لاتی په‌هایان پێی به‌خشین، وه‌ک: سیستمی ده‌عوای عه‌شائیری مه‌ده‌نی و

(٣٤٠) بپوانه‌: دورین وارنیر، الاصلاح الزراعي والانماء في الشرق الاوسط، دون مكان الطبع، ١٩٦٣، ص١٧٢. کۆتاییه‌کانی ساڵی (١٩٥٧) سه‌رجه‌می ئەو زه‌وییه‌ کشتوکالییه‌نی له‌ پینگه‌ی قانونی به‌لاداخستن مافه‌کانی زه‌وییه‌کان پۆلین کرابوون، گه‌یشته (٨٢,٦٪) تیکپرای زه‌وییه‌ کشتوکالییه‌کانی عێراق. له‌م ریزه‌یه‌ زیاتر له (٧٠٪)ی خاوه‌نداریتی ئەو زه‌وییه‌نه‌ش که‌وته‌ ده‌ستی مولکداره‌کان. نصیر سعید الکاظمی، مساهمة في كتابة تاريخ الحركة العمالية، ص١٧٥.

(٣٤١) یه‌ک هیکتار به‌رانه‌ر به‌ ده‌ هه‌زار مه‌تر چوارگۆشه‌یه‌.

(٣٤٢) الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للإحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية العامة ١٩٥٤، بغداد، ١٩٥٥، ص٦٥.

سزاییه‌کانی (نظام دعاوی العشائر المدنية والجزائية)، سالی (١٩١٨) و قانونی مافه‌کان و ئه‌رکه‌کانی جووتیاران (حقوق وواجبات الزراع)، ژماره (٢٨) بۆ سالی (١٩٣٣)^(٣٤٣). به‌تایبه‌ت قانونی مافه‌کان و ئه‌رکه‌کانی جووتیاران جه‌ختی له‌سه‌ر جیاکاری چینیایه‌تی له‌نیوان مولکداره‌کانی زه‌وی و جووتیاران ده‌کرده‌وه، جووتیاری کردبووه کۆیله‌ی زه‌وی و به‌بێ رهمانه‌ندی مولکداره‌که نه‌یده‌توانی زه‌وییه‌که جی بهیلایت^(٣٤٤). به‌و ئاکامه‌ش بنکه سه‌ره‌کییه‌کانی گه‌شه‌ی ئابووری مولکداره‌کان به‌هۆی به‌خشین و به‌کریدان، ته‌نانه‌ت به‌ناوکردنی زه‌وی به‌رفراوانی کشتوکالی له‌ریگه‌ی ده‌ستبه‌سه‌رداگرتن و به‌رتیله‌وه، توندوتۆڵ کرد. هه‌ر زه‌وییه‌که له‌زه‌ویانه له‌باریاندا هه‌بوو بژێویی چه‌ند هۆزیک فه‌راهه‌م بکات، که ژماره‌یه‌که (٥-٥٠) گوندی له‌خۆ ده‌گرت.

مایه‌ی سه‌رنجدانه‌ فاکته‌ره‌کانی به‌شبه‌شبوونی کۆمه‌لایه‌تی له‌ شاری کهرکوک و ته‌واوی عیراقیشدا، تا کۆتایه‌تانی سه‌رده‌می پاشایه‌تیش هه‌مه‌جۆر بوون، له‌وانه‌ گه‌وره‌ترینیان ئه‌مانه‌ بوون: "ئایین" له‌نیوان موسلمانه‌کان و گرووپه‌ ئایینییه‌کانی مه‌سیحی و یه‌هودی. "زمان"، به‌تایبه‌ت له‌نیوان کورد و تورکمان و عه‌ره‌ب، که رهنگدانه‌وه‌ی هه‌بوو له‌سه‌ر لیکتروورکه‌وتنه‌وه‌ی دابونه‌ریته‌ میژوویی و پۆشنبیرییه‌کانی

(٣٤٣) خلیل ابراهیم الخالد ومهدی محمد الازری، تاریخ احکام الاراضي في العراق، دار الرشید،

بغداد، ١٩٨٠، ص ١١٩.

(٣٤٤) الحكومة العراقية، بحث في كيفية التصرف بالاراضي، ص ١.

شاره که، سه ره پای وه زیفه ی ئابووری و عورفی کۆمه لایه تی و فیرکردن. هه مو ئه مانه ئه گه رچی له هه ندیک باردا تیکه ه لکیش بوون، به لام زۆر جاریش ده بووه مایه ی پیکه پینانی کۆمه لی بچوک بچوک^(٣٤٥)، هه ر ئه م فاکنه ره شه وای کردووه کۆمه لگه ی که رکوک ی گیان ی وابه سه ته بوونیان له نیو دا کز و لاواز بییت.

ئه گه ر له سه رده می حوکمرانی ده وله تی عوسمانیدا، ئاین-تایفه و په یوه سه ته گی خوین، دوو هۆیه سه ره کییه کانی هه مه ئاهه نگی کۆمه لایه تی بوویت، ئه و له سه رده می پاشایه تی گۆرانی به سه ردا هات. له م سه رده مه دا به رژه وه ندیه ئابووری و کۆمه لایه تییه تابه ته کان، شوینیان به و هۆیانه ی سه ره وه له ق کرد. وه ک نمونه یه ک بۆ ئه م باسه، ده کاری په یوه ندیه کانی نیوان به رزنجه ییه کان و تاله بانیه کان له شاری که رکوک بکریته به لگه یه ک بۆ سه لماندی ئه م فاکنه. ئه م دوو لایه نه پیشتر په یوه ندیه کی گرژ و ناحه زانه یان له نیواندا هه بوو^(٣٤٦)، به لام به

(٣٤٥) ستیفن همسلی لونکریک وفرانک ستوکس، العراق منذ فجر التاريخ حتى ثورة تموز ١٩٥٨، ترجمة: مصطفى نعمان احمد، مؤسسة مصر مرتضى للكتاب العراقي، بغداد، ٢٠٠٨، ص ١٩٥.

(٣٤٦) د. ک. و. ع، الوحدة الوثائقية، دائرة ضابط الخدمات الخاصة- کركوك، رقم الوثيقة: اکس/ام ٤٥٨٣، سري، استخبارات هيئة أركان الجو القيادة الجوية بغداد، تقرير استخبارات للفترة المنتهية في (٣١/آذار/١٩٢٥). (نسخة مصورة و مترجمة عن الارشيف

داهاتنی سه‌رده‌می پاشایه‌تی و گۆرانه‌سیاسی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی ناوچه‌که، په‌یوه‌ندییه‌کانی ئه‌مانیش پی‌ی نایه قو‌ناغی‌کی جدیدیره‌وه.

"سه‌ید ئه‌حمه‌دی خانه‌قا"^(۳۴۷) (۱۸۶۸-۱۹۵۲)، که خاوه‌نی زه‌وییه‌کی به‌ریلاو بوو له ناوچه‌کانی که رکوک و ده‌وروبه‌ری و هۆزه‌که‌ی، له مملانی‌ی ده‌سه‌لات و ناوچه‌ی نفوزدا بوو به‌رانبه‌ر به‌تاله‌بانیه‌کان، ناوبراو له سه‌ره‌تای سالانی دامه‌زرانی ده‌وله‌تی عی‌راق پازی بوو چه‌ند گوندی‌کی ژیر ده‌ستی به‌تاله‌بانیه‌کان، ناحه‌زه‌کانی بنه‌ماله‌که‌ی، بفرۆشی‌ت و مافی نه‌وه و قسه‌ی خزمه‌نزیکه‌کانیش فه‌رامۆش بکات^(۳۴۸)، له کاتی‌کدا ئه‌مه‌له سه‌رده‌می حوکمرانی‌ی عوسمانیدا کاریک بوو له خانه‌ی مه‌حالدا.

الوطني البريطاني؛ ليورا لوكيتز، العراق والبحث عن الهوية الوطنية، (ترجمة: دلشاد ميران)، دار اراس للطباعة والنشر، أربيل، ۲۰۰۴، ص ۶۲.

(۳۴۷) سه‌ید ئه‌حمه‌دی خانه‌قا: پیاویکی ژیر و تیگه‌یشتوو و ده‌ستپۆیشتوو بووه له ساداتی به‌رنجه‌ییه‌کانه. له سه‌رده‌میکی دواتردا، چه‌ند جاریک له‌سه‌ره‌لوئیس‌ت و چالاکیه‌یه سه‌ربه‌ده‌وه‌ه‌وه‌کانی دووچاری گیران و دوورخستنه‌وه بووه. میر بصري، اعلام الكرد، ریاض الیس للکتب و النشر، لندن، ۱۹۹۱، ص ۱۳۷.

(۳۴۸) بۆ درێژه‌ی به‌سه‌ره‌هاته‌که بره‌وانه: شیخ په‌ئووف خانه‌قا، یادگاری خانه‌قا ه (یادداشت و شیعر)، (کۆکردنه‌وه و داریشتن: که‌مال ره‌ئوف محمد)، له بلاوکراوه‌کانی بنکه‌ی ئه‌ده‌بی و رووناکبیری گه‌لاویژ، سلیمانی، ۲۰۰۰، ل ۶۲-۶۶.

له لایه‌کی دیکه، دینامیکی کۆمه‌لایه‌تی (الحراك الاجتماعي) له چینوتویژیکه‌وه بۆ یه‌کیکی دیکه‌ی به‌رزتر هه‌رچه‌نده له زۆر شویندا ئه‌سته‌مه و تا پاده‌یه‌کی زۆر جی‌گیره، که‌چی له سه‌رده‌می ئینتیدابی به‌ریتانی بۆ هه‌ندیک که‌سانی پشتنه‌ستوو به‌ ده‌سه‌لاتی ئینتیداب له شاری که‌رکوک کارێکی سانا بووه، ئه‌وه‌ش پاشکاوانه له دووتوی پاپۆرته هه‌والگرییه‌کانی به‌ریتانییه‌کان ئاماژه‌ی پێ دراوه.

به‌گوێهره‌ی یه‌کیکی له پاپۆرته‌کانی وه‌زاره‌تی فرۆکه‌وانی به‌ریتانی، به‌ میژووی (٢٢ی ئه‌یلوولی ١٩٢٧) دا هاتووه: "کۆمه‌له‌ که‌سیک دوای ئه‌وه‌ی هه‌ژارونه‌دار بوونه و له ماوه‌یه‌کی که‌مدا بوونه‌ته ساماندارێکی گه‌وره و ته‌ماشاکاران به‌رانبه‌ر به‌ کۆشک و ته‌لار و باغ و باغاتیان ئه‌بله‌ق ده‌بن." پاپۆرتنووسه‌که له‌م پوه‌وه موه‌سه‌پیفی پیشووی که‌رکوک "مه‌جید یاقووب‌یزاده" (١٨٨٣-١٩٦٢)ی کردووه به‌ نمونه و ده‌رباره‌ی شیوازی گۆرانی باری ئابووری و پێگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی، زانیاری تۆمار کردووه^(٣٤٩).

تا سه‌ربه‌خۆبوونی عێراق و کۆتاییه‌تانی سه‌رده‌می ئینتیداب (٣ی تشرینی یه‌که‌می ١٩٣٢)، گۆرانیکی زۆر به‌سه‌ر کۆمه‌لگه‌ی شاریدا نه‌هاتبوو. له کۆتاییه‌کانی رۆژگاری پاشایه‌تی کۆمه‌لگه‌ی عێراقی، له چوارچێوه‌یه‌کی گشتیدا، له ئاکامی گه‌رانه‌وه‌ی داها‌تی گه‌وره‌ی پیتروۆل بۆ ده‌وله‌تی

(٣٤٩) عبدالفتاح علي البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحررية (دراسات ووثائق)، دار سبريز للطباعة والنشر، دهوك، ٢٠٠٤، ص ٥٩-٦٠.

عيراقى، پوو له گۆرپان و پەرەسەندن بوو، بەلام ئەو گۆرپانە كەوتە دواى داكەوتنى پزىمى كۆمارى.

دەتوانریت لەسەر بنەما كۆمەلايەتییەكانى سەردەمى پاشايەتى (۱۹۲۱- ۱۹۵۸)، دانیشتوانى شارى كەركوك بۆ سەر چوار چین و كۆمەلى جيا دا بەش بكریت:

۱- چینی سەروو (زەنگینەكان)

ئەمانە ئەو كەس و بنەمالانە بوون كە بە گەرە مولكدارى زەوى و گەرە بازركان و گەرە كەسايەتیی ئايینی و سەرمايەدار ناسراو بوون، دیوەخان و كۆشك و تەلار و خانەقا و تەكیە گەرەكانیان هەمیشە ئاوەدان و جمەى هاتووە. شوینی نیشتە جیپوونی بەشیک لەمانە، سەرەتا سەر قەلا بوو و دواتریش لە ئاكامى گەشە و گەرەبوون و پيشكەوتنى مەدەنیەتەكان بەرەو بەشى قۆریە گواستووینانەتەو، لە گەرەكەكانى: (سارى كەهیە، بەگلەر و شاترلو) دەستیان بە ژيانى نوئى كردوو، بالەخانەى گەرە گەرەیان دروست كردوو. وەك زۆریەى شارەكانى دیکەى عیراقیش، زۆرینەى چینی سەرووى كۆمەلگەى كەركوكى لەو پۆزگارەدا بریتی بوونە لە خاوەن مولكە گەرەكان، ئەوانەى لە پۆزگارى عوسمانى مافى خاوەنداریتتى زەوییه بەرفراوانەكانیان چنگ كەوتبوو، لە

سه‌رده‌می داگیرکاری و ئینتیداب و سه‌ربه‌خۆییشدا ده‌سه‌لاتیان له‌ پێگه‌ی
قانونه‌وه‌ پشتنه‌ستوو‌ر کرابوو^(٣٥٠).

ده‌شی سه‌رۆک خێله‌کان و زه‌نگینه‌کانی شاری که‌رکوک له‌ سه‌رده‌می
پاشایه‌تی له‌ چه‌ند پوویه‌که‌وه‌ پۆلێن بکریڤن:

له‌ پایه‌ و پله‌ی یه‌که‌مدا ئه‌وانه‌ ده‌هاتن که‌ سه‌رۆکایه‌تیکردنه‌که‌یان
مانایه‌کی ئایینی-پێبازگه‌ری و تایفه‌گه‌رییان هه‌بوو، ئه‌مه‌ش ته‌نها له‌نیۆ
پێکهاته‌ کوردیه‌که‌ی شاره‌که‌ به‌رچاو ده‌که‌وی‌ت، هه‌ر یه‌که‌ له‌ رابه‌رانی
ته‌ریقه‌تی قادری و نه‌قشبه‌ندی و کۆمه‌لی کاکه‌یی له‌ نمونه‌ی ئه‌م چه‌شنه
بوون، وه‌ک: (شیخه‌کانی تاله‌بانی و سه‌ید ئه‌حمه‌دی خانه‌قا و سه‌ید
رۆسته‌م سه‌ید محمه‌دی کاکه‌یی و سه‌یده‌کانی جه‌باری)^(٣٥١). ئه‌مانه
سه‌رباری ئه‌وه‌ی خاوه‌ن نفووزی ئایینی کاریگه‌ر و گه‌وره‌ مولکداری
شاره‌که‌ بوون، ده‌سه‌لاتیکی به‌رچاویشیان به‌سه‌ر چه‌ند هۆزیک
دیاریکراوی لیواکه‌وه‌ هه‌بوو^(٣٥٢). هه‌رچی ئه‌و سه‌رۆک خێلانه‌ی ته‌نها به
هۆی پایه‌ خێله‌کییه‌که‌یان و مولکداریتی زه‌وییه‌ به‌رفراوانه
کشتوکالییه‌کان، ده‌سه‌لاتدار بوون و پێزی تایبه‌تیان لی‌ ده‌گیرا، بریتی
بوون له‌: (به‌گه‌کانی زه‌نگنه‌ و داووده‌ و جاف).

(٣٥٠) عماد احمد الجواهری، تأریخ مشكله الأراضی فی العراق، ص ١١٨-١١٩ و ١٣٦.

(٣٥١) جه‌باریه‌کان خاوه‌ن ته‌کیه‌یه‌کی به‌ناوبانگ بوون له‌سه‌ر قه‌لای که‌رکوک.

(٣٥٢) بگه‌رپۆه‌ بۆ ته‌وه‌ری دووه‌می به‌شی یه‌که‌می لی‌کۆلینه‌وه‌که‌.

له پایه‌ی دووه‌مدا، سه‌رۆک خیلّه‌کانی که‌رکوک و مولکداره‌کانی به
پیوه‌ریکی دیکه پۆلین ده‌کرین، ئه‌ویش بریتیه‌ی له چه‌شنی خاوه‌نداریتیی
زه‌وییه‌کان.

پایه‌ی سییه‌میش گوزارشته له قه‌باره‌ی خاوه‌نداریتیی زه‌وییه
کشتوکالییه‌کان.

به‌م پیودانه‌ش گه‌وره‌ترین مولکداری شاره‌که بریتی بوون له: "سه‌ید
رۆسته‌می کاکه‌یی و تاله‌بانییه‌کان و بابانه‌کان و سه‌ید ئه‌حمه‌دی
خانه‌قا)، به‌و چه‌شنه‌ی له خشته‌ی ژماره (۱۴) دا هاتوه.

خشته ی ژماره (١٤)

گه وره بنه ماله مولکداره کانی شاری که رکوک سالی (١٩٥٨) (٣٥٣).

پانتایی مولکداریتی زه و بیه کان به دۆنم	خیل	چینوتویژ، پیشه	بنه ماله
١٩١٠٣٩	...	ساداتی کۆمه لی ئایینی کاکه بی	سه ید رۆسته می کاکه بی
١٣٧١٦٣	تاله بانی، نزیکایه تی له گه ل زه ننگه	شیخانی ته ریه تی قادی، نوینه ران	تاله بانیه کان
٨١٣٥٣	...	نوینه ران	بابانه کان
٤٢٣٥١	به رزنجه	شیخی ته ریه تی نه قشبه ندی، نوینه ران	سه ید ئه حمه دی خانه قا
٤٥١٩٠٦	تیکرای خاوه ندریتی زه و بیه کشتوکالییه کانیان به دۆنم		

(٣٥٣) حنا بطاطو، العراق، الكتاب الأول، (الطبقات الاجتماعية والحركات الثورية من العهد العثماني حتى قيام الجمهورية)، (ترجمة: عفيف الرزّان)، مؤسسة الابحاث العربية، بيروت، ١٩٩٢، ص ٨١-٨٦.

مولکه‌کانی هه‌ر یه‌ك له‌و گه‌وره‌ مولكدارانه‌ كه‌وتیوننه‌ ده‌ره‌وه‌ی شار و به‌م جۆره‌ بوو: "سه‌ید پۆسته‌می كاكه‌یی" له‌ قه‌زای دووز، تاله‌بانییه‌كان له‌ قه‌زای كفری و شوینی دیکه، بابانه‌كان له‌ قه‌زای كفری، "سه‌ید ئەحمه‌دی خانه‌قا" له‌ قه‌زای ناوه‌ندیی که‌رکوک (مه‌لحه‌ و شوینی دیکه) (٣٥٤).

سه‌رباری ئەو مولكداره‌ گه‌ورانه‌ی باس کران، له‌ شاری که‌رکوک مولكدار و ده‌وله‌مه‌ندی دیکه‌ش هه‌بوو، به‌لام له‌ پووی خاوه‌نداریتی زه‌وییه‌ کشتوکالییه‌كانه‌وه‌ نه‌ده‌گه‌یشتنه‌ ئەوانه‌ی له‌ پێشه‌وه‌ ئاماژه‌یان پێ درا، وه‌ك: "حوسین به‌گی نه‌وتچی"، "حاجی حوسینی ئاوچی"، "عه‌بدولپه‌رهمان ناجی" (٣٥٥). هه‌روه‌ها که‌مايه‌تیه‌ ئایینییه‌کانیش

(٣٥٤) زانیارییه‌که‌ له‌ کۆمه‌لیک سه‌رچاوه‌وه‌ هه‌لێنجراوه‌، له‌وانه‌: دیمانه‌یه‌ك له‌گه‌ڵ شیخ محمه‌د عه‌لی عوبید خانه‌قا، به‌ میژووی (٢٨ی مایسی ٢٠٠٥)، که‌رکوک. ناوبراو سالی (١٩٥٥) له‌ که‌رکوک له‌دایک بووه‌، ئیستا سه‌روکاری خانه‌قا و به‌شیکی ژۆری زه‌یوزاری بنه‌ماله‌ی خانه‌قا سه‌رپه‌رشتی ده‌کات؛ دیمانه‌یه‌ك له‌گه‌ڵ موکه‌په‌م تاله‌بانی (دکتۆر)، به‌ میژووی (٢٨ی شوباتی ٢٠٠٥)، سلێمانی. ناوبراو سالی ١٩٢٣ له‌ شاری که‌رکوک له‌دایک بووه‌، ئەندامیکی چالاکی پارتی هیوا و پارتی کۆمونیستی عێراقی بووه‌، سالی (١٩٦٤) کۆلیژی مافی له‌ به‌غداد ته‌واو کردووه‌، له‌ سالی (١٩٧٣) دوکتۆرای له‌ بواری زانسته‌ ئابوورییه‌كان وه‌رگرتووه‌.

(٣٥٥) د. ک. و. ع. الوحدۃ الوثائقية، دائرة ضابط الخدمات الخاصة، کرکوک، رقم الوثيقة: اکس/ام/٤٥٨٣، (آر ٧٢) سري، استخبارات هئية أركان الجو القيادة الجوية بغداد، (٢٤/آذار/١٩٢٥). (نسخة مصورة ومترجمة عن الارشيف الوطني البريطاني)؛ ارشد

مولکداری گه‌وره‌یان تیدا هه‌لکه‌وتبوو، که به کاری بازگانیکردنه‌وه خه‌ریک بوون. له‌نیۆ ئه‌وانه ناوه‌کانی: "میناس غه‌ریب"، "قوسته‌نتین فه‌توحی"، "تۆما هیندی" (۳۵۶) و "نیعمه‌تولا هیندی" له‌م ڕوه‌وه شۆره‌تیا ن زۆره.

ده‌رباره‌ی ئه‌م چینه، توێژه‌ری گورجی "ئه‌لبی‌رت م. مینتیشاشقیلی" نووسیویه‌تی: "زۆر له‌ خاوه‌ن مولکه‌ گه‌وره‌کان له‌ شاردا ئه‌ژیان، سه‌رچاوه‌ی بنه‌په‌تی داها‌تیا ن ئه‌وه‌ ده‌غلو‌دانه‌ بوو که له‌ سه‌رده‌می جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی‌شدا گه‌لیکی پێ ده‌وله‌م‌ند بوو... ئه‌وه‌ خاوه‌ن مولکه‌نه‌ی له‌ شار ئه‌ژیان، هه‌زیان به‌ پزلی‌گرتن ئه‌کرد و ناوی ئه‌فه‌ندیان (۳۵۷) له‌ خۆیا ن ئه‌نا (۳۵۸)."

الهمزى، حقيقة الوجود التركمانى فى العراق، الطبعة الثانية، دار العربية للموسوعات، بيروت، ۲۰۰۵، ص ۶۷-۷۸.

(له‌ وه‌رگێرانه کوردییه‌که‌دا، ل ۲۲۴). (356) C.J. Edmonds, Op.cit, P.266.

(۳۵۷) نازناوی "ئه‌فه‌ندی" به‌ واته‌ی به‌رێز (Esquire)، که له‌ سه‌رچاوه‌کان به‌ وشه‌یه‌کی تورکی دانراوه، له‌ بنه‌چه‌دا یۆنانییه‌ و عوسمانییه‌کان بۆ شه‌ره‌فمه‌ندی و گه‌وره‌دانا ن به‌کاریا ن ده‌هێنا. تا ساڵی (۱۹۲۵) به‌کاره‌ینا ن باو بوو، به‌لام له‌ سه‌رده‌می وه‌زاره‌تی یه‌که‌می (یاسین هاشمی) به‌ قانوون ئه‌م نازناوه‌ و نازناوه‌ بیانییه‌کانی دیکه‌ قه‌ده‌غه‌ کرا. نجده فتحي صفوة، خواطر واحاديث في التاريخ، مطبعة اشبيلية، بغداد، ۱۹۸۳، ص ۳۶-۳۷؛ منتشاشقلى، العراق، ص ۸۰.

(۳۵۸). ا. م. مینتیشاشقیلی، کورد، ل ۳۲.

چاکترین دهستکه وتی سیاسی ئەم چینه له پۆژگاری پاشایه تیدا، هه لێژاردنی به رده وامیان بوو وه که ئەندام له ئەنجومه نی نوینه رانی عێراق. خشته ی ژماره (١٥)، له م پوووه ئه رکی پوونکردنه وه ی پیکهاته ی کۆمه لایه تیی نوینه رانی که رکوک له ئەنجومه نی نوینه رانی عێراقی گرتوووه ته خو.

خشته ی ژماره (١٥)

پیکهاته ی کۆمه لایه تیی نوینه رانی که رکوک له ئەنجومه نی نوینه رانی عێراقی (١٩٢٥-١٩٥٨)^(٣٥٩).

تویژ و چین، پیشه	ژ. نوینه ر	پێژه ی سه دی
سه رۆکخیل	١١	٪٢٣,٩
مه لاک و بازرگان	١٠	٪٢١,٧
کادری ئیداری	٧	٪١٥,٢
ئه فسه ری سوپا	٤	٪٨,٦
پاریزه ر	٤	٪٨,٦
زانایانی ئایینی	٢	٪٤,٣
مه سیحی	٢	٪٤,٣
وه زیر	٢	٪٤,٣
مامۆستا	١	٪٢,١
ئه ندازیار	١	٪٢,١

(٣٥٩) نبیل عکید محمود المظفری، دور نواب کرکوک فی مجلس النواب العراقي خلال العهد الملكي (١٩٢٥-١٩٥٨). دراسة تاريخية لدورهم الوطني، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الآداب بجامعة الموصل، ٢٠٠٠، ص ٥٠.

پزىشك	۱	%۲,۱
فەرمانبەر	۱	%۲,۱
تېخىكا	۴۶	%۱۰۰

ھەندىك لە نوپنەرانى كەركوك مافى ئەندامىتتايان بە ھۆى پىشتنەستوورىيان بە پاىەى بنەمالەيى بەدەست ھىناوہ و بە درىژايى ھەر شانزە خولەكەى ئەنجومەنى نوپنەران ئەندام بوونە، وەك ئەندامانى بنەمالەى نەوتچى و قىردارەكان^(۳۶). لەمەوہ پوون دەبىتەوہ سترۆكتۆرى كۆمەلەيەتى پۆلى كارىگەرى بىنيوہ بۆ بوونە ئەندام لە ئەنجومەنى نوپنەرانى عىراق.

ب- چىنى ناوہ پاست

مولكدارە بچووكەكانى زەوى و بازرگانەكانى بازارپ و فەرمانبەرانى مىرى و ئەفسەرە بچووكەكانى سوپا و پىاوانى ئايىنى و ئەوانەى لە بوارى "مەعارىف" (پەرورەدە و فىركردن) كاريان دەكرد لەگەلّ خاوەن قەلەمەكان، دەكەونە خانەى ئەم چىنەوہ. ئەم چىنە لە پووى پلەى كۆمەلەيەتتەيەوہ، چ بە ژمارە چ بە سامان، بە دووہم بەشى دانىشتووان دەژمىردرىن. سەرەتاكانى دەرکەوتنى دەگەرپتەوہ بۆ كۆتايىەكانى پوژگارى حوكمپرانى عوسمانى، بەلام تا سالانى جەنگى دووہمى جىھانى بە شىوہيەكى تەمومژاوى مايەوہ. لە ئاكامى گەشە و نەشونماكردنى

(۳۶) بېروانە: دلشاد مەحمود عەبدوپرەھمان، سەرچاوەى پىشوو، پاشكۆى ژمارە (۴).

ژیرخانی ئابووری عیراق له سه ره تای په نجاکانی سه دهی پابردوو، ئەم چینه ش له و سوورهدا بووژانه وهی به خۆوه بینی. دیارترین توێژهکانی ئەم چینه، بریتی بوون له: "توێژی ئینتلیگنیسیا" و "توێژی بۆرجوازیی بازرگانی"، یان بچوک^(۳۶۱).

له چوارچۆیه کی گشتیدا، له ئەنجامی به رفرانوبونی چالاکیه پیشه سازی و بازرگانییه کاندای، له ماوهی سییه کان و چلهکانی سه دهی بیسته م، هیزی کۆمه لایه تیی نوێ هاته ئارا، ئەویش بۆرجوازیه تیی بازرگانی نیوخۆیی بوو، ئەمانه به توندی وابه ستهی سه رمایه ی بیانی و مولکدارهکانی زهوی بوون^(۳۶۲).

وهک باس کرا شاری که رکوک مه لبه ندیکی بازرگانیی گرنگ بوو، بۆیه بۆرجوازییهکانی شار خاوهن ده سه لات و نفوزیکی زۆر بوون له م بواره دا. نوینه ری ئەم توێژه ش، له بنه رهدا، بریتی بوون له کلدان و جووهکانی شار^(۳۶۳). ئەم توێژه، به بی جووهکان، له په نجاکاندا پۆل و پیگه یان

(۳۶۱) ده رباره یان پروانه: ستار نوری العبودی، المجتمع العراقي في سنوات الانتداب البريطاني، مؤسسة دار الكتاب الاسلامي، بغداد، ۲۰۰۷، ص ۱۴۵-۱۵۱.

(۳۶۲) بیرش بیربوجلو، اضطراب في الشرق الاوسط (الامبريالية والحرب وعدم الاستقرار السياسي)، ترجمة: فخري لبيب، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ۲۰۰۲، ص ۸۹.

(363) C.J. Edmonds, Op.cit, PP.266-267. □

روونتر دەرکهوت و بوونه خاوهن قورساییه کی گونجاو، بۆیه له ههولئ
ئوهدا بوون خویان له چوارچیوهی ریکخستنئیکی تایبته ریک بخهن، که
به هویه وه داکۆکی له مافی ئه نامه کانی بکات. ئه وه بو له کۆتاییه کانی
رۆژگاری پاشایه تیدا (۱۹۵۷)، بۆرجوازیه کان توانییان "ژووری بازرگانی"
له شاری که رکوک دابمه زینن^(۳۶۴).

له لایه کی دیکه له گه ل جیگه ر بوونی داموده زگا کانی ده ولت و
به ره وپیشچوونی باری ئابووری دانیشتوان، له نیو کۆمه لگه ی
که رکوکیشدا ورده هه ل له به رده م تاکه کانی کۆمه ل فراهه م ده بوو
بۆ ته واوکردنی خویندن، بۆیه توئیژی قه له مبه ده ستیش، چ ده رچووانی
قوتابخانه کان چ پیگه یشتووانی مه درسه ئایینییه کان، به تپه رینی کات

(له وه رگێرانه کوردیه که دا، ل ۳۲۴)؛ منتشاشغلی، العراق، ص ۹۰. پئیسته سه رنج بۆ
لای ئه وه رابکیشریت، که هه موو کلدان و جووه کان سه ر به م توئیژه نه بوون. ته نانه ت
ئامازه ی میژووی زۆر هه یه ده رباره ی خراپی بارودۆخی جووه کان. بپوانه: جمیل موسی
النجار، التعليم في العراق في العهد العثماني الاخير (۱۸۶۹-۱۹۱۸)، دار الشؤون الثقافية
العامه، بغداد، ۲۰۰۲، ص ۲۹۴.

(۳۶۴) محمد سلمان حسن، التطور الاقتصادي في العراق (التجارة الخارجية والتطور
الاقتصادي ۱۸۶۴-۱۹۵۸)، الجزء الأول، بيروت، ۱۹۶۵، ص ۴۶۳. بۆ زانیاری زیاتر
ده رباره ی میژووی ژووری بازرگانی و توئیژی بۆرجوازیی بازرگانیی که رکوک، بپوانه:
صلاح عربی وعباس العربی، غرفة تجارة كركوك (۱۹۵۷-۱۹۶۹) دراسة تاريخية
اقتصادية، ميزوبوتاميا (مجلة)، القسم الاول، العدد (۱۵)، ۲۰۰۸، ص ۷۳-۸۱.

له نشونماکردندا بوو. به لگه ی ئەمه به پوونی له داتا و سه رزمییه فهرمیه کانی سالانی (۱۹۴۷) و (۱۹۵۷) به پوونی درکی پی ده کریت^(۳۶۵). سه باره ت به ئاسته کانی گوزه رانی چینی ناوه پراستی کۆمه لگاوه، له ئاستیکی مامناوه نندا بوو تا په نجاکانی سه ده ی بیسته م، به لام له وه به دوا ئاستی گوزه رانیان به هوی ئەو گه شه و گه وره بوونه ی داها تى عیراق له سه رچاوه ی هه نارده کردنی نه وته وه، بئه ماله و خیزانه کانیش له توانیاندا هه بوو ئەو ئاسته نزمه کۆنه ی خویان ببه زینن و سه رووتر هه لکشین. بویه ئەم باره شایه تحالیکی هینا وه ته ئەو باوه پره ی بنووسی ت: "ژیانی چینی ناوه پراست وه ک چینی سه رووی لی هات، دیارده که له که لوپه لی ناوما ل.. کاروباری ته ندروستی و پۆشاکیان ده رکه وت"^(۳۶۶).

ج- چینی خواروو (هه ژاره کان)

مه به ست له "چینی خواروو" لی ره، ئەو تو یژانه ن که له خواره وه ی په یژه ی کۆمه لایه تی و ئابوورین له کۆمه لگه دا. واته ئەم چینه تاییه ته به وه کو و تاکانه ی سه رچاوه ی داها تیان نزمه، وه ک ده ستگیره کانی بازا ر و پیشه گه ره بچوو که کان و کریکار و جووتیار و دوکاندار و ئەوانه ی سه رچاوه یه کی داها ت شک نابهن. ئەم چینه له زۆربه ی شوین و کاتدا زۆرینه ی کۆمه لگه

(۳۶۵) بۆ درێژه ی ئەم باسه، برهانه ته وه ری یه که می به شی سییه م له م لیکۆلینه وه یه دا.

(في نسخة المترجمة الى العربية: ج ۲، ص ۶۲۱). (366) S.H. Longrigg, Iraq, P.386.

پیک دههینن، به گوزارشتی دیکه "ره شوکیی خه لک" یان پی دهوتریت. میژووی ئەم چینه دێرینه.

له پۆژگاری حوکمرانیی عوسمانیدا، چینی هه ژاره کان به شیکی گه وره ی کۆمه لگه یان پیک دههینا. ئەم چینه، به تایبته پیشه گه ره کان، له کۆتاییه کانی سه ده ی نۆزده هه مه وه له ژیر باریکی قورسدا بوون. به ستنه وه ی بازاره جیهانییه کان به بازاره ناوخۆیه کانه وه، کاریگه ری گه وره ی له سه ر باری گوزه رانی ئەم چینه هه بوو، به وه ی کالاً و شتومه که بازرگانیه کانی ئەورووی له به رانبه ر به ره مه ناوخۆیه کان به رده وام خواستی له هه لکشاندا بوو^(٣٦٧)، ئەمه ش پالپه ستوی زۆری له سه ر پیشه گه ری و کاری دهستی نیوخۆیی دروست کردبوو^(٣٦٨). بی هۆ نه بووه له ناوه راستی بیسته کانی سه ده ی بیسته م، دیارده ی سوالکردن و کاری دهستگێری و بۆیه چیه کان و سۆزانییه کان و.. هتد به شه قامه کاندایا بوونه ته وه^(٣٦٩).

(٣٦٧) کمال مظهر احمد، الأطار الزمني لتأريخ العراق الحديث والمعاصر، الحكمة (مجلة)، العدد (٥)، بغداد، تشرين الثاني - كانون الأول ١٩٩٨، ص ٢٨.

(٣٦٨) بۆ درێژه ی هۆیه کانی ئەو فشارانه ی له سه ر ئەم توێژه بوون بپروانه: هاشم جواد، المصدر السابق، ص ٦٦.

(٣٦٩) بپروانه: العراق، الشحاذون والباعه الغریاء، العراق (جريدة)، العدد (١٩٠٢)، بغداد، (٣١ تموز ١٩٢٦).

سه بارهت به شاری که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا، له ده سته پیکه ئه وه سه رده مه دا چینی خوارووی کۆمه لگه ی که رکوک، تا راده یه که، توانیبووی هاوسه نگی خۆی بپاریزیت به رانه ر به چینه کانی دیکه، به لام له ئاکامی کۆمه لیک هۆ، له وانه: به کارکه وتنی کۆمپانیای نهوت و به ره وییشچوون و گه شه کردنی ئابووری شاری که رکوک، به تاییهت لایه نی پیشه سازی، بووه مایه ی زۆرتربوونی هه لی کار له نیو شاردا^(۳۷۰).

له ئه نجامی هه لکشانی چه وسانه وه ی جووتیاران له لایه ن سه رۆکخیل و شیخ و ئاغا و مولکداره کانی زهوی له لایه که و له لایه کی دیکه شه وه وشکه سالی و که مبوونه وه ی به ره مه کشته کالییه کان، زۆریک له دانیشه توانی لادییه کانی که رکوک به ره و نیو شار کۆچیان کرد^(۳۷۱)، به وه ش پێژه ی چینی خواروو له شاری که رکوکدا به رز بۆوه. به گویره ی سه رزمییه مه زنده کارییه کان، شالای کۆچی دانیشه توانی گوند بۆ نیو

(۳۷۰) بوونی هه لی کار له نیو شاره کاندایه رده وام هۆیه کی کاریگه ر بووه بۆ کۆچی گوندنشینه کان به ره و شار. بروهانه: حامد عبدالحسین السالم، الهجرة من الريف الى الحضر، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة عين شمس، القاهرة، ۱۹۷۲، ص ۵۸.

(۳۷۱) کمال مظهر احمد، الطبقة العاملة العراقية (التكون و بدايات التحرك)، دار الرشيد للنشر، بغداد، ۱۹۸۱، ص ۶۵. بۆ زانیاری زیاتر ده رباره ی هۆیه کانی کۆچی گوندنشینه کان بۆ شار، بروهانه: جعفر الخياط، القرية العراقية (دراسة في احوالها واصلاحها)، مطبعة دار الكشف، بیروت، ۱۹۵۰، ص ۴۶-۴۹.

شاری که رکوک و شاره‌کانی دیکه‌ی کوردستانی عیراق جار دواى جار له به‌هیزبووندا بووه^(۳۷۲).

ته‌وژمی کۆچکردن له لادیوه بو نئو شاری که رکوک، له چله‌کان و په‌نجاکاندا توندتر بوو. به‌پیی زانیاریی سه‌رچاوه‌یه‌کی تایبته، (۳۵) هه‌زار که‌س له‌نئوان سالانی (۱۹۴۷-۱۹۵۷) له لیواى که رکوک هاتوونه‌ته نئو شار^(۳۷۳). له‌و ئاکامه‌دا ژماره‌یه‌کی گه‌وره‌ی ده‌ستی کاری کرێگرته: (حه‌مبال، فرۆشیار، پاسه‌وان، شوفیئر) و.. تا دواى، له‌نئو شاردا گه‌شه‌ی کرد. له‌م پوهوه، سه‌رژمیریه‌کانی سالانی (۱۹۴۷) و (۱۹۵۷) زانیاریی تا راده‌یه‌ک شیواویان داوه‌ته ده‌ست^(۳۷۴).

(۳۷۲) له‌م باره‌وه بیوانه: محمد سلمان حسن، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۵۶-

(373) Jack S. Mc.crary & Mustafa Saeed, The Social Characteristse of the Population of Iraq, 1968, P.96.

(۳۷۴) له ته‌وه‌ری داهاوو به‌تیروته‌سه‌لی ده‌ریاره‌یان ده‌دویین.

خشته ی ژماره (۱۶)

رپه وتی کۆچ له لادیوه بۆ شاری که رکوک به هه زاره له سالانی

د(۱۹۴۷-۱۹۵۷)دا^(۳۷۵).

سه رزمییری ۱۹۵۷				سه رزمییری ۱۹۴۷			
دایشتوان	له دایکتوانی	کۆچکوردوانی	پژده ی کۆچ	دایشتوان	له دایکتوانی	کۆچکوردوانی	پژده ی کۆچ
۲۸۵	۲۶۳	۲۳	٪۸،۱	۲۸۹	۳۷۷	۱۳	٪۳،۰

شیاوی باسه ده رهاویشته ی به رزبونه وه ی رپژده ی چینی خواروو به رانبه ر به چینه کانی دیکه ی کۆمه لگه ی که رکوک، بریتی بوو له به گورتر داکه وتنی دیارده یه کی کۆمه لایه تی، به تایبه ت له نیوه نده کۆمه لایه تی و ئابووری و پۆشنییرییه کانی شاره که، ئه ویش ململانیی چینه یه تی (الصراع الطبقي) بوو^(۳۷۶).

له دوی به کارکه وتنی کۆمپانیای نهوت، له سه ره تای سییه کان به دواوه، چینی کریکاری به شیوه یه کی لاواز له نیوه نه ناوی کۆمه لگه ی که رکوک چه که ره ی کرد. هه رچه نده پیشتر ئه م چینه له شاری که رکوکدا بوونی

(۳۷۵) محمد سلمان حسن، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۷۵.

(۳۷۶) پروانه ته وه ری سییه می ئه م به شه.

هه بوو، به لام زۆر کز و بێده رته تان بوو. شاری که رکوک له دوای کۆتاییهاتنی جهنگی یه که می جیهانی، پیشه سازی له شیوهی مانیفاکتۆر (ورشه) به خۆوه گرت، که له هر یه کێک له وانه (١-٥) کریکار کاریان تیدا ده کرد^(٣٧٧).

سه ره لانی پیشه سازی نهوت، وه ک چۆن له لایه نی پیشه سازیه وه ره خسانی هه لیکی له بار بوو بۆ پیشخستنی عێراق^(٣٧٨)، به هه مان ئاست هه لیکی له بار و زیڕینیش بوو بۆ خستنه سه ریپی که رکوک له و لایه نه وه، ئەمه ش له ریگه ی به کارهینانی کارگه رانی ناوچه که له بواری پیشه سازی نهوت و مه شقیکردنیا نندا. ژماره ی کریکارانی کۆمپانیای نهوت سالی (١٩٣٠)، ته نیا (٢٤٠٠) کریکار بوو^(٣٧٩)، که چی به تپه رینی ماوه یه کی کورت ژماره یان هه لکشانیکی گه وره ی به خۆوه بینێ.

به گویره ی پیره ی فه رمی عێراق بۆ سالی (١٩٣٦)، ژماره ی ئەو کریکارانه ی ته نیا سالی (١٩٣٣)، له چوارچیوه ی کۆمپانیای نهوتی عێراق کاریان کردوه، بریتی بووه له (٦٠٥٩) کریکار، که (٥٦٢٢)

(٣٧٧) العراق (جريدة)، العدد (٦٢٣)، بغداد، (٢٨ تموز ١٩٢٢).

(٣٧٨) تقرير وزير المالية عن الميزانية (١٩٥٣-١٩٥٤)، التجارة (مجلة)، العدد (٣)، بغداد، آذار ١٩٥٣، ص ٢٨.

(٣٧٩) سعاد خيري، من تاريخ الحركة الثورية المعاصرة في العراق، الجزء الاول (١٩٢٠-١٩٥٨)، دون مكان و سنة الطبع، ص ٤٨.

کریکاریان هه لگری ره گه زنامه ی عیراقی بوونه^(۳۸۰). ئه وه ش
وه رچه رخانیکیی چلۆنایه تیی له میژووی چینی کریکاری له ناوچه که دا
پیک ده هینیت.

هه رچه نده له گه ل ده ستپیکردنی ره وتی پیشه سازی نوئی نه وت، چینی
پرۆلیتاری ورده ورده و سالل دوا ی سالل له گه شه کردن و به هیزبووندا
بوون، که چی تاوه کوو دوا ی جهنگی دووه می جیهانی نه یانتوانی ده زگا و
رپکخستنیکیی تایبه تیان هه بیته پاریزگاری له مافه کانیا ن بکات. پاش
پووداوه خویناوییه که ی "گاورباغی" (حوزه یران و ته ممووزی ۱۹۴۶)،
توانیا ن پیزه کانیا ن له شیوه ی رپکخستن سهندیکایی پیک بخن^(۳۸۱).

– بنه ماله ناوداره کان

له زۆربه ی شاره کانی کوردستان و عیراقدا کۆمه لیک بنه ماله و خیزانی
دیار هه بوون، که پیگه ی کۆمه لایه تیا ن له ناوبانگی بنه ماله و که سایه تیه
ئایینی و میژووییه کان به ده ست هینابوو، یان به هوی گه وره مولکه کانی
زهوی و سامانه کانیا ن، یان له ریگه ی بازرگانیه وه توانیبوو یان پیگه ی

(۳۸۰) دنکور الیاهو و درویش محمود فه می، دلیل العراق الرسمي لسنة (۱۹۳۶)، مطبعة
دنکور، بغداد، ۱۹۳۷، ص ۷۲۲.

(۳۸۱) رزاق ابراهیم حسن، تاریخ الطبقة العاملة في العراق بين الاضرابات و بناء التنظيم
النقابي (۱۹۱۸-۱۹۶۸)، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بیروت، ۱۹۷۶، ص ۷۸.

کۆمه‌لایه‌تی بۆ خۆیان مسۆگه‌ر بکه‌ن^(٣٨٢). له‌م بواره‌دا و له‌نیۆ کۆمه‌لگه‌ی که‌رکوک و له‌ سه‌رده‌می پاشایه‌تیدا، کۆمه‌لێک بئه‌ماله‌ی ئه‌ریستۆکراتی ناودار هه‌بوون، که‌ تاوه‌کوو ئیستاش زۆریان به‌ ناو هه‌ر ماون.

له‌ وردبوونه‌وه‌ی میژووی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری که‌رکوک، ئه‌م بئه‌ماله‌ ناوداران هه‌ک کۆله‌گه‌ی شار و نوینه‌ری سه‌ره‌کی دانیشتوان خۆیان ده‌ناسین. له‌ دیارترینیان، بئه‌ماله‌ ئه‌ریستۆکرات و بازرگانه‌کانی که‌رکوک: (نه‌وتچی، قیردار، ئاوچی، یاقووبی) و له‌ بئه‌ماله‌ ئایینییه‌کانیش: (تاله‌بانی، خانه‌قا، خادم سوچجاده) بوون. سه‌رباری ئه‌م بئه‌مالانه، بئه‌ماله‌ی دیکه‌ش هه‌بوون، به‌لام له‌ په‌یه‌کی نزمتردا، وه‌ک: (ساری که‌هیه، جه‌باری، به‌رنجی، ئه‌رسه‌لان، گدگ، شوانی، که‌مالی، سیلاو، قازی، موفتی، سه‌له‌یی، نه‌یمی) و.. زۆری دیکه‌.

١- نه‌وتچی

بئه‌چه‌ی بئه‌ماله‌ی نه‌وتچییه‌کان له‌نیۆ میژوونووس و توێژه‌ران جیی بگره‌وبه‌رده‌یه‌کی زۆره‌، میژوونووس و نووسه‌ره‌ کورده‌کان پێداگری ده‌که‌ن له‌سه‌ر کوردبوونی ره‌چه‌له‌کی نه‌وتچییه‌کان، گوايه‌ ئه‌وان سه‌ر به‌ هۆزی زه‌نگنه‌ن و له‌به‌ر به‌رژه‌وه‌ندی ئابووری (جیاوگی ده‌ره‌ینانی

(٣٨٢) بۆ زانیاری زیاتر، بپوانه‌: خلیل علی مراد، الاحوال الاجتماعیة فی العراق، ص

نهوت له چاله نهوتیه کانی بابه گورگور، له سهرده می حوکمرانی عوسمانی خویان کردوو به تورکمان^(۲۸۳)، هه شه پی وایه سه به هۆزی گه وره ی جافن^(۲۸۴)، به لام نهوتچیه کان خویان نکولی له و میژوو ده کهن و به رپه رچی ده ده نه وه به بنه چه ی په سه نی تورکمان بوونیان. هه ر چۆنیک بیّت، بنه مالّه ی نهوتچی بنه مالّه یه کی گه وره و به ناوبانگی شاری که رکوک و ده سه لات و پیگه ی کۆمه لایه تی و سیاسی زۆریان له شاره که دا هه بووه. بنه په تی ناوی بنه مالّه که یان بو پیشه کۆنه که یان ده گه رپه ته وه، که کاری ده ره یانی نهوت و فرۆشتنیان کردوو و ئه و جیاوو گه یان به پی فه رمانیک عوسمانی له سالی (۱۸۸۹) دا وه رگرتوو^(۲۸۵).

له نیو بنه مالّه که گه لیک که سایه تی گه وره هه لکه وتوو: (سالح به گی نهوتچی، نازم به گی نهوتچی، حوسین به گی نهوتچی، پاریزه ئیبراهیم حوسین به گی نهوتچی)^(۲۸۶). به لگه نامه به ریتانییه کان له سالانی

(۲۸۳) الملا جمیل روزیانی، کرکوک فی عهد الاستعمار البريطاني والعهود التالیة، (ترجمة:

انور مندلاوی)، سردم العربي (مجلة)، العدد (۲)، السلیمانیه، خریف ۲۰۰۳، ص ۱۲۵.

(۲۸۴) محمد علی قرداغی، هویه کرکوک الثقافیة، ص ۱۶۵.

(385) S.H. Longrigg, Iraq, Op.cit, P.27. □

(فی نسخه المترجمة الی العربیة: الجزء الاول، ص ۵۵).

(۲۸۶) ده باره یان پروانه: قاسم خلف عاصی الجمیلی، المصدر السابق، ص ۱۴۳؛ ارشد

الهزمی، حقیقه الوجود الترمکمانی، ص ۶۸؛ میر بصری، اعلام الترمکمان، ص ۶۴.

ئینتیداب، به‌رده‌وام زانیاری ده‌باره‌یان تۆمار کردووه^(٣٨٧). له ئاکامی لێسه‌ندنه‌وه‌ی مافی ده‌ره‌ینانی نه‌وت و هۆی دیکه‌ی سیاسی، ئه‌م بنه‌ماله‌یه‌ پێگه‌یان له که‌رکوک به‌ره‌و بچووکبوونه‌وه‌ هه‌نگاوی هه‌لنا.

٢- قیردار

له بنه‌ماله‌ کۆن و ناسراوه‌کانی شاری که‌رکوک. بنه‌چه‌یان ناروونه، له شێوه‌ی بنه‌ماله‌ی نه‌وتچین، هه‌ندیک داکۆکی له‌سه‌ر کوردبوونیان ده‌که‌ن^(٣٨٨)، به‌لام خۆیان ئه‌مه‌ په‌ت ده‌که‌نه‌وه. به‌کاری بازرگانی و مولکدارییه‌وه‌ خه‌ریک بوون. پێگه‌یه‌کی شیاوی کۆمه‌لایه‌تیان له‌نیو شاری که‌رکوکدا هه‌بوو، له‌و ئاکامه‌ش چه‌ندین جار ئه‌ندامی ئه‌نجومه‌نی نوینه‌رانی عێراقیان لێ هه‌لبژێردرا. (بڕوانه‌ پاشکۆی ژماره (١)). له

(٣٨٧) بۆ نموونه بڕوانه: د.ک.و.ع، الوحدۃ الوثائقية، دائرة ضابط الخدمات الخاصة - کرکوک، ٤١٢/٢٣، رقم الوثيقة: اکس/ام/٤٥٨٣، سري، استخبارات هيئة أركان الجو القيادة الجوية بغداد، تقرير استخبارات للفترة المنتهية في (١٢/تشرين الثاني/١٩٢٥). (نسخة مصورة ومترجمة عن الارشيف الوطني البريطاني)؛ د. ک. و. ع، الوحدۃ الوثائقية، دائرة ضابط الخدمات الخاصة - کرکوک، ٤١١/٢٣، رقم الوثيقة: اکس/ام/٤٥٨٣، سري، استخبارات هيئة أركان الجو القيادة الجوية بغداد، تقرير استخبارات للفترة المنتهية في (١٨/شباط/١٩٢٦). (نسخة مصورة ومترجمة عن الارشيف الوطني البريطاني).

(٣٨٨) ١. م. مینتیشاشغیلی، کورد، ل ٣٩.

كەسايە تىبە بە ناوبانگە كانيان: (حاجى جەمىل ئەفەندى قىردار، پارىزەر ئەمىن جەمىل قىردار، محەمەد عەلى قىردار) بوون^(۲۸۹).

۳- ئاۋچى

ئەم بىنەمالە يە لە سەردەمى دەولەتى عوسمانى لە بەر كەمىي ئاۋى خواردەنەو لە نىۋو شار و سەرقلە، ئاۋيان لە تەپەي مەلا عەبدوللاۋە بۆ نىۋو شار دەگواستەو، بۆيە ئەو ناۋەيان بە سەردا بىرا^(۲۹۰). سەبارەت بە بىنەچەيان وەك زۆربەي بىنەمالە ئەرىستۆكراتەكانى كەركوك خودان مېژۋىيەكى نارپوونە، بۆيە بىرۋېچۋونى جىاۋاز دەربارەيان پەيدا بوۋە^(۳۹۱).

ئەم بىنەمالە يە پىڭگەي كۆمەلايه تىبى بە ھىزىيان لە شاردە ھەبو، ھەرۋەھا گەرەككىش بە ناۋى بىنەمالە كەيانەو لە شارى كەركوكدا ھەبو. كەسايە تىبى سىياسى و بازىرگانى چاكيان لى ھەلكەوت، لەوانە: (حاجى ھەسەن ئەفەندى ئاۋچى، عەبدوللا ھەسەن ئاۋچى)^(۳۹۲).

(۲۸۹) ھەمويان بوونە ئەندام لە ئەنجومەنى نوينەران لە خولى جىا جىادا. بىوانە: نىبىل عكىد محمود المظفرى، المصدر السابق، الملحق رقم (۱).

(۳۹۰) دلشاد مەحمود عەبدۋررەھمان، سەرچاۋەي پىشۋو، ل ۱۵-۱۶.

(۳۹۱) م.۱. مېنتىشاشقىلى، كورد، ل ۳۹.

(۳۹۲) ارشد الھرمزى، حقيقۃ الوجود التركمانى، ص ۷۵-۷۶؛ نىبىل عكىد محمود المظفرى، المصدر السابق، الملحق رقم (۱).

٤- یاقووبی

بنه‌ماله‌یه‌کی دیاری شاری که‌رکوک، پیگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و پۆلی سیاسییان له سه‌ده‌ی بیسته‌م ده‌رکه‌وت، به‌تایبه‌ت دوا‌ی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی. سه‌باره‌ت به‌ په‌چه‌له‌کیان، راپۆرته‌ به‌ریتانییه‌کان جه‌خت له‌سه‌ر کوردبوونیان ده‌که‌نه‌وه^(٣٩٣)، به‌لام بنه‌ماله‌که‌ ئه‌مه‌ رته‌ ده‌که‌نه‌وه. بنه‌ماله‌ی یاقووبی زی‌تر به‌ کاری بازرگانی و مولکدارییه‌وه‌ خه‌ریک بوون، خاوه‌نی سامانیکی به‌رچاو بوون، خۆشییان که‌سایه‌تی سیاسییان هه‌بوو، بۆیه‌ له‌ سه‌رده‌می پاشایه‌تیدا، به‌ به‌راورد به‌ پیگه‌ی کۆمه‌لایه‌تیان، پۆستی گرنگیان پێ درا. له‌ که‌سایه‌تییه‌ دیاره‌کانی بنه‌ماله‌که‌: (عه‌بدو‌لا سافی به‌گ، مه‌جید یاقووبی، جه‌مال یاقووبی، ئه‌حمه‌د مه‌جید یاقووبی، کامل مسته‌فا یاقووبی، نه‌جیب مه‌جید یاقووبی) بوون^(٣٩٤).

٥- تاله‌بانی

میژووی تاله‌بانییه‌کان له‌ شاری که‌رکوک، وه‌ک له‌ سه‌رچاوه‌ میژوویییه‌کاندا هاتووه‌ زۆر کۆن نییه‌، به‌لام له‌ ئاکامی ئه‌و پۆله‌ کاریگه‌ر و پیگه‌ گرنگه‌

(٣٩٣) د. ک. و. ع. الوحده‌ الوثائقية، دائرة ضابط الخدمات الخاصة - کرکوک، ٤١١/٢٣، رقم الوثيقة: اکس/ام/٤٥٨٣، سري، استخبارات هئية أركان الجو القيادة الجوية بغداد، تقرير استخبارات للفترة المنتهية في (١٨/شباط/١٩٢٦). (نسخة مصورة ومترجمة عن الارشيف الوطني البريطاني).

(٣٩٤) مير بصري، المصدر السابق، ص ٦٥-٦٨؛ ارشد الهرمزي، حقيقة الوجود التركماني، ص ٧٣؛ نبيل عكيد محمود المظفري، المصدر السابق، الملحق رقم (١).

کۆمه‌لایه‌تییه‌ی له شاردای هه‌یانبوو، به‌یه‌کێک له‌گه‌وره‌بنه‌ماله‌کانی شار
حسیب ده‌کران. به‌پێی سه‌رچاوه‌یه‌ک، تاله‌بانیه‌کان پێش زیاتر له‌ سێ
سه‌د و په‌نجا سال سهرۆکی گه‌وره‌یان "یوسف" له‌ ئێرانوه‌ هاتوه‌ته
ناوچه‌ی "قه‌رده‌اغ"، دواتر نه‌وه‌کانی گواستووینه‌ته‌وه‌ ناوچه‌ی
"چه‌مه‌مال" و گوندی "تاله‌بان" یان کرده‌ مه‌لبه‌ندی نیشته‌جیوونیان، که
ناوه‌که‌شیان هه‌ر له‌ ناوی ئه‌م گونده‌وه‌ هاتوه‌، دواتر به‌ ناوچه‌ی دیکه‌ی
لیواکه‌دا بلاو بوونه‌ته‌وه^(٣٩٥).

بنه‌ماله‌ی تاله‌بانی گه‌لێک زانای ئایینی و شیخیان تیدا هه‌لکه‌وتوه‌ و
ئیرشادی ته‌ریقه‌تی قادرییان گرتوه‌ته‌ ئه‌ستۆ، سه‌رباری ئه‌وانه‌ش
شاعیری مه‌زنیان لێ په‌یدا بووه‌، ناودێرتینیان "شیخ په‌زای تاله‌بانی"یه.
تاله‌بانیه‌کان له‌گه‌ل هۆزی زه‌نگنه‌ نزیکیه‌تی و خزمایه‌تیان له‌نیواندا
هه‌یه^(٣٩٦)، به‌و به‌لگه‌یه‌ی هه‌موو تاله‌بانیه‌کان نه‌وه‌ی "شیخ ئه‌حمه‌دی
تاله‌بانی کورپی مه‌لا مه‌حمودی زه‌نگنه" ن^(٣٩٧). بنه‌ماله‌ی تاله‌بانی له‌نیو
شاری کهرکوکدا خاوه‌نی ته‌کیه‌یه‌کی به‌ناوبانگی میژووین له‌ په‌رگه‌ی

(٣٩٥) عبدالمجید فهمی حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٦٢. بۆچوونی جیاواز
ده‌رباره‌ی میژووی تاله‌بانیه‌کان هه‌یه، بۆ نمونه‌ بروانه: یونس الشیخ ابراهیم
السامرائی، القبائل والبیوتات والاعلام فی شمال العراق، مطبعة الامه، بغداد، ١٩٨٥، ص
٧٨-٨٠.

(٣٩٦) بروانه: عباس العزاوی، عشائر العراق، الجزء الثاني، ص ٤، ٥٢.

(٣٩٧) نوری تاله‌بانی، شیخانی ئیرشادی تاله‌بانی، ل ١٣٠.

شار و له گه‌ره‌کی بولاق به ناوی ته‌کیه‌ی گه‌وره‌ یا "ته‌کیه‌ی شیخ جه‌میل" ناوی ده‌رکردوو، که میژوو‌ه‌که‌ی ده‌گه‌رپه‌توه‌ بۆ سه‌ره‌تای هاتنی بنه‌ماله‌که‌ بۆ نیو شار^(٣٩٨). ئەو شوینه‌ی ته‌کیه‌که‌ی تیدا دامه‌زراوه، به "به‌رته‌کیه" ناوی ده‌رکردوو. ته‌کیه‌ی تاله‌بانی له ئەنجامی گه‌لیک هۆی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و زانستی، پیگه‌ی تاله‌بانیه‌کانی له‌نیو شاری که‌رکوک و ده‌وربه‌ریدا به‌هیز کردوو، چونکه ته‌کیه‌ی تاله‌بانی سه‌ره‌رای ئەوه‌ی مه‌لبه‌ندیکی گرنگی په‌خشی زانست و زانیاری و پیگه‌یانندی زانیانی ئایینی بووه، شوینه‌ی گه‌وره‌ی چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانیش بووه^(٣٩٩).

بنه‌ماله‌که‌ رۆلیکی سه‌ره‌کیان له پۆسته‌ بالاکانی حکومه‌تدا بینیه‌، بۆیه‌ که‌سایه‌تی سیاسی و کارگێرییان تیدا هه‌لکه‌وتوو. دیارترین که‌سایه‌تییه‌کانی نیو بنه‌ماله‌که‌: (شیخ‌ حه‌بیب تاله‌بانی، شیخ‌ حه‌سب

(٣٩٨) گۆزان فه‌حی، شاری که‌رکوک (به‌شیک له میژووی مزگه‌وت، ته‌کیه‌، خانه‌قا، زانا و

پیاوه‌ ئایینییه‌ ناوداره‌کانی)، ئه‌ستیتوتی که‌له‌پووری کورد، سلیمانی، ٢٠١٢، ل ٦٤. (٣٩٩) دیمانه‌یه‌که‌ له‌گه‌ڵ نوری تاله‌بانی (دکتۆر)، به‌ میژووی (٢٧ی نیسانی ٢٠٠٥)، هه‌ولێر. ناوبراو سالی (١٩٣٧) له که‌رکوک له‌دایک بووه، خویندنی سه‌ره‌تایی و ناوه‌ندی و دواناوه‌ندی هه‌ر له‌و شاره‌دا ته‌واو کردوو. دوکتۆرای له‌ زانکۆی سوڤیۆن له‌ بواری یاسادا وه‌رگرتوو، خاوه‌نی چه‌ندان کتێب و توێژینه‌وه‌یه‌، ئیستا سه‌رۆکی ئەکادیمیای کوردیه‌؛ دیمانه‌یه‌که‌ له‌گه‌ڵ شیخ‌ یوسف تاله‌بانی، به‌ میژووی (٢٥ی مایسی ٢٠٠٥)، که‌رکوک. ناوبراو کۆری شیخ‌ عه‌لی شیخ‌ محمه‌د جه‌میلی تاله‌بانیه‌، ئیستا کاروباری ته‌کیه‌ی تاله‌بانی گرتوو ته‌هه‌ستۆ.

تالّه بانى، شیخ جه میل تالّه بانى، حه سه ن تالّه بانى، شیخ وه هاب
تالّه بانى) بوون^(۴۰۰).

۶- خانه قا

بنه ماله یه کی ئایینی و مولکدارییکی گه وره ی زه وی بوون له ناوچه ی
که رکوکدا، به بنه چه ساداتی به رزنجه ن و میژووی نیشته جیبوونیان له نیو
شاری که رکوکدا ده گه پیتته وه بو نیوه ی یه که می سه ده ی نۆزده هه م.
سالی (۱۸۶۰) خانه قای به ناوبانگ به فه رمانی سولتان عه بدولمه جیدی
یه که م (۱۸۳۹-۱۸۶۱) بو "شیخ قادر نه وه ی سه ید ئه حمه دی سه ردار"
له گه ره کی شاترلو بنیات نراوه^(۴۰۱)، به وه هویه نازناوی "خانه قا" به سه ر
بنه ماله که دا برا.

رابه ر و مورشیدی ته ریه ته ی نه قشبه ندین له شاری که رکوک، له به ر ئه م
هویه ش ده سه لاتیکی پوچی و ریژیککی زور و پیگه یه کی کۆمه لایه تی

(۴۰۰) عبدالمجید فه می حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ۶۳؛ نوری تالّه بانى، شیخانی
ئیرشادی تالّه بانى، ل ۷۵- به دواوه.

(۴۰۱) عبدالرقيب يوسف، حدود كردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا (خلال خمسة آلاف عام
وماترتب على الحاقها بالعراق)، الطبعة الثانية، مطبعة شفان، ۲۰۰۵، ص ۱۴۰؛ برهان
عبدالرحمن الجاف، أسرة الخانقاه في التاريخ، كركوك (مجلة)، العدد (۲۸)، كركوك، ربيع
۲۰۰۶، ص ۲۵۶.

به هیزیان هه بوو له نیۆ دانیشتوانی که رکوک و سلیمانیدا^(٤٠٢). خاوهنی
(٢٥) گوند بوونه له ناوچه کانی ده وروبه ری که رکوک^(٤٠٣).

له پالّ خانه قادا مزگهوت و خانوو بۆ خزمان و میوانان هه بوو، خانه قا
شوینیکی گرنگی کۆمه لایه تی بوو له نیۆ شاردا. ده سه لاتدارانی عوسمانی
کاتی خۆی ئه و خانه قا و خانوو هیان بۆ "شیخ قادر" له گه لّ چه ند
مولکیکی دیکه کردوو ته وه قف^(٤٠٤).

به هۆی پیگه ی کاریگه ری کۆمه لایه تی و سیاسییان، چه ند جارێک
ئه ندامانی بنه ماله که بۆ ئه نجومه نی نوینه ران هه لبرژێرداون. که سایه تیی
هه ره دیاری ئه م بنه ماله یه، "سه ید ئه حمه دی خانه قا" بوو^(٤٠٥).

له که سایه تیی به رچاوه کانی دیکه ی بنه ماله که: (کاکه حمه ی خانه قا،
حوسین خانه قا، عه بدولعه زیز خانه قا، سه مه د خانه قا) بوون^(٤٠٦).

(٤٠٢) زیدی په سه نیان بریتییه له گوندی سه رگه لویی سه ر به ناحیه ی سوورداش له لیوای
سلیمانی. بۆ زانیاری زیاتر، بروانه: محمه د جه میل رۆژبه یانی، بنه ماله ی خانه قا له
که رکوک، هاوکاری (رۆژنامه)، ژماره (١١٣٩)، به غداد، (١٩٨٩/١٢/٢٨).

(٤٠٣) شیخ په ئووف خانه قا، سه رچاوه ی پێشوو، ل ٢٠.

(٤٠٤) عبدالرقيب يوسف، حدود كردستان الجنوبية، ص ١٤٠.

(٤٠٥) ده رباره ی بروانه: میر بصري، اعلام الكرد، ص ١٣٧.

(٤٠٦) برهان عبدالرحمن الجاف، المصدر السابق، ص ٢٦١-٢٦٦.

٧- خادم سوجاده

بنه‌ماله‌یه‌کی نیوداری که‌رکوک، ناویان له‌ خاوه‌نداریتی و خزمه‌تکاریی به‌رمالی پیرۆزی پیغه‌مبه‌ر (د.خ) هاتوو^(٤٠٧). ئه‌و به‌رماله‌ له‌ لایه‌ن بنه‌ماله‌ که‌وه وه‌قف کرا بوو^(٤٠٨)، خه‌لکیکی زۆر ده‌چوون بۆ ته‌ماشاکردنی. بنه‌چه‌ی بنه‌ماله‌ که‌ ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بۆ ناوچه‌ی کۆیه و ده‌وربه‌ری. له‌ شاری که‌رکوک و له‌ گه‌ره‌کی بولاق، مزگه‌وت و مه‌قامیکی (ته‌کیه) به‌ناویانگیان هه‌بوو^(٤٠٩). بنه‌ماله‌ که‌ خاوه‌ن پیگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و ئایینی و سیاسی بوون، که‌سایه‌تی دیاریان تیدا هه‌لکه‌وت، له‌وانه: (په‌فیه‌ق ئه‌مین خادم سوجاده، عه‌لی په‌فیه‌ق خادم سوجاده)^(٤١٠).

(٤٠٧) له‌ نه‌وه‌ده‌کاندا ده‌سه‌لاتی پزۆمی به‌عس، به‌رماله‌ که‌ی له‌ سایه‌ی ئه‌م بنه‌ماله‌یه‌ ده‌ره‌ینرا و بردراوه‌ته‌ به‌عداد. ده‌ریاره‌ی میژووی به‌رماله‌ که‌، بڕوانه: عه‌لی خادم السجاده، تاریخ السجاده النبویه، مطبعة آل حداد، الموصل، ١٩٣٧.

(٤٠٨) یونس الشیخ ابراهیم السامرائی، القبائل والبیوتات والاعلام فی شمال العراق، ص ٩٣.

(٤٠٩) مه‌لا جه‌میل رۆژبه‌یانی، که‌رکوک ناوی میژووی کۆنی، ل ٥٩.

(٤١٠) عبده‌لمجید فه‌می حسن، المصدر السابق، ج ٢، ص ٢٨٠-٢٨١؛ دیمانیه‌ که‌ له‌ گه‌ل سوعاد خادم سوجاده، به‌ میژووی (٢٨ ی ئه‌یلوولی ٢٠٠٥)، که‌رکوک. ناوبراو سالی (١٩٣٦) له‌ که‌رکوک له‌ دایکبووه، سالی (١٩٦٨) به‌ کالۆریۆسی له‌ زانسته‌ سیاسییه‌کانی "زانکۆی موسته‌نسریه‌" به‌ ده‌سه‌ته‌یناوه. ئیستا به‌ پڕۆه‌ به‌ری ئاماده‌یی بازگانیی که‌رکوک.

ته وهری دووهم: پیشه و پیشه کاران

پیشه گهری^(۴۱۱) به تاییهت لایه نیکی دیاری ژیانی کۆمه لایه تیی شاره، بۆیه شاری که رکوکیش له م پرووه و پشکیکی چاکی بهر که وتوو و هر له کۆنوه مه لبه ندیکی گرنگی کاری دهستی و پیشه گهری بووه له ناوچه که دا. وهک چۆنیش پیشه وهره کان توژیکی کۆمه لایه تیی دیاریان له کۆمه لگهی که رکوکوی پیک هیناوه، به هه مان ئاست بهر هه مه پیشه وهریه کانیشیان جیی خواستی زۆری خه لکی شار و ده وروبه ری بووه.

جیی سه رنجه ئه م باره به یهک ئاست و تا سه ر له گه شان وهی بهر ده ومدا نه بووه، به لکو ژیانی پیشه وهری گوپان و په ره سه ندنی زۆری، به هۆی جیا جیا وه، تیدا هاتوو ته ئارا. له خواره ودا هه ول ده دهن لایه نه کانی ژیانی پیشه وهری و پیشه یی شاری که رکوک بابه تیان به خه ینه بهر باس:

أ- پیشه کان و دابه شبوونی پیشه یی دانیشتووان

له پاستیدا ئه و پیشه گهریانه ی له شاری که رکوکدا بوونیان هه بووه، میژوو یه کی کۆنیا ن هه بووه. زۆریه ی زۆری چه شنه کانی ئه و پیشه گهریه، میژوو یان بۆ سه رده می عوسمانیه کان ده گه راپه وه، وهک پیشه گهریه کانی: (پستن و چنن، خومچی (بۆیه سازی)، ده بباغی (پیشه گهری که ول)،

(۴۱۱) له م لیکۆلینه وه یه دا "پیشه گهری" و "پیشه وهری" به مانای "الحرفه" و "پیشه" ش به مانای "المهنة" به کار برآوه، بۆیه له وه به دوا له به کاره ی تانیا ن ئه م مه به ستانه ده خوازین.

دارتاشی، ئاسنگه ری، په ژووچی، قه یومچی (زیوگه ری)، یه مه نچی (پیشه گه ری دروستکردنی که وش)). وه ک دایبکیش له و پۆژگارهدا، هه ر شاریک گرنگی و بایه خی تایبه تی داوه به چه ند جوړه پیشه وه ریبه ک و ناوی پیی ده رکردووه، بویه ژیا نی پیشه گه ری که رکوک به چه ند جوړه پیشه گه ریبه ک ده ناسریتته وه و پیی نیودیر بوون، له وانه: (کاری ده بیباغی و چه قماقچی و قه یومچی و سه عاتچی و دارتاشی و ئاسنگه ری و هه للاجی)^(٤١٢)، به تایبه ت کاری رستن و چین و دروستکردنی قوماش و بازگانگی ئاوریشمیان ده نگوی مه زنی هه بووه.

"ئیلی بانسته ر سۆن" (١٨٨١-١٩٢٣)، که له کۆتایی ده یه ی یه که می سه ده ی بیسته مدها سه ردانی که رکوککی کردووه و تیایدا ماوه ته وه، له م باره وه نووسیویه تی: "له که رکوکدا، وه ک له هه موو کوردستاندا، پیشه وه ریبه ی سه ره کیی دانیشتووان بریتییه له پیشه سازی چین و بازگانگی ئاوریشم. بازگانگی کوتاله په مووییه کان و له چاپدانیشی، ته نیا له دهستی ئه واندایه .."^(٤١٣)

ئهم پیشه وه ریبه یانه له سه رده مه کانی دواتریشدا، داگیرکاری (١٩١٨-١٩٢٠) و ئینتیداب (١٩٢٠-١٩٣٢) و سه ربه خۆیی (١٩٣٢-١٩٥٨) زۆریان

(٤١٢) موصل ولایتی سالنامه رسمیسیدر، موصل ولایتی مطبعه سی - (١٣٣٠هجرى/

١٩١٢میلادی)، ص ٢٤٦-٢٤٧.

(في نسخة المترجمة الى العربية: ج ١، ص ١٦٣. (413) E.B. Soane, Op.cit, P.124.

هر مابوون. له و پۆژگارانه‌دا ئه‌م پيشه‌گه‌رييانه زۆريان بازاړی تايبه‌تيان هه‌بوو پيی دهناسرانه‌وه، وه‌ك بازاړه‌كاني: (قزانچيله‌ر (سوق الصفارين)، خه‌نچه‌رچيله‌ر، دامرچيله‌ر (ئاسنگه‌ري)، ئاسکی ئالتونچيله‌ر (بازاړی كۆنی ئالتون)، بالغچيله‌ر (بازاړی ماسی)، پالانچيله‌ر (بازاړی كورتان)، دنگچيله‌ر، زورناچيله‌ر، عربانچيله‌ر، بامبوغچيله‌ر (بازاړی په‌مووچيه‌كان))^(٤١٤). سه‌ره‌راي بوونی ئه‌و بازاړه تايبه‌تانه‌ی كه به‌ فروشتنی كالا و كه‌لوپه‌ليكي تايبه‌ته‌وه ناويان ده‌ركردبوو، له‌نيو گه‌ره‌كه‌كانيشدا دوكان و موخازه‌ی تايبه‌تی هه‌بوون بو فروشتنی كالا‌ی بازرگانی و ورده‌واله‌ پيويستيه‌كاني ژيانی دانيشتووان. به‌تايبه‌ت ئه‌و دوكان و شوینانه‌ی له‌م بابته بوون له‌نيو خودی مالاكاندا بوونيان هه‌بووه^(٤١٥). زۆريکيش له‌و پيشه‌گه‌رانه‌ی ماوه‌يه‌کی زۆر له‌سه‌ر پيشه‌گه‌رييه‌کی دياريكراو کاريان ده‌کرد، نازناوی پيشه‌وه‌رييه‌که‌يان پي ده‌به‌خشا و پيی دهناسرانه‌وه، هر له‌م پۆچنه‌يه‌شه‌وه گه‌ليک نازناوی پيشه‌گه‌ري به‌سه‌ر تاك و خي‌زان و بنه‌ماله‌كاندا برانه‌وه و بووه شوهرتيان، وه‌ك: ده‌بباغ، قه‌ساب، نه‌جاړ، عه‌تتار، خه‌بيات، به‌زاز، گۆزه‌چی، كوره‌چی، داميرچی، ئالتونچی و زۆری ديکه^(٤١٦).

(٤١٤) له‌م باره‌وه بپوانه ته‌وه‌ري يه‌که‌می به‌شی يه‌که‌م.

(٤١٥) بپوانه: ارشد الهرمزي، حقيقة الوجود التركماني، ص ٧٢.

(٤١٦) كاظم باقر علي، الاحوال الاجتماعية في البصرة (١٨٦٩-١٩١٤)، اطروحة دكتوراه غير

منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة بصرة، ١٩٩٥، ص ٩٠-٩٢.

کاره گرنگ و دیاره کانی پیشه وه ریی که رکوکییه کان له ماوه ی لی کۆلینه وه دا، بریتی بوونه له مانه: (ئاسنگه ری، دارتاشی، بهرگدرووی، پیلاوسازی، پینه دۆزی، مسگه ری، قازانچی، سبیلچی، سابونچی، بهننایی^(٤١٧)، نه قاشی، قایه چی، سه پاجی، نالبه ندی، گۆزه چی، خومچی، سه عاتچی، بۆیاغچی، سه رتاشی (به ربه ر)، پالانچی (کورتاندرووی))^(٤١٨) و... زۆری دیکه.

شیاوی باسه، له زۆربه ی ئه و پیشه گه ربیانه ی ئاماژه یان بۆ کرا، لایه نی ته مه ن بهر به ست و پێگر نه بووه، بۆیه ده بینریت پێژه یه کی بهرچا و له مندالانی خوار ته مه ن ده سالی له و پیشه گه ربیانه کاریان کردووه، باوانیان بۆ ئه وه ی له دوا پۆژدا کورپه کانیان وه ستای کارامه یان لی ده رچیت، هانیان داو ن کار بکه ن، ئه وه ش بووه ته خوویه کی کۆمه لگه ی که رکوکی. هیه مایه ی سه رسورمان نییه کاتیک له سه ر ژمیری سالی (١٩٤٧) دا هاتووه، ئه و که سانه ی ته مه نیان له خوار ده سالییه وه یه و خه ریکی کاری پیشه وه رین، بریتی بووه له (٩٩٨) که س، له و ژماره یه شدا (٩) که سیان له ره گه زی می بوونه^(٤١٩).

(٤١٧) له و سه رده مه دا پیشه یه کی زۆر به پێز بووه. شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی

حیات، ص ٩٧.

(٤١٨) بپوانه: شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ٩٥-١٠٤.

(٤١٩) إحصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، الجدول السابع، ص ١٢١.

له‌به‌ر چه‌ند هۆیه‌کی زانراو، له‌ چوارچێوه‌یه‌کی گشتیدا بازرگانی و زێڕینگه‌ری و دروستکردنی خواردنه‌وه‌ کحولیه‌کان و چه‌ند پیشه‌ و پیشه‌گه‌رییه‌کی دیکه‌، زۆرتتر، له‌ ده‌ستی که‌مه‌نایینییه‌کاندا بوو، بۆ نمونه‌ کاری زێڕینگه‌ری تایبته‌ت بوو به‌ جووه‌کان و بازرگانیه‌ش هه‌ر له‌ ده‌ستی ئه‌واندا بوو. بازرگانی گه‌وره‌ و نیوداری جووه‌کانی شاری که‌رکوک بریتی بوون له‌: "رابی" و "ئیسحاق ئه‌فرایم". "عه‌زیز ئه‌فهندی"یش، هه‌ره‌ ده‌سته‌رنگینی جوو بووه^(٤٢٠).

هه‌رچی کلدانییه‌کانی شار بوو، هاوشانی موسلمانان هه‌موو کاریکیان ده‌کرد، به‌لام له‌ بازرگانیدا ناسراوتر بوون. ئه‌رمه‌نه‌کان زۆرتتر به‌ کاری ورد و هونه‌رییه‌وه‌ خه‌ریک بوون، له‌وانه‌ پیشه‌ی فۆتۆگرافی، هه‌روه‌ها کاری ساغکردنه‌وه‌ی زیو (زیوگه‌ری) تایبته‌ت بووه‌ به‌ "سابیه‌"کانی شار. له‌پال ئه‌وانیشدا، خه‌لکی دیکه‌ی مه‌سیحی و موسلمان خه‌ریکی کاری بازرگانی نیوخۆیی بوون. ئه‌م چه‌شنه‌ دابه‌شبوونه‌ی پیشه‌یی دانیشتوان، له‌ زۆریه‌ی شاره‌کانی عێراق له‌م شیوه‌یه‌ نزیك بووه^(٤٢١).

بۆیه‌ دوا‌ی ئه‌وه‌ی جووه‌کان کۆچیان کرد بۆ ئیسرائیل، کاری بازرگانی و زێڕینگه‌ری له‌ شاری که‌رکوک و شارانی دیکه‌ دووچارای ئاست نزمی

(له‌ وه‌رگێڕانه‌ کوردیه‌یه‌که‌دا، ل ٣٢٥). (420) C.J. Edmonds, Op.cit, P.266.

(٤٢١) عبدالمجید فهمی حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٥٩؛ ألبرت م. منتشاشفیلی، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة: د. هاشم صالح التكريتي، مطبعة جامعة،

بغداد، ١٩٧٨، ص ٨٣، ٩٠.

هات. له بهر پيويستى و خواستى زۆر به و پيشه گهرييه، دوو خيزانى "سابيه" كارى زيپينگهري و ساغکردنه وهيان (الصياغه) له شارى كه ركوك گرته ئهستۆ^(۴۲۲).

به پيوى سه رزمييري فهريمى (۱۹۴۷)، بهر له كۆچى جووه كان، ئه وانه ي له شارى كه ركوك كارى پيشه سازى كانزا گرانبه هاكان و زيپينگهري و سه عاتچيتيان كردوه، بريتي بوونه له (۷۲) كهس، كه چى له سه رزمييري سالى (۱۹۵۷) دا له ئه نجامى كۆچى جووه كان و كزبوونى پيشه گهرييه كه، ئه و كاره له خانه ي تايبه تدا دانه نراوه و له خانه ي پيشه سازى ديكه جى كراوه ته وه^(۴۲۳). هه رچى عه ره به كانى دانىشتووى نيۆ شارى كه ركوك بوون، به كارى قه سابى و جامبازيه وه خهريك بوون، واته كرين و فرۆشتنى مه رومالات (جه له ب)، كه ژماره يان نزيكه ي (۳۰) خيزانىك ده بوو^(۴۲۴).

جى ئامازه پيدانه، يه كلايبوونه وه ي پيشه گهرييه كى تايبه ت به نه ته وه يهك، هۆيه كى يارمه تيدهرى گه وه ي يه كپارچه نه بوونى شار و

(۴۲۲) ابراهيم اوجي، العشائر والعوائل التي احتضنتها كركوك عبر العصور، في: موسوعة كركوك قلب العراق، ص ۱۳۶.

(۴۲۳) برونه: إحصاء السكان لسنة ۱۹۴۷، الجزء الثاني، الجدول السابع، ص ۱۲۰؛ المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ۱۹۵۷، لوائي السليمانية وكركوك، الجدول الرابع عشر (أ)، ص ۲۱۶-۲۲۵.

(۴۲۴) مه لا جه ميل رۆژبه يانى، كه ركوك ناوى ميژووى كۆنى، ل ۴۵.

په‌یدا‌بوونی گه‌ر‌ه‌کی لی‌کجیا و داب‌راوی کۆمه‌لایه‌تییه. له شاری که‌رکوکدا ئەم مه‌سه‌له‌یه به‌پروونی به‌رچاو ده‌که‌وێت، کاتی‌ک ده‌بینی جووه‌کان له گه‌ر‌ه‌کی‌کی تاییه‌ت و کل‌دان و ئەرمه‌نه‌کان له گه‌ر‌ه‌کی‌کی تاییه‌ت و تورکمانه‌کان به‌زۆری له سه‌رقه‌لا و به‌شی قۆریه و کورده‌کانیش به‌چ‌ری له به‌شی به‌رقه‌لادا نیشته‌جی بوونه^(٤٢٥). ئەم باره کۆمه‌لایه‌تییه شاره‌کانی دیکه‌ی عێراق، به‌تاییه‌ت شاره کوردییه‌کان، لی‌ی به‌ده‌ر نه‌بوونه^(٤٢٦).

هه‌رچ‌ی سه‌باره‌ت به واقیعی دابه‌ش‌بوونی پیشه‌یی دانیش‌توانی نی‌و شاری که‌رکوک بی‌ت به‌پ‌ی که‌رته ئابوورییه‌کان، ئەوا به‌گوێه‌ری سه‌رژم‌یری فه‌رمی سالی (١٩٤٧) پوون ده‌بی‌ته‌وه که که‌رتی کشتوکال دوا‌ی ت‌پ‌ه‌رینی ماوه‌یه‌کی که‌م به‌سه‌ر گه‌شه‌کردن و بلا‌بوونه‌وه‌ی پیشه‌سازییه نوێیه‌کان له پله‌ی یه‌که‌مدا نه‌ماوه و له ریزه‌ندی ژماره‌ی ئەو کارگه‌رانه‌ی تیا‌یدا کار ده‌که‌ن، که‌وتوو‌ته دوا که‌رت، که‌چی له به‌ران‌به‌ردا که‌رتی بازرگانی و خزمه‌ت‌گوزارییه‌کان به جیا‌وازییه‌کی گه‌وره پ‌ی‌ش که‌رته‌کانی دیکه که‌وتوو‌ه. نزیکه‌ی سی‌یه‌کی پیشه‌گه‌رانی ئەم که‌رته بریتین له بازرگانه‌کان، له پله‌ی دووه‌مدا که‌رتی پیشه‌سازی د‌یت. پ‌روانه خسته‌ی ژماره (١٧)، دابه‌ش‌بوونی پیشه‌یی دانیش‌توانی قه‌زای

(٤٢٥) بگه‌ر‌ئوه بۆ ته‌وه‌ری دووه‌می به‌شی یه‌که‌م.

(له وه‌رگ‌ێترانه کوردییه‌که‌دا، ل ١٢٢). (426) C.J. Edmonds, Op.cit, P.86.

ناوه ندىي كه ركوك به پىي كه رته ئابورىيه كان له سالى (١٩٤٧) دا ده خاته روو.

خشتهى ژماره (١٧)

دابه شبوونى پيشه يى دانىشتوانى شارى كه ركوك به پىي كه رته ئابورىيه كان له سالى (١٩٤٧) دا^(٤٢٧).

كه رته كان								په گه ز
تىكرا		بازرگانى و خزمه تگوزارى		پيشه سازى		كشتوكال و به رهه مى ناژه لى		
١٠٠٪	١٢٦٥٩	١٠٠٪	٩٥٤٢	١٠٠٪	١٢١١	١٠٠٪	١٠٦	كۆى گشتى
٤٧٪	٥٩٥	٥٠٪	١٠٢	٣٥٪	٨٧	١٧٪	١٦	مى
٩٥٣٪	٣١٠٦٤	٤٦٪	٩٤٠	٩٦٪	٣٨٦	٨٥٪	٨٠	نير

له خشتهى ژماره (١٧) دا راشكاوانه روون ده بىته وه ژماره يه كى به رچاوى كارگه رانى شارى كه ركوك (٩٥٤٢) كه س، له كه رتى بازرگانى و خزمه تگوزارىيه كاندا كار ده كه ن. به گوزارشتىكى وردتر: پىژه ي كارگه رانى بوارى بازرگانى و خزمه تگوزارىيه كان له سه رژمى رى سالى (١٩٤٧) دا

(٤٢٧) إحصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، الجدول السابع، ص ١١٩-١٢١.

بریتی بووه له (٣, ٧٥٪) له تیکرای کارگه رانی شاری که رکوک، ئه مه ش ریژه ی هه ره به رزی کارگه ران پیک ده هیئیت. هه ر به پیی سه رژمی ریی ناوبراوی سه ره وه به ته نها ئه و کارگه رانه ی له بواری بازرگانیدا (واته له بواری کپین و فرۆشتن) به گشتی کار ده که ن، بریتی بووه له (٣٣٣٣) که س که له نیویاندا (٣٥) که س له په گه زی می بووه^(٤٢٨).

دیاره به رزی ژماره ی کارگه رانی بواری بازرگانی و خزمه تگوزارییه کانی شاری که رکوک له سه رژمی ریی سالی (١٩٤٧) دا، بۆ ئه وه ده گه ریته وه که دامه زراوه کانی حکومه ت له ناوچه که دا پۆلی پۆزه تیقانه ی بینیه و شوینپه نجه ی حکومه ت له دا بینبوونی سه قامگیری و بلاوکردنه وه ی دامه زراوه خزمه تگوزارییه کان به رچاوه . له لایه کی دیکه ش، بوونی قازانجی خیرا و سه رمایه کاریگه رییان هه بووه له م پوه وه، که به شیکی به رچاوی دانیشتیوان له و سه رده مه دا به کپین و فرۆشتنه وه خه ریک بوونه .

سه باره ت به زۆری کارگه رانی که رتی پیشه سازییش له چاو که رتی کشتوکال، بۆ ئه و قه له مباره ده گه ریته وه که ناوچه که له ئاکامی سه ره له دانی پیشه سازیی نه وت و ئه و پیشه سازیانه ی به نه وته وه به ندن له سییه کانی سه ده ی پابردوو به خۆیه وه بینی. ئه م باره سه باره ت به ناوچه که جیی هه لوه سه ته له سه رکردنه، چونکه ناوچه ی که رکوک به وه

ناسراوه که له پووی کشتوکالکردنه‌وه خاوه‌ن زه‌وی و به‌راویکی ده‌وله‌مه‌ند و به‌ربلاوه، (۸۵۶۲) کیلۆمه‌تری چوارگۆشه، واته زیاتر له (۴۲٪)ی له کۆی گشتیی پووپیوی لیوای داگیر کردوه.

به‌پیی زانیارییه‌کانی نیو ئاماره گشتییه‌کانی فه‌رمانگه‌ی سه‌ره‌کیی سه‌رژمی‌رییه‌کان له وه‌زاره‌تی ئابووری عی‌راق سالی (۱۹۵۴)، ئه‌و پاستییه به‌رجه‌ستانه ده‌رده‌که‌ویت که لیوای که رکوک له پووی به‌رفراوانیی پووپیوی زه‌وییه کشتوکالییه‌کانیه‌وه، له‌سه‌ر ئاستی چوارده لیواکه‌ی عی‌راقی ئه‌و سه‌رده‌م^(۴۲۹)، پاش لیوای موسل به‌پله‌ی دووهم ده‌هات^(۴۳۰).

هه‌مان ئاماری سه‌ره‌وه، ئه‌وه‌شمان بۆ ده‌رده‌خات که پووپیوی زه‌وییه کشتوکالییه‌کانی لیوای که رکوک نزیکه‌ی دوو ئه‌وه‌نده‌ی پووپیوی زه‌وییه کشتوکالییه‌کانی لیوای هه‌ولێر بووه^(۴۳۱)، که لیوای ناوبراو به‌ده‌شته پان و به‌رین و به‌پیته‌کانی قه‌راج و که‌ندی‌ناوه‌و. تاد به‌ناویانگه^(۴۳۲) به‌

(۴۲۹) لیواکان بریتی بوون له: به‌غداد، به‌سه‌ره، موسل، که رکوک، هه‌ولێر، سلێمانی، دیاله، دیوانیه، دلێم، کووت، که‌ربه‌لا، مونته‌فیک، عماره، حله.

(۴۳۰) پووپیوی زه‌وییه کشتوکالییه‌کان له لیوای موسل سالی (۱۹۵۴)، خۆی له (۱۰۰۶۶) کیلۆمه‌تری چوارگۆشه داوه.

(۴۳۱) پووپیوی زه‌وییه کشتوکالییه‌کان له لیوای هه‌ولێر سالی (۱۹۵۴)، (۴۹۹۵) کیلۆمه‌تری چوارگۆشه بووه.

(۴۳۲) المجموعة الإحصائية السنوية العامة ۱۹۵۴، ص ۶۵.

هه مان شیوه زهوییه کشتوکالییه کانی نیو شار و ده وروبهریشی به رفراوان و به پیتوبه ره که ت بووه .

هه رچه نده لیکدانه وه سه باره ت به ده ستنیشانکردنی هۆیه کانی ئەم بابه ته ئەسته مه، به لام پیده چییت ئەم بارودووخه سه ره تایه کی به هیزی په ره گرتنی بواری پیشه سازی بییت له شاره که دا، یان بو خودزینه وه ی که سه کان بگه پیته وه له ده ولت، چونکه له ترسی په یدابوونی مه ترسی له سه ره ره وه ندییه کانیا ن پیشه ی راسته قینه ی خویان ئاشکرا نه کرد بییت. بۆیه ده بینین ژماره که نزمه . به گویره ی سه ره ژمییه که ئەو که سانه ی له نیو شاردا نیشه جیبوون و بو بژیو په یدا کردن به کاری کشتوکالی و ئازده لداریییه وه خه ریک بوون، ژماره یان بریتی بووه له تهنه ا (٩٠٦) که س، که له وان (٨٩٠) یان له په گزی نیرو ته نه اش (١٦) که س له په گزی به رانه بر بووه ^(٤٣٣) .

هه ره به پیی سه ره ژمییه سالی (١٩٤٧)، زیاتر له (٦٦٢١) پیشه گه ری بی ناویشانی پیشه یی و پیشه گه ری هه مه چه شنه بوونیا ن هه بووه ^(٤٣٤) . ئەم واقیعی دابه شبوونه ی پیشه یی دانیشتوانی شاری که رکوک، به تپه پینه ی (١٠) سال به سه ره ئاکامی سه ره ژمییه ی (١٩٤٧)، گوپان و په ره سه ندنیکی ئەوتوی له کارگه رانی که رتی کشتوکالی و به ره مه یانی ئازه لی لی نه که وتووه ته وه . به گویره ی دووه م سه ره ژمییه ی (١٩٥٧)، ئەو که سانه ی

(٤٣٣) إحصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني، (لواء کرکوک)، الجدول السابع، ص ١١٩.

(٤٣٤) المصدر نفسه، الجزء الثاني، (لواء کرکوک)، الجدول السابع، ص ١٢١.

له نيو شاردا بژوييان له سهر كارى كشتوكالى و به خيوكردى نازهل و به ره مه كانى وه ستابوو، برىتى بووه له (١٢٨٦) كه س، كه ته نيا (٩٠) كه سيان له ره گهزى مئ بووه و (٢٤٥٢) كه سيش له ره گهزى به رانبهر بووه. برونه خشتهى ژماره (١٨)، دابه شبوونى پيشه يى دانىشتووانى قهزاي ناوه ندىي كه ركوكوك به پئى كه رته ئابووريه كان له سالى (١٩٥٧) دا.

خشتهى ژماره (١٨)

دابه شبوونى پيشه يى دانىشتووانى شارى كه ركوكوك به پئى كه رته
ئابووريه كان له سالى (١٩٥٧) دا^(٤٣٥).

كهز	نير	مئ	كۆى گشتى
كشتوكال و به ره مه يى نازهلئ	٢٤٥٢	٩٠	٢٥٤٢
	% ٩٦,٤	% ٣,٥	% ١٠٠
پيشه سازى	١٥٦٩٢	٨٣٢	١٦٥٢٤
	% ٩٤,٩	% ٥,٠	% ١٠٠
بازرگانى و خزمه تگوزارى	٣٦٨٥٧	١٢٧٩	٣٨١٣٦
	% ٩٦,٦	% ٣,٣	% ١٠٠
تئيكرا	٥٥٠٠١	٢٢٠١	٥٧٢٠٢ ^(٤٣٦)
	% ٩٦,١	% ٣,٨	% ١٠٠

(٤٣٥) المجموعه الاحصائيه لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائى السليمانيه وكركوك، الجدول الرابع عشر (أ)، ص ص ٢١٦-٢٢٥.

(٤٣٦) ئەم ژماره يه ئەو مندالانه ناگرته خو كه ته مه نيان له خوار پئنج سالى بووه.

بچووکتین که رت به گویره ی زانیارییه به دهسته پئراوه کانی نیو سه رزمییری سالی (۱۹۵۷)، وهک له خشته ی ژماره (۱۸) دا خراوته پروو، بریتی بووه له که رتی کشتوکال و ئازهلداری. پشکی کارگه رانی بواری کشتوکالی و ئازهلداری ته نیا (۲۵۴۲) کهس، (۴،۴٪) له ریژه ی تیکرایی کارگه رانی شاری که رکوک پیک هیناوه .

که وره ترین که رتیش، وهک له خشته که دا ده رده که ویت، که رتی بازرگانی و خزمه تگوزارییه کانه. پشکی که رتی بازرگانی و خزموتگوزارییه کان له کارگه رانی شاری که رکوک بریتی بووه له (۵۷۲۰۲) کهس و ریژه ی (۶،۶٪) له تیکرایی کارگه رانی که رکوکی بو خوی پچریوه. ئوهش به رزترین ئاسته له واقعی دابه شبوونی پیشه یی دانیشتوانی شاری که رکوک له سالی (۱۹۵۷).

له سه رنجدانیکی ریژه ی کارگه رانی که رتی بازرگانی و خزمه تگوزارییه کان له نیوان هه ردوو سه رزمییرییه که دا، ده بینین ئه م که رته له پاشه کشیدایه به رانبه ر به که رتی پیشه سازی، چونکه کارگه رانی که رتی بازرگانی و خزمه تگوزارییه کان له سه رزمییری سالی (۱۹۴۷) دا به ریژه ی (۳،۷۵٪) پشکداریی هه بووه. به پپی سه رزمییری (۱۹۵۷)، به ته نها ئه و کارگه رانه ی له بواری بازرگانیدا (واته له بواری کرین و فروشتن) به گشتی کار ده که ن، بریتی بووه له (۷۴۹۴) کهس که له نیواندا (۶۹) کهس له په گه زی می

بووه^(٤٣٧). هه رچی کارگه رانی بواری پیشه سازییه ژماره یان، به به راورد به دوو که رته که ی دیکه ی ئابووری ناوچه که، بریتیی له مامناوه ندیی ئاست، به واتیه کی دیکه: کارگه رانی که رتی پیشه سازی شاری که رکوک له سه رژمییری سالی (١٩٥٧) دا، گه یشتوو ته (١٦٥٢٤) که س و به پێژه ی (٢٨,٨٪) پشکداریی کردوو. له هه مان کاتدا وه ک له سه ره وه دا ئاماژه ی پێ درا، ئه م که رته چه ند هه نگاوێک له رووی ژماره وه به ره و پێش چوو. له م که رته دا پیشه گه رانی بواری نه وت و پیشه سازییه په یوه سه ته کانی نه وت و پیشه سازییه کانی که لوپه لی خۆراکی و خواردنه وه کان و تووتن و چنن و که وڵ و دار و په راو، سییه کی له پیشه گه رانی که رتی پیشه سازی به ر که وتوو. پیشه گه ره کانی دیکه ش دابه ش بوونه ته سه ر پیشه سازییه کانی به رژه وه ندییه گشتییه کان (وه ک: پڕۆژه کانی ئاو و کاره با و.. تا دوایی) و کارگه رانی بیناسازی و کانزاکاری، پیلأوسازی و پیشه سازییه کانی دیکه.

شیاوی باسه به گویره ی زانیارییه کانی سه رژمییری سالی (١٩٥٧)، ژماره ی ئه و پیشه گه رانه ی له هه یچ به کیک له پیشه گه ریه کان حسیب نه کراون یان نه زانراون، بریتی بوونه له (١٠١٥٥٢) که س. له و ژماره یه، (٧٤٤٠٦) که سیان له ره گه زی مێ بوونه^(٤٣٨).

(٤٣٧) المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السليمانية وكرکوك، الجدول الرابع

عشر (أ)، ص ٢٢٢.

(٤٣٨) المصدر نفسه، ص ٢٢٤.

ب- پەرسەندنەکانی بواری پیشەیی

پییوستە بوتریت، لە ناوهرپاستی سەدەیی نۆزدههەمدا، کارە دەستیە نیوۆخۆییەکان (دەبباغی، پستن و چنن، هەللاجی، خومچی، دارتاشی، ئاسنگەری، پیلاوسازی بە هەموو جۆرەکانیەوه)، زۆربەیی پیداوایستییەکانی بازارپی کهرکوکى دابین کردبوو^(٤٣٩). هەرچەندەش هەندیک کالای بیانی (ئەوروپایی و هیندی) لە بازارپەکانی دەرەودا هاورده دەکران، وەك: (شەکر، قاوه و کالای دیکە)، بەلام بەرھەمەکانی ئەمانیش هەناردەیی بازارپەکانی دەوروبەر و ئەوروپا دەکران، وەك: (خاوی ئاوریشم، نیل^(٤٤٠) و کەلویەلی دیکەیی بازارگانی)^(٤٤١).

لە چوارچۆیەکی گشتی و لە کۆتاییەکانی سەدەیی نۆزدههەم و سەرەتای سەدەیی بیستەمدا، لە ئاکامی تیکەلبوونی بازارپە ناوۆخۆییەکان بە بازارپە جیھانییەکان و کاریگەرییەکانی کردنەوهی کەنالی سوئیس

(٤٣٩) بارۆن ئیدوارد تۆلدە، گەشتیک بە عەرەبستان و کوردستان و ئەرمەنستاندا، وەرگێرانی: حەمید عزیز، چاپخانەیی وەزارەتی رۆشنییری، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٢٩.

(٤٤٠) مادەیکە بوو بۆ کاری "بۆیەسازی" بەکار دەهات. اوليفية، رحلة اوليفية الى العراق (١٧٩٤-١٧٩٦)، ترجمة: يوسف حبي، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد، ١٩٨٨، ص ١٧٠.

(٤٤١) بۆ زانیاریی زیاتر، برونه: بەختیار سەعید مەحمود شوانی، سەرچاوهی پیشوو، ل ١١٤-١٢٠.

(١٨٦٩) و به لیشاو هاتنی کالآ و شتومه کی بازرگانیی بیانی بو عیراق و ناوچه که، ههروهها کردنه وهی لقی "بانکی پۆژمه لاتیی به ریتانی" له شاری که رکوک بهر له بهرپابوونی جهنگی یه که می جیهانی^(٤٤٢)، کۆمه لیک ئالوگۆری کۆمه لایه تی و ئابووری له ناوچه که دا هاتنه ئارا.

بلابوونه وهی به کارکه وتنی "دراو" وه ک بنه په تیکی مامه له و ئالوگۆرکی و نه مانی شیوازی به ره مه ینانی خوژیانندن و په یدابوونی به ره می کالایی، له سه رده میکی دواتردا، پیشکه وتنی ئامرازه کانی گواستنه وه بوونه هوی به رفراوانبوونی پانتایی بازاره ناوخییه کان و جوړبه جوړی پیشه گه رییه خو مالیه کان^(٤٤٣).

که چی له لایه کی دیکه، سه ره له دانی کی پرکیی کالآ و شتومه که بیانییه کان له گه ل به ره می پیشه گه رییه خو مالیه کان، له کۆتایی سه دهی تۆزده هم به دواوه، مایه پووچی دهیان پیشه گه ری له گه ل خویدا هیئا، چونکه پیشه گه رییه کانی ناوحو له توانایاندا نه بوو به رانبه ر به هه زانیی نرخ و کوالیتی به رز و هه مه چه شنی کالآ بیانییه کان خو رابگرن و خواستیان له سه ر بمینیتته وه، له بهر ئه وه به دهیان مانیفاکتور

(٤٤٢) کمال مظهر احمد، الاطار الزمینی لتاریخ العراق، ص ٢٤.

(٤٤٣) هاشم جواد، المصدر السابق، ص ٦٦؛ کمال مظهر احمد، الاطار الزمینی لتاریخ العراق،

و پیشه گهری خۆمالی هه ره سیان هیئا^(٤٤٤). به لام له گه ل ئه وه شدا
دهرکه وتنی کالای بیانی کاریگه ریه کی پۆزه تیقانه ی له سه ر کاره
دهستی و پیشه گه ریه خۆمالیه له ناونه چوو ه کان هه بوو، به وه ی
سوودیان له شیوازی نوئی به ره مه ینان، له پووی ئامراز و
په یوه ندیه کانه وه، وه رگرت و به به راورد به سه رده مه کانی رابردوو
پییان نایه قۆناغیکی سه رووتر^(٤٤٥).

جیی سه رنجدانه، له کۆتاییه کانی رۆژگاری عوسمانی و سه ره تای هاتنی
ئینگلیزه کان بۆ شاری که رکوک (١٩١٨)، ناوچه که به ره وپیری
پیشه سازی چوو. له چوارچۆیه ی ئه وه نه گوانه، ده کریت ئامازه به
دامه زرانندی قوتابخانه ی کارسازی (مدرسه صنائع) له شاری که رکوک
بدریت له کۆتاییه کانی سه ده ی تۆزده هه مدا^(٤٤٦). هه ر له م پووه وه له
سه رده مه کانی دواتردا، "قوتابخانه یه کی ته کنیکی" له سالی (١٩٢٠)
هاوشیوه ی قوتابخانه ته کنیکیه کانی به غداد و به سه ره و موسل له

(٤٤٤) جاسم محمد حسن العدول، العراق في العهد الحميدي (١٨٧٦-١٩٠٩)، رسالة ماجستير

غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٧٥، ص ٣٢١.

(٤٤٥) کمال مظهر احمد، الاطار الزمني لتاريخ العراق، ص ٢٨.

(٤٤٦) دنکور الياهو ودریش محمود فهمی، المصدر السابق، ص ٥٥٥.

شاری کهرکوک کرایه‌وه، هه‌ندیك له ده‌رچوانی ئه‌م قوتابخانه‌یه به مووچه‌یه‌کی باش له کۆمپانیای نه‌وت که‌وتنه کار^(۴۴۷).

له‌گه‌ڵ هاتنی ئینگلیزه‌کان، کۆمه‌لیك پیشه‌گه‌ری و پیشه‌ی نوێ له‌نیو شاری کهرکوک په‌یدا بوون، له‌وانه: بۆ یه‌که‌مجار له شاری کهرکوک کارگه‌یه‌کی سه‌هۆل له (ته‌ممووزی ۱۹۲۲) دا به‌ره‌می که‌وته بازاره‌وه^(۴۴۸)، که له‌و پووه‌وه یه‌که‌م شاری کوردیی کوردستانی عێراق بوو کارگه‌ی وای لێ دابه‌زریت. گه‌یاندنی ته‌زووی کاره‌بایش سالی (۱۹۲۷)^(۴۴۹) بۆ مال و دوکان و ده‌زگاکان، لایه‌نیکی دیاری ئه‌و په‌وته نوێگه‌رییه بوو، که له سه‌ره‌تادا ته‌نها پووناککردنه‌وه‌ی شوینه گشتیه‌کانی شاری گرته‌وه^(۴۵۰).

(۴۴۷) البرت م. منتشاشفیلي، العراق في سنوات الانتداب، ص ۱۹۶-۱۹۷.

(۴۴۸) بۆ زانیاری زیاتر له‌م باره‌وه، بروه‌نه: سعید عبود السامرائي، الإنماء الصناعي وقواعده الأساسية في العراق، بغداد، ۱۹۶۰، ص ۴۵.

(۴۴۹) عبد خلیل فضیل و احمد حبیب رسول، جغرافية العراق الصناعية، الموصل، ۱۹۸۴، صص ۵۱-۵۲.

(۴۵۰) به‌پێی زانیارییه‌کانی سه‌رچاوه‌یه‌ک، سه‌ره‌تای سییه‌کان (۲۷۹) مال و دوکان و ده‌زگا له کهرکوکدا کاره‌بایان راکیشاوه. بروه‌نه: که‌مال مه‌زه‌ر، چه‌ند لایه‌ره‌یه‌ک له میژووی گه‌لی کورد، به‌شی دووه‌م، (ئاماده‌کردنی: عه‌بدوڵڵا زه‌نگه‌نه)، هه‌ولێر، ۲۰۰۱، ل ۳۱۵.

به ره وهی سه رده می ئینتیدابی به ریتانی کۆتایی پی بیّت (١٩٣٢)، حکومت چه ند هه نگاویکی له پیناوه شه پیدانی بواری پیشه سازی هاویشته، بۆ نمونه قانونی ریکخستنی باجه گومرگییه کانی (تعریفه الرسوم الکمرکیه)، ژماره (٣٠) ی سالی (١٩٢٧)، قانونی هاندانی کارسازیه کانی (تشجیع الصنائع) سالی (١٩٢٧)^(٤٥١)، قانونی هاندانی کارسازیه نشتمانیه کان (تشجیع الصنائع الوطنیه)، ژماره (١٤) ی سالی (١٩٢٩)، به لām ناکامیکی گرنگی ئه وتۆیان نه بوو^(٤٥٢). بۆیه سه ره پای ئه مه ش له وه سه رده مه دا کۆمه لیک ورده پیشه سازی نوی^(٤٥٣)، ئه گه ر بچوک و که م سه رمایه ش بوو بن، له زۆربه ی شاره کانی عیراقداهاته دامه زراندن، وه ک: کارگه ی دروستکردنی سه هۆل، ئاوی گازی و په موو له چیکه نه دان (حلج)^(٤٥٤).

(٤٥١) سامی عبدالحافظ القیسی، یاسین الهاشمی ودوره فی السیاسة العراقیة بین عامی

(١٩٢٢-١٩٣٦)، الطبعة الثانية، مطبعة العانی، بغداد، ١٩٧٥، ص ٥٧-٥٨.

(٤٥٢) ز. ی. هرشلای، مدخل الی التاریخ الاقصادی الحدیث للشرق الاوسط، ترجمة:

مصطفی الحسینی، دار الحقیقة، بیروت، ١٩٧٣، ص ٣٣٥.

(٤٥٣) به گوزارشته فه رمیه کانی سه ره تایی سه رده می باشایه تی به "پیشه گه ریه

سه رده مییه کان" (الحرف العصریة) ناو براوه. بروانه: عبدالرزق الحسینی، تاریخ الوزارات

العراقیة، الجزء الاول، ص ٧١.

(٤٥٤) نصیر سعید کاظمی، مساهمة فی کتابة تاریخ الحركة العمالیة، ص ٣٣-٣٤.

پیشه‌سازی په‌موو له‌چیکه‌نه‌دان هه‌رچه‌نده میژوویه‌کی دوورودریژێ هه‌بوو، به‌لام له‌م ماوه میژووویه‌دا، ریگه‌ی نوێی تیایدا به‌کار هینرا و یه‌که‌م کارگه‌یه‌کی خۆمالی له‌و باب‌ه‌ته‌ش سالی (١٩٣٠) له‌ به‌غداد دامه‌زرا، که به‌ تێپه‌رینی کات ژماره‌یان له‌ هه‌موو عێراقدا گه‌یشته‌ هه‌شت کارگه‌، پینجیان له‌ لیوای به‌غداد و دووانیان له‌ لیوای موسڵ و دانه‌یه‌کیشیان له‌ شاری کهرکوک بوو.^(٤٥٥)

له‌ سه‌رده‌می سه‌ربه‌خۆیی عێراقیشدا (١٩٣٢-١٩٥٨)، به‌ سه‌دان پیشه‌ و پیشه‌گه‌ری دیکه‌ له‌ شاری کهرکوک ده‌رکه‌وتن. بیسوود نابیت له‌م باره‌وه‌ چه‌ند ئاماژه‌یه‌ک تۆمار بکه‌ین. له‌نیۆ ئه‌و پیشه‌گه‌ری و پیشه‌سازییه‌ به‌رچاوانه‌ی له‌ شاری کهرکوکدا هاتنه‌ کایه‌، پیشه‌سازی نه‌وت و هه‌موو ئه‌و به‌ره‌مانه‌ی به‌ نه‌وته‌وه‌ په‌یوه‌ست بوون له‌ سییه‌کان. ئه‌و پیشه‌سازیانه‌ی له‌ به‌ره‌مه‌یناندا پشت به‌ گازی سروشتی ده‌به‌ستن: (کبریت، په‌ین، کاربۆنی پاکژ، چیمه‌نتۆ و.. هتد)^(٤٥٦)، هه‌روا بنیاتنانی "کارگه‌ی کاشیی ره‌شید" له‌ په‌نجاکاندا، چه‌ند نمونه‌یه‌کی دیارن^(٤٥٧).

(٤٥٥) دلشاد مه‌حمود عه‌بدویره‌حمان، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٦٧.

(٤٥٦) الحکومة العراقية، وزارة الاقتصاد، مديرية الصناعة العامة، التقرير السنوي للسنة

المالية (١٩٥١-١٩٥٢)، بغداد، ١٩٥٢، ص ٩-١٠.

(٤٥٧) جوني يوسف حنا، تأريخ الصناعة الوطنية وعلاقتها بالتطور السياسي في العراق

(١٩٢٩-١٩٥٨)، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الاداب بجامعة

الموصل، ١٩٨٩، ص ٢٩٨.

سه‌رباری ئه‌وانه‌ش بریار بوو کۆمپانیای "شمیت" ی دانیمارکی کارگه‌یه‌کی گه‌وره‌ی به‌ره‌مه‌ینانی چیمه‌نتۆ به‌ گۆژمی به‌ره‌مه‌ینانی (٣٥٠) تۆنی له‌ پۆژیکدا له‌ شاری که‌رکوک دروست بکات، به‌لام پاش تیپه‌پینی ماوه‌یه‌کی زۆر به‌سه‌ریدا، ئه‌نجومه‌نی ئاوه‌دانکاری عێراق بریاری دا ئه‌و کارگه‌یه‌ بگۆزێتته‌وه‌ شاری سلێمانی^(٤٥٨). ئه‌وه‌ بوو دواتر له‌ سلێمانی (سه‌رچنار) بنیات نرا.

نوینه‌رانی که‌رکوک له‌ ئه‌نجومه‌نی نوینه‌رانی عێراقی، گرنگی و بایه‌خی تایبه‌تیان به‌ هاندان و پالپشتیه‌کانی حکومه‌ت داوه‌ بۆ کردنه‌وه‌ی خویندنی پیشه‌سازی و به‌ره‌ویش‌بردنی، هه‌رچه‌نده‌ ئه‌م چه‌شنه‌ خویندنه‌ له‌ پێشتردا له‌ شاره‌که‌دا هه‌بوو، به‌لام له‌لایه‌ن حکومه‌ته‌کانی عێراقه‌وه‌ ته‌واو پشنگوێ خرابوو^(٤٥٩). بۆیه‌ نوینه‌رانی که‌رکوک، به‌تایبه‌ت: "سلیمان فه‌تاح"، "سه‌عیدی حاجی سه‌هن"، "مه‌مه‌د ره‌فیق خادم سو‌جاده" و "نه‌شه‌ت ئیبراهیم"، به‌وه‌یه‌ی کردنه‌وه‌ی

(٤٥٨) الحکومه‌ العراقیه، التقرير السنوی عن اعمال مجلس الاعمار للسنه (١٩٥٤-١٩٥٥)، ص٣٥؛ الدوله‌ العراقیه، محاضر جلسات مجلس الاعمار، محضر الجلسة (١٠٧)، (١٦) حزیران (١٩٥٤)، ص١٠.

(٤٥٩) ئه‌و قوتابخانه‌ی پێشتر له‌م بواره‌دا له‌ شاری که‌رکوک کرابۆوه، له‌ سه‌رده‌می داگیرکاری و ئینتیدابی به‌ریتانی بایه‌خی پێ نه‌درا، بۆیه‌ ئه‌م قوتابخانه‌یه‌ به‌ره‌و پووکانه‌وه‌ چوو. مسارع‌ الراوی وآخرون، التعليم الصناعي في العراق، مطبعة الحکومه، بغداد، ١٩٦٨، ص٤٧-٤٨.

ئەم چەشنە نووسینگە و قوتابخانە یە دەبیته مایه ی پیشکەوتنی شارەکه و ولاتی عیراق، پهیتا پهیتا داوی کردنه وه و هاندان و گەشه پیدانی ئەم چەشنە خویندنه یان له شاری که رکوکدا کردوه^(٤٦٠). به لام به دیهاتنی ئەم نیازه له شاری که رکوکدا زۆری خایاند، حکومهت سالی (١٩٤٥/١٩٤٦) قوتابخانە یه کی فه رمی، که له ئاستی دواناوه ندیدا بوو، بۆ خویندنی پیشه سازی کرده وه^(٤٦١).

پیوسته بوتريت پیشه ی فه رمی (حکومی) له کۆتایه کانی رۆژگاری عوسمانیه وه له نیو په عیه ته کانی عوسمانی رۆژ داوی رۆژ له بره وسه ندندا بوو، ئەوهش له ئاکامی به ره وپیشچوونی په وشى فيرکردنی عوسمانی و کردنه وه ی قوتابخانە کان و په خساندنی هل له به رده م هه موو چينوتویژه کانی کۆمه لگا بۆ ئەوه ی بېن به کاربه ده ستی ده ولت. له و ئاکامه دا خه لکیکی زۆر کورپه کانیا ن نارده بهر خویندن و به شیکی

(٤٦٠) م. م. ن، الدورة الانتخابية الاولى، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٢٥، محضر الجلسة (٢٣)، في (٥ ايلول ١٩٢٥)؛ الوقائع العراقية (جريدة)، العدد (٣٧٢)، في (٢٣ تشرين الاول ١٩٢٥).

(٤٦١) الحكومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٤٨-١٩٤٩، مطبعة الحكومة، ١٩٥١، ص ٥٥. بۆ زانیاری زیاتر ده رباره ی ئەم قوتابخانە یه، بپروانه: محمد فاضل الجمالي، العراق بين أمس واليوم، بغداد، ١٩٥٤، ص ١٥؛ أهل النفط، مدرسة الصناعة الرسمية في كركوك، أهل النفط (مجلة)، العدد (٦٠)، كركوك، تموز ١٩٥٦، ص ص ٢٢-٢٣.

به‌رچاویشیان بۆ ته‌واوکردنی خویندن پوویان له به‌غداد و ئه‌سته‌مبول کرد و کاربه‌دهستی دیاریان لۆ ده‌رچوو. ئه‌مانه دواتر به "ئه‌فه‌ندی" ناویان ده‌رکرد و شاری که رکوکیش پشکیکی گه‌وره‌ی له‌م پووه‌وه به‌رکه‌وت^(۴۶۲).

به‌هاتنی ئینگلیزه‌کان و داکه‌وتنی سه‌رده‌می پاشایه‌تی، ئه‌م باره‌ نه‌ک درێژه‌ی هه‌بوو، به‌لکوو پێژه‌ی ئه‌وانه‌ی مه‌به‌ستیان بوو بینه‌ کاربه‌دهستی ده‌وله‌ت زۆر زیاتر بوو. به‌لام ئه‌وه‌ی تێبینیی گرنگ هه‌لده‌گریت، گۆرانیکی چۆنیتی و چه‌ندی تی زۆره‌ له‌ باره‌ی بوار و پسپۆریه‌کانی ئه‌م سه‌رده‌مه. ئه‌گه‌ر له‌ سه‌رده‌می عوسمانی پیشه‌ی سه‌ربازی (ئه‌فسه‌ری) خواستیکی زۆری کۆمه‌لانی خه‌لکی له‌سه‌ر بوویت، ئه‌وا له‌م سه‌رده‌مه‌دا پیشه‌ی دیکه‌ ترۆپکی خواستی خه‌لکی داگیر کردووه، وه‌ک: (پاریزه‌ری، پزیشکی، ئه‌ندازیاری، مامۆستایه‌تی و.. هه‌ی دیکه). له‌ هه‌مان کاتیشدا پیشه‌ی سه‌ربازی هه‌ر خواستی له‌سه‌ر ماوه‌ته‌وه^(۴۶۳).

له‌ ده‌روه‌ی پیشه‌ فه‌رمیه‌کان، دوو پیشه‌ی بازرگانی و بیناسازی - له‌ سییه‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م به‌دواوه - په‌واجیکی زۆری له‌نیو دانیشتوانی شار به‌ گشتی و دانیشتوانی شاری که رکوک به‌تایبه‌تی په‌یدا کردووه. ئه‌وه‌ش بیگومان بۆ چه‌ند هۆیه‌کی زانراو ده‌گه‌رایه‌وه، که له‌ سه‌رووی هه‌موانه‌وه‌ دا‌بین‌بوونی سه‌قامگیری سیاسی و په‌گداکو‌تانی

(في نسخة المترجمة الى العربية: الجزء الاول، ص ۷۰) S.H. Longrigg, Iraq, P.35 (462)

(۴۶۳) له‌ ته‌وه‌ری یه‌که‌می به‌شی سییه‌می ئه‌م لیکۆلینه‌وه‌یه، دینیه‌وه‌ سه‌ر ئه‌م باسه‌.

دامه زراوه کانی ده وله تی عیراقی بوو له ناوچه که دا. ههروه ها هۆیه کی کاریگه ری دیکه بوونی سوودیکی زۆر بوو له و دوو پیشه یه، به تایبه تی بازرگانی که به شیوه یه کی خیرا پاره یه کی زۆری تیدا قازانج ده کرا. نوینه رانی که رکوکیش له ئه نجومه نی نوینه رانی عیراق، گرنگیان به که رتی پیشه سازی داوه و له هه ولی به ره وپیشبردنی رهوشی بازرگانی و بازرگاناندا بوونه^(٤٦٤).

هه رچی پیشه ی بیناسازی بوو، له ئه نجامی پیشکه وتنه سیاسی و ئابووری و کۆمه لایه تییه کانه وه په ره سه نندیکی زۆری به خۆوه بینی دوا ی ئه وه ی ریژه و پله ی شارنشینی (نسبه ودرجه التحجر) له ناوچه که زیادی کرد و خه لکانی پاره دار، چیدیکه پازی نه بوون له خانوه کۆنه کانیاندا ژیان بگوزه ریئن و خانووی نوپیان بنیات نا. ئه مه له راستیدا بریتی بوو له قه له مباریکی گه وره سه باره ت به پیشه ی بیناسازی له و رۆژگاره دا^(٤٦٥).

(٤٦٤) م.م. ن، الدورة الانتخابية السادسة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٣٦، محضر الجلسة (٣٥)، في (٢٥ شباط ١٩٣٦)؛ م. م. ن، الدورة الانتخابية العاشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٤٣، محضر الجلسة (٢)، في (٣ كانون الاول ١٩٤٤)؛ م. م. ن، الدورة الانتخابية الخامسة عشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٥٧، محضر الجلسة (١٩)، في (٥ شباط ١٩٥٨).

(٤٦٥) بگه ریوه بۆ ته وه ری یه که می به شی یه که می ئه م لیکۆلینه وه یه.

جیی سه‌رنجدانه، شالای کۆچی دانیشتوانی لادی بۆ شار، شوینپه‌نجی دیاری به‌سه‌ر په‌ره‌سه‌ندنی چۆنیتی و چه‌ندیتی پیشه‌یی دانیشتوانی شاری که‌رکوک‌وه نه‌خشانده. له ئاکامی به‌رده‌وامیی ئه‌و کۆچه‌ی لادیکان بۆ چه‌قی شاره‌کان، ده‌ستی کار به‌روه‌ی سه‌ند و کاریگه‌ریشی خسته سه‌ر کریی کار و مملانی هی‌نایه‌ کایه له‌نیوان کریکارانی شار و کریکاره کۆچه‌ره‌کان، به‌وه‌ی کریکاره کۆچه‌ره‌کان ئاماده بوون له ژیر هر بار و نرخیکدا کار بکه‌ن، ئه‌مه‌ش کاری کرده سه‌ر کریی کاری کریکاره‌کانی شار^(٤٦٦).

له لایه‌کی دیکه ده‌رکردنی یه‌که‌م قانونی تایبه‌ت به‌ کریکاران له عیراقدا، قانونی کریکاران (العمال)، ژماره (٧٢)ی سالی (١٩٣٦)، پۆلی له په‌ره‌سه‌ندنی چۆنیه‌تی ژبانی پیشه‌یی دانیشتوان بینی، که قانونه‌که جه‌ختی له‌سه‌ر په‌وایی مافی کریکاران ده‌کرده‌وه بۆ هی‌نانه‌کایه‌ی ریکخستنی سه‌ندیکی به‌گویره‌ی ئه‌و پیشه‌سازییانه‌ی تیایدا کار ده‌که‌ن، وه‌ک: هی‌لی ئاسنی و نه‌وت و پیشه‌گه‌رییه‌کانی بازگانی و میکانیک و.. تا دوایی. پاش هه‌ول و ته‌قه‌لایه‌کی نۆر و خویناوی، سالی (١٩٤٦) کریکارانی نه‌وتی که‌رکوک توانییان بزاقی سه‌ندیکی به‌فه‌رمی به‌یینه‌ کایه‌وه^(٤٦٧).

(٤٦٦) بروه‌نه: حنا بطاطو، العراق، الكتاب الاول، ص ص١٥٩-وما بعدها.

(٤٦٧) حمید جاعد، الحركة النقابية في العراق، بغداد، ١٩٧٤، ص ص٣٥، ٤٠.

تەوهری سیبیه م: په یوه نندییه کۆمه لایه تیبیه کانی دانیشتوان

گریدانی په یوه نندی کۆمه لایه تی، خاسیه تی دیاری مرۆقه کانه. بویه ش په یوه نندییه کۆمه لایه تیبیه کان وا پیناسه ده کریت: "وابه سته و شوینه واری ئالوگۆرکی نیوان تاکه کان و کۆمه لگه یه، که له سروشتی کۆبوونه وه و ئالوگۆری ههسته کان و لیکششان و کارلیکیان له بۆته ی کۆمه لگه دروست ده بییت." له وه ته ی کۆمه لگه ی مرۆقایه تی دروستبووه، په یوه نندی کۆمه لایه تیبیه په یدا بووه. ئەم په یوه نندییه کۆمه لایه تیبیه ش وابه سته ی کۆمه لیک یاسا و پرسیای کۆمه لایه تی و ژینگه یی و ئابووری و فەرهنگی ده بییت، که به گویره ی ههنگاوگه لی پیشکه وتنی شارستانییه ته کان ئەمانیش پی به پی گۆران و په ره سه نندن و پیشکه وتنیان به سه ردا دیت. بویه له ئەنجامی پیشکه وتن یا دواکه وتنی هه ر کایه یه ک، په یوه نندییه کۆمه لایه تیبیه کانی کۆمه لگه گۆران و په ره سه نندن به خۆوه ده گریت^(۴۶۸).

له زانستی کۆمه لناسیدا، بۆچوونی جیاواز به شیوه یه کی گشتی ده باره ی سروشتی په یوه نندییه کۆمه لایه تیبیه کانی شار هه یه. هه یه پی وایه مۆرکی ململانی و چه وسانه وه به سه ر مۆرکی هاوکاریی کۆمه لایه تیدا زاله ئەگه ر بیته و پیکهاته ی دانیشتوانی شاره کهش، له پووی بنه چه و زمان و ئایین

(۴۶۸) ده باره ی ئەم بابته برهانه: غریب محمد سید احمد، علم الاجتماع الحضری، دار

المعرفة الجامعية، القاهرة، ۲۰۰۶، الفصل السابع، ص ۲۲۷-۲۷۲.

و ئایینزاوه یه کپارچه بن. سه رباری هه مه چه شنیی پیشه یی و جیاوازیی چینایه تی و مه یل و ئاراسته جۆربه جۆره کانیان، که ئه م فاکته رانه کۆمه لی دانیشتوووان به ره و تاکرپه وی و به رژه وه ندخوازی ده بات^(۴۶۹).

بۆچوونی دیکه ش هه یه پیداکری له سه ر ئه وه ده کات، که هاوکاری و هه مه چه شنیی له بنه رته دا له ناخی په یوه ندییه کۆمه لایه تی و مرؤقایه تییبه کانه هه یه و هاوکارییش جیاوازی و هه مه چه شنیی ره ت ناکاته وه و ئه مانیش هاوکاریی کۆمه لایه تی ره ت ناکه نه وه، چونکه له هه ندیک باردا هه مه چه شنیی دانیشتوووان ده بیته ئامرازی به هیژبوون له پڕۆسه ی هاوکاریی کۆمه لایه تیدا و له هه ندیک جاریشدا هۆی بیه یژیی په یوه ندییه کۆمه لایه تییبه کانه. له چوارچۆیه یه کی گشتییشدا، کۆمه لیک ئاماژه و هیمای زانستی ره چاو ده کریت بۆ پاساودانی بوونی ململانی یا هاوکاریی کۆمه لایه تیی دانیشتوووان له هه ر شار و ناوچه یه کی دیاریکراودا، له وانه: (پیکه وتن له گه ل یه کتر، هاوکاری له نیوانیان، به رژه وه ندی و ئامانجی هاوبه ش، سۆز و هه ستی وه ک یه ک، به شداربوون له خۆشی و ناخۆشییه کان، پڕیژگرتنی وه ک یه ک، بایه خی هاوبه ش)^(۴۷۰).

به ره چاوکردنی ئه و هیما و ئاماژانه، ده توانریت سروشتی په یوه ندییه

(۴۶۹) محمد عاطف غیث، علم الاجتماع الحضري (مدخل نظري)، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ۱۹۸۶، ص ۱۶.

(۴۷۰) محمد حسین محمد شوانی، التنوع الاثني والديني في كركوك، مؤسسة موکریانی للطباعة والنشر، اربیل، ۲۰۰۶، ص ۱۸۹-۲۰۴.

کۆمه لایه تییه کانی دانیشتوانی هەر شار و ناوچه یه ک تا ئەندازه یه کی چاک شی بکریته وه .

له پینا و دروست پیکان و پروونکردنه وه ی وردی په یوه ندییه کۆمه لایه تییه کانی شاری که رکوک له ماوه ی سه رده می پاشایه تیدا، په یوه ندییه کۆمه لایه تییه کانی دانیشتوان له سه ر دوو ئاست و دوو بنه ما پۆلین ده که یین و له و پروانگانه وه ده رباره یان ده دوین:

۱- په یوه ندییه نیوخوییه کانی شار

۱- په یوه ندییه ئیتنیکی-ئایینییه کانی دانیشتوانی شار

ده توانریت بوتریت شاری که رکوک له پرووی ئیتنی و ئایینییه وه، یه کیك له شاره ئالۆزکاو به رچاوه کانی کوردستان و عیراقه، که شوینی به بایه خی نیشته جیبوون و بلاوبوونه وه ی چه ند نه ته وه و ئایین و ئایینزا و گروپیکه . له م شاره دا، وه ک ئیستاش، شانبه شان یه کتر کۆمه له جیاوازه کانی دانیشتوان پیکه وه ژیانان گوزه راندوه . له هه ندیک ناوچه و بار و کاتدا، ئەو کۆمه له جیاوازانه ی دانیشتوان به شیوه یه کی توند تیکه ل به یه کتر بوونه و ئەسته مه شوینی نیشته جیبوونیان یان بنه چه و ئایین و بیروباوه ره کانیان به وردی و دروستی ده ستنیشان بکریت^(۴۷۱).

(۴۷۱) هۆزی "به یات" نمونه ی به رچاوی ئەم تیکه له کیشییه کۆمه لایه تیییه (التداخل الاجتماعي)، که هۆزیکه تیکه لای تورکمانی عه ره بییه و ئەندامه کانی به سی زمان

ئەم پیکه وه ژیانە کۆمه لایه تییە له ناوچه یه کی جوگرافیایی دیاریکراوی وه ک شاری که رکوک، له لایه ن کۆمه ل و توپژی هه مه چه شنی ئیتنی و ئایینییه وه و بۆ ماوه یه کی دوورودریژی میژوویی، جهخت له سه ر پیکه وه لکانی کۆمه لایه تی ده کات، یا لانی که م نه بوونی دژایه تی و دوژمنایه تییە له نیوانیان.

بیسوود نابیت ئاماژه به وه بکریت که زمانی ئاخاوتنی شاره که له نیوان کۆمه له جیاوازه کانی دانیشتوان، له پله ی یه که مدا تا کۆتایی پۆزگاری پاشایه تی زمانی تورکمانی بوو^(٤٧٢). کورد و عه ره ب و کلدان و ئه رمه ن و جووه کان زۆرتتر به زمانی تورکمانی له گه ل یه کتر دواون، که ئەم زمانه هاوبه شه به ته نیشته زمانی کوردییه وه زمانی سه ودا و مامه له ی بازار بووه و زۆر ئاماژه ی میژوویی و به لگه ش له م باره وه تۆمار کراوه^(٤٧٣).

سه ره ره بوونی ئەم چه شنه مۆرک و پیکه وه ژیانە کۆمه لایه تییە، زۆر جار سه رلیشواندنی بۆ لایه نی به رانبه ر دروست کردوه. بۆیه ده ببنریت

(کوردی و تورکمانی و عه ره بی) ئاخاوتنیان هه یه، سه رباری ئه وه ش هه ندیکیان شیعه و

هه ندیکیشیان سونته مه زه بن. بپوانه: کمال مظهر احمد، کرکوک و توابه ها، ص ٧٧.

(٤٧٢) ئەم دیارده یه وای له زۆریک له بنه ماله کورد و عه ره به کان کردوهه بچنه ژیر سایه ی

کتوووری تورکمانییه وه و ده سه ته وه ستان بن به رانبه ر به و کلتوره. بپوانه: نوری

تاله بانی، ناوچه ی که رکوک، ل ٤٢.

□ E.B. Soane, Op.cit, P.120. (473)

(في نسخة المترجمة الى العربية: الجزء الاول، ص ١٦١).

لەلايەن ھەندىك كەس و لايەنەوہ بەشئىك لە كورد و عەرەب و مەسىحىيەكان بە توركمان دراونەتە قەلەم^(۴۷۴)، ئەمەش بەلگە و نىشانەيەكى بە ھىزى پىكەوہلكانى كۆمەلايەتتى كۆمەلگەى كەركوكى دەسەلمىنىت .

كۆمەلگەى كەركوكى لە ئاكامى فرەچەشنى پىكەتە كۆمەلايەتتىەكەيەوہ، خاوەن پەيوەندىيەكى فرەرەنگ و ھەمەچەشن بووہ . ئەم فرەچەشنىيە ھەرچەندە بە روالەت دەبوو ھۆ و ئامرازىك بىت بۆ داكەوتنى جياوازى قوولئى نەتەوہى و ئايىنى لە شارەكەدا، بەلام لە رۆژگارى عوسمانى و دواترىش جياوازىيەكى لەو شىوہىە لە شارەكەدا بەدى نەكراوہ^(۴۷۵)، يا لانىكەم سەرچاوە مېژووئىيەكان لىي بى ئاگا بوون .

لە كۆتايىەكانى رۆژگارى حوكمرانىيە عوسمانىدا پەيوەندىيە كۆمەلايەتتىەكانى دانىشتووانى شارى كەركوك بەو شىوہىە وەسەف كراوہ، كە پەيوەندىيەكى تۆكەمە و توندوتۆلە . "سۆن"، گەپىدە و سىخورى بەناوبانگى بەرىتانى كە بۆ ماوہى (۱۶) رۆژ لە سەرەتاي سەدەى بىستەم (۱۹۰۷) لە چەقى شارى كەركوكدا ماوہتەوہ، جەخت لەسەر سەررەوہرەبوونى گىانى لىبوردەيى و بەتەنگەوہەاتن و دەستگىرۆيىكردن و ميواننەوازى و نانبدەيى و پىزگرتنى دانىشتووانى

(۴۷۴) بگەپۆوہ بۆ تەوہرى دووہمى بەشى يەكەم .

(۴۷۵) شاكەر صابەر ضابط، كركوكە اجتماعى حيات، ص ۱۱ .

فره‌چه‌شنى شاری که‌رکوک ده‌کاته‌وه و به‌سه‌رنجه‌وه ده‌باره‌ی ده‌دوئیت^(٤٧٦).

پیکه‌وه‌ژيانى کۆمه‌لایه‌تیانیه‌ی کۆمه‌له‌ جیاوازه‌کانى دانیش‌توانى که‌رکوک، له‌ پۆژگاری پاشایه‌تییدا، به‌رده‌وام بووه و له‌م پوه‌وه پۆژنامه‌نوسى هۆله‌ندى "مالیبارد"، که له‌ په‌نجاکانى سه‌ده‌ی بیسته‌مدا سه‌ردانى عیراقى کردووه، سه‌رنجى ئەم باره‌ی داوه و نووسیویه‌تى: "لی‌ره‌دا (مه‌به‌ستى هه‌موو لی‌واى که‌رکوک/تویژهر) ... عه‌ره‌ب و کورده‌کان به‌ ئاشته‌وايى و ئارامى شانبه‌شانى یه‌کتر پیکه‌وه‌ ژيان ده‌گوزهرینن"^(٤٧٧).

به‌ هه‌مان شیوه‌ ئەم باره‌ به‌سه‌ر په‌یوه‌ندییه‌کانى کورد و تورکه‌مانیشدا پیاده‌ ده‌بیئت، به‌لام به‌ ئاستیکى جیاوازتر و توندوتۆلت‌تر. له‌م باره‌وه میژوونوس "که‌مال مه‌زه‌ر" نووسیویه‌تى: "پی‌ویسته‌ ئاماژه‌ به‌وه‌ بده‌ین که‌ باشترین په‌یوه‌ندییه‌کان کوردی به‌ تورکه‌مانه‌کان وابه‌سته‌ کردبوو، چ له‌ که‌رکوک و ده‌وروبه‌رى، چ له‌ ناوچه‌کانى دیکه‌دا"^(٤٧٨). نموونه‌ و به‌لگه‌ی پیکه‌وه‌ژيانى کۆمه‌له‌ ئیتنى-ئاینییه‌ جیاوازه‌کانى نیوان کورد و

(476) E.B. Soane, Op.cit, P.121. □

(في نسخه‌ المترجمة الى العربية: الجزء الاول، ص١٦٠).

(٤٧٧) بڕوانه: مالیبارد، نواعیر الفرات او بین العرب و الکرد، ترجمه: د. حسین کبة، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٧، ص٢٠٩.

(٤٧٨) که‌مال مظهر احمد، کرکوک و توابعها، ص٩٣.

تورکمانه کان له میژووی هاوچه رخدا، سهنگی مهحهکی په یوه نندیه کۆمه لایه تیبیه بهرچاوه کانی دانیشتونانی شاری که رکوک^(۴۷۹).

په یوه نندی نیوان کورد و تورکمانه کان به تاییهت په یوه نندیه کی دۆستانه بووه، چ له سهردهمی عوسمانی و چ له سهردهمی پاشایهتی^(۴۸۰).
 "نووری تاله بانی" یش پیی وایه ئه و دووبه رهکی و ناته باییه نه ته وه ییه ی له نیوان کورد و تورکمانه کانی شاردا که وتوو ته وه، له دوا ی سالی (۱۹۵۸) په ره ی سه ندوو^(۴۸۱).

هرچی په یوه نندی نیوان که مه ئایینه کانی شاری که رکوک و موسلمانه کانه - له چند سال و ماوه یه کی که مدا نه بیته، - په یوه نندیه کی ته با و ئاسایی بووه. ئه و ناته بایی و گرژییه ی له په یوه نندیه کانی نیوان موسلمانان و مه سیحیه کانی شاریش له سهردهمی ئینتیدایی بهریتانی له سالی (۱۹۲۴) دا هاته ئارا، دهستی دهره کی و مه بهستی سیاسی له پشته وه بو^(۴۸۲). له م باره وه، "مانقییف" (مارمه تی) پیی وایه ئه م

(۴۷۹) دهرباره ی میژووی پیکه وه ژیانی ئاشتیانه ی کورد و تورکمانه کانی که رکوک، پروانه: یوسف گوران، کورد و تورکمان تیپوانینیک بۆ میکانیزمه کانی پیکه وه ژیانی ئاشتیانه ی نیوانیان، له بللواکراوه کانی مه کته بی بیر و هۆشیاری، سلیمانی، ۲۰۰۲.

(۴۸۰) پروانه: کمال مظهر احمد، کرکوک وتوابه ها، ص ۹۳-۹۴.

(۴۸۱) پروانه: که رکوک به ره و دوا پۆژیکی نادیار، دهرگای چاپ و په خشی سهردهم، سلیمانی، ۲۰۰۹، ل ۲۸.

(۴۸۲) ژۆریک له سهرچاوه کان پییان وایه هه للا و شه په که له بازاری شاردا له نیوان به قالیکی به قالیکی تورکمان و دوو سهربازی هیزی لیفی ئاسووری دهستی پی کردوو و دواتر

روداو ه بۆ تیكدانی په یوه ندییه کۆمه لایه تییه کانی دانیشتوانی شاره که بووه، بۆیه ده نووسیّت: "ده سه لاتدارانی عیراق... به رده وام له هه ولّی نانه وهی ئاگری ئاشووب بوون له نیوان نه ته وه کاندای" (٤٨٣).

مه سیحیه کانی شار به درێژایی ماوهی حوکمرانی عوسمانی، به تایبهت له نیوهی دووه می سه دهی نۆزده هه م به دواوه، به رده وام په یوه ندییه کی چاکیان له گه لّ پیکهاته فره ئیتنی و ئاینیه کانی که رکوکدا هه بووه، لانی که م له چوارچیوهی پیکه وه ژیانای ئاشتیانه نه هاتوونه ته ده ری، به به لگه ی ئه وهی تا ئیستا ئامازه یه کی میژووی پیچه وانه به رچاو نه که وتوو (٤٨٤). مه سیحیه کان له ئه نجامدانی ریوره سمه ئاینیه کانیان سه ربه سستی ته واویان هه بووه، به لام ئه م لیبوردیهی و په یوه ندییه کۆمه لایه تییه نه گه یشتوو ته رادهی تیکه لاوبوون و هاوسه رگری،

به رفراوان بووه. له کاتی کدا بۆچوونی ئه وهش هیه که هۆی روداو که هه لکوتانی سه ربا زانی هیزی لیقی ئاسوری بووه له سه روبه ندی جه ژنی قوربان بۆ سه رگه رمای "جووت هه مام" که له و رۆژ و کاته دا تایبهت بووه به ژنان. البرت م. منتشاشفیلی، العراق، ص ٣٦٢؛ جبار قادر، السياسات الحکومیة فی کرکوک خلال العهد الملكي (١٩٢١-١٩٥٨)، فی: کرکوک مدینه القومیات المتأخیه، ص ١٦١.

(٤٨٣) بپروانه: ق. ب. ماتفییف (مارمتی)، الأشوریون والمسألة الآشورية فی العراق الحدیث، ترجمة: ج. د. أ، الاهالی للطباعة والنشر، دمشق، ١٩٨٩، ص ١٣٠.

(٤٨٤) ته نانه ت راپۆرتی ده سه لاتدارانی به ریتانی ئه م راستیهی دوویات ده کاته وه، بپروانه:

B.N.A, Air, 23/ 593, No.: 1/A/ 11, Subject: Assyrians Problems, 24th May, 1924.

بېگومان ئەوۋەش بە ھۆى ئەو سنوورە سوورە ئايىنىيە بووہ كە بۆ
موسلمانان ديارى كراوہ . دەبىت ئەوۋەش بگوترىت پىگەى كرسىئانەكان لە
دەولەتى عوسمانىدا لاواز و مروقى پلە دوو بووہ .

لە سەردەمى پاشايەتىدا، لە ئەنجامى زالىى دەسەلاتى بەرىتانييەكان لە
ناوچەكە، گۆرانىكى پروكەشانە بەسەر پەيوەندىيە كۆمەلەيەتتىيەكانى
مەسىحييەكان و موسلمانانى كەركوكدا ھات، چونكە مەسىحييەكان
ھەستىكى جياوازيان بەرانبەر بە دەسەلاتى بەرىتانييەكان ھەبوو، ئەوان
وہك زۆربەى موسلمانەكانى شار ناھەزىيان بەرانبەر بە ئىنگلىزەكان
نەبوو، بەلكو بەپىچەوانەوہ، داخلەدل بوون بەرانبەر بە پەفتار و
دەسەلاتى توركە عوسمانىيەكان و ئەوانەشى عەودالى گىرانەوہ و
ھاتنەوہى دەسەلاتيان بوون بۆ شارى كەركوك^(۴۸۵)، كە خەلكىكى زۆرى
كەركوكى دەكەوتە ئەو چوارچىوہى، چونكە عوسمانىيەكان لە سالانى
جەنگى يەكەمى جىھانىدا شوينى پىرۆز و دىرىنى مەسىحييەكان،
"بەيەتى شەھىدان" (ئەوہى بە كلئىساي سوور ناسراوہ)، كەردبووہ
كۆگاي چەك و تەقەمەنى سۇپاي مۆلدرائى ناوچەكە و لە سەرۋەختى
پاشەكشىدا سالى (۱۹۱۸) تەقاندبوويانەوہ، ئەمەش گرژىيە لە
پەيوەندىيەكانيان لەگەل موسلمانەكان ھىنايە كايە، بەتايبەت كاتىك لە

(۴۸۵) عبدالله خدرىزادە، كركوك و رد الضحيج المنحرف، دار آراس للطباعة والنشر، اربيل،

کۆتاییه کانی سالی (۱۹۲۳) دا، هیزلی لیقیی ئاسوریی هاوئایینی کلدانی له نزیك شار نیشته جی کران، بارودۆخه که گرژتر بوو^(۴۸۶).

به گوتهی نووسه ری کتیبی "تراجیدیای ئاسورییه کان"، ئه وهی ههستی دوژمنانهی ئاسورییه کان به رانبه ر به جه ماوه ری که رکوککی زۆرتر کرد، ئه وه بوو که ئاسورییه کان پوانگه یه کی نیگه تیفانه یان به رانبه ر به دانیشتوانی که رکوک هه بوو، گوايه زۆربه ی خه لکی که رکوک بنه چه یان ده گه پیته وه سه ر تورکه کان^(۴۸۷)، بۆیه ئه مه زه مینه سازی کرد بۆ به رپابوونی رووداوئیکی خویناوی له شاره که دا.

رووداوه خویناوییه که که له (۴ مایسی سالی ۱۹۲۴) دا به رپا بوو^(۴۸۸)، بووه هۆی ئالۆزتربوونی په یوه ندییه ئیتنی-تایینییه کانی موسلمانان به

(۴۸۶) بۆ درێژهی ئه م باسه، بپوانه: پشکو حه مه تاهیر ئاغه له ری، سه رچاوه ی پیشوو، ۲۹۵-۲۹۴ ل.

(487) R. S. Stafford, The Tragedy of the Assyrians, George Allen & Unwin Ltd, London, 1935, P.67.

(۴۸۸) له دووتوی سه رچاوه میژووییه کاندای به شیوهی جیا جیا ناوی براوه، له وانه: شه پری ئه رمه ن، کوشتاری که رکوک، یاخیبوونی که رکوک، کاره ساتی (۱۹۲۴) و.. هتد. به لام زۆرتر به "شه پری ئه رمه ن" ناسراوه، له ئاکامی جیا نه کردنه وهی ئه رمه ن له ئاسورییه کان، که هه ردوو لایان مه سیحین و میژووی په یدابوونیان له ناچه که نوئییه (مجموعات طارئة).

مه‌سیحیه‌کانی شاره‌وه^(٤٨٩)، چونکه هێزه‌کانی لیقیی ئاسووری، مائی "میناس غریب ئەفه‌ندی" که‌سایه‌تی ناسراوی کلدانیان له‌ گه‌ره‌کی "حه‌مام مه‌سیحی" و مائی دیکه‌ی مه‌سیحیان له‌ و گه‌ره‌که به‌کار هینا بۆ گورزه‌شاندن له‌ خه‌لکی شار^(٤٩٠). سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی دوکان و ماله‌ موسلمانه‌کانیان تالان کردبوو، هه‌ر که‌سێکیان به‌رچاو بکه‌وتایه‌ ته‌قه‌یان لێ ده‌کرد^(٤٩١).

پۆژی دوا‌ی پووداوه‌که به‌شیک له‌ دانیشتوانی خرۆشاوی که‌رکوک، به‌ کردار هه‌لۆیستیکی توند و دوژمنانه‌یان به‌رانبه‌ر به‌ مسیحیه‌کانی شار نواند، هه‌ندیک له‌ ماله‌ مه‌سیحیه‌کان که‌وتنه‌ به‌ر شالایی تالانکردنیان و چه‌ندیان لێ کوشتن^(٤٩٢)، به‌لام به‌ تێپه‌رینی ماوه‌یه‌کی کورت به‌سه‌ر

(٤٨٩) بۆ زانیاری زیاتر ده‌رباره‌ی ئه‌م پووداوه، بروه‌نه: عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، ص ٢٠٦-٢١١؛ رياض رشيد ناجي الحيدري، الاثوريون في العراق (١٩١٨-١٩٣٦)، مطبعة الجبلاوي، القاهرة، ١٩٧٧، ص ١٩٤-٢١١.

(490) W. A. Lyon, Kurds, Arabs, and Britons, the Memoir of Wallace Lyon in Iraq 1918-1944, (Edited and with an introduction by: D. K. Fieldhouse), Tauris Publishers, London, 2002, P.148.□

(له‌ وه‌رگێرانه‌ کوردیه‌که‌دا، ل ١٨٣٢)

(491) Report by: His Biritannic Majesty's Government on the Administration of Iraq for the Period (April, 1923- December, 1924), London, 1925, P.36. وه‌رگه‌راوه‌ له: ألبرت م. منتشاشفيلي، العراق، ص ١٩٨.

(٤٩٢) جرجيس فتح الله، العراق في عهد قاسم (اراء وخواطر ١٩٥٨-١٩٨٨)، الجزء الثاني، دار نيز للطباعة و النشر، السويد ١٩٨٩، ص ٧٣٦.

روداو ده‌که، گیانی ته‌بایی و هاوکاریی کۆمه‌لایه‌تی نیوانیان وه‌ک
سه‌رده‌می پیشووی لی‌هاته‌وه^(٤٩٣).

رۆلی کاریگه‌ری زانا ئایینی و پیاوماقولا‌نی شار له سه‌روه‌ربوونی گیانی
لی‌بو‌ده‌یی، به‌زه‌قی له‌م پوه‌وه دیار بوو^(٤٩٤). ریزگرتن له بیروباوه‌په
ئایینییه‌کانی یه‌کتر و به‌شداریی بۆنه و هاوبه‌شیی له دابونه‌ریته
کۆمه‌لایه‌تییه‌کان^(٤٩٥)، چه‌ند هه‌یما و نیشانه‌یه‌کی گرنگن بۆ سه‌لماندنی
پیکه‌وه‌ژانی کۆمه‌لایه‌تیانه‌ی پیکه‌هاته ئیتنی و ئایینییه‌کانی شاره‌که.

له به‌رانبه‌ردا، روداوی (٤ی مایسی سالی ١٩٢٤) ته‌کانیک بوو بۆ
به‌هه‌یزبوونی په‌یوه‌ندییه ئیتنی-ئایینییه‌کانی کورد و تورکمانه‌کان و
پاشکاوانه پووی به‌هه‌یزی ده‌مارگیری ئایینی زه‌ق ده‌کاته‌وه، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی
کورده‌کانی ناو‌شار و خه‌یلا‌نی ده‌وربه‌ری شار له‌و ئاشووبه‌دا
پشتیوانییان له تورکمانه‌کان کرد^(٤٩٦).

په‌یوه‌ندییه کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی مه‌سیحیه‌کانی شار له‌گه‌ڵ موسلمانه‌کان به
تیه‌په‌رینی کات له سه‌رده‌می کۆتایی پاشایه‌تی به‌شبه‌شبوونی به‌خۆوه

(493) C.O, 730/117, Catholic Situation in Iraq, 14th September, 1927, P.18.

(٤٩٤) دلشاد محمد نجیب الطالبانی، دور سکان کرکوک فی بناء التجربة الديمقراطية في عراق

المستقبل، فی: کرکوک مدینه القومیات المتأخیه، ص ٣٧٨.

(٤٩٥) بپوانه: شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ١٥.

(٤٩٦) بپوانه: عبدالرزاق الحسینی، تاریخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، ص ٢٠٧؛ ریاض رشید

ناجی الحیدری، المصدر السابق، ص ١٩٨.

گرت، ئەوانه‌ی له‌سه‌ر قه‌لادا مابوونه‌وه به‌هۆی به‌هه‌یزی
په‌یوه‌ندییه‌کانیان له‌گه‌ڵ دانیشتووان جیا نه‌ده‌کرانه‌وه. که‌چی ئەو
به‌شه‌یان که‌ له‌ به‌شی قۆریه‌ له‌ گه‌ره‌کی "که‌رکوک‌کی نوێ" (عه‌ره‌فه) و
گه‌ره‌که‌ نزیکه‌کانی عه‌ره‌فه‌ نیشته‌جی ببوون، په‌یوه‌ندییه‌کی لاوازی
کۆمه‌لایه‌تیان هه‌بوو به‌ دانیشتووانی که‌رکوک‌وه. ئەم به‌شه‌یان له‌نیۆ
شاردا کۆمه‌لێکی جیاواز و گۆشه‌گیری کۆمه‌لایه‌تیان پێک هه‌یناوه، چونکه
ئهمانه‌ له‌ بنه‌ره‌تا زۆریان له‌ ده‌ره‌وه‌ی که‌رکوک‌وه پوویان کردبووه ئەم
شاره‌ و زۆربه‌یان بۆ کارکردن له‌لای ئینگلیزه‌کان و له‌ دواییدا له
کۆمپانیای نه‌وت ده‌ستبه‌کار بوون^(٤٩٧).

هه‌رچی په‌یوه‌ندیی جووه‌کانه‌ به‌ دانیشتووانی که‌رکوک‌وه، ئەوا
په‌یوه‌ندییه‌کی کۆمه‌لایه‌تی ئاسایی بووه له‌ چه‌شنی زۆربه‌ی هه‌ره‌ زۆری
ئهو په‌یوه‌ندیانه‌ی له‌ شاره‌کانی دیکه‌ی عێراقدا بوونیان هه‌بووه.
جووه‌کانی که‌رکوک په‌یوه‌ندییه‌کانیان زیاتر به‌ کورد و تورکمانه‌کانه‌وه
به‌هه‌زتر بووه، به‌ هۆی بازار و گۆشه‌گیرنه‌بوونیان له‌ کۆمه‌لگه‌ی زۆریه‌ی
موسڵمانی که‌رکوک. له‌ پوژگاری پێشووتریش هه‌ر به‌و شیوه‌یه‌ بووه،
په‌یوه‌ندییه‌کی گرژ و ناله‌باری کۆمه‌لایه‌تی ئەوتۆ له‌ سه‌رچاوه

(497) Mirella Galletti, Kirkuk: The Pivot of Balance in Iraq Past and Present, Journal of Assyrian Academic Studies, Vol. 19, no. 2, 2005, P.22.

میژووویه‌کاندا تۆمار نه‌کراوه^(٤٩٨)، به‌لکوو تییینی ئه‌وه‌ کراوه‌ جووه‌کان زۆر سه‌ربه‌ست و بی‌په‌روایانه‌ توانیویانه‌ له‌ هه‌ر گه‌رپه‌ک و شوینیکی شاردا بیانیه‌وێت بژین ریگه‌یان پی‌ دراوه‌، به‌لام بۆخۆیان مه‌یلی گه‌وره‌ی ئه‌وه‌یان هه‌بووه‌ له‌ شه‌قام و گه‌رپه‌کی تایبه‌تدا، له‌پال یه‌کدی کۆ ببنه‌وه^(٤٩٩).

هۆی گه‌وره‌ی ئه‌مه‌ش به‌ بۆچوونی ئیمه‌ بۆ ئه‌وه‌ ده‌گه‌رپه‌ته‌وه‌ که‌ جووه‌کان له‌ هه‌موو شوینیکی کوردستان و عێراق و جیهانی ئیسلامی، هه‌میشه‌ به‌ چاویکی بی‌ریزی سه‌یر کراون و مایه‌ی گالته‌پیکردن و چه‌وسانه‌وه‌ بوونه‌.

له‌ پۆژگاری پاشایه‌تیدا جووه‌کان دوو هه‌لۆیستی جیاوازیان هه‌بووه‌، هه‌لۆیستیکیان بریتی بووه‌ له‌ به‌هێزکردنی گیانی ئیتنی-ئایینی جووه‌کان و یه‌کخستنی مه‌یلی سیاسییان بۆ کۆکردنه‌وه‌ی کۆمه‌ک و پیتاک

(٤٩٨) "ئینسکلۆپیدیای جووداییکا" بۆچوونی بی‌چه‌وانه‌ی هه‌یه‌، گوايه‌ پرانگه‌ی تورکمانه‌کانی شاری که‌رکوک به‌رانبه‌ر به‌ جووه‌کان دوژمنکارانه‌ بووه‌، به‌لام له‌ کۆتاییدا نووسیه‌یه‌تی: "هه‌ر چۆنیک بی‌ت، شلوقیه‌کی دوژمنکاری وه‌ک شوینه‌کانی دیکه‌ی عێراق به‌رانبه‌ر به‌ جووه‌کان له‌ شاردا نه‌بووه‌، هه‌تاوه‌کوو له‌ سالی (١٩٤١)یشدا".

Haim J. Cohen, (Kirkuk), Vol: 12, Op.cit, P.187.

(٤٩٩) علي ابراهيم عبدة وخيرية قاسيمة، المصدر السابق، ص٤٨؛ غادة حمدي عبدالسلام، اليهود في العراق (١٨٥٦-١٩٢٠)، مكتبة مدبولي، القاهرة، ٢٠٠٨، ص٤٥.

و کۆچکردن بۆ ئیسرائیل^(۵۰۰)، هه لۆیستیکی دیکه شیان جه ختکردنه وه بووه له سه ر درێژه دان و توندوتۆلکردنی په یوه ندییه کۆمه لایه تیه کانیا ن به دانیشتونانی شاره وه^(۵۰۱). په یوه ندییه کۆمه لایه تیه کانی جووه کان به کۆمه له جیاوازه کانی دانیشتوانه وه تا سه ر هه ر ئاسایی و له بار نه بووه، به لکوو به هۆی سیاسی و ده مارگیری ئیتنی- ئایینییه وه گۆرانی به سه ردا هاتوه^(۵۰۲)، به تاییه ت له سه روبه ندی دامه زرانی ده وله تی ئیسرائیل و دواتردا ئه م په یوه ندییه ئالۆز بووه، موسلمانه کان هه لۆیستی نه شیایوی کۆمه لایه تییان به رانبه ر به جووه کانی شار

(۵۰۰) شاری که رکوک شویتتیکی له باری ئه نجامدانی چالاکیی بزواتی زایۆنیزی و کۆکردنه وه ی کۆمه ک و پیتاک بووه بۆ "کۆرن کمیت" (سندووقی دامه زراندنی په هوددی)، له م پوه وه له هه ره چالاکه کانی جووه کانی که رکوک "ئیسحاق دانئیل" بووه، که ماوه په کیش له سالی (۱۹۲۴) دا ئه ندامی په رله مانی عیراقی بووه. هه روه ها لقی دوو ریکخراوی به ناوبانگی جووه کان له شاری که رکوکدا کراونه ته وه و چالاکییان نواندوه، په که میان: ریکخراوی "هاجانا" (به رگری) له سالی (۱۹۶۶)، دووه میان: بزوتنه وه ی "حالتس" (پیشه نگه کان) له ژێر ناوی "فعوروت" له سالی (۱۹۴۴) دا. به لام ژماره ئه ندامانیان زۆر نه بووه. بۆ زانیاری زیاتر، برونه: صادق حسن السودانی، النشاط الصهيوني في العراق (۱۹۱۴-۱۹۵۲)، دار الرشید للنشر، بغداد، ۱۹۸۰، صفحات متعددة.

(۵۰۱) برونه: خلدون ناجي معروف، الاقلية اليهودية في العراق بين سنة (۱۹۲۱ و ۱۹۵۲)، الجزء الثاني، الدار العربية للطباعة والنشر، بغداد، ۱۹۷۶، ص ۷۱.

(۵۰۲) عبدالستار تاهر شه ریف، مملانی له گه ل ژياندا (یادداشت) (۱۹۳۵-۱۹۷۱)، به رگی په که م، چاپخانه ی ئارابخا، که رکوک، ۲۰۰۵، ل ۳۳.

نواندوه^(۵۰۳). سه بارهت به په یوه نندییه کۆمه لایه تیییه کانی گرووی کاکه یی به دانیش تئوانی که رکوک وه، په یوه نندییه کی به هیژی کۆمه لایه تی نه بووه، چونکه سروشتی بیروباوهره ئایینییه که یان وای خواستووه که به شیوه یه کی په راویژی ژیان بگوزهرینن و تیکه لایوی و هاوسه رگری نه که هر له گه ل پیکهاته ئیتنی و ئایینییه کانی دیکه ی شاردا نه که ن، به لکوو ته نانهت له نیو خودی گرووپه که ی خویشیاندان نه یان تئوانیوه له گه ل هه موو خیزانی کدا تیکه لایوی بهیننه کایه، به لام له ناوخودا خاوه ن په یوه نندییه کی تۆکمه بوونه و گردبوونه وه ی بهرده و امیان له ته کیه و له کاتی بۆنه و پرسه کانی یه کتردا هه بووه^(۵۰۴).

په یوه نندییه کۆمه لایه تیییه کانی نیوان کورد و تورکمانه کانیش له چوارچیوه ی پیکه وه ژیانی کۆمه لایه تیدا بووه، له کاتیکدا وه ک ده زانریت چه مکی "پیکه وه ژیانی کۆمه لایه تییانه" له هه ندیک باردا ململانییه کی ژیربه ژیر و دوژمنایه تیییه کی شاراوه له خۆوه ده گریت. به لام ئه و

(۵۰۳) ئه و په فتارانیه ی به رانه بر به جووه کان نوینراون، له هیچ پرسیایه کی ئایینی و به هایه کی مروفا یه تی شوینیان نابیته وه، له هه مان کانیشدا له به ها کۆمه لایه تیییه کانی کۆمه لگه ی موسلمانیه که رکوک ی دور بووه. له م باره وه، پروانه: عبدالستار طاهر شریف، کرکوک مدینه التأخی بین الكرد والترکمان خلال نصف قرن، الاتحاد (جریده)، الحلقة الثالثة، العدد (۲۰۵)، السليمانية، ۱۵ شباط ۱۹۹۷.

(۵۰۴) محمد حسین محمد، المصدر السابق، ص ۱۸۴.

پەيوەندىيە كۆمەلایەتییە پۆزەتیقەى كوردەكانى وابەستەى توركمانەكان كەردبوو، زۆر بەھیزتر بوو لەچاوانەو مەلمانئییە شاراوەى ھەبوو.

بەلگەى پتەوى ئەم راستییەش، نەبوونی كەرتییى نیشتەجیبوونی ھەلشاخاوى تايبەت بە كورد یا توركمانەكان و تیکەلاوبوون و بوونی پڕۆسەى ھاوسەرگىرى كۆمەلایەتییە لەنیوان كورد و توركمانەكان و بەشداریى بۆنە و پرسەكانى یەكتر و ھاوبەشییە لە دابونەرىتە كۆمەلایەتییەكاندا^(۵۰۵).

۲- پەيوەندىيە ئایینی-چینایەتییەكانى دانیشتوانى شار

جیى سەرنجە وابەستە پۆشنبىرى-نەتەوەییەكانى چینە دەولەمەندەكەى دانیشتوانى كەركوك زالتر بوو بەسەر وابەستە كۆمەلایەتییە و ئابوورییەكاندا، بەو پێودانەى دەستپۆشیتووەكانى بنەمالەى نەوتجى و بنەمالە توركمانەكانى دى ھەمیشە وا خۆیان دەبینى كە ئەمان نزیكترن بۆ توركیا لە بنەمالە كوردەكانى شاری كەركوك، بەتايبەت تالەبانئییەكان. ھەرچەندە بنەمالەى تالەبانى وەك ئەوان لە دەستپۆشیتووەكانى شار و لە روى ئابوورییەشەو لە ھەمان ئاستى ئەواندا بوون.

تالەبانئییەكان وەك نەوتچییەكان بۆیان لوابوو سوود لە بىرە نەوتەكانى گۆل (گۆل) وەرگرن و ھەمان جیاوگى دەرهینانى نەوتیان ھەبیت، كە

(۵۰۵) لەم بارەو ھەروەھە بڕوانە تەوھرى دووھمى بەشى چوارەم لەم لیکۆلینەوھەیدا.

نه‌وتجیبه‌کان له‌ بیره‌ نه‌وته‌کانی باباگورگوردا هه‌یانبوو^(٥٠٦). ئه‌م بابه‌ته‌، به‌ هۆی به‌رژه‌وه‌ندی ئابووری هاوبه‌ش، ده‌بوو ئامراز و هۆیه‌ک بی‌ت بۆ لیکنزیکبوونه‌وه‌ی ئه‌م دوو بنه‌ماله‌یه‌، که‌چی له‌ واقعیی حالدا شتی له‌و چه‌شنه‌ نه‌هاته‌ ئارا.

وه‌ک نمونه‌یه‌ک بۆ پوونکردنه‌وه‌ی سروشتی په‌یوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ باوه‌کانی کۆمه‌لگه‌ی که‌رکوک له‌ سه‌رده‌می پاشایه‌تی، جارێکی دیکه‌ش پیویست ده‌کات بۆ هه‌لۆیستی تاله‌بانیه‌کان بگه‌پینه‌وه‌. به‌پێی زانیاری و بۆچوونی "لیورا لوکیتز" له‌ میانه‌ی تیزی دکتۆراکه‌ی له‌ "زانکۆی هارفارد" دا، بنه‌ماله‌ی تاله‌بانی خوازیار بوون پارێزگاری له‌ په‌یوه‌ندیی راسته‌وخۆیان به‌ به‌ریتانییه‌کانه‌وه‌ بکه‌ن، چونکه‌ به‌ریتانییه‌کان سه‌رچاوه‌ی جیاوگ و شکۆمه‌ندیی ئه‌وان بوو^(٥٠٧)، بۆیه‌ په‌تیان ده‌کرده‌وه‌ بکه‌ونه‌ ژێر سایه‌ و نفووزی تورکمانه‌کان، که‌ تورکمانه‌کان ئاراسته‌کانیان پوه‌و تورکیا بوو^(٥٠٨).

(506) C.J. Edmonds, Op.cit, P.271. (٣٣٠ ل) ده‌رگێڕانه‌ کوردیه‌که‌دا،

(٥٠٧) ئه‌مه‌ هه‌مان بۆچوونی نووسه‌ر "ده‌یفد ماکداویل" یشه‌، بره‌وانه‌:

David McDowall, a Modern History of the Kurds, I.B. Tauris & Co Ltd., London, 1996, P.161. (٢٧١ ل) ده‌رگێڕانه‌ کوردیه‌که‌دا،

(٥٠٨) ده‌رباره‌ی سۆز و هه‌ستی توندی تورکمانه‌کانی که‌رکوک بۆ ده‌وله‌تی تورکیا، ئاماژه‌ و به‌لگه‌ی میژوویی ژۆر هه‌ن. ئه‌م سۆز و هه‌سته‌ رۆشنبیرانی تورکمان نایشارناوه‌ و حاشای ئی ناکه‌ن، به‌لکوو به‌پێچه‌وانه‌وه‌ راشکاوانه‌ و به‌بێ په‌رده‌ دووپاته‌ی ده‌که‌نه‌وه‌.

به همان شیوهش تاله بانیه کان قبولیان نه بوو چنه ژیر دهسه لاتی به رزنجیه کان^(۵۰۹). ئەم دوو بنه ماله یه له مملانییه کی میژوویدا بوون^(۵۱۰).

ئەم جیاوازی و مملانییه له کۆتاییدا کاریگه ری دوو لایه نه ی هه بوو، حکومه ته کانی عیراقی - له سه ره تادا به پالپشتی به ریتانیا - هه میسه ناگاداری سروشتی ئالۆزکاو ی ئەم په یوه ندیه کۆمه لایه تییه ی نیو شاری که رکوک بوون، بۆیه له پیناو دروستنه بوونی یه کیتییه کی جوگرافی له ناوچه که دا، که وتنه نانه وه ی دوو به ره کی و گه وه کردنی ده للاقه کانی جیاوازی ئیتنی - ئایینی له نیوان کورده کان و تورکمانه کان له لایه ک و له لایه کی دیکه ش له نیوان کورده کان خۆیاندا^(۵۱۱).

له زۆربه ی شاره کاندا، گه ره ک بنه ره تیکی پته وی په یوه ندیه راسته وخۆکانی نیوان تاکه کانه. هه ندیک جاریش له دروستبوونی په یوه ندی راسته وخۆی کۆمه لایه تی، هاوپیسه گه ری و هاوپیسه یی، پۆلی

ئوهش له راستیدا بووه ته هۆیه ک بۆ په یدا بوونی مه یدانخوازی و جوړه گیانیکی ره گه زه رستی له ناو کۆمه له جیاوازه کانی پیکهاته ی دانیشتوانی که رکوک، به تاییه ت له نیوان کورد و تورکماندا. بڕوانه: جمال نبز، المستضعفون الكرد واخوانهم المسلمون، من منشورات کوردنامه، لندن، ۱۹۹۷، ص ۱۱۱.

(۵۰۹) لیورا لوکیتز، المصدر السابق، ص ۶۱-۶۲.

(۵۱۰) ده رباره ی ئەم بابته بڕوانه: ره شاد میران، سه رچاوه ی پێشوو، ل ۶۲-۶۳.

(۵۱۱) لیورا لوکیتز، المصدر السابق، ص ۶۲.

که متر له گهره که کان نابینیت^(۵۱۲). هه میشه بازاری گهره و بازاری قهیسهری و بازاره تایبه تمهنده کانی شار، به جیاوازی فره چه شنیی ئایینی و ئایینزاییه وه، هۆیه کی گهره ی لیکنزیکبونه وه و په یدابوونی په یوه ندییه چینایه تییبه کانی شار بووه. به هۆی یه ک جۆری کار و هاوپیسه بیان، پیشه گهره کان په یوه ندییه چینایه تیی به هیزیان دامه زران دووه. ئەم په یوه ندییه به هیزه له سییه کانه وه به ره وه یه کخستنی هه ولی هینانه کایه ی ریکخراوی سه ندی کایی ده چیت، تا له سالی (۱۹۴۶) به دواوه مه به سته که یان دیتته دی.

له راستیدا ئەم چه شنه په یوه ندییه ریکر نه بووه له بهردهم دروستبوونی په یوه ندییه راسته و خۆی کۆمه لایه تی له سه ر بنه مای خیله کی له نیتوان تاکه کاند^(۵۱۳)، به لام به هۆی کلتووری شاره وه ئەو په یوه ندییه خیله کی یانه جیاوازه له وه په یوه ندییه ی له گونده کاند هه یه. ئەم چه شنه یان که مترین چه شنی ریکخستنه کۆمه لایه تییبه باوه کانی شار بووه

(۵۱۲) گهره کی "که رکوکوی نوئ" (عه رفه) تایبهت بوو به کریکارانی کۆمپانیای نهوت، ههروه ها تیبینی ئەوهش کراوه ئەو گهره کانه ی له سه نته ری شاردا بوونه و له بازار نزیك بوونه خه ریکی پیشه گه ریی دهستی بوونه، وهک: ده بباغی و دارتاشی و ئاسنگه ری و.. هتد

و زۆرتیش له قهراخ شاردا بهرچاو ده که ویت، به تاییهت له گه په کی
"شۆرپجه" (۵۱۴).

په ننگه نیشانه و گه واهیی ئەم پاستییی له وهدا چاکتر بخوینریته وه، که گه گنج
و هه رزه و مندالانی گه په که کان بۆ سه رخستنی شکۆ و پاگرتنی ئابرووی
گه په که که یان، به توندی له به رانه ر گه گنج و هه رزه و مندالانی گه په که که ی
دی زوو زوو شه په گه په کیان به رپا کردوه (۵۱۵). بلا بوونه وه و باو بوونی ئەم
به ها کۆمه لایه تیبی نامۆیه به ژیانى شارستانیهت، زاده ی زال بوونی به شیک له
داب و عورفی خیله کی و په یوه ندییه خیله کییه کان و ده مارگیری ئیتنی له
گه په که کانى قهراخ شار نه بیّت، مانای دیکه شی نابیّت.

پێویسته بوتریّت په یوه ندییه کۆمه لایه تیبییه کانى نیوان تورکمانه کانى
سوننه و شیعیه مه زه ه بدها، له چوارچۆیه ی پیکه وه ژیانى کۆمه لایه تیبیانه
نه ترازوه و لیبوردیه ی و ده مارگیرییه کی توندی ئەوتۆ له شاری که رکوک

(۵۱۴) دانیشتوانى گه په کی "شۆرپجه"، زۆریه ی هه ره زۆریان خه لکی گونده کانى
ده ورپه رى شار بوون، بۆیه شنیکی سروشتیه په یوه ندى کۆمه لایه تی له سه ر بنه ماى
خیله کی له م گه په که بیته کایه وه، به لام به تیپه رینی کات و پێبه پێی به رزبوونه وه ی
پله ی شارستانیتى، ئەمانیش هه نگاوى زیاتریان رووه و تیکه لاو بوون به کۆمه لى شاری
هه لئاوه. له قوناغه میژووییه کانى دواتریشدا، زیاتر به ره و ژیانى شارنشینى رۆچوونه.

(۵۱۵) کاکه مه م بۆتانى، له ئامیزی که رکوکدا (له کانونى دووه مى ۱۹۵۴ وه تا ئه یلولى
۱۹۵۹)، په یقین (گوفار)، ژماره (۹)، سلیمانى، ته مووزى ۲۰۰۰، ل ۲۶۶.

به رانبهر به یه کتر نه بیزاوه^(۵۱۶)، به لکوه به پیچه وانه وه، ههر له کۆنه وه سهرباری بوونی فره چه شنی ئایینزایی و مه زه بگه رای و هک: حه نه فی و قزلباشی و به کتاشی و.. هتد، په یوه ندیی کۆمه لایه تی له نیو شاردا سهروهه بووه و جیاوازیه کی ئه وتۆ به دی نه کراوه، هه موویان ریژ و خۆشه ویستیان بو یه کتر و له بۆنه و پرسه کانی یه کتردا به شدار بوونه^(۵۱۷). که چی نووسه ریگ پیی وایه ئه م په یوه ندیه ی نیوانیان کز و لاواز بووه، به به لگه ی ئه وه ی نه گه شتووه ته راده ی تیکه لاوبوونی کۆمه لایه تی. ئه و نووسه ره ده لیت: "پیوه ندیی نیوان تورکمانی سوننی و شیعه تیکرا تا نزیکه ی دوا ساله کانی په نجا ساردوسر بووه، ئه مه یش بو ئه وه ده گه ریته وه که ههر کام له م دوو تابه فه یه دابونه ریتی تایبه تی خوی هه یه و دیالیکتی تورکمانی ههر کامیان له هه ی ئه وه یان جیایه، به لام هوی سه ره کیی ئه م لیکدورییه .. ههر ئه وه یه که مه زه بیان لیک جیایه و ههر ئه مه یشه ری نیوه نه داوه ژن و ژنخواز له نیوانیاندا په یدا بیی^(۵۱۸)".

چینایه تی هۆیه کی به رچاوه له ناسینه وه ی په یوه ندیه کۆمه لایه تییه کانی دانیشتوانی که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا (۱۹۲۱-۱۹۵۸)،

(۵۱۶) نادية الصالحی، مناطق التركمان الشیعة فی كركوك، فی: موسوعة كركوك قلب العراق، ص ۱۷۳.

(۵۱۷) شاکر صابر ضابط، کړکوکده اجتماعی حیات، ص ۱۱.

(۵۱۸) نوری تاله بانی، ناوچه ی که رکوک، سه رچاوه ی پیشو، ل ۴۴.

بەگوڭرەي ئۇەي پەيوەندىيە كۆمەلایەتتىەكانى شار زۆرتەر لەسەر بىنەماي تايىبەت بە خىزان و ئايىن و گرووپ و بىنەماي ژىنگەيى بەگشتى ساغ دەبىتتەو و كارلىكى كۆمەلایەتتى دروست دەكات و شارىش لە بۆتەي كلتورە جياكەرەوەكەي خویدا دەيتوڭنىتتەو، پەيوەندىيەكى چىنايەتتى چۆنىەتتى لە شارەكاندا دىتتە ئارا. بەپىي بۆچوونى نووسەرىكى كورد، ئۇە مەلەننى شاراوەي نىوان كورد و توركمان، كە لە لاپەرەكانى پىشەوەدا ئامازەمان پى دا، دەچىتتە خانەي مەلەننى چىنايەتتىەو. بە گوتەي ئۇە نووسەرە: " . . توركمان، زياتر، گوزارشتى لە چىنى ئوروستوكراتى توركى و دەسترتۆي سىياسى و خاوەن كۆشك و تەلار و زەويوزار و سەرمايە كىردووە، كوردىش رەشورپووت و رەنجدەر و جووتيار و كرىكارى نىو شار بوو^(۵۱۹) ". ئۇە پىدوانە بە ھەمان شىو و ئەندازەش بەسەر ەرەب و پىكھاتەكانى دىكەي دانىشتووانى نىو شارى كەركوكدا پىادە دەبىت و ئەوانىش لەم بارە بەدەر نىن.

ئۇەي سەبارەت بە پەيوەندىيە چىنايەتتىەكانى كەركوك بىت لەو ماوە مېژووويىەدا، ئۇەيە كە پەيوەندىيەكە خاوەنى دوو رەھەندى جىاي چىنايەتتىە: يەكەمىان تايىبەتە بەو پەيوەندىيانەي لەنىوان چىنى سەروو (دەولەمەندەكان) دا ھەبوو و فاكتەرەكانى بەرژەوەندىي ئابورىي ھاوبەش

(۵۱۹) سەرکەوت مەمەد، كورد و توركمان دوو گەلى برا. . مەلەننى و ناكۆكىيەكانيان،

كەركوك (گۇفان)، ژمارە (۲۶)، كەركوك، پايىزى ۲۰۰۵، ل ۶۲.

و په چا و کړدنی پیگه ی کۆمه لایه تی له هه لسوکه وت و دابونه ریته کۆمه لایه تیبه کان، دوو فاکتوری به هیزی په یدابون و به رده و امبوونی ئه و چه شنه په یوه ندیانه بووه له و رۆژگار هدا. بۆ ئه و مه به سته ش تی که لایوی کۆمه لایه تی، به شیوه ی ژن و ژنخوازی و به ریگه ی دیکه، له نیوان چینی سه روو (دهوله مهنده کانی شار) دا دروست بووه. بۆ نمونه بنه ماله ی "قیردار" ژنیان له بنه ماله ی "نه و تچیبه کان" خواستووه و ئه مانیش ژنیان له وان و بنه ماله کانی دیکه هیناوه، "تاله بانیه کان" له گه ل به گه کانی "زهنگنه" و بنه ماله ی "خانه قا" ش له گه ل بنه ماله دهوله مهنده کانی عه رب و تورکمانه کانی شار له و چه شنه په یوه ندییه به شدار بوونه^(۵۲۰).

هه رچی ره هندی دووه می په یوه ندییه چینایه تیبه کانی دانیش تووانی که رکوک له سه رده می پاشایه تی، بریتیه له و په یوه ندیانه ی له نیوان چین و توئی ژاله کۆمه لایه تیبه کانی شاردا هه بووه. رایه لی ئه و په یوه ندییه ی توئی ژ و ئه ندامانی چینی سه روو به توئی ژ و ئه ندامانی چینی ناوه پاست و خواره وه ی کۆمه لگه ی که رکوک د به سته وه، زۆرت، له سه ر بنه مای قازانج و سوودی هاوبه ش وه ستابوو. که سایه تی و بنه ماله دهوله مهنده کانی شار، به گریدان و هینانه کایه ی په یوه ندییه کانیا ن به ورده بازرگانانی نیوخۆ و کریکار و جووتیارانی نیو شار، هه م کاری خویان پایی ده کرد، هه م سوودیان به وان ده گه یاند، له ریگه ی فرۆشتنی کاله بازرگانیه کان به

بازرگانانی ئیوخۆ و له‌کارنانی زه‌ویوزاره‌ کشتوکالییه‌کانیان له‌قه‌راخ شاردا له‌لایه‌ن کرێکار و جووتیارانی ئیو شار^(٥٢١).

ب- په‌یوه‌ندییه‌ ده‌ره‌کییه‌کانی شار:

١- په‌یوه‌ندییه‌کانی شاری که‌رکوک له‌گه‌ڵ ده‌وره‌یه‌یدا

په‌یوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی دانیشتوانی که‌رکوک له‌گه‌ڵ ناوچه‌کانی ده‌وره‌یه‌یدا، له‌ زۆر باردا، په‌یوه‌ندییه‌ک بووه‌ له‌سه‌ر بنه‌مای جیاوازیی چینه‌یه‌تی دامه‌زراوه‌، به‌تایبه‌ت له‌ ناوچه‌کانی که‌ له‌ پووی ئایینی و ئیتنییه‌وه‌ فره‌چه‌شن بوونه‌. بۆیه‌ ده‌بینین به‌شیکی زۆری زه‌وییه‌کانی ناوچه‌ی مه‌لحه‌ (حه‌ویجه‌) و به‌شی پۆژئاوایی شاری که‌رکوک شوینی نیشه‌ جیبوون و نیشه‌ جێکردنی عه‌ره‌به‌ به‌دووه‌کان بوو، له‌ کاتی‌کدا زه‌وییه‌کانی ئه‌و ده‌قه‌ره‌ زۆربه‌ی هه‌ره‌ زۆری مولکی ده‌وله‌مهنده‌کانی کورد و تورکمانه‌ سوننه‌کانی شاری که‌رکوک بوو. به‌لام له‌ پاستیدا عه‌ره‌به‌ هه‌زاره‌کانی ناوچه‌که‌، سه‌رپه‌رشتیی زه‌ویوزار و مه‌رپومالاته‌کانی ده‌وله‌مهنده‌کانی شاریان گرتبووه‌ ئه‌ستۆ^(٥٢٢).

له‌ئیو مولکداره‌ گه‌وره‌کانی ناوچه‌ی مه‌لحه‌، ده‌کرێ له‌پای پوونکردنه‌وه‌ی زیاتر ئاماژه‌ به‌ په‌یوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی کوردی

(٥٢١) له‌ زۆربه‌ی شاره‌کانی عێراق هه‌ر به‌م شیوه‌یه‌ بووه‌.

(٥٢٢) حنا بطاطو، العراق، الکتاب الاول، ص ٦٧.

ناودار "سهید ئه حمه دی خانه قا" بدریّت، که گه وره مولکداری ناوچه کانی مه لحه بوو له و پۆژگارهدا. "سهید ئه حمه دی خانه قا" له پۆژگاری عوسمانییه وه ئه و زه ویوزارانه ی له سهر تاپۆ کرابوو، که بریتی بوو له ژماره یه ک گوند و زه ویی کشتوکالیی به راو. ئه و پۆژگارهدا زۆر جار زه وییه کانی "سهید" و ده ولّه مه نده کانی شاری که رکوک له لایه ن هۆزه کۆچه رییه کانی کورد و چینهرانی کوردی لادینشینی ده وره به ره وه بی گریوگۆل له وه رزی به هاردا به کار ده هینران^(۵۲۳).

له پۆژگاری دواتریشدا له ئاکامی گۆپان و په ره سه نده گه وره کانی دیمۆگرافیای عیراق و ناوچه که، هۆزه کۆچه رییه کانی کورد زۆر که متر پووین له ناوچه کانی مه لحه کرد، بۆیه به مه به ستی نیشته جیکردنی هۆزه کان، داوا کرا هۆزه کورده کۆچه رییه کان له و ناوچانه نیشته جی بکرین، به لام هۆزه کان رازی نه بوون له سهر ئه م بابته^(۵۲۴).

له سه رده می وه زاره تی دووه می "یاسین پاشای هاشمی"، بریار درا هۆزه عه ره به به دووه کانی لیوای موسل و دیا له (واته هۆزگه لی عوبیدو جبوورو ئه لبووچه مدان و... تاد) له و ناوچانه ناچار به نیشته جیبوون

(۵۲۳) نوری تاله بانى، ناوچه ی که رکوک، ل ۵۲.

(۵۲۴) دوو هه ولّی "سهید قه زاز" سه باره ت به نیشته جیکردنی هۆزگه لی په وه ندى جاف له م پوه وه به رچاوه . بپوانه : محسن دزه یی، احداث عاصرتها، الجزء الاول، دار آراس للطباعة والنشر، أربیل، ص ۹۳.

بکرین، بۆ به دیهاتنی مه به سته که شیان پرۆژه ی ئاودیریان بۆ ساز کردن (۱۹۳۶) به ناوی "پرۆژه ی ئاودییری حه ویجه". پرۆژه ی حه ویجه بریتی بوو له هه لکه نندنی که نالیکی گه وره به دریژایی (۵۵) کم، له زیی بچوکه وه بۆ ناوچه ی حه ویجه، به مه به سته ی ئاودییری ئه و ده شتانه ی له حه ویجه و ده وره بردان^(۵۲۵). ئیتر له و ساله به دواوه عه ره به به دووه کانی موسل و دیاله له ناوچه که نیشته جی بوون و په یوه نندییه کی نویی کۆمه لایه تیبی له نیوان مولکداره کانی شار و عه ره به نیشته جیبووه کانی ناوچه که هاته ئارا. له سه ر زۆربه ی هه ره زۆری مولکه کانی "سه یید ئه حمه دی خانه قا"، عه ره به کان بزئیویان وه ستابوو. له و ئاکامه شدا په یوه نندییه کی چاکی کۆمه لایه تی له نیوان "سه یید ئه حمه دی خانه قا" و (شیخ نازم عاسی و موزه ره عاسی) ده سه لاتداره به ناوبانگه کانی ناوچه ی مه لحه دامه زرابوو^(۵۲۶).

به هه مان شیوه، ده سترۆیشته وه کانی بنه ماله ی تاله بانی و کاکه یی و به رزنجی و جه باری و قیردار و گه لیکی دی، خاوه ن مولکی گه وره بوون له ده وره باری شاردا، ئه مانه بۆ زامبوونی به رزه وه نندییه ئابوورییه کانیان په یوه نندیی کۆمه لایه تییه به دانیشته وانی ناوچه کانی ده وره باری زه ویوزار و گونده کانیانه وه گری دابوو. به لام ده بیته ئه و راستیه ش

(۵۲۵) بۆ زانیاریی زیاتر، بپروانه: نووری تاله بانی، ناوچه ی که رکوک، ل ۵۱-۵۵.

(۵۲۶) دیمانیه که له گه ل شیخ محمه ده علی عوبید خانه قا، به میژووی (۲۸ ی مایسی ۲۰۰۵)،

له بهرچا و بگيريت كه كورده شاربييه كان په يوه نديی كۆمه لایه تی به هیتریان هه بوو به دانیشتونانی ده وروبهری شاره وه به به راورد به پیکهاته جیاوازه کانی دیکه ی شار، چونکه زۆربه ی ههره زۆری ئاواپییه کانی ده وروبهری شار، به تایبته ئه وانهی كه وتبونه ناوچه کانی باکور و پۆژه لاتی شاری كه ركوك، شوینی نیشته جیبوونی هۆزه كورده كان بوو. بۆیه سروشتی بوو زۆتر په یوه ندییه كۆمه لایه تییه کانی دانیشتونانی شار به ده وروبهره وه، له نیوان كورده شاری و گوندنشینه كان بیته کایه وه.

له لایه کی دیکه، فاکته ری "بازار" هۆیه کی به هیزی دیکه ی دروستبوونی په یوه ندیی كۆمه لایه تیی دوو لایه نه ی شار و ئاوه دانیه کانی ده وروبهری بوو. گوند و ئاوه دانیه کانی ده وروبهری شار، پیویستی زۆریان به ساگردنه وه ی به ره مه کشتوکالی (گه نم، جۆ، میوه جات و.. تادوایی) و ئاژه لیه کانیان (گوشت، شیر، ماست، په نیر، که ره و.. تا دوایی) هه بوو.

له بهرانبه ردا بازرگانه کانی بازاری شاری كه ركوك له پینا و قازانج و ده سته وتی ئابووری، په یوه ندیی كۆمه لایه تییان به ده وروبهری شاره وه گری دابوو، به لام ئه م په یوه ندییه له زۆر باردا په یوه ندییه کی توکمه نه بوو، چونکه نیشته جیبوونی زۆریک له هه ژارانی لادیکانی ده وروبهری شار، به هۆی جیاواز، له قه راخی شاردا به بی خزمهت و پرکردنه وه ی

پئویستیان، هستی جیاوازی چینایه تیان - دهوله مهندی و هه ژاری - و نایه کسانیی کۆمه لایه تیان له لایان گه لاله کردبوو^(۵۲۷). خه لکی ئاواپیه کانی ده وروبهری شار هه میشه قه رزاری بازرگان و دوکانداره کانی شار بوون، بۆیه ئه مه جوړه رقوکینه یه کی دروست کرد بوو^(۵۲۸).

چه قبوونی شار له ژیانی پیشه گه رایه تی، فاکته ریکی دیکه ی دروستبوونی په یوه ندییه کانی نیوان پیشه گه رانی شار و جووتیار و گوندنشینه کانی ده وروبهری شار بووه. پیشه گه ره کانی شار هۆی دابینبوونی پیداوپیستییه کشتوکالی و که لوپه له کانی ژیانی جووتیار و گوندنشینه کان بوونه، وه ک: پیداوپیستییه کانی کرده ی کیلان و دروینه و کوتین و هتد. په یوه نیدی نیوان پیشه گه ره کانی شار و گوندنشینه کانی ده وروبهر به هیزتر درده که ویت، کاتیک جووتیار و چینه ره کانی ده وروبهر مه به ستیانه به ره مهاتوو کانیان له شار ساغ بکه نه وه و عه للاف و دوکانداره کانی دیکه ی شار به مه به ستی ده سته کوه و قازانجی پتر له هه ولی گریدانی په یوه ندییه کانیاندا ده بن به وانه وه^(۵۲۹).

(۵۲۷) بېروانه: مامۆستا جه عفر، شاری سلیمانی (مملانیی گروپه کۆمه لایه تیه کان ۱۸۲۰-۱۹۲۰)، چاپی دووه م، بنکه ی ژین، سلیمانی، ۲۰۰۶، ل ۲۰.

(۵۲۸) جبار قادر، کرکوک: قرن و نصف من التتریک والتعریب، کرکوک (مجلة)، العدد (۱۷)، کرکوک، صیف ۲۰۰۳، ص ۲۰۱.

نمونه یه کی دروستی دیکه ی لاوازی و ناحه زیه تی، په یوه ندیه په کۆمه لایه تییه کانی دانیشتوانی که رکوک به هۆز و ئاوییه کانی دهوروبه روه، په یوه ندیه کانی تورکمانه دهوله مهنده کانی شار بیت به هۆزی "ئلبووجه مدان" ی عه ره بی نیشه جیبوو له پوژئاوای که رکوک. به پیی چهند زانیارییه کی تاییه ت، په یوه ندیه کانی نیوان ئه م دوو لایه نه، تورکمانه دهوله مهنده کانی شار و هۆزی ئه لبووجه مدان، له هه لبه زودابه زدا بووه و سه قامگیری به خووه نه دیوه، چونکه هه رکاتی ک قاتوقپی و بیبارانی و وشکه سالی بهاتایه، ئه ندامانی ئه م هۆزه ریگرییان له کاروانه بازرگانییه کانی تورکمانه کان ده کرد و کالاً و شتومه که کانیان بو خویان به تالان ده برد^(۵۲۰).

۲- په یوه ندیه کانی شاری که رکوک له گه ل شاره کانی دیکه دا

ده کاریت فاکته ره کاریگه ره کانی دروستبوونی په یوه ندیه په کۆمه لایه تییه کانی شاری که رکوک به شاره کانی دیکه وه، چر بکرینه وه له: کۆمپانیای نهوت و هه لی کار، تیپی دووه می سوپای عیراق، بازار و بازرگانی، قوتابخانه ی ئاماده یی، هاوئایین و ئایینزایی.

(۵۲۰) سيار الجمیل، زعماء وأفندیة، الباشوات العثمانیون والنهضویون العرب، البنية التاریخية للعراق الحديث (الموصل نموذجاً)، الاهلیة للنشر والتوزیع، عمان، ۱۹۹۹، ص ۱۳۳.

بوونی کۆمپانیای نهوت و دروستبوونی هه‌لی کار، زۆریک له کریکارانی شاره‌کانی دیکه‌ی بۆ خۆی په‌لکێش کرد، به‌تایبه‌ت کاتیگ ده‌سه‌لاتدارانی کۆمپانیای نهوت گرنگی و بایه‌خیک تاییه‌تیان به کریکارانی مه‌سیحی و عه‌ره‌ب دابوو بۆ کارکردن له پڕۆژه‌کانی کۆمپانیای و کورد و تورکمانه‌کان به پله‌یه‌کی که‌متر کاریان پێ ده‌دا^(٥٢١). ئەمه‌ش وای له ژماره‌یه‌کی زۆری کریکاری ناوچه‌کانی موسڵ و به‌غداد و دیاله و شاره‌کانی ناوه‌راست و خواروی عێراق کرد، که به مال و خیزانه‌وه بۆ شاره‌که بگوازنه‌وه و به تێپه‌پینی کات ببنه فاکته‌ریک بۆ دروستبوونی په‌یوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی له‌نیوان دانیشتوانی شاری که‌رکوک و زیدی ره‌سه‌نی خۆیان.

به هه‌مان شیوه‌ی پۆلی کۆمپانیای نهوت، به‌لام له ئاستیک نزمتر، ده‌ستنیشانکردن و دیاریکردنی شاری که‌رکوک به مه‌لبه‌ندی تپیی دووه‌می سوپای عێراقی له (ناوه‌راستی سالی ١٩٣٦) هوه^(٥٢٢)، پۆلی له

(٥٢١) بپوانه: نوری تاله‌بانی، ناوچه‌ی که‌رکوک، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٥٠-٥١؛ جبار قادر،

السیاسات الحکومیة فی کرکوک، ص ١٨٥-١٨٦.

(٥٢٢) شکری محمود ندم، التشکیلات العسکرية فی الموصل، فی: موسوعة الموصل

الحضاریة، المجلد الرابع، ص ٢٢٨.

هینانه کایه ی په یوه ندیبه کۆمه لایه تیبه کانی شاری که رکوک و شاره کانی دیکه دا گئیرا^(۵۳۳).

فاکته ری بازار و بازرگانی، هۆیه کی گرنگی هاتنه کایه ی په یوه ندیبه کۆمه لایه تیبه کانی دانیشتونانی که رکوک بووه به شاره کانی دیکه ی کوردستان و عیراق، به تایبته موسل، به غداد، سلیمانی. له بهر ئه وه ی شاری که رکوک مه لبه ندیکی گرنگی بازرگانی و له پووی هه لکه وته ی جوگرافییه وه که وتبووه سه ره ری بازرگانی، بۆیه په یوه ندیبه کی تۆکمه ی کۆمه لایه تیبی بازرگانانی که رکوک به بازرگانانی سلیمانی و موسل و به غداد و شانانی دیبه وه دروست ببوو. ئه م په یوه ندیبه به و پاده یه گه یشته تیکه لایه ی کۆمه لایه تی و هاوسه رگری له نیوان شاری که رکوک و شانانی دی بیته ئارا^(۵۳۴).

(۵۳۳) دیمانه یه که له گه ل ئه حمده د په مه زان مه ولود زه ننگنه، به میژووی (۱۵) حوزه یرانی (۲۰۰۵)، که رکوک. ناوبرا و سالی (۱۹۳۲) له دایک بووه، تا یه کی ناوه ندی خویندووه. سالی (۱۹۴۹) بووه ته سه ربازیک له وانه ی له تیپی دووه می سوپای عیراقی خومه تیان کردووه.

(۵۳۴) دیمانه یه که له گه ل عه بدولا حوسین نه وتچی (دکتور)، به میژووی (۲۳) مایسی (۲۰۰۹)، که رکوک. ناوبرا و سالی (۱۹۵۰) له دایک بووه. شاره زایی و ناگادارییه کی چاکی له باره ی میژووی بنه ماله ی نه وتچی و کۆمه لانی په سه نی که رکوک وه هه یه.

په‌یوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی نیوان شاری که‌رکوک و هه‌ولێرش، په‌یوه‌ندییه‌کی تۆکمه‌ و جیگیر بووه، چونکه‌ ئه‌م دوو شاره‌ گه‌لێک به‌رژوه‌ندیی هاوبه‌ش پیکه‌وه‌یان ده‌به‌سته‌وه^(٥٣٥).

ناوه‌ندبوونی بازاری که‌رکوک سه‌باره‌ت به‌ ناوچه‌ کوردیه‌کان و بوونی هه‌لی کاری زۆر له‌ شاری که‌رکوک، له‌ ئه‌نجامی پێشکه‌وتنه‌ ئابورییه‌کان، ژماره‌یه‌کی به‌رچاوی دانیشتیوانی شاره‌کانی سلیمانی و هه‌ولێری به‌تایبه‌ت، به‌خۆوه‌ گری‌ دابوو. ئه‌م فاکته‌ره‌ ئابورییه‌ پڕۆلی له‌ هینانه‌کایه‌ی په‌یوه‌ندیی کۆمه‌لایه‌تی توێژی بازار (بازرگان و ئه‌وانی دی) دا هه‌بوو له‌نیوان دانیشتیوانی که‌رکوک و ئه‌و شارانه‌دا^(٥٣٦)، زۆر جار به‌ خزمایه‌تی و ژن و ژنخواستن به‌هێزتر کراوه، به‌لام ئه‌م بواره‌ زیاتر له‌نیوان کورده‌ دانیشتیوه‌که‌ی که‌رکوک و له‌ پله‌یه‌کی زۆر دوورتردا تورکمانه‌کانی که‌رکوکی گرتوه‌ته‌وه.

□ (له‌ وه‌رگێڕانه‌ کوردیه‌که‌دا، ل ٢٤٤). (535) C.J. Edmonds, Op.cit, P.283.

(٥٣٦) به‌تایبه‌ت شاری سلیمانی په‌یوه‌ندییه‌کی تۆکمه‌ی به‌ شاری که‌رکوک و هه‌بووه، بۆیه‌ له‌ ئاکامی ئه‌و په‌یوه‌ندییه‌دا هه‌ندیک بانه‌ماله‌ و بازرگانی سلیمانی شۆرته‌ی "که‌رکوکلیزاده" یان به‌سه‌ردا برپاوه. م. ر. هاوار، شیخ مه‌حمودی قاره‌مان و ده‌وله‌ته‌که‌ی خوارووی کوردستان، به‌رگی یه‌که‌م، له‌نده‌ن، ١٩٩٠، ل ٢٣٤. بۆ زانیاریی زیاتر، بپوانه‌:

(له‌ وه‌رگێڕانه‌ کوردیه‌که‌دا، ل ٢٧٢). D. Mcdowall, Op.cit, P.163.

ته‌نانه‌ت تورکمانه‌کان هه‌رچه‌نده پێشتر په‌یوه‌ندییه‌کی کۆمه‌لایه‌تی به‌هێزی هه‌ریمی (ویلایه‌تی)یان هه‌بوو به‌شاره‌کانه‌وه^(٥٣٧)، که‌چی له‌ ئه‌نجامی به‌رده‌وامی دووره‌په‌ریزبوونی سیاسییان، له‌ دواتردا، گۆرانیکی چۆنیه‌تی له‌ بونییه‌ی نه‌ته‌وه‌ییان په‌یدا بوو، به‌و پاده‌یه‌ی په‌یوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانیان به‌ ناوچه‌کانی دیکه‌وه، ته‌لعه‌فه‌ر، هه‌ولێر، دووز و خانه‌قین پوه‌و کزی چوو. به‌لگه‌ی ئه‌م پاستیه‌ش، وه‌ک نووسه‌ریکی تورکمانی پاساوی داوه، نه‌بوونی یا ده‌گه‌نبوونی دیارده‌ی هاوسه‌رگیری ناوچه‌ جیاوازه‌کانی نیشته‌جی‌بوونی تورکمانه‌ له‌گه‌ڵ په‌کتردا^(٥٣٨).

(٥٣٧) هۆی ئه‌و په‌یوه‌ندییه‌ بۆ سه‌ره‌ریبوونی ده‌سه‌لاتی تورکه‌ عوسمانیه‌کان و به‌رزه‌وه‌ندیی ئابووری و پێگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی کۆمه‌لی دانیشتوان گه‌راوه‌ته‌وه. بۆیه‌ پڕۆسه‌ی هاوسه‌رگیری له‌نیوان شاری که‌رکوک و شاره‌کانی ویلایه‌تی موسڵ له‌و پۆزگاره‌دا باو بووه و هه‌یج رێگرییه‌کی گه‌وره‌ی ئه‌وتۆ نه‌بووه. له‌م باره‌وه‌ نمونه‌ زۆرن، له‌وانه: بوونی په‌یوه‌ندیی هاوسه‌رگیری له‌نیوان بنه‌ماله‌ی ساری که‌هییه و بنه‌ماله‌ی په‌شید ناغای هه‌ولێر، که‌ "عیزه‌ت پاشای ساری که‌هییه" ژنی له‌و بنه‌ماله‌ دیاره‌ی هه‌ولێر هه‌یناوه. دیمانه‌یکه‌ له‌گه‌ڵ ئه‌رسه‌ن موسا په‌شید (دکتۆر)، به‌ میژووی (١٥)ی تشرینی یه‌که‌می (٢٠١٠)، هه‌ولێر. ناوبراو سالی (١٩٥٥) له‌ هه‌ولێر له‌ دایک بووه، دکتۆرای له‌ میژوو به‌ده‌ست هه‌یناوه، ئیستا مامۆستایه‌ له‌ زانکۆی سه‌لاحه‌دین-هه‌ولێر.

(٥٣٨) عزیز قادر الصمانجی، التاريخ السياسي لتركمان العراق، دار الساقی، لبنان، ١٩٩٩،

پایه لی توندی په یوه نندیه کانی شاری که رکوک به شاره کانی دیکه ی کوردستانه وه، له راستیدا بریتی بوو له بوونی قوتابخانه ی دواناوه نندی (ناماده یی) به تنها له نیو شاری که رکوک. به هوی بوونی دواناوه نندی له شاری که رکوک و نه بوونی له شاره کانی ده وروبه ر، قوتابیانی شاره کانی هه لیر و کویه و کفری و سلیمانی پرویان له شاری که رکوک ده کرد بۆ ته و اوکردنی خویندن^(۵۳۹)، ئه وه ش له زۆر کاتدا ده بووه مایه ی توندو تۆلبوونی په یوه نندیه کۆمه لایه تیبه کانی دانیش تئوانی شاری که رکوک به بنه ماله ی ئه و قوتابیانه وه.

هه رچی سه باره ت به په یوه نندیه کۆمه لایه تیبه کانی تورکمانه شیعه کان بیّت به سه رچاوه ئایینییه کانی نه جه فه وه، ئه وه تا دوا ساله کانی پۆژگاری پاشایه تی دووره په ریژی و کز و لاواز بووه، به لام له کۆتاییه کانی سه رده می پاشایه تی چه ند ئاخوندیکی شیعه ی خوارووی عیراق (نه جه ف) په یوه نندیان له گه ل دروست کردوون و به سه ریان کردوونه ته وه^(۵۴۰)، لیږه وه په یوه نندیه کۆمه لایه تیبه کانی ئه م تایفه یه به سه رچله ئیینییه کانی شیعه ی نه جه ف و ککره لاره په یار بووه^(۵۴۱).

(۵۳۹) ئاسۆی ئه م باسه له ته وه ری یه که می به شی داها توو زیتر پوون ده بیته وه.

(۵۴۰) نوری تاله بانی، ناوچه ی که رکوک، ل ۴۴.

(۵۴۱) بۆ دریزه ی ئه م باسه بروانه: نشأت احمد، رعاية المرجعية الدينية لمدينة کرکوک، ص

به شی سییه م

رهوشی فیئرکردن و ته ندروستی و خزمه تگوزارییه گشتییه کان

ته وهری یه که م: رهوشی خویندن و فیئرکردن

سه بارهت به رهوشی خویندن و فیئرکردنی شاری که رکوک بیئت له سه رده می پاشایه تیدا، پیویسته له چه ند پوانگه یه که وه لیی بپروانریت، چونکه به ته نها باسکردنی رهوشی خویندن له قوتابخانه کاندا، به دروستی چوارچیوهی پۆشنبری دانیشتوانی شاری که رکوک ناداته دهست. بویه پیویست دهکات له پای شیکردنه وه و هه لسه نگاندنی بارودۆخ و روونکردنه وهی ئاست و ئاسته نگه کانی به پیه چوونی رهوتی خوینده واری له شار و ناوچه که، باس له م لایه ن و چه شنه خویندانه بکریت: خویندنی فه رمی، خویندنی ئایینی^(۵۴۲)، خویندنی ئه هلی و ئیواران، دواجاریش

(۵۴۲) سیستمی خویندن له پۆژگاری عوسمانیدا به دوو شیوه بوو: ئه و قوتابخانه ی (مه کتبه) سه ر به وه زاره تی مه عاریف بوون، وه ک: قوتابخانه کانی (صنائع، سه ره تاییه کان)، هه روه ها ئه و قوتابخانه ی (مه دره سه) سه ر به داموده زگاکانی ئه وقاف بوون، وه ک: (حوجره ی مزگه وته کان و سوخته خانه کان). بپروانه: پاپۆرتی کارگیزی

کتیبخانه و چاپخانه و چاپه مه نییه کان. له لاپه ره کانی داهاتوودا، هه ول
دراوه بابه تییا نه شه نوکه وی ئه م لایه نانه بکریت:

أ- خویندنی فه رمی

له سه ره ختی دروستکردنی ده وله تی عیراق سالی (۱۹۲۱)، میژووی
په یدابوونی ئه م چه شنه خویندنه له ناوچه و شاره که دا کۆن و به ریلآو
نه بوو. ئه م چه شنه خویندنه له و رۆژگار له نیو دانیشتواندا باو نه بوو،
خه لکی به چاکی پپی ئاشنا نه بوون، چونکه ده سه لاتدارانی پيشوو بایه خ و
گرنگی جدیدیان به ره وشى خویندن و فیڕکردنی نوئ و فه رمی
نه دابوو^(۵۴۳)، بۆیه به شى گه وره ی دانیشتوانی ناوچه که نه خوینده وار
بوون. ده وله تی عوسمانی ئه و بایه خ و گرنگی پیدانه یشی به ره وشى

ده فه ری که رکوک، ۸۸ل. ئه م بارودۆخه به هاتنی ئینگلیزه کان و دواتریش په یدابوونی
ده سه لاتی نیستمانی، تا سالانیکی زۆر گۆرانیکی گه وره ی ئه وتۆی به خۆوه نه گرت. ئه م
چه شنه سیستم و خویندانه هه ر مابوون، به گۆرانکارییه کی پروکه شیبیه وه.

(۵۴۳) له نیوه ی دووه می سه ده ی نۆزده هه مه وه خویندنی نوئ له ده وله تی عوسمانی په یدا
بوو، به لام ته نها تاییه ت بوو به پایته خت و ناوچه و هه ریمه کانی بۆ سالانیکی دره نگتر
ئه و چه شنه خویندنه یان تیدا بلاو بۆوه. جمیل موسی النجار، التعليم في العراق في العهد
العثماني الاخير (۱۸۶۹-۱۹۱۸)، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ۲۰۰۱، ص ۴۳-۴۴.

خویندن و فی‌کردن دابوو، له ته‌واوی ویلايه‌ته‌کانی عێراق، به‌زۆری له چوارچۆیه‌ی خویندنی سه‌ره‌تایی قه‌تیس مابوو^(٥٤٤).

دره‌نگتر، له کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م، ده‌سه‌لاتدارانی عوسمانی چه‌ند چه‌شنه‌ی خویندنیکی دیکه‌یان داھینا، وه‌ک: قوتابخانه‌کانی پۆشیدی، قوتابخانه‌ی ئاماده‌یه‌کانی مولکی. ئه‌وه‌ی تایبه‌ت بێت به‌ شاری که‌رکوک، قوتابخانه‌ی پۆشیدی سه‌لی (١٨٧١)^(٥٤٥) و قوتابخانه‌ی ئاماده‌یی مولکی دوا‌ی سه‌لی (١٩٠٨) له‌ شاری که‌رکوک په‌یدا بوون، که‌ ژماره‌ی قوتابیانی قوتابخانه‌ی دوا‌ییان ته‌نها (١٣٥) قوتابی بووه^(٥٤٦). سه‌باره‌ت به‌ په‌وشی خویندن و فی‌کردنی مێینه‌ی و قوتابخانه‌ی کچانیش، تا خۆری ده‌سه‌لاتی عوسمانی له‌ ناوچه‌که‌ ئاواش بوو، ئه‌م چه‌شنه‌ی خویندنه‌ها‌ته‌ ئارا^(٥٤٧).

سروشتی، زمانی خویندن له‌و خویندنگایانه‌ی پۆژگاری عوسمانی، زمانی نه‌ته‌وه‌یی سه‌رده‌سته‌ (تورکی) بوو. له‌گه‌ڵ هاتنی ئینگلیزه‌کان بۆ عێراق و نه‌مانی ده‌سه‌لاتی تورکه‌ عوسمانیه‌کان، زمانی عه‌ره‌بی له

(٥٤٤) ألبرت م. منتشاشفیلی، العراق، ص ١٩٥.

(٥٤٥) عبدالرزاق الهلالي، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني (١٦٣٨-١٩١٧)، الاهلية للنشر والطبع، بغداد، ١٩٥٩، ص ١٨٢.

(٥٤٦) بروانه: المصدر نفسه، ص ١٨٠-١٨١.

(٥٤٧) موصل ولایتی سالنامه رسمیسیدر، موصل ولایتی مطبعه سی - (١٣٣٠هجری/

١٩١٢میلادی)، ص ٢٣٧-٢٣٨.

عیراقددا کرایه زمانی خویندن، به‌لام ئه‌م ره‌وشه به‌سه‌ر شاری که‌رکوکدا کاریگه‌ری نه‌بوو، چونکه زمانی تورکی، زمانی باوی دانیش‌توانی شار بوو. بۆیه زمانی تورکی له شاری که‌رکوکدا، به‌پله یه‌ک، به‌زمانی خویندن مایه‌وه. له‌پال خویندن به‌م زمانه، خویندن به‌زمانه‌کانی دیکه‌ش له خویندنگه‌کانی شاردا ورده ورده په‌یدا بوون، وه‌ک: کوردی و عه‌ره‌بی، که له دواتردا باسیان ده‌که‌ین. له‌و رۆژگاردا له ئاکامی نه‌بوونی قوتابخانه‌ی ئاماده‌یی و دووری قوتابخانه‌کانی له‌و جووره، هه‌موو قوتابییه‌ک نه‌یده‌توانی خویندن ته‌واو بکات و ببیتته کاربه‌ده‌ست و کارمه‌ندی میری، ته‌نها کورانی بنه‌ماله پارهدار و ده‌ست‌رۆیش‌تووه‌کانی شار به‌مه‌به‌ستی ته‌واوکردنی خویندن ده‌یان‌توانی ر‌وو بکه‌نه ئه‌سته‌نبولی پایته‌خت^(٥٤٨).

نوینه‌رانی که‌رکوک له "ئه‌نجومه‌نی مه‌بعووسانی عوسمانی" دا، به‌میژووی (١ی ئاداری سالی ١٩٠٩)^(٥٤٩)، له پیناو چاک‌ترکردنی ره‌وشی خویندن و فی‌رکردن و گه‌شه‌پیدان و کردنه‌وه‌ی قوتابخانه‌ی دیکه‌ی ئاماده‌یی و ر‌وشدیه و سه‌ره‌تایی له شاری که‌رکوکدا، یادداشتیان به‌رز

(٥٤٨) ألبرت م. منتشاشفيلي، العراق، ص ٨٠.

(٥٤٩) نوینه‌ره‌کانی که‌رکوک له‌و خوله‌دا، که خولی دوهم بوو، بریتی بوون له: "حاجی عه‌لی مسته‌فای قیردار" و "سالج پاشای نه‌وتچی". شکری محمود ندیم، احوال العراق في مرحلة المشروطية الثانية (١٩٠٨-١٩١٨) دراسة تاريخية، اطروحة دكتوراه غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية الآداب بجامعة بغداد، ١٩٨٥، ص ١٩٥.

کردۆتوه و نارازی بوونه سه بارهت به رهوشی دوکه تووی خویندن و فیڕکردن له شار و ته وای سنجه که^(۵۰۰). به لام ئەم تیڤۆشان و هه ولانه له ئەنجامی فهرامۆشکردن و پشتگوێخستنی ده سه لاتدارانی عوسمانی بۆ داواکارییه کانی نوینه رانی که رکوک، بیئاکام بوو.

به گویره ی زانیارییه تۆمارکراوه کانی نیو سالنامه ی ویلیه تی موسل بۆ سالی (۱۳۳۰هـ/ ۱۹۱۲ز)، له تیڤرای (۳۰) دانه قوتابخانه ی سه ره تای له سه رانسه ری ویلیه ته که، ته نها (۴) قوتابخانه بهر شاری که رکوک که وتوو، که له کۆی گشتیی ژماره ی قوتابیانی ویلیه ته که (۱۷۹۳) قوتابی، ژماره ی قوتابیانی شاری که رکوک بریتی بووه له (۳۷۸) قوتابی^(۵۰۱). له باریکدا ئەگه ر لیڤدانه وه ی ورد و بابه تیانه ی بۆ ئەم زانیارییه بکریت و سروشت و واقیعی کۆمه لایه تی و ئابووری و سیاسیی دانیشتونانی شاری که رکوک له بهرچاو بگیریت، ده رده که ویت رهوشی

(۵۰۰) برونه: تقویم الوقائع (جريدة)، الموصل، ۱۹ صفر ۱۳۲۷ (۱۹۰۹). وه رگه راوه له: ابراهیم خلیل أحمد، تطور التعليم الوطني في العراق (۱۸۶۹-۱۹۳۲)، مطبعة جامعة البصرة، البصرة، ۱۹۸۲، ص ۵۰.

(۵۰۱) موصل ولایتی سالنامه رسمیسیدر، موصل ولایتی مطبعه سی - (۱۳۳۰هجری/ ۱۹۱۲میلادی)، ص ۲۳۸.

خویندن و فی‌رکردنی ئه‌و پۆژگارهی شاره‌که له باریکی ناله‌بار و دواکه‌وتوودایه^(٥٥٢).

له ئاکامی سیاسه‌تی فه‌رامۆشکردنی په‌وتی خویندن و فی‌رکردنی ناوچه‌که و ویلايه‌ته‌که له لایه‌ن ده‌سه‌لاتدارانی عوسمانیه‌وه، له سه‌روبه‌ندی هاتنی به‌ریتانییه‌کان بۆ ناوچه‌که له سالی (١٩١٨)دا، ریزه‌ی نه‌خوینده‌واری زیاتر له (٩٨٪) بووه^(٥٥٣). ئه‌م په‌وشه، تا دواي له‌ناوچوونی حوکمرانی عوسمانی و هاتنی ئینگلیزه‌کان و داکه‌وتنی قۆناغی داگیرکاری (١٩١٨-١٩٢٠)، هه‌ر به‌دواکه‌وتویی مایه‌وه. له‌و قۆناغه‌دا، سالی (١٩١٩) یه‌ك قوتابخانه‌ی سه‌ره‌تایی کورپان له شاری که‌رکوک به‌ناوی "ظفر" هوه دامه‌زراوه. به‌لام له‌گه‌ڵ هاتنه‌ئارا و ده‌ستپیکردنی قۆناغی ئینتیدایی به‌ریتانی (١٩٢٠-١٩٣٢)، گۆرپان و په‌ره‌سه‌ندنیکي به‌رچاوی چه‌ندیتی و چۆنیه‌تی به‌سه‌ر په‌وشی خویندن و فی‌رکردنی شاره‌که‌دا هات.

به‌لگه و نمونه‌ی قه‌له‌مبازی به‌ره‌وپی‌شچوونی په‌وشی خویندن و فی‌رکردن له شاری که‌رکوکدا، ده‌کاریت له‌و فاکته‌داپوون بیه‌ته‌وه، که ژماره‌ی

(٥٥٢) ده‌باره‌ی قوتابخانه‌کانی که‌رکوک له سه‌رده‌می عوسمانی، بپوانه: نجاه کوتر اوغلو، مدارس کرکوک في الفترة العثمانية، ميزوبوتاميا (مجلة)، العددان (٥-٦)، بغداد، تموز ٢٠٠٥، ص ٤٢٣-٤٢٦.

(٥٥٣) عبدالفتاح علي بوتاني، مدرسة ١١ آذار أول مدرسة كوردية في مدينة الموصل مع نبذة تاريخية من التعليم في كردستان - العراق، الطبعة الثانية، أربيل، ٢٠٠٢، ص ٢٤.

قوتابخانه فه‌رمیه‌کانی که‌رکوک بۆ سالی خویندن (١٩٢٠-١٩٢١) له چوار قوتابخانه تیپه‌ری نه‌کردی، به‌لام ته‌نها به تیپه‌رینی سی سال (١٩٢٤-١٩٢٥)، ژماره‌یان بۆ حه‌فده قوتابخانه به‌رز بوویته‌وه^(٥٥٤). ره‌وتی ئەم په‌ره‌سه‌ندنه خیرایه، وه‌ك له خشته‌ی ژماره (١٩) دا خراوه‌ته‌ روو، بۆ کۆمه‌لیک هۆی تیکه‌ه‌لکیش ده‌گه‌رایه‌وه، که‌ گرنگیدانی فه‌رمی و میلی (شعی) له‌دوای دامه‌زرانی حکومه‌تی نیشتمانی و پزگاریبون له ده‌سه‌لاتی دواکه‌وتوی چهند ساله‌ی عوسمانی، یه‌کیک له هۆیه به‌رچاوه‌کان بوو. به‌و پی‌ودانه‌ی بایه‌خدان به‌ کاروباری خویندن و فی‌کردن کۆله‌گه‌ی سه‌ره‌کیی سه‌ربه‌خۆیونی راسته‌قینه‌یه^(٥٥٥).

(٥٥٤) عبدالرزاق الهاللي، تاريخ التعليم في العراق في عهد الانتداب البريطاني (١٩٢١-١٩٣٢)، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ٢٠٠٠، ص ٢٥٥؛ الدولة العراق، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة (١٩٢٤/١٩٢٥)، بغداد، ١٩٢٦، ص ١.

(٥٥٥) نبيل احمد عامر صبيح، التعليم الثانوي في البلاد العربية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧١، ص ٣٧.

خشته‌ی ژماره (١٩)

ژماره‌ی قوتابخانه فه‌رمیه‌کانی شاری که‌رکوک له سه‌روبه‌ندی
کی‌شه‌ی ویلایه‌تی موسل^(٥٥٦).

سالی خویندن	ژماره‌ی قوتابخانه	جیاوازی زیده‌بوون
١٩٢١/١٩٢٠	٤	...
١٩٢٢/١٩٢١	١١	٧
١٩٢٣/١٩٢٢	١٢	١
١٩٢٤/١٩٢٣	١٧	٥
١٩٢٥/١٩٢٤	١٨	١

وه‌ک له خشته‌ی سه‌روه‌دا ده‌رده‌که‌وێت، له‌نیوان سالانی خویندنی
(١٩٢٣/١٩٢٢) و (١٩٢٤/١٩٢٣) دا، په‌ره‌سه‌ندنێکی گه‌وره‌ له ژماره‌ی
قوتابخانه فه‌رمیه‌کانی شاری که‌رکوک هاتوه‌ته‌ ئارا. هه‌رچه‌نده
پاساوی ئەم په‌ره‌سه‌ندنه، له‌ گرنگیدانی ده‌سه‌لاتدارانی ئینتیداب به
په‌وشی خویندن و فی‌رکردنی شاره‌که‌ له سه‌روبه‌ندی له‌ ئارادا‌بوونی
کی‌شه‌ی ویلایه‌تی موسل ده‌دریته‌وه، به‌لام هیشتا له‌ گه‌ل لۆژیکی
میژوویی و واقعی په‌ره‌سه‌ندنێ په‌وشی خویندن و فی‌رکردنی شاره‌کانی
دیکه‌ی نیو ویلایه‌تی موسل وێک نایه‌ته‌وه. بۆیه ئەم زانیارییه‌ به‌لامانه‌وه

(٥٥٦) التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة (١٩٢٥/١٩٢٤)، ص١؛ ساطع الحصري،
مذكراتي في العراق (١٩٢١-١٩٤١)، الجزء الاول، من منشورات دار الطبيعة، بيروت،

گوماناوییه . پیده چیت بنه رت و سه رچاوه ی ده سته وتنی زانیارییه که ،
 دروست نهیتوانیبت جیاوازی له نیوان چه شنی قوتابخانه فه رمی و
 ئایینی و نه هلییه کاند (سیقیل) بکات، له و ئاکامه شدا تیکه لاوبوون و
 درشت پروانینیک هاتبیته ئارا. وه ک توپژهریکیش جه ختی له سه ر
 کردوه ته وه ، فه رمانبه ران له وه زاره تی مه عاریف (په روه رده له پوژگاری
 نه مپروماندا)، سه باره ت به چه مکه کانی "مه کته ب" و "مه درسه"،
 سه رلیشیواوییان له لا دروست بووه ، که نه مه ی دواییان بو قوتابخانه
 ئایینییه کان به کار ده هات^(۵۵۷).

به لیكدانه وه و سه رنجدانیکی وردیش، پروونتر، ده رده که ویت نه م
 گومانبرده له جیی خۆیدایه ، چونکه به پپی زانیارییه کی هه لباوردراوی
 راپورتیکی به ریتانی، پروون ده بیته وه ژماره ی خۆیندنگه کانی که رکوک له
 سه روه خی هاتنی ئینگلیزه کان بریتی بووه له تاکه قوتابخانه یه کی
 روشدییه و یه ک قوتابخانه ی سه ره تایی، که چی خۆیندن له حوجره ی
 مزگه وته کان گه یشتووه ته پانزه خۆیندنگه^(۵۵۸). له کاتی کدا نه و راستیه ش
 بزانیبت که خۆیندنی فه رمی له دوای هاتنی ئینگلیزه کان و دروستبوونی

(۵۵۷) بپوانه: مه مه د عه بدوللا کاکه سور، گه شه کردنی خۆیندنی فه رمی له لیواکانی
 کوردستانی عیراقدا (۱۹۲۱-۱۹۵۳) لیکۆلینه وه یه کی میژووییه، زنجیره بلاوکراره کانی
 گۆفاری ئاسۆی په روه رده یی، هه ولپتر، ۲۰۰۴، ل ۲۸.

(558) Review of the Civil Administration of Mesopotamia, Prepared by:
 Miss Gertrude L. Bell, India Office, 3rd December, 1920, P.140.

وه ره گیراوه له: راپورتی کارگیزی ده فه ری که رکوک، ل ۸۸.

دهسه‌لاتی نیشتمانی، لانی کهم به‌گویره‌ی سه‌رچاوه‌کانی به‌ر ده‌ست، گه‌شه‌کردنیک‌ی وای به‌خۆوه نه‌دیبت، ته‌می گومانی ئەم باب‌ته به‌یه‌کجاری ده‌ره‌وئته‌وه. به‌هر حال، په‌ره‌سه‌ندنه‌کانی بواری خویندن و فی‌کردن له‌ سه‌رده‌می ئینتیدابی به‌ریتانی، هر به‌ته‌نها بریتی نه‌بوو له‌ نۆربوونی ژماره‌ی قوتابخانه‌ فه‌رمیه‌کان، به‌لکوه‌گه‌شه‌کردن و په‌ره‌سه‌ندنه‌ی چۆنیه‌تیشی به‌خۆوه گرت. نمونه‌ی ئەم په‌ره‌سه‌ندنه‌ی چۆنیه‌تییه‌ ده‌توانریت له‌ پۆچنه‌ی کردنه‌وه‌ی قوتابخانه‌ی سه‌ره‌تایی کچانی موسلمان بۆ یه‌که‌م جار به‌ نیوی "ئاوچی" یه‌وه، له‌ سالی خویندنی (۱۹۲۱/۱۹۲۲)دا، له‌ شاری کهرکوک ته‌ماشای بکریت^(۵۵۹).

شاری موسل، که‌ مه‌ل‌به‌ندی ویلايه‌ت بوو، له‌ رۆژگاری حوکمرانیی عوسمانیه‌وه دوو دانه‌ له‌م چه‌شنه‌ قوتابخانه‌یه‌ی تیدا دامه‌زرابوو^(۵۶۰)، ده‌بوو پیشتر له‌ شاری کهرکوک قوتابخانه‌ی له‌م شیوه‌یه‌ بکریته‌وه، چونکه‌ دانیشتوانی شاری کهرکوک خاوه‌ن که‌سایه‌تی کراره‌ و ئاره‌زووی خویندنیان به‌هیز بووه، سه‌رباریش خاوه‌ن و مه‌ل‌به‌ندی به‌رچاوی کادیری چاکی پرۆسه‌ی خویندن و فی‌کردن بووه. بئ هۆ نه‌بوو له‌ کاتی دامه‌زران و هاتنه‌ئارای یه‌که‌م حکومه‌تی نیشتمانی له‌ عیراق (۲۵ی تشرینی یه‌که‌می ۱۹۲۰) به‌ سه‌ره‌ۆکایه‌تی "عه‌بدولپه‌حمان

(۵۵۹) محمد کلدان، تاسیس المدارس النظامية في كركوك، الثقافة الحديثة (مجلة)، العدد (۱)،

کركوك، مایس ۱۹۵۴، ص ۴۵.

(۵۶۰) برونه: عبدالرزاق الهلالي، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني، ص ۱۸۱.

کهیلانی"، که سایه‌تی دیاری که رکوک "عیزه‌ت پاشای ساری که هیه" (*) به وه‌زیری مه‌عاریف و ته‌ندروستی گشتی ده‌ستنیشان بکریت، که ئه‌و رۆژگاره له یه‌ک وه‌زاره‌تا کۆ کرابوونه‌وه^(۵۶۱).

نموونه‌یه‌کی دیکه‌ی په‌ره‌سه‌ندنه چۆنیه‌تییه‌کانی بواری خویندن و فی‌کردنی شاری که رکوک له سه‌رده‌می ئینتیدابی به‌ریتانی، بریتیه له کردنه‌وه‌ی باخچه‌ی ساوایان به ماوه‌یه‌ک به‌ر له ته‌واوبوونی سه‌رده‌می ئینتیدابی به‌ریتانی له سالی (۱۹۳۲)، به مه‌به‌ستی به‌هیزکردنی فی‌کردنی به‌رای و سه‌ره‌تاییه‌کان، که ئه‌و رۆژگاره له سه‌رتانسهری لیواکانی عیراقدا ته‌نها پی‌نج دانه هه‌بوو: دووانیان له به‌غداد، دانه‌یه‌ک له موسل، دانه‌یه‌ک له به‌سره^(۵۶۲). ئه‌م باخچه‌یه خاوه‌نی تاکه پۆلیک و هۆبه‌یه‌ک

(*) عزیزه‌ت پاشای کورپی حاجی زه‌ینه‌لّ به‌گی کورپی عه‌لی به‌گی ساری که هیه‌یه، سالی (۱۸۷۰) له شاری که رکوک له دایک بووه. ده‌رچووی قوتا‌بخانه‌ی سه‌ریازی ئه‌سته‌مبووله (۱۸۸۸). زۆر پله‌ی سه‌ریازی پی‌ به‌خشاوه، سالی (۱۹۳۲) له به‌غداد کۆچی دواپی کردووه. میر بصری، اعلام الترمکان والادب الترمکی فی العراق الحدیث، دار الوراق للنشر، لندن، ۱۹۹۷، ص ۵۰-۵۱.

(۵۶۱) ابراهیم خلیل احمد، تطور التعليم الوطني، ص ۱۲۰.

(۵۶۲) ابراهیم خلیل احمد العلاف، التعليم في العراق أبان عهد الانتداب (۱۹۲۰-۱۹۳۲)، فی:

المفصل في تاريخ العراق المعاصر، ص ۷۷۹-۷۸۰.

بووه^(٥٦٣)، به لām له سالانی دواتر (١٩٣٩/١٩٤٠)، واته دواى تپپه پینى نزیکه ی ده سال، بووه به چوار پۆل و تۆ هۆبه^(٥٦٤).

له شاری که رکوکوکدا، ههر له گه ل پهبابوونى خویندنى نیشتمانى، کۆمه لیک گروگرفت و ئاستهنگى گه وره له به رده م پپۆسه ی خویندنى فه رمیدا قوت بۆوه، له وانه: که مبی ژماره ی وانه بیژ و که م ئه زمونیان (ئه فسهر و زانای ئایینی)، نه شیایى پپۆگرامى خویندن که به ریتانییه کان له میسره وه له گه ل خۆیاندای هینابوویان، وه رگرتنى بره پاره ی مانگانه (یه ک پووپیه) له قوتابیان، که مبی قوتابخانه کان و خراپییان، هاوشیوه نه بوونى زمانى خویندن له سه رجه م قوتابخانه سه ره تایی و ناوه ندی و ئاماده ییه کان، نه بوونى خانه ی پپۆگه یاندنى مامۆستایان، نه بوونى به پپۆه به رایه تیی مه عاریفی تابه ت به ناوچه که و.. تا دواى^(٥٦٥)، به لām دووان له و گرفتانه له هه مووان پترتر کاریگه رییان به سه ر ره وشى خویندن و فپیرکردنى شاره که وه

(٥٦٣) الحکومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٣٣-١٩٣٤، بغداد، ١٩٣٥، ص ٨.

(٥٦٤) الحکومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٣٩-١٩٤٠، بغداد، ١٩٤١، ص ٩.

(٥٦٥) بپروانه: ساطع الحصري، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ٢١؛ عبدالرزاق الهلالي، تاريخ التعليم في العراق في عهد الاحتلال البريطاني (١٩١٤-١٩٢١)، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧٥، ص ١٥٢؛ ژيان (پۆژنامه)، ژماره (١١٨)، سلیمانى، (٢١ حوزه پیرانى ١٩٢٨).

هه بوو: یه که میان، بریتی بوو له گرفتیی که می قوتابخانه و پیوستیه کانی دیکه ی خویندن. دووه میان، گرفتیی زمانی خویندن بوو.

ئاشکرایه قوتابخانه له پرۆسه ی خویندن و فیڕکردندا کۆله گه ی سهره کی و بنه پرتیه، که می ژماره شیان ده بیته مایه ی سستبوونی پرۆسه ی خویندن و فیڕکردن. وه که له لاپه ره کانی پیشه وه دا ئاماژه مان بۆ کرد، له دوا ی هاتنی ئینگلیزه کان، سالی (۱۹۲۰)، ته نها یه که قوتابخانه ی روشدیه و یه که قوتابخانه ی سهره تای له نیو شاری که رکوکا هه بوو. ئەم باره به تیپه پینی ده سال (۱۹۳۰)، گۆرانیکی بنه پرتیه ئه وتۆی به سهردا نه هات. ژماره ی قوتابخانه کان به به راورد به زۆربوونی سروشتی ژماره ی دانیشتوان، سال له دوا ی سال، له کورتیی داوه.

له کۆتایی قۆناغی ئینتیداب (۱۹۳۲/۱۹۳۳)، ژماره ی قوتابخانه سهره تایه کان له هه موو لیواکانی عیراق خۆی دا له (۳۹۰) قوتابخانه، له کاتیکی له و ژماره یه ته نها (۲۹) قوتابخانه ی سهره تای له هه ره موو لیوا که رکوکا هه بووه^(۵۶۶). هۆی سهره کیی ئەم گرفتیه ش بۆ سیاسه تی به پۆوه بردنی ده سه لاتدارانی ئینتیداب به رانبه ره به ره وتی خویندن و فیڕکردن له ته واوی عیراق ده گه رایه وه. بیسوود نابیت له م باره وه بودجه ی

(۵۶۶) بۆ زانیاری زیاتر ده رباره ی ره وش ی خویندن و فیڕکردن، بپوانه: ابراهیم خلیل احمد العلاف، التعليم في العراق أبان عهد الانتداب، ص ۷۱۱-۷۸۷.

وه‌زارتی مه‌عاریف له‌و سالانه‌دا بخریته پوو. بیوانه خشته‌ی ژماره (٢٠)،
ریژه‌ی خه‌رجیه‌کانی وه‌زاره‌تی مه‌عاریف له‌ بودجه‌ی گشتیدا.

خشته‌ی ژماره (٢٠)

به‌شه بودجه‌ی وه‌زاره‌تی مه‌عاریف له‌ سالانی (١٩٢١-١٩٣٠)دا^(٥٦٧).

سال	خه‌رجی فیکردن*	خه‌رجیه گشتیه‌کان	ریژه‌ی خه‌رجی فیکردن له‌ بودجه
١٩٢١	١٩,٣٦	٥٧٢,١٣	٪ ٣,٤
١٩٢٢	١٩,٩٤	٤٨٥,٨٢	٪ ٤,١
١٩٢٣	١٨,١٥	٤٢٤,٢٧	٪ ٤,٢
١٩٢٤	٢٢,١٣	٤٦٤,٨٥	٪ ٤,٨
١٩٢٥	٢٣,٤٨	٥١٣,٣٨	٪ ٤,٥
١٩٢٦	٢٦,٩٣	٥٣٦,٧٢	٪ ٥,٢
١٩٢٧	٢٧,٤٢	٥٦٩,٩٣	٪ ٤,٨
١٩٢٨	٣٢,٠١	٥٩٩,١١	٪ ٥,٤
١٩٢٩	٣٧,١٨	٥٧٦,٦٦	٪ ٦,٤
١٩٣٠	٤٠,٠٠	٥٣٢,٥٧	٪ ٧,٥

(567) Special Report, by: His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Progress of Iraq during the Period (1920-1931), London, 1931, P.231.

وه‌رگیراوه له: ألبرت م. منتشاشفیلی، العراق، ص١٩٨.

(* خه‌رجیه‌کان به "له‌کی رووپیه" حسیب کراوه، که هه‌ر له‌کێک بریتی بووه له (١٠٠)

هه‌زار رووپیه.

وه‌ک له‌ خشته‌که‌دا دیاره‌ پێژهی خه‌رجیه‌کانی خویندن و فیڕکردن له‌ بودجه‌ی گشتیی ولاتدا هیچ سالیکی خویندن له‌ و ماوه‌یه‌دا (١٩٣٠-١٩٢١)، ئاستیکی به‌رز و له‌باری به‌خۆوه‌ نه‌بینیوه‌. به‌رزترین ئاستی تایبه‌تکردن و خه‌رجیه‌کانی وه‌زاره‌تی مه‌عاریف، سالی (١٩٣٠) بووه‌ که‌ هه‌شتا ده‌ست به‌ خه‌رجکردنی بپه‌ پاره‌ ته‌رخانه‌که‌ نه‌کراوه‌، ئه‌ویش بریتی بووه‌ له‌ (٧,٥٪)ی له‌ تیکرای بودجه‌ی گشتی، سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ش سیاسه‌تی ده‌سه‌لاتدارانی ئینتیداب به‌رانبه‌ر به‌ پرۆسه‌ی خویندن و فیڕکردن له‌ ناوچه‌یه‌که‌وه‌ بۆ ناوچه‌یه‌کی دیکه‌ش جیاوازی هه‌بووه‌، بۆ نمونه‌ ئه‌و پێژه‌ پاره‌یه‌ی له‌ داها‌تی لیوا کوردیه‌یه‌کانی: (که‌رکوک، هه‌ولێر، سلێمانی) بۆ پرۆسه‌ی خویندن و فیڕکردن خه‌رج ده‌کرا، زۆر که‌مه‌تر بوو به‌ به‌راورد به‌ لیواکانی دیکه‌ی عێراق، وه‌ک: (به‌غداد، که‌ربه‌لا، موسڵ، به‌سه‌ره‌).

به‌گوێره‌ی سه‌رچاوه‌یه‌کی ئاگادار، سالی خویندن (١٩٢٦/١٩٢٧) پێژه‌ی ئه‌و بپه‌ پاره‌یه‌ی بۆ کاروباری خویندن و فیڕکردن له‌ لیوای که‌رکوک خه‌رج کراوه‌، بریتی بووه‌ له‌ (١٠٪)ی تیکرای داها‌تی لیواکه‌، له‌ کاتی‌کدا له‌ هه‌مان سال خه‌رجیه‌کانی وه‌زاره‌تی مه‌عاریف له‌ لیوای سلێمانی (١٪) و لیوای هه‌ولێر (٢,٥٪) بووه‌. که‌چی له‌ هه‌مانی سالی خویندن ئه‌و پاره‌یه‌ی بۆ کاروباری خویندن و فیڕکردن له‌ لیوای به‌غداد خه‌رج کراوه‌، بریتی بووه‌ له‌ (٣٨٪) له‌ تیکرای داها‌تی لیواکه‌ و که‌ربه‌لا (١٨٪) و موسڵ (٢٢,٨٪) و به‌سه‌ره‌ (٢١٪). هه‌ر ئه‌و سه‌چاوه‌یه‌ ئه‌وه‌ش ده‌خاته‌ پوو، که‌ جیاوازییه‌کی ئه‌وتۆ له‌ کاروباری خه‌رجیه‌کانی لیواکاندا له‌ و ساله‌دا (١٩٢٧) نه‌بووه‌. له‌

تیکرای به شه بودجه ی ته رخانکراوی وه زاره تی مه عاریف بو سالی (۱۹۲۷)، که بریتی بووه له (۲۷۸۶) له ک رووییه، ته نها (۴۱) له ک رووییه به شی خه رجییه کانی که رکوک بووه^(۵۶۸).

به رده وامبوونی ئەم سیاسه ته ناله باره ی رهوشی خویندن و فیترکردن، نوینه رانی لیواکانی که رکوک و هه ولیر و سلیمانی خرۆشانوووه و داواکاری له دوای داواکارییان پیشکش به لایه نه به پرپرسه کان کردوووه له پیناو گرنگیدانی زیاتر به پرۆسه ی خویندن و فیترکردن له لیوا کوردییه کاندایا. دیارترین ئەو داواکارییه شه، پهنگه ئەو داواکارییه بیت که به میژووی (ای حوزه ییرانی ۱۹۲۸)، سه باره ت به پرۆسه ی خویندن و فیترکردن له لیوا کوردییه کان، پیشکش به وه زاره تی مه عاریف کراوه. گرنگترین پرگه کانی ئەو داواکارییه نه بریتی بوون له: (دامه زانندی ده زگایه ک بو سه ره په رشتیکردنی کاروباری خویندن، پیکه یئانی لیژنه یه ک بو دانانی کتیبه کانی پرۆگرامی خویندن، کردنه وه ی خانه ی پینگه یانندی مامۆستایان، کردنه وه ی قوتابخانه ی کچان، کردنه وه ی قوتابخانه دواناوه ندییه کان)^(۵۶۹).

پاش لیشاوی داواکاری و ناره زایه تییه کانی لیواکان سه باره ت به پرۆسه ی خویندن و فیترکردن، گۆرانکارییه کی ئەوتۆی بهرچاو ئەنجام نه درا و رهوشه که وه کوو خو ی مایه وه.

(۵۶۸) محمه د ئەمین زه کی، سه رچاوه ی پیشوو، ل ۷۹.

(۵۶۹) بروهانه: نه وشیروان مسته فا ئەمین، کوردستانی عیراق: سه رده می قه له م و مورچه عات

(۱۹۲۸-۱۹۳۱)، ده زگای چاپ و په خشی سه رده م، سلیمانی، ۱۹۹۹، ل ۱۸-۱۹.

ئه‌گه‌ر په‌وشی خویندن و فی‌رکردنی شاری که‌رکوک له پوانگه‌ی ژماره‌ی قوتابخانه و قوتابیان و مامۆستایانی ته‌ماشای بکریت، ده‌رده‌که‌ویت حکومه‌ته‌کانی ئه‌و پۆژگاره‌ی عی‌راق چه‌ند که‌مه‌رخه‌م و سیاسه‌تیکی چه‌ند نایه‌کسانیان به‌رانبه‌ر به‌ شار و ناوچه‌که‌ پیاده‌ کردوه. بپوانه‌ خسته‌ی ژماره (٢١)، که ئه‌رکی پوونکردنه‌وه‌ی ئه‌م باسه‌ی له‌ئسته‌و گرتوه.

خسته‌ی ژماره (٢١)

ژماره‌ی قوتابخانه‌کانی لیوای که‌رکوک به‌رانبه‌ر به ژماره‌ی قوتابی و مامۆستاکانی له سالی خویندنی (١٩٣٣/١٩٣٤)دا^(٥٧٠).

چهن و په‌گه‌ز	ژماره‌ی قوتابخانه	ژماره‌ی قوتابی	ژماره‌ی مامۆستا
کوپان	٢٣	٢٣١٧	٧٥
کچان	٦	٦٤٨	٢٤
کزی گشتی	٢٩	٢٩٦٥	٩٩

له خسته‌ی سه‌ره‌وه‌دا به‌پوونی ناهاوکووفی له ژماره‌ی قوتابخانه‌کانی که‌رکوک به‌رانبه‌ر به ژماره‌ی قوتابیان و ژماره‌ی قوتابیانیش به‌رانبه‌ر به ژماره‌ی مامۆستایان ده‌رده‌که‌ویت، که پپووستی به لی‌کدانه‌وه و دابه‌شکردنی ریژه‌یی نییه. به پپودانی ئه‌وه‌ی له و پۆژگاره‌دا به‌شی هه‌ره

(٥٧٠) الحکومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٣٣-

زۆری قوتابیان له‌نیۆ دانیشتوانی شار بوونه، خویندن له‌ ده‌ره‌وه‌ی سنوره‌کانی شار و شاره‌دیه‌ گه‌وره‌کان پووێکردنیکى زۆری نه‌بووه له‌لایه‌ن گوندنشینه‌کانه‌وه. جیی سه‌رنجه، په‌وتی په‌ره‌سه‌ندنی خویندن و فیڕکردنی شاری که‌رکوک زۆر سست و له‌سه‌رخۆ بووه. به‌پیی سه‌رچاوه‌یه‌کی تایبه‌ت، سالی (١٩٤٠) ژماره‌ی قوتابخانه سه‌ره‌تاییه‌کانی شاری که‌رکوک گه‌یشتووه‌ته (٢١) قوتابخانه، که له‌و ژماره‌یه ته‌نها (٥) دانه‌یان تایبه‌ت بوونه به‌ کچان^(٥٧١).

هه‌رچی تایبه‌ت بوو به‌ په‌وتی فیڕکردن له‌ قوئاغه‌کانی ناوه‌ندی و دواناوه‌ندی، ئه‌وا له سه‌ره‌تای ماوه میژوویه‌که‌ی ئه‌م لی‌کۆلینه‌وه‌یه‌دا له بارودۆخیکى ناله‌باردا بوون. به‌ تیی‌ه‌رینی زیاتر له ده سال، په‌وشی خویندن له که‌رکوکدا هه‌ر به‌و شیۆه‌یه بوو که له سه‌ره‌تای سه‌رده‌می ئینتیدابدا له‌ئارادا بوو. به‌پیی راپۆرتی سالانه‌ی په‌وتی مه‌عاریف له عیراق، بۆ سالی خویندن (١٩٣٣-١٩٣٤)، ته‌نها یه‌ك تاکه قوتابخانه‌ی ناوه‌ندی و یه‌ك تاکه قوتابخانه‌ی دواناوه‌ندی له هه‌ر

(٥٧١) م. م. ن، الدوره‌ الانتخابیه‌ التاسعه، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٤٠، تقرير لجنة الشؤون الماليه عن لائحة قانون الميزانية العامة لسنة ١٩٤٠ الماليه، بغداد، ١٩٤١،

هه موو لیوای که رکوکدا هه بووه، که ئه وانیش ته نها تاییه ت بوونه به
خویندنی کوران^(٥٧٢).

خشته ی ژماره (٢٢)

خستنه پووی ژماره ی قوتابخانه سه ره تای و ناوه ندی و
دواناوه ندیه کانی شاری که رکوک^(٥٧٣).

ژماره ی قوتابخانه ی ناوه ندی و دواناوه ندی		ژماره ی قوتابخانه ی سه ره تای		سال
کوران	کچان	کوران	کچان	
١	...	٢٣	٦	١٩٣٤/١٩٣٣
١	١	٢٤	٦	١٩٤١/١٩٤٠
٢	١	٤٦	١١	١٩٤٧/١٩٤٦
٣	١	٦١	١٢	١٩٤٩/١٩٤٨
٥	١	٦٢	١٣	١٩٥٢/١٩٥١
٦	٢	٨٠	١٤	١٩٥٥/١٩٥٤
٦	٢	٥٤	٩ ^(*)	١٩٥٧/١٩٥٦

(٥٧٢) التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٣٣-١٩٣٤، ص ص ٥-٦.

(٥٧٣) المصدر نفسه، ص ١؛ الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للإحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٤٩، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥١، ص ص ٦٨، ٧١؛ المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٤، ص ص ٥٨-٥٩؛ الجمهورية العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للإحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٧، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٨، ص ص ٥٣-٥٤.

ئەم رەوشە بۆ ماوه‌یه‌کی دووردریژ، وه‌ک خۆیان مانه‌وه. ئەوه‌تا به‌پێی راپۆرتی سالانه‌ی رەوتی مه‌عاریف، بۆ سالی خۆیندی (١٩٤٣-١٩٤٤)، واته‌ دواي تێپه‌رینی ده‌ سال، له‌ کۆی (٤٥) قوتابخانه‌ی ناوه‌ندی له‌ تیکرای عێراقدا، ته‌نها دوو قوتابخانه له‌ لیوای که‌رکوکدا هه‌بووه، که‌ یه‌کیکیان تاییه‌ت بووه به‌ خۆیندی کچان^(٥٧٤). له‌گه‌ڵ که‌میی ژماره‌ی قوتابخانه‌ ناوه‌ندییه‌کانیشدا له‌ شاری که‌رکوک، به‌ هۆی جۆراوجۆره‌وه که‌ له‌ پێشه‌وه‌دا باس کران، به‌رده‌وام ژماره‌ی قوتابیانی قونای ناوه‌ندی له‌ که‌مبوونه‌وه‌دا بووه. به‌پێی راپۆرته‌ کارگێڕیه‌کانی به‌ریتانی له‌ عێراق، ژماره‌ی قوتابیانی ناوه‌ندی که‌رکوکي دوو پۆلی، سالی خۆیندی (١٩٢٨/١٩٢٧) بریتی بووه له‌ (٧٣) قوتایی کور، سالی خۆیندی (١٩٢٩/١٩٢٨) ژماره‌یان بووه به‌ (٧٠) قوتایی، سالی خۆیندی (١٩٣٠/١٩٢٩) ژماره‌یان بووه به‌ (٦٤) قوتایی^(٥٧٥). ناله‌بارتر له‌ رەوشی خۆیندی ناوه‌ندی له‌ شاری که‌رکوک، رەوشی خۆیندی دواناوه‌ندی بوو

(* پێده‌چیت ژۆرتەر هۆی که‌مبوونه‌وه‌ی ژماره‌ی قوتابخانه‌ سه‌ره‌تاییه‌کان له‌و ساله‌دا بۆ ئەوه‌ بگه‌رێته‌وه‌ که‌ باله‌خانه‌ی قوتابخانه‌کان ته‌واو بووییت و ئەو به‌ناو قوتابخانه‌ی له‌ مأل و شوینه‌ تاییه‌ته‌کاندا هه‌بوون، له‌و باله‌خانه‌ نوێیه‌دا لێک درابن.

(٥٧٤) الحکومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٤٣-١٩٤٤، بغداد، ١٩٤٥، ص٣٣.

(575) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (9), 1928-1930, PP.311, 485.

له رۆژگاری ئینتیدابی بهریتانی و دواتردا. سالی خویندنی (١٩٢٢/١٩٢١)، "داناوهندی کهرکوک" له سهه داروپهردووی قوتابخانهی "عیلمیه" کرایه وه، به لام له بهر ئه وهی ژماره ی قوتابیانی ده رچووی قوناعی سه ره تای که م بوو^(٥٧٦)، بۆیه ئه م قوتابخانه یه له چاوه پوانی زۆربوونی ژماره ی قوتابییه کان، دوو چاری هه لوه شانده وه ی دوو پۆل هات. هه رچی قوتابیانی ئه و دوو پۆله ش بوو، به مه به سستی ته و او کردنی خویندنه داناوه ندییه که یان به نا چاری روویان کرده داناوه ندییه به غداد و خانه ی مامۆستایان له پایته خت^(٥٧٧).

پاش تیپه پینی چه ند سالیك، جاریکی دیکه پۆله کانی داناوه ندییه کهرکوک کرانه وه، به لام کیشه ی گه وره ی له دوای کردنه وه ی، بریتی بوو له زۆریی ژماره ی قوتابییه کان، چونکه قوتابخانه ی داناوه ندی، تا سالی نکی زۆر، له شاره کانی هه ولیر و سلیمانی بوونی نه بوو، بۆیه قوتابیانی خیزانه ده سترۆیشتووه کانی ئه و ده قه رانه، به مه به سستی

(٥٧٦) ئه و سالانه قوتابیانی دوای ته و او کردنی سه ره تاییه پاسته وخۆ ده چوونه داناوه ندی که خویندنی تیایدا چوار سال بوو، به لام له سالی (١٩٢٩) وه خویندنی داناوه ندی کرایه پینچ سال، سێ سالی یه که م تاییه ت بوو به خویندنی ناوه ندی و دوو ساله که ی کۆتاییش تاییه ت بوو به خویندنی داناوه ندی. نجات کوثر اوغلو، صفحات من تاریخ کرکوک، ص ٢٥١.

(٥٧٧) حنان عیسی الجبوری، مشکلات ادارة المدرسة الثانوية في العراق، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧٠، ص ١١٣.

دریژه‌دان به‌خویندن و ته‌واوکردنی قۆناغی دواناوه‌ندی، پوویان له‌شاری که‌رکوک ده‌کرد^(٥٧٨)، ئەمه‌ش فشاری ده‌خسته‌سه‌ر توانای وه‌رگرتنی قوتابخانه‌ی دواناوه‌ندیی که‌رکوک و قه‌له‌بالغییه‌کی زۆری له‌ناو پۆله‌کاندا دروست کردووه. به‌گوێهری ئاماره‌فه‌رمییه‌کانی وه‌زاره‌تی مه‌عاریف، ژماره‌ی قوتابیانی قۆناغی ناوه‌ندی له‌شاری که‌رکوکدا سالی خویندنی (١٩٣٣/١٩٣٤)، ته‌نها بریتی بووه له (١١٣) قوتابی، که‌چی ژماره‌ی قوتابیانی هه‌مان قۆناغ له‌سالی خویندنی (١٩٣٨/١٩٣٩)، که‌سالی به‌ر له‌ده‌ستپێکردنی جه‌نگی دووه‌می جیهانییه، گه‌یشتووته (٥٣٥) قوتابی^(٥٧٩). سه‌رباری جه‌نجالیی ناو پۆله‌کانی دواناوه‌ندیی که‌رکوک، قوتابخانه‌که‌له‌راستیدا که‌موکورییه‌کی زۆری له‌پۆله‌کانیدا هه‌بوو، بۆیه‌کیشه‌ی گه‌وره‌ی بۆ قوتابییه‌کان دروست کردبوو، هه‌شتا ده‌بوو بۆ ته‌واوکردنی خویندنه‌که‌یان پوو بکه‌نه‌پایته‌خت. بۆیه‌ئه‌م باره‌جیی

(٥٧٨) بۆ نمونه‌بروانه: اسماعیل شکر رسول، أربیل دراسة تاريخية في دورها الفكري والسياسي (١٩٣٩-١٩٥٨)، الطبعة الثانية، السليمانية، ٢٠٠٥، ص ٥١.

(٥٧٩) بروانه: محمهد عه‌بدوڵلا کاکه‌سور، گه‌شه‌کردنی خویندنی فه‌رمی، ل ١١٢، ١٦٨. به‌لام ئەم ژماره‌یه له‌سالی خویندنی (١٩٤٣/١٩٤٤)دا، په‌نگه‌به‌هۆی بارودۆخی جه‌نگه‌وه، له‌کورتیی داوه و بریتی بووه له (٣١٩) قوتابی.

وتووێژیکێ زۆری نوێنه‌رانی که‌رکوک و لیوا کوردیه‌کانی دیکه‌ بوه‌ له
ئهنجوو مه‌نی نوێنه‌رانی عێراق^(٥٨٠).

به‌گوێره‌ی زانیارییه‌کانی نیو ئاماره‌ فه‌رمیه‌کان و چه‌ند سه‌رچاوه‌یه‌کی
تایبه‌ت و ئاگادار له‌ په‌وتی فیڕکردنی لیوای که‌رکوک، به‌ هۆی سیاسه‌تی
چه‌وتی حکومه‌ته‌یه‌که‌ له‌ دوای یه‌که‌کانی پۆژگاری پاشایه‌تی (قۆناغی
ئینتیداب و سه‌ربه‌خۆیی)، که‌موکوپیه‌کی زۆر و بۆشاییه‌کی گه‌وره‌ له
په‌وشی خۆیندن و فیڕکردنی شاری که‌رکوک به‌رچاوه‌ ده‌که‌وێ.
حکومه‌ته‌کانی عێراق نه‌خشه‌په‌یگه‌یه‌کی چه‌وتیان له‌ به‌ر وه‌زارتی مه‌عاریف
نابوو، به‌تایبه‌ت سه‌باره‌ت به‌ زمانی خۆیندن له‌ شاری که‌رکوکدا. له‌م
په‌وه‌وه‌، له‌پای په‌ونکردنه‌وه‌ی گه‌رفتی زمانی خۆیندنا، په‌نگه
خسته‌په‌وه‌ی په‌هه‌نده‌کانی "قانونی زمانه‌ خۆجییه‌کان"^(٥٨١)، چاکترین
به‌لگه‌ی ئه‌م راسه‌تیه‌ بیته‌ که‌ دووه‌م گه‌رفتی گه‌وره‌ی
باسه‌که‌شمانه‌. "قانونی زمانه‌ خۆجییه‌کان" (قانون اللغات المحليه‌)،
هه‌نگاوی هه‌ره‌ چه‌وت و نادروستی حکومه‌تی عێراق، له‌ په‌وه‌ی
په‌ره‌سه‌ندنی په‌وتی فیڕکردنی لیوای که‌رکوک به‌تایبه‌تی و ناوچه‌کانی

(٥٨٠) بېوانه: م. م. ن، الدوره‌ الانتخابیه‌ السابعة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٣٧،
محضر الجلسة (٦)، في (٢٥ آذار ١٩٣٧).

(٥٨١) ئه‌م قانونه‌، (٢٣ مایسی ١٩٣١)، له‌ لایه‌ن کابینه‌ی حکومه‌تی "نووری
سه‌عید" هوه‌، پاش په‌زنامه‌ندی مه‌لیکی عێراق (فه‌یسه‌لی یه‌که‌م) ده‌رچوه‌. بۆ زانیاری
زیاتر، بېوانه: نه‌وشیروان مسته‌فا ئه‌مین، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ١٧٧-١٧٨.

باکۆر به‌گشتی پێک ده‌هێنێت، چونکه‌ سیاسه‌تی گرنگیدان (تورکمان) و هه‌رامۆشکردنی (کۆرد) به‌شیکێ دانیشتووان به‌سه‌ر به‌شیکێ دیکه‌دا، له‌ دروستکردنی به‌ربه‌ست و کێشه‌ی ده‌روونی بۆ ته‌واوی پرۆسه‌ی خۆیندن له‌ ناوچه‌ تیکه‌لاهه‌ بانه‌چه‌یه‌کان و شکانه‌وه‌ی، له‌ کۆتاییدا له‌ به‌رژه‌وه‌ندی ناوه‌ندی ده‌سه‌لاتی عه‌ره‌بی، شتیکێ دیکه‌ی لێ ناکه‌وێته‌وه^(٥٨٢).

ئه‌وه‌ی لێره‌دا گرنکه‌، له‌ بره‌گه‌ی شه‌شه‌می ئه‌م قانونه‌دا هاتوه‌: "له‌ هه‌موو قوتابخانه‌ به‌رای و سه‌ره‌تاییه‌کاندا، له‌ وه‌زایانه‌ی پێشتر ناویان له‌م قانونه‌دا براوه‌ (سه‌باره‌ت به‌ لیوای که‌رکوک، قه‌زاکانی که‌رکوک و کفری ده‌گریته‌وه‌ - توێژه‌ر)، زمانی فێرکردن زمانی ناو خێزانی زۆرینه‌ی قوتابییه‌کانی ئه‌و قوتابخانه‌ ده‌بێت، چ جا عه‌ره‌بی یاخود تورکی یاخود کۆردی بێت^(٥٨٣)". به‌پێی ئه‌و بره‌گه‌یه‌ ده‌بوو هه‌موو کۆمه‌له‌ جیاوازه‌کانی دانیشتووانی شاری که‌رکوک به‌ زمانی ناو خێزانیی خۆیان خۆیندن وه‌رگرن، له‌و ئه‌نجامه‌شدا کۆمه‌له‌ جیاوازه‌کانی دانیشتووان، جگه‌ له‌

(٥٨٢) بۆ زانیاری زیاتر ده‌رباره‌ی بڕوانه‌: جبار قادر، سیاسات الحکومیه‌ فی کرکوک، ص ١٧٥-١٨٥؛ خلیل مصطفی عثمان الاتروشی، کوردستان الجنوبيه‌ (العراق)، فی سنووات الاحتلال والانتداب البریطانیین (١٩١٨-١٩٣٢)، رساله‌ ماجستیر، مقدمه‌ الی مجلس کلیه‌ الاداب بجامعة‌ ده‌وک، ٢٠٠٥، ص ٢٨٨-٢٩٣.

(٥٨٣) قانون اللغات المحليه‌ رقم (٧٤) لسنة ١٩٣١، الوقائع العراقيه‌ (جريدة)، العدد (٩٨٩)، بغداد، (١ حزيران ١٩٣١).

به‌شی دانیشتووانه کورده‌که نه‌بیّت، به زمانی دایکی خۆیان ئی‌درانه به‌ر خۆیندن.

به‌پیی سه‌رچاوه‌یه‌کی ئاگادار، له کۆی (۱۰) قوتابخانه‌ی ناو شاری که رکوک، تاکه قوتابخانه‌یه‌ک خۆیندن تیایدا به زمانی کوردی نه‌بووه که دانیشتووانی کورد دووه‌مین گه‌وره پیکهاته‌ی نیو شاری که رکوک بووه له و پۆژگار، زمانی خۆیندن له قوتابخانه‌کانی شاری که رکوکدا به‌م شیوه‌یه بووه: تورکمانی: (۴) قوتابخانه، سریانی: (۲) قوتابخانه، عیبری: (۲) قوتابخانه^(۵۸۴).

"قانونی زمانه خۆجیییه‌کان"، وه‌ک زمانه‌وانی شاره‌زا "توفیق وه‌هبی به‌گ"^(۵۸۵) (۱۸۹۱-۱۹۸۴)، له یادداشته‌که‌یدا بۆ کۆمه‌له‌ی گه‌لان ئاماژه‌ی پێ کردووه: "به‌ئاشکرا ئالۆزی له‌نیوان زمانه‌کاندا دروست ده‌کات"^(۵۸۶). چونکه قوتابی له قۆناغی به‌رای و سه‌ره‌تاییدا به زمانی دایک (ناو خیزان) ده‌خۆینیت. به‌لام کاتی‌ک ده‌گاته قۆناغی سه‌رووتر، زمانه‌که له زۆر باردا ده‌گۆریت بۆ زمانی عه‌ره‌بی، ئه‌مه‌ش کیشه و گه‌رفتی گه‌وره بۆ قوتابیان

(۵۸۴) محمه‌د ئه‌مین زه‌کی، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ۷۹.

(۵۸۵) ده‌رباره‌ی، بروانه: هیوا حمید شریف، توفیق وه‌بی: حیاته و دوره‌ی سیاسی و الثقافی (۱۸۹۱-۱۹۸۴)، رساله‌ی ماجستیر، مقده‌مه‌ی مجلس کلیه‌ی التربیة بجامعه‌ی الموصل، ۲۰۰۶.

(۵۸۶) سه‌لمان عه‌لی، کوردستانی عیراق له به‌لگه‌نامه‌کانی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی بریتانیادا، بنکه‌ی ژین، سلیمانی، ۲۰۰۵، ل ۶۹.

دروست ده‌کات، هیچ کات ناتوانن به‌ی کۆششکردن و هه‌ولدانیکی لیبراوانه، هاوشانی ئه‌و قوتابیانیه‌ی پیشتر زمانی عه‌ره‌بی زمانی خویندنیان بووه، پۆله‌کانی خۆیان بپرن^(٥٨٧).

"قانونی زمانه‌ خۆجیییه‌کان" سه‌رباری زۆر که‌موکۆپی و کالۆکچی دیکه^(٥٨٨)، ناوچه‌ کوردنشینه‌کانی که‌رکوکێ لێ بیه‌ش کرا و له‌ویدا ده‌ست به‌ جیبه‌جیکردنی نه‌کرا! بۆیه‌ به‌گوێهره‌ی زانیاری سه‌رچاوه‌یه‌ک، سالی (١٩٣١)، له‌ هه‌موو عێراقدا به‌ شیوه‌ی فه‌رمی، ته‌نها (٤١) قوتابخانه‌ی کوردی له‌ به‌رانبه‌ر (١٣) قوتابخانه‌ی تورکمانی هه‌بوو^(٥٨٩).

ئه‌م دۆخه‌ش تا سه‌ر جیگیر نه‌بوو، سالی (١٩٣٧)، کاربه‌ده‌ستانی به‌غداد به‌ بیانوی پته‌وکردنی ریزه‌کانی عێراق، به‌یه‌کجاره‌کی خویندنیان به‌ زمانی تورکمانی له‌ عێراقدا هه‌لۆه‌شاندوه، ئه‌وه‌ش

(٥٨٧) گرفته‌که‌ له‌ گه‌ل ده‌رچوونی قانونی زمانه‌ خۆجیییه‌کان په‌یدا نه‌بووه، به‌لکوو پیشتر و له‌ گه‌ل دامه‌زاندنی ده‌وله‌تی تازه‌ی عێراقی عه‌ره‌بی و لکاندنی ویلايه‌تی موسڵ پێوه‌ی، سه‌ری هه‌لدا. به‌پێی راپۆرته‌ به‌ریتانییه‌کان پیش ده‌رچوونی قانونه‌که‌ش، قوتابییه‌ کورده‌کان کێشه‌ی راسته‌قینه‌یان هه‌بووه‌ له‌و باره‌وه. بروه‌نه:

Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (8), 1925-1927, P.139.

(588) Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan (1918-1985), Mellen Research University Press, San Francisco, 1992, P.116-117.

(589) H. A. Foster, the Making of Modern Iraq (A Product of World Forces), Williams & Norgate Ltd., London, 1936, P.258.

(في نسخة المترجمة الى العربية: الجزء الثاني، ص٤٢٦).

کاریگه ریی نیگه تیقانه ی له سه ر په وشى په ره سه ندنى فیۆکردن له ناو شاری که رکوک هیئایه ئارا، به وه ی به شیکی دیاری قوتابیانى که رکوکى دوچارى کۆمه لیک کیشه و گرفتى راسته قینه کرد^(۵۹۰).

له دواى ته واوبونى قۆناغى ئینتیداب، په وشى خویندن و فیۆکردن هه ندیک په ره سه ندنى به خووه بینى، له وانه: هه لگرتنى ئه و بره پارهییه ی له قوتابیان مانگانه وه رده گیرا، هه روه ها ده رکردنى "قانونى خویندنى به ژۆرى قوتابیانى قۆناغى سه ره تایی" (التعلیم الالزامی) له سالى (۱۹۴۰)دا، له چوارچۆه ی ئه و په ره سه ندنانه دا بوون^(۵۹۱).

په وشى خویندن و فیۆکردنى شاری که رکوک، له ئاکامى به رپابونى جهنگى دووه مى جیهانى و تۆه گلانى ولاتى عیراق له و جهنگه وه، هه نگاوى گه وره ی به ره و دواوه هه لئا، چونکه جهنگ کیشه کۆمه لایه تى و ئابوورییه کانى دانیشتونانى ژۆرتى کرد و بووه هۆى تیکچوونى بارى کۆمه لایه تى و که مبوونه وه ی سه رچاوه کانى داها ت و دروستبوونى

(۵۹۰) عبداللطیف بندر أوغلو، التركمان في عراق الثورة (تاريخهم، لغتهم، آدابهم، تراثهم)، دار

الحرية للطباعة، بغداد، ۱۹۷۳، ص ۱۹.

(۵۹۱) ستيفن همسلي لونكريك و فرانك ستوكس، المصدر السابق، ص ۱۸۵.

قهیرانی ئابووری، لهو ئه نجامه دا بودجه ی ده ولت به ملیۆنیک دیناری
عیراکی که م کرایه وه^(۵۹۲).

بیگومان بارودۆخی جهنگ کاریگه ریی دیاری هه بوو له سه ره پوه تی
په ره سه ندنی خویندن و فیڕکردن له زۆر لایه نه وه، به تایبه ت قوتابیان،
چونکه ئاساییه هه ر کاتیئ که تا که سه که می کرد و ئاستی
گوزه رانی خیزان دابه زی، خواست له سه ره خویندن که م ده بیته وه. هه ر
له بهر ئه م هۆیه ش بوو موته سه رپیفیه تی که رکوک برپاری دا له ریگه ی
سازدانی ئاههنگی سینه ماییه وه له چوارچیوه ی سنوره کانی لیوای
که رکوک، پاره بۆ قوتابییه هه ژاره کانی شار کۆ بکاته وه^(۵۹۳).

(۵۹۲) فب مار، تاریخ نوین عراق، ترجمه: محمد عباسپور، مؤسسه چاپ آستان قدس

رضوی، مشهد، ۱۳۸۰، ص ۱۳۸.

(۵۹۳) العراق (جريدة)، بغداد، (۵ كانون الثاني ۱۹۴۰).

خشته‌ی ژماره (٢٣)

ژماره‌ی قوتابییانی قۆناغه‌کانی سه‌ره‌تایی و ناوه‌ندی و دواناوه‌ندییه‌کانی شاری که‌رکوک^(٥٩٤).

ژماره‌ی قوتابییانی ناوه‌ندی و دواناوه‌ندی		ژماره‌ی قوتابییانی سه‌ره‌تایی		سال
کوپان	کچان	کوپان	کچان	
١١٣	...	٢٣١٧	٦٤٨	١٩٣٤/١٩٣٣
٦٣٦	٦٦	٣٩٢١	١٠٥٠	١٩٤١/١٩٤٠
٤٨٣	٩٧	٤١٢٢	١٢٢٧	١٩٤٧/١٩٤٦
٥٨٣	١١٠	٥٦٨٥	١٢٨٦	١٩٤٩/١٩٤٨
٩٤٥	٢٦٧	٧٧٤٦	٢٣٨٠	١٩٥٢/١٩٥١
١٦١٣	٤٩٧	١١٤٦١	٣٥٢١	١٩٥٥/١٩٥٤
١٨٠٩	٥٣٧	١٤٠٠٢	٤٦٠٠	١٩٥٧/١٩٥٦

له خشته‌ی ژماره (٢٣)دا، به‌رجه‌ستانه (ملموس) هه‌ست به‌که‌میی زیادبوونی سروشتیی ژماره‌ی قوتابیان ده‌کریت له سالانی جه‌نگ و دوای جه‌نگیش، چونکه له دوای برانه‌وه‌ی جه‌نگیش بارودۆخی ناوچه‌که نه‌گه‌رایه‌وه دوۆخی جارانی، ئه‌ویش به‌هۆی بی‌بارانی و وشکه‌سالیی و هه‌یرشی کلۆ، که بوونه‌مایه‌ی داکه‌وتنی ره‌وشیکی ناله‌باری ئابووری له ته‌واوی لیواکه‌دا.

(٥٩٤) التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٣٣-١٩٣٤، ص٨؛ المجموعة الإحصائية السنوية

العامة لسنة ١٩٤٩، المصدر السابق، ص٦٩؛ المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٤،

ص٥٨، ٦٠؛ المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٧، ص٥٣، ٥٥.

سیستمی پیاده‌کراوی خویندنی عیراق، تا ئه‌و پۆژه‌ی حوکمرانیی پاشایه‌تی کۆتایی پی‌هات، هه‌ر به‌که‌موکورتی و بوونی ئاسته‌نگی گه‌وره‌گه‌وره‌ مایه‌وه، وه‌ک: که‌میی بینای قوتابخانه و میلاکی فی‌رکردن و سستی له جیبه‌جیکردنی پرۆگرامه‌کان و ناله‌باریی باری پرۆگرامه‌کان به‌هۆی ته‌رخانکردنی به‌شیکی زۆر که‌می بودجه‌ بۆ که‌رتی خویندن و فی‌رکردن^(٥٩٥).

ره‌وتی په‌ره‌سه‌ندنی فی‌رکردن، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی داها‌تی عیراق پاش مۆرکردنی په‌یماننامه‌ی هه‌موارکردنی جیاوگه‌کانی نه‌وت سالی (١٩٥٢) بووژایه‌وه و گه‌شه‌ی کرد، که‌چی هه‌یشتا به‌گویره‌ی پی‌ویست له‌لایه‌ن ده‌سه‌لاتدارانه‌وه هه‌نگاوی بۆ نه‌هاوێژراوه. به‌پیی راپۆرتی سالانه‌ی ره‌وتی مه‌عاریف، بۆ سالی خویندنی (١٩٥٧-١٩٥٨)، له‌ کۆی (١٢٠) قوتابخانه‌ی ناوه‌ندی له‌ هه‌موو عیراقدا، ته‌نها پینچ قوتابخانه و له‌ کۆی (٤٩) قوتابخانه‌ی دواناوه‌ندییش، ته‌نها سی قوتابخانه له‌ هه‌موو لیوای که‌رکوک بوونیان هه‌بووه^(٥٩٦). به‌هه‌مان پی‌ودانکاری، سه‌باره‌ت به‌

(595) S. H. Longrigg, Iraq, PP.389-390.

(في نسخة المترجمة الى العربية: الجزء الثاني، ص ٦٣٦)

(٥٩٦) الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، مديرية الاحصاء العامة، التقرير السنوي عن سير

المعارف لسنة ١٩٥٧-١٩٥٨، بغداد، ١٩٥٩، ص ٤٢.

ژماره ی قوتابیانی قۆناغه کانی ناوهندی و دواناوهندی لیاوی که رکوک،
له و ماوه میژوویییه دا بارودوخی که خراپتره^(٥٩٧).

خشته ی ژماره (٢٤)

ژماره ی مامۆستایانی ناوهندی و دواناوهندی کانی شاری که رکوک^(٥٩٨).

ژ. مامۆستای ناوهندی و دواناوهندی		ژ. مامۆستای سه ره تایی		سال
نێر	مێ	نێر	مێ	
٧	...	٧٥	٢٤	١٩٣٤/١٩٣٣
١٥	٢	١٠٨	٥٢	١٩٤٤/١٩٤٣
٢٣	٥	٢٠٥	٨٦	١٩٤٨/١٩٤٧
٤٥	١٦	٣٠١	١٢٧	١٩٥٢/١٩٥١
٦٢	٢٣	٣٩١	١٦٧	١٩٥٥/١٩٥٤
٧٣	٢٩	٤٢٩	١٩١	١٩٥٧/١٩٥٦

(٥٩٧) بپوانه: الحکومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للإحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنتي ١٩٤٤-١٩٤٥، بغداد، ١٩٤٦، ص٢١؛ الحکومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٥٠-١٩٥١، بغداد، ١٩٥٢، ص٤٢.

(٥٩٨) التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٣٣-١٩٣٤، ص٤؛ التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٤٣-١٩٤٤، ص٩؛ المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٤٩، ص٧٠؛ المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٤، ص٥٩-٦٠؛ المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٧، ص٥٤-٥٥.

هه‌روه‌ها له پووی ژماره‌ی مامۆستا و چه‌شنى وانه‌وتنه‌وه‌یان، قوتابخانه‌کانی لیوای که‌رکوک، به هه‌موو قۆناغه‌کانیه‌وه، به دريژایى ماوه‌ی ليکۆلینه‌وه‌که که‌لینى گه‌وره گه‌وره‌ی لی به‌دی ده‌کری^(٥٩٩). پروانه خشته‌ی ژماره (٢٤).

له سایه‌ی ئەم په‌وشه خراپ و فه‌رامۆشکراوه‌ی په‌وتى فيرکردنه‌وه، هيج جیى سه‌رسوپمان نييه کاتيک پاشه‌کشپيه‌کی ناقولا له پيژهى خوینده‌وارانى لیوای که‌رکوک به‌رچاو بکه‌وی.

به‌پيى کۆمه‌له ئامارى سالانه‌ی گشتیى فه‌رمانگه‌ی سه‌ره‌کیى سه‌رژمیریه‌کان بۆ سالی (١٩٥٢)، پيژهى نه‌خوینده‌وارى له تيکپرای لیوای که‌رکوکدا گه‌يشتووه‌ته (٩١,٤٥٪). ئەمه‌ش ئەگه‌ر بي‌توو له‌گه‌ل پيژهى نه‌خوینده‌وارانى تيکپرای لیواکانى عیراق به‌راورد بکری، پيژهى به‌رز داگیر ده‌کات که له‌و ساله‌دا پيژهى نه‌خوینده‌وارى له سه‌رتانسهرى عیراقدا بریتى بووه له (٨٧,٧٣٪)^(٦٠٠). له‌م باره‌وه، خشته‌ی ژماره (٢٥) ئەرکی پروونکردنه‌وه‌ی زیتری گرتووه‌ته ئەستۆ.

(٥٩٩) بۆ زانیاریى زیاتر، پروانه: د.مه‌مه‌د عه‌بدوڵلا کاکه‌سور، گه‌شه‌کردنى خویندنى فه‌رمى، ل ١١٨-١٢٤.

(٦٠٠) الحکومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للإحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٢، مطبعة الحکومة، بغداد، ١٩٥٣، جدول رقم (٦٢)، ص ٤٧.

خشته ی ژماره (۲۵)

پۆلینکردنی دانیشتوانی شاری که رکوک به گویره ی باری خوینده واری
له نیوان سالانی (۱۹۴۷-۱۹۵۷) دا^(۶۰۱).

باری خوینده واری			ژماره ی دانیشتوان	په گه ز	سال
خوینده وه و نووسین	ته نها خوینده وه	نه خوینده وار			
۱۲۱۱۲	...	۲۹۰۹۰	۴۷۹۴۷	نیر	۱۹۴۷
۳۰۲۵	...	۳۲۶۹۳	۴۳۶۳۵	مئ	
۱۵۱۳۷	...	۶۲۷۸۳	۹۱۵۸۲ ^(*)	کۆی گشتی	
۱۹۳۱۸	۸۳۸	۲۶۵۱۸	۶۳۰۶۳	نیر	۱۹۵۷
۶۸۵۵	۶۶۰	۳۷۲۷۲	۵۷۳۳۹	مئ	
۲۶۱۷۳	۱۴۹۸	۶۳۷۹۰	۱۲۰۴۰۲ ^(**)	کۆی گشتی	

هه رچه نده له نیوان ژماره ی خوینده واره کانی ئه و دوو ساله ی شاری
که رکوک پیشکه وتن و په ره سه ندنیکه چاک به رچا و ده که ویت، به لام هیشتا
نه خوینده واری پشکی شیر ی بهر که وتوه. به گویره ی سه ر ژمیری سالی

(۶۰۱) احصاء السكان لسنة ۱۹۴۷، الجزء الثاني، ص ۱۰۳؛ المجموعة الاحصائية لتسجيل عام
۱۹۵۷، لوائي السليمانية وكروك، ص ۱۸۶.

(*) ژماره ی ئه و که سانه ی ته مه نیان له خوار پینج سالییه وه یه حسیب نه کراون، که بریتی
بوونه له (۱۴۵۲۴) که س.

(**) ژماره ی ئه و که سانه ی ته مه نیان له خوار پینج سالییه وه یه حسیب نه کراون، که بریتی
بوونه له (۲۳۰۱۶) که س.

(۱۹۴۷)، تیڭرایی پژیدهی نه خویندهواری بریتی بووه له (۸۱,۴۷٪) به رانبهر به ته نها (۱۹,۶۴٪) له پژیدهی خویندهواری. کهچی له سالی (۱۹۵۷) ئهم پژیدهی دابه زیوه و بووه به (۶۵,۵۰٪) له تیڭرایی دانیشتوانی شاری که رکوک، به رانبهر به (۲۸,۴۱٪) له پژیدهی خویندهواری. ئهمه ش ئه وه پاشکاوانه دهخاته پوو که به شی زۆری دانیشتوانی شاری که رکوک له کۆتاییه کانی سه رده می پاشایه تیدا، له ئاکامی پشتگو یخستنه کانی حکومه ته کانی ئه و پۆژگار له به رانبهر گه شه پیدانی بواری خویندن و فیڕکردن، نه خوینده وار بوونه و پژیدهی خوینده وارن نه یوانیوه به سه ر پژیدهی نه خوینده واراندان هک زال بییت، به لکوو ته نانه ت لیشی نزیك که ویتنه وه. بیگومان له ئارادابوونی ره وشیکی له م جوړه، له هه ر کات و شویننیکدا، باریکی گرانی کۆمه لایه تی ده خولقیننیت و چاوه پپی ره نگدانه وهی خرابی لی ده کریت.

ب- خویندنی ئایینی و ئه هلی

مه به ست له خویندنی ئایینی و ئه هلی، ئه و چه شنه خویندنانه ن که له ژیر چاودیری راسته و خوی وه زاره تی مه عاریفدا نه بوونه. خویندن له حوجره ی مزگه وته کان و سوخته خانه و کلئسه و که نیشته و ماله تایبه تیه ته رخانکراوه کان، ده که ونه بازنه ی ئهم چه شنه خویندنه وه. خویندنی ئایینی میژووییه کی دیرینی هیه و پیشتر تاکه پیگه ی بلاوکرده وهی فیڕکردن و خویندهواری بووه، که له لایه ن مامۆستایانی

ئایینییه وه سه ره رشتی ده کرا. میژووی په یدابوونی خویندنی ئایینی ده گه پیته وه بۆ سه ره تاکانی په یدابوون و بلا بوونه وهی ئایینی ئیسلام و به چه ند قوناغیکیشدا تیبه پر بووه^(۶۰۲). هۆی کاریگه ر له په یدابوونی ئەم چه شنه خویندنه ده گه پیته وه بۆ رۆلی گه وره ی ئایه ته قورئانییه کان و فه رموده کانی پیغه مبه ر، له هاندان و به ده ستخستنی زانست و زانیاری، وه ک ئایه ته کانی: ﴿اَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾^(۶۰۳)، ﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾^(۶۰۴)، ﴿وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾^(۶۰۵). فه رموده کانی: "اطلب العلم من المهد الى اللحد"، "طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة" و زۆری دیکه. سووچ و گوشه ی مزگه وته کان، گرنگترین شوینی توژیینه وهی قورئان و فه رموده و فیه و زمان و زانسته کانی دیکه ن. بۆیه زۆریک له مزگه وته کان، به درژیایی قوناغه کانی میژوو، بوونه مه لبه ندی پر بایه خی بزاقی زانستی له ناوچه جیاوازه کانی جیهانی ئیسلامی. خویندن له مزگه وته کان سه ره تا به شیوه ی "که تاتب" (الکتاب) (*) بووه و یه که م

(۶۰۲) جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص ۷۱- وما بعدها.

(۶۰۳) سورة العلق، آية (۱).

(۶۰۴) سورة طه، آية (۱۱۴).

(۶۰۵) سورة الإسراء، آية (۸۵).

(*) "الکتابیب": کۆی "الکتاب" ه، ئەو شوینه یه که مامۆستا ئایینییه کان بۆ یه که م جار

مندالانی موسلمان فیتری خویندنه وهی قورئان ده که ن.

قۇناغى خويۇندى ئايىنىيە. قوتابخانە ئايىنىيە كانىش (سوختە خانە) (**)، قۇناغىكى دىكەى پەخشى پووناكبيرى ئايىنى بوو. ئەم قۇناغە لە پۇرگارى عەبباسى و لەسەر دەستى وەزىرى سەلجوقى "نظام الملك" پەيدا بوو، كاتىك قوتابخانە يەكى بە ناوى "النظامية" لە بەغداد، سالى (۱۰۶۵/ك/۱۰۶۵) بۇ خويۇندى و فيركردنى زانسته ئايىنىيە كان دامەزراندووہ^(۱۰۶).

ھۆى گەشە و بەردەوامبوونى ئەم چەشنە خويۇندەش بە دريژايى سەردەمە كان، برىتى بوو لە لايەنى سۆزى ئايىنى خەلك و پۇل و پىنگەى كۆمە لايەتتى دەرچووانى ئەم چەشنە خويۇندە لە نيو كۆمە لگە دا، كە زور بەرپزەوہ رەفتاريان بەرانبەر دەكرا^(۱۰۷).

(**) سوختە خانە: بەو شوپنە و تراوہ كە لە دەرەوہى مزگەوتدا بووہ يان لە پال مزگەوتدا بووہ و شوپنى خويۇندى زانسته ئايىنىيە بالاکان بووہ.

(۱۰۶) جرجى زيدان، تاريخ التمدن الاسلامى، الجزء الثالث، مصر، ۱۹۲۰، ص ۱۹۴؛ نخبة من المستشرقين، تراث الاسلام، الجزء الثاني، ترجمة: جرجيس فتح الله، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ۲۰۰۰، ص ۳۵۳.

(۱۰۷) بۇ زانبارى زياتر دەربارەى پلەكانى خويۇندى ئايىنى و ئەو زانست و كتيبانەى لە پلەكاندا دەبوو بخويۇنرين، پروانە: علاء الدين سجادى، كوردەوارى، چاپخانەى معارف، بغداد، ۱۹۷۴، ل ۱۰۵؛ مەلا مەمەد عەلياوہى، ژيانى فەقيىياہتى لە كوردستاندا لە سەدەى (۱۳-۱۴)ى كۆچى، سلیمانى، ۲۰۰۳، ل ۲۵- بەدواوہ؛ محمد صالح، يادنامەى مەلا و فەقى و كە لە پورەكانيان، كەركوك (گۇڤار)، ژمارە (۴۰)، كەركوك، بەھارى ۲۰۰۹، ل ۱۶-۱۷.

خویندنی ئایینی، به ههردوو شیوه که ی (که تاتیب و سوخته خانه)، له کۆنه وه به شار و ناوچه کانی کوردستاندا بلأو بوونه ته وه. له سهرده می هوکمرانی عوسمانییدا، کوردستان له پێگهی قوتابخانه ئایینییه کانه وه به مه لبه ندیک ی گرنگی پێگه یاندنی دهسته ی پووناکبیری ئه و پۆژگار هه ژمار کراوه ^(۶۰۸). شاری که رکوکیش له و چوارچێوه یه دا، خاکه رایبانه پۆلی هه بووه. به تایبته له سه ده ی نۆزده هه م به دواوه، کاتی ک چه ند قوتابخانه یه کی ئایینی دیار، وه ک: ته کیه ی تاله بان ی و خانه قای نه قشیه کان له نیو شاری که رکوکدا شۆره تیان بلأو بووه ته وه ^(۶۰۹).

ده ولته ی عوسمانی سه رپه رشتی کردن و گه شه پیدانی قوتابخانه ئایینییه کانی به به شی ک له ئه رکی سه رشانی خۆی نه ده زانی، بۆیه تا ک و بنه ماله ده وله مه نده کان به سه ر ئه و کاره دا راگه یشتبوون. کێپرکی دامه زراندن و کردنه وه ی قوتابخانه ئایینییه کان، له نیوان بنه ماله ده وله مه نده کاند، به رده وام له ئارادا بووه. به دلنیا ییشه وه پالنه ری سه ره کی ئه و بنه مالا نه بریتی بووه له دلسو زییان بۆ ئایینی ئیسلام، بۆیه

(۶۰۸) بۆ زانیاری ده رباره ی میژوی خویندن له حوجره کانی کوردستاندا، بڕوانه: حه مه که ریم هه ورامی، میژوی په روه رده و خویندن له حوجره کانی کوردستاندا، به رگی یه که م، چاپخانه ی وه زاره تی رۆشنی بری، هه ولێر، ۲۰۰۸؛ محه مه د عه لی قه ره داغی، میژوی زانیانی کورد، به رگی یه که م، به غداد، ۱۹۹۸، لاپه ره ی جۆراجۆر.

(۶۰۹) ده رباره یان بڕوانه: گۆزان فه تخی، سه رچاوه ی پێشوو، ل ۶۴-۷۱ و ۱۰۵-۱۰۷.

پیداویستییه کانیان بۆ قوتابخانه کان دابین کردووہ و ئاسانکاریشیان بۆ قوتابییه کان ئه نجام داوه^(۶۱۰)، ته نانه ت بنه ماله ی وا هه بووه مولکی خوئی له زهوی و دوکان و باله خانه و شتی دیکه ی بۆ ئه و قوتابخانه ئایینیانه وه قف کردووہ^(۶۱۱). بۆیه له ئاکامی ئه و هه لۆیستانه و به ته نگه وه هاتنی بنه ماله ئایینییه کان ی شاری که رکوک به رانبه ر به په خشی زانست و مه عریفه ی ئایینی، شاره که به مه لبه ندیکی دیاری قوتابخانه ئایینییه کان دراوه ته قه له م^(۶۱۲).

خویندنی ئایینی، له پوژگاری کۆتاییه کان ی ده سه لاتی عوسمانیدا، له ئاکامی له باردانه بوونی به رانبه ر به هه نگاونان له گه ل پوچیه تی پوژگار و داهینان و پیاده کردنی سیستمی نوئی خویندن و کردنه وه ی قوتابخانه ی

(۶۱۰) بروهانه: محمد عبدالله کاکه سوور و نیشتمان بشیر محمد، التعليم الديني (الاسلامي) في كوردستان العراق من (۱۹۲۱-۱۹۵۸)، زانکو (مجلة)، العدد (۴۰)، ارییل، ۲۰۰۹، ص ۲۲۳.

(۶۱۱) نموونه له م باره وه زۆرن، په نگه دیارترین ئه و نموونانه له هه لۆیسته کان ی "سهید ئه حمه دی خانه قا" و "شیخانی تاله بانی" و "بنه ماله ی خادم سه ججاده" و زۆری دیکه، ده رباره ی بووژانه وه ی په وتی زانستی له شاری که رکوک پروون بینه وه.

(۶۱۲) محمد علي قرداغي، هوية كركوك الثقافية، صص ۴۵-۶۶.

سه‌ره‌تایی و پو‌ش‌دی‌ه و مو‌لکی و ئه‌وانی دی، ورده ورده به‌ره‌و کزبوون و که‌مبوونه‌وه هه‌نگاوی له‌سه‌رخۆی هه‌لگرت^(٦١٣).

به‌پێی زانیارییه‌ تۆمارکراوه‌کانی سالنامه‌کانی ویلايه‌تی موسڵ، شاری که‌رکوک له‌ پۆژگاری کۆتایی حوکم‌رانی عوسمانیدا، خاوه‌ن (١٨) خویندنگه‌ی ئایینی بووه^(٦١٤). ئه‌م بارودۆخه به‌ نه‌مانی ده‌سه‌لاتی عوسمانی و هاتنی ئینگلیزه‌کان بۆ ناوچه‌که و هاتنه‌ئارای قۆناغی داگیرکاری (١٩١٨-١٩٢٠)، گۆرانیکی به‌سه‌ردا هاتووه. به‌گویره‌ی راپۆرته‌ کارگیریه‌کانی به‌ریتانی له‌ سالی (١٩١٨)دا، په‌وشی خویندن و فی‌رکردنی شاری که‌رکوک له‌ چوارچیوه و له‌ژێر سایه‌ی خویندن ئایینی دابوو و چه‌ندان قوتابخانه‌ی ئایینی له‌ شاره‌که‌دا خویندنیان تیدا به‌رده‌وام بووه، ته‌نانه‌ت راپۆرته‌کان ئاماژه به‌ حوجره‌ی مزگه‌وته‌ بچوکه‌کانیش ده‌ده‌ن و ده‌رباره‌یان داوون. راپۆرته‌کان ئه‌وه‌شيان

(٦١٣) له‌م باره‌وه‌ بڕوانه: سعید الدیوه‌جی، التریبه‌ و‌التعلیم فی‌ الاسلام، مطبعة‌ الجامعة‌ الموصل، الموصل، ١٩٨٢، ص٤١؛ محمد عبدالله کاکه‌سوور و نیشتمان بشیر محمد، المصدر السابق، ص٢٢٨.

(٦١٤) بڕوانه: موصل ولایتی سالنامه‌سی، (١٣٠٨ه‌جری/١٨٩٠میلادی)، ص١٣٩؛ موصل ولایتی ایجون ایکنجی دفعه، (١٣١٠ه‌جری/١٨٩٢میلادی)، ص٢٠٥.

فه‌رامۆش نه‌کردوو، که ئه‌م چه‌شنه‌ خۆپننه‌ خۆپندنێکی پووکه‌شی و به‌ر هه‌یوانی بووه^(٦١٥).

هه‌ر به‌پێی راپۆرته‌ کارگێڕییه‌کانی به‌ریتانی له‌ سالی (١٩١٩)دا، ئاماریک بۆ ژماره‌ی سوخته‌خانه‌کانی شاری که‌رکوک ئه‌نجام دراوه، که تیايدا ئاماژه به (١٠) قوتابخانه‌ی ئایینی دراوه، له‌وانه‌ش (٣)یان سه‌ر به‌ ده‌زگای ئه‌وقاف بووه. ئه‌و راپۆرتانه‌ په‌وشی خۆپننه‌ی ئایینییی شاره‌که‌شی فه‌رامۆش نه‌کردوو، به‌م شیوه‌یه‌ ده‌باره‌ی دواوه:

"هوجره‌کان، له‌ راستیدا بێ قوتابین و باری کاره‌کانیان به‌ چه‌شنیکه‌ ناکرێت به‌ قوتابخانه‌ بژمێردرێن. له‌ هه‌موو قوتابخانه‌کاندا (مه‌به‌ستی ١٠ قوتابخانه‌ ئایینییه‌که‌ی شاری که‌رکوک-تویژهر)، تیکرا (١٢٠) قوتابی هه‌ن"^(٦١٦).

بێگومان هۆی سه‌ره‌کی ئه‌و پاشه‌کشه‌یه‌ له‌ ژماره‌ی قوتابخانه‌ ئایینییه‌کان به‌ هۆی پووداوه‌ کاریگه‌ره‌کانی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانییه‌وه‌ بوو، چونکه‌ به‌پێی راپۆرتێکی دیکه‌ی به‌ریتانی که‌ سالیک دواتر ئاماده‌

(615) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (2), 1918, Report of Administration for 1918 of Divisions & Districts of the Occupied Territories in Mesopotamia, PP.434-435.

(616) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (4), 1919, Administration Report of Kirkuk Division for Period (January 1st, 1919 to December 31st, 1919), P.404. (له‌ وه‌رگێڕانه‌ کوردییه‌که‌دا، ل ٩٦٦).

کراوه، ئاماژه به زۆربوونی قوتابخانه ئایینییه کانی شاری که رکوک ده دات^(۶۱۷).

خویندنی ئایینی و قوتابخانه ئایینییه کان به تیپه پبوونی چه ند سالیك، له دواى پهره سەندنه کانی په وتی خویندنی فه رمی، ئه و خواسته گه رمه ی جارانیان له سه ر نه ما و خه لکی منداله کانیان له قوتابخانه فه رمیه کانی ده ولت ناو نووس کرد، ئه م باره ش وای کرد له زۆربه ی ناوچه کانی عیراق، به تایبه ت له چه قی شاره کان، ژماره ی قوتابخانه ئایینییه کان به ره و که مبوونه وه ی بچیت^(۶۱۸).

سه باره ت به په وشى خویندنی ئایینی شاری که رکوک، هه رچه نده هه ندیک له قوتابخانه ئایینییه کانی دووچارى داخستن و نه مان هات، وه ک: "قوتابخانه ی مه رانی"^(۶۱۹)، گوپان و په ره سه ندىکی گه وره ی ئه وتۆی به سه ردا نه هات. به و پێودانه ی له رۆژگاری داگیرکاری و ئینتیدابى به ریتانی، له نیو شاری که رکوکدا قوتابخانه ئایینییه کان به رده وام خواستیان له سه ر بووه. په نگه هۆی سه ره کیی ئه مه ش بو چه ند فاکنه ریک بگه رپتیه وه، له وانه: پێگه ی ئایینی و کۆمه لایه تی و ئابوووری

(617) Review of the Civil Administration of Mesopotamia, Prepared by: Miss Gertrude L. Bell, India Office, 3rd December, 1920, P.140.

وه رگیراوه له: پاپۆرتی کارگێڕیی ده فه ری که رکوک، ل ۸۸.

(618) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (8), 1925-1927, P.157.

(۶۱۹) ده رباره ی بپوانه: محمد صالح، سه رچاوه ی پێشوو، ل ۳۶.

سیاسییه‌کانی بنه‌ماله ده‌وله‌مهند و ئایینییه‌کانی شار، که له هۆشی خواپه‌رستی و به‌ته‌نگه‌وه‌بوونی مانه‌وه‌ی نفووز و ده‌سه‌لاتی ئایینیان بوونه به‌سه‌ر کۆمه‌له‌وه و له‌و پیناوه‌شدا هانی ئەم چه‌شنه‌ خویندنه‌یان داوه، هه‌روه‌ها سیاسه‌تی چه‌وتی ده‌سه‌لاتدارانی ئینتیداب سه‌باره‌ت به‌ شاره‌که و پشتگوێخستنی گه‌شه‌پیدانی خویندنی فه‌رمی و خستنه‌وه‌ی دووبه‌ره‌کی له‌نیوان پیکهاته جیاوازه‌کانی.

مه‌دره‌سه و سوخته‌خانه ئایینییه‌کانی شاری کهرکوک له‌ سه‌رده‌می پاشایه‌تیدا زۆر بوونه، له‌ به‌ناوبانگه‌کانیان ئەمانه‌ بوونه: "مه‌دره‌سه‌ی سه‌ید ئەحمه‌دی خانه‌قا" له‌ گه‌ره‌کی شاترلو، "ته‌کیه‌ی تاله‌بانی" له‌ گه‌ره‌کی بولاق، "مه‌دره‌سه‌ی دانیاڵ" له‌ سه‌ر قه‌لا، "مه‌دره‌سه‌ی قۆریه" له‌ قۆریه، "ته‌کیه‌ی خادم سه‌جاده" له‌ گه‌ره‌کی بولاق، "مه‌دره‌سه‌ی ئەحمه‌د ئاغا" له‌ گه‌ره‌کی ئەخی حوسین، "مه‌دره‌سه‌ی مه‌حمود خال" له‌ گه‌ره‌کی مه‌یدان له‌ سه‌ر قه‌لا، "مه‌دره‌سه‌ی موسلیم"، "مه‌دره‌سه‌ی زیویه"، "مه‌دره‌سه‌ی مولانا به‌کر"، "مه‌دره‌سه‌ی مه‌لا عه‌بدولفه‌تاح کهرکوک"، "مه‌دره‌سه‌ی مه‌لا ئەمین"، "مه‌دره‌سه‌ی موفتی ئەفه‌ندی"، "مه‌دره‌سه‌ی عه‌لیزاده"، "مه‌دره‌سه‌ی غه‌وسی"، "مه‌دره‌سه‌ی سوئانییه" (٦٢٠). ئەم قوتابخانه ئایینیانه وی‌پرای ئەوه‌ی شوینی پیروزی

(٦٢٠) ده‌باره‌ی ئەم قوتابخانه ئایینیانه، پروهانه: محمد علی قرداغي، هویة کرکوک الثقافية، ص ٤٥-٦١؛ مه‌دی صالح سعید العباسي، المصدر السابق، ص ١٣٥-١٣٦؛ محمد

پننمایى و ئاراسته کردنى ئایینی بوون، بیوونه مه لبه ندىكى بهرز و گه شاوهی زانست بۆ مامۆستایان و قوتابیانى (فه قى) کارامه .

له سه رده مى پاشایه تیدا، ویرای ئه وه ی پیرژه ی قوتابخانه ئایینییه کانی که رکوک به بهرچاوی ماوه ته وه، که چى له پرووی چۆنیه تیشه وه به ره وییشچوونی نوئی به خۆوه گرتووه . سالی (۱۹۲۷) "کۆلیژی زانستی ئایینی"، له سه رده ستی "سه ید ئه حمه دی خانه قا" و "مه لا قادری ئیمام"^(۶۲۱) (۱۸۸۸-۱۹۵۲) هاته دامه زراندن . له و کۆلیژهدا، مامۆستایانی وهک: "ره فیق حیلمی"^(۶۲۲) (۱۸۹۸-۱۹۶۰) و "عه لی ئه فه ندىی خادم سه ججاهه"^(۶۲۳) (۱۹۰۱-۱۹۷۹)، وانه یان تیدا ده وته وه و قوتابیانى وهک: "مه لا مه جیدی قوتب"^(۶۲۴) (۱۹۰۹-۱۹۸۶) و "مه لا عه بدولخالقى

صالح، سه رچاوه ی پيشوو، ل ۳۶-۳۷؛ گولهر سيامه نسوورى، سه رچاوه ی پيشوو، ۳۹-۴۰.

(۶۲۱) ده رباره ی مه لا قادری ئیمام، برونه: بورهان عبدالرحمن جاف، مه لا قادری ئیمام، بانه روژ (گۆفار)، ژماره (۱۴)، که رکوک، کانوونی دووه می ۲۰۰۵، ل ۲۸-۳۰.

(۶۲۲) ده رباره ی برونه: شاخوان عبدالله صابر، رفیق حیلمی (۱۸۹۸-۱۹۶۰) دراسته تاریخیه فی نشاطه السیاسی و الثقافی، رساله ماجستیر، مقدمه الی مجلس کلیه التربیه بجامعه الموصل، ۲۰۰۶.

(۶۲۳) ده رباره ی محمه د عه لیی خادم سه ججاهه، برونه: عبدالمجید فه می حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ۲۸۰.

(۶۲۴) ده رباره ی مه لا عه بدولمه جیدی قوتب، برونه: عصمت رفیق صاری کهیه، العلامه عبدالمجید القطب، المجلس (جریده)، العدد (صفر)، کرکوک، آزار ۲۰۰۵.

ئەسیری "یش" ^(۶۲۵) (۱۸۹۰-۱۹۶۲)، وانەیان تیدا دەخویند ^(۶۲۶). وهك
 ئاشکرایه ئه و پۆژگارە خویندنی ئایینی له زۆریك له مزگهوت و تهكیه و
 خانه قاكانی که رکوک هه بووه و حوجره و سوخته خانه کانیشیان هه موو
 کات جه م بووه. به پئی زانیاری سه رچاوه یه کی فه رمی هاوسه رده م،
 له دواى ته واوبوونى قوناغى ئینتیدابى به ریتانى و له ده ستپیکى قوناغى
 سه ربه خویى عیراق، ژماره ی ئه و شوینه ئاینینیانه له شاری که رکوکدا
 گه یشتوووه ته نزیکه ی (۶۶) مزگهوت و ته کیه و خانه قا ^(۶۲۷). رهنگه ئه مه،
 لانی که م، ئاست و پاده ی په ره گرتنی ئه م چه شنه خویندنه له نیو شاری
 که رکوک بداته ده ست.

به لگه نه ویسته، مه درسه ئاینیه کان، ببوونه شوینیکى دیاری په خشی
 زانست و زانیاری له ناوچه ی که رکوکدا. له موده پیه سه به ناوده نگه کانی
 ئه و ماوه یه ی که رکوک: مه لا مه حمودى مه زناوایى (۱۸۵۸-۱۹۳۴)، مه لا
 ره زای واعز (۱۸۹۹-۱۹۶۳)، مه لا تاهیری موده پیه س، مه لا ناسحی
 موده پیه س، مه لا عومه ری ئومه رگونه تی، مه لا سه یه یوسفی پۆژبه یانی،

(۶۲۵) ده رباره ی ئەسیری شاعیر، بیوانه: که ریم شاره زا و جه بار جه بارى، سه رچاوه ی
 پيشوو، ل ۱۵- به دواوه .

(۶۲۶) بورهان عه بدولپه رحمان جاف، چه ند لاپه ره یه ك له میژووی شاری که رکوک،
 بانه پۆژ(گوفار)، ژماره (۱۶)، نازاری ۲۰۰۵، ل ۱۸.

(۶۲۷) دنکور الياهو و درويش محمود فهمي، المصدر السابق، ص ۱۵۷-۱۶۰.

مه‌لا عه‌بدولمه‌جیدی قوتب (۱۹۰۹-۱۹۸۶)، مه‌لا ئه‌حمه‌دی مه‌لا حه‌کیم، مه‌لا سابیری حافیز، مه‌لا عه‌زیزی شیله‌خانی، مه‌لا عه‌لی فه‌حوڵا، مه‌لا ئه‌حمه‌دی حه‌وته‌غار ناسراو به‌ ئیفتیخاری، مه‌لا ئه‌حمه‌دی باده‌وایی و چه‌ندانی تر بوون، که له‌سه‌ر ده‌ستیاندان سهدان که‌س ئیجازه‌ی مه‌لایه‌تیان پێ به‌خشاوه^(۶۲۸).

ناکرێ ئاماژه به‌ وفاکته‌ش نه‌دری‌ت که زۆریک له‌ قوتابیانی خویندنی ئایینی، له‌ گه‌لێک ناوچه‌ی جیا‌جیای کوردستانه‌وه، به‌ مه‌به‌ستی زی‌تر که‌له‌که‌کردنی زانیارییه‌کانیان له‌سه‌ر ده‌ستی گه‌وره‌ زانیانی ناوچه‌که، سه‌ردانی مزگه‌وت و ته‌که‌کانی که‌رکوکیان کردوه^(۶۲۹). له‌وان بۆ نمونه، زانای گه‌وره‌ و به‌ناو‌ده‌نگی هه‌ولێر "مه‌لا عه‌بدوڵای فه‌ره‌ادی"^(*)، که له‌

(۶۲۸) عبدالکریم محمد المدرس، علماؤنا في خدمة العلم و الدين، بغداد، ۱۹۸۳، صفحات متعددة؛ مه‌لا جه‌میلی پۆڤه‌بانی، بۆ به‌ریزان له‌ ناوه‌ندی پۆشنیبری که‌رکوک، هاواری که‌رکوک (گۆڤار)، ژماره (۵)، هه‌ولێر، ئابی ۲۰۰۱، ل ۸-۱۰.

(۶۲۹) دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ڵ شیخ محه‌مه‌ده‌لی عوبید خانه‌قا، به‌ میژووی (۲۸ی مایسی ۲۰۰۵)، که‌رکوک؛ دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ڵ شیخ یوسف تاله‌بانی، به‌ میژووی (۲۵ی مایسی ۲۰۰۵)، که‌رکوک؛ دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ڵ سوعاد خادم سه‌جاده، به‌ میژووی (۲۸ی ئه‌یلوولی ۲۰۰۵)، که‌رکوک.

(*) مه‌لا عه‌بدوڵای فه‌ره‌ادی سالی (۱۹۱۸) له‌ ده‌وروپه‌ری هه‌ولێر له‌دایک بووه. به‌ مه‌به‌ستی خویندن به‌ زۆر شویندا گه‌راوه و له‌ گه‌لێک شار و شارۆچکه‌ش ماوه‌ته‌وه. خاوه‌نی چه‌ندان نووسین و کتێبه‌، بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر ئیمام و وتارخوینی مزگه‌وتی زانیاری بوو له‌ شاری هه‌ولێر. به‌ میژووی (۴ی تشرینی یه‌که‌می ۲۰۱۰)، چووه به‌ر په‌حمه‌تی خودا.

سییه‌کاندا هاوونمونه‌ی زۆر زانستخوازی دیکه‌ی وه‌ک "قانع"ی شاعیر، چووته‌ئو‌شاره و په‌ره‌ی به‌زانستی خۆی داوه^(۶۲۰).

به‌گویره‌ی سه‌رچاوه میژوویه‌کان داموده‌زگا فی‌رکارییه ئایینییه‌کانی عیراق، تا نزیک ناوه‌پاستی په‌نجاکانی سه‌ده‌ی بیستم به‌رده‌وام بوونه له‌سه‌ر کاری خۆیان، به‌لام له‌م ماوه‌یه به‌داوه، له‌لایه‌ن وه‌زاره‌تی مه‌عاریف برپاری هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی "که‌تاتیب"ه‌کان ده‌رچوو، به‌وه‌ش قو‌ناغی یه‌که‌می خویندنی ئایینی که‌وته‌کزی و خویندنی ئایینی به‌وه‌یه و گه‌لیک هۆی دی به‌ره‌و پوو‌کانه‌وه چوو^(۶۲۱).

دوای نه‌مانی سه‌رده‌می پاشایه‌تیش، حکومه‌ت برپاری دا "موس‌ته‌عیده پیشکه‌وتوو‌ه‌کان"ی خویندنی ئایینی له‌سه‌ر میلاکی وه‌زاره‌تی مه‌عاریف وه‌ک مامۆستای سه‌ره‌تایی دابمه‌زینیت، پاش ئه‌وه‌ی خولیکی مه‌شقیکردن و تاقیکردنه‌وه‌یه‌کی سه‌رپییان پی ده‌کات^(۶۲۲)، ئه‌وه‌ش

(۶۲۰) دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ل مه‌لاعه‌بدو‌لای فه‌ره‌ادی، به‌میژووی (۱۷) کانونی دووه‌می (۲۰۰۵)، هه‌ولێر؛ مصطفی صالح کریم، الحیاة الادبیه والنقافیة فی کرکوک، فی، کرکوک مدینه‌ القومیات المتأخیه، ص ۶۰۴-۶۰۵.

(۶۲۱) محمد عبدالله کاکه‌سوور و نیشتمان بشیر محمد، المصدر السابق، ص ۲۲۷، ۲۴۰.

(۶۲۲) عه‌زیزی مه‌لای ره‌ش، فه‌قی‌یاتی له‌ ده‌شتی هه‌ولێر، رۆشنبری نوی (گۆفار)، ژماره (۱۱۰)، به‌غداد، ۱۹۸۶، ل ۱۴۰.

ههنگاوێکی گه وره تر بوو له که مېوونه وهی ئه م چه شنه خویندنه له دواتردا.

جیی سه رنجه، هه لگرانی ئیجازه کانی فی رکردنی ئایینی ناوهند به گویره ی دووهم سه رژمییری فه رمیی سالی (۱۹۵۷)، له نیو شاری که رکوکدا بریتی بوو له (۱۷) که س، که له م ژماره یه دا (۱۴) که سیان له په گه زی نیر و (۳) که سیان له په گه زی می بوونه. هه رچی هه لگرانی ئیجازه کانی فی رکردنی ئایینی بالاش بوو، گه یشتووته (۱۲) که س، که له م ژماره یه دا (۱۰) که سیان له په گه زی نیر و (۲) که سیان له په گه زی می بوونه^(۶۳۳).

هه رچی تاییه ت بی ت به چه شنه خویندنه کانی دیکه ی شاری که رکوک له ماوه ی لی کۆلینه وه که دا، ئه وا خویندنی که مه ئایینییه کان له سه رووی ئه وانی دیکه وه ده هات. له نیو شاری که رکوک چه ند قوتابخانه یه کی تاییه ت به که مه ئایینییه کانی وه ک: مه سیحیه کان و جووه کان هه بوو، به لام به وردی ژماره یان تۆمار نه کراوه.

به پیی یادداشته که ی "مه مه د ئه مین زه کی به گ"، ژماره ی قوتابخانه تاییه ته کانی که مه ئایینییه کانی شاری که رکوک له سالی (۱۹۳۰) دا بریتی

(۶۳۳) المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ۱۹۵۷، لوائي السليمانية و کرکوک، ص ص ۱۸۶-

بووه له چوار قوتابخانه، دوو قوتابخانه‌ی مه‌سیحی (کلدانی)، دوو قوتابخانه‌ی جوو^(۶۲۴).

شوینی ئەم قوتابخانانه له کلێسا و که‌نیشته و ماله‌ تایبه‌ت و به‌خشاوه‌کاندا بووه. زۆربه‌ی مامۆستا‌کانیان بریتی بووه له په‌به‌ن و قه‌شه‌ و شه‌مماسه‌کان^(۶۲۵). زۆریش پێده‌چیت به‌ شیوه‌ی تیکه‌لاوی کوران و کچان بووین، به‌ به‌لگه‌ی ئەوه‌ی هیچ زانیارییه‌ک له‌نیۆ سه‌رچاوه‌ می‌شوویه‌کاندا بوو بوونی قوتابخانه‌ی تایبه‌ت به‌ کچانی که‌مه‌ئایینییه‌کان نییه‌، که‌چی کچانی که‌مه‌ئایینییه‌کان بوو ته‌واوکردنی خویندن پروویان له قوتابخانه‌کانی به‌غدادی پایته‌خت کردوه.

ئوه‌ی ئەم راستییه‌ی سه‌ره‌وه‌ پشت‌راست ده‌کاته‌وه‌ ئەوه‌یه‌ که‌ به‌گۆیره‌ی سالنامه‌ی وه‌زاره‌تی مه‌عاریفی گشتیی (نظارت معارف عمومیة) عوسمانی، به‌ر له‌ جه‌نگ و له‌ دوا پۆژه‌کانی سه‌رده‌می عوسمانی، قوتابخانه‌یه‌کی

(۶۲۴) محمەد ئەمین زه‌کی، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ۷۹.

(۶۲۵) ابراهیم خلیل احمد، تطور التعليم الوطني، ص ۲۷؛ میهرداد ئیزه‌دی، ئایین و تایفه‌ ئایینی یه‌کان له کوردستاندا، وه‌رگێژ: کامه‌ران فه‌همی، له‌ بلاوکراوه‌کانی مه‌کته‌بی بیر و هۆشیاری، سلێمانی، ۲۰۰۲، ل ۸۷.

سه‌ره‌تایی تیکه‌لای کلدانی به ناوی "شمعون الصفا" له شاری که‌رکوکدا بوونی هه‌بووه (٦٣٦).

ده‌بیټ ئه‌وه‌ش بوتریټ، نێرده موژده‌به‌خشه‌کان، به‌تایبه‌ت "نێرده فه‌ره‌نسییه کاتۆلیکه‌کان" و "قوتابخانه موژده‌به‌خشه ئه‌مه‌ریکییه‌کان"، رۆلی به‌رچاویان له هاندان و خویندن و فێرکردنی تایفه‌ی مه‌سیحیه‌کاندا هه‌بووه (٦٣٧).

له‌نیۆ نێرده موژده‌به‌خشه‌کانیشدا، نێرده‌ی "دومینیکانی" (*) رۆلی دیاری له پالېشتیکردنی خویندن و فێرکردنی ئایینی مه‌سیحی له شاری که‌رکوکدا هه‌بووه. ئه‌م نێرده‌یه له ساڵی (١٨٦٧)دا توانیبوو قوتابخانه‌یه‌کی سه‌ره‌تایی بۆ مه‌سیحیه‌کان به ناوی "قوتابخانه‌ی سه‌ره‌تایی کوران له

(٦٣٦) بڕوانه: سالنامه‌ه نظارت معارف عمومية، (١٨٩٩/١٣١٧) سنه‌ه هجرية سنه مخصووسدر، اینکجی سنه، ص ١٤١٥.

(٦٣٧) عبدالرزاق الهلالي، تاريخ التعليم في العراق، ص ٢٥٣-٢٥٥؛ جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص ٢٣٢.

(*) ناوی نێرده‌که (دومینیکانی) له ناوی موژده‌ده‌ریکی ئیتالیه‌وه وه‌رگراوه به ناوی "دومنیکو کودیلیو نتشین" ده‌رباره‌ی نێرده‌که، بڕوانه: حیدر جاسم عبد عبیس رویی، الاباء الدومینیکان في الموصل دراسة في نشاطاتهم الطبية والثقافية والاجتماعية (١٧٥٠-١٩٧٤)، رساله ماجستير غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية التربية بجامعة الموصل، ٢٠٠١.

که رکوک "دابمه زینیت" ^(٦٣٨) له پۆژگاری ئینتیدابی به ریتانیشدا، موژده به خشه ئه مەریکیه کان قوتابخانه یان له شاری که رکوک دامه زرانوو به ناوی "قوتابخانه ی موژده به خشه ئه مەریکی" ^(٦٣٩).

جووه کانیش به هه مان شیوه، له لایه ن کۆمه له و ده زگا جیهانییه کانی خۆیان هاوکاری کران و قوتابخانه یان بۆ کراوه ته وه. بهر له به رپابوونی جهنگی یه که می جیهانی، (Alliance Israil Universal) "یه کیتی یی ئیسراییلی جیهانی" هاوکارییه کی زۆری کردنه وه ی قوتابخانه ی (Alliance) "ئه لیانس" ی سه ره تایی کورانی کردوو له که رکوکدا، که له سالی (١٩١٣) ژماره ی قوتابیانی بریتی بووه له (٢٥٠) قوتابی و به پێوه به ره که شی "حسقیل نهامه ئه فه ندی" بووه ^(٦٤٠). مێژووی یه که م قوتابخانه ی جووه کانی شاری که رکوک، ده گه پێته وه بۆ سالی (١٨١٤) به ناوی "قوتابخانه ی که رکوکی کوران". ئه م قوتابخانه یه له سالی (١٩٠٣) دا، ژماره ی قوتابیانی گه یشتبووه (٦٠) قوتابی ^(٦٤١).

(٦٣٨) جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص ٢٨٠.

(٦٣٩) ابراهیم خلیل احمد العلاف، التعليم في العراق أبان عهد الانتداب، ص ٧٣٦.

(٦٤٠) جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص ٢٩١؛ مهدي صالح سعيد العباسي، المصدر السابق، ص ١٣٨.

(٦٤١) جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص ٢٣٠.

سه ره تاکانی میژووی پهیدا بونی ئەم چه شنه قوتابخانه له شاری که رکوکدا زۆر کۆن نین و دهگه پینه وه بۆ سه رده می عوسمانی و به دوریش بوونه له دهستی وهردانی حکومی. دهوله مهنده کانی که مه ئاینییه کان باربووی قوتابخانه کانیان کردوه و پیدایستییه سه ره کییه کانی خویندنیان دابین کردوه^(٦٤٢). به لام له سه رده می پاشایه تی، له سالی (١٩٣٠) به دوا وه که وتوونه ته ژیر سه ره پرشتی و چاودیری وه زاره تی مه عاریفه وه، بۆیه یارمه تییان له وه زاره تی مه عاریفیش وه رگرتوه.

به گویره ی راپۆرتی سالانه ی به رپوه چوونی مه عاریف بۆ سالی خویندنی (١٩٤٧/١٩٤٨)، قوتابخانه ی جووه کانی که رکوک (المدرسة الاسرائيلية في کرکوک)، (٥٠) دیناری وه ک هاوکاری پیشکه ش کراوه^(٦٤٣). ئاستی خویندنی و فیڕکردنی له م چه شنه قوتابخانه یه دا، به به راورد به خویندنه باوه کانی شاری که رکوک و عیراق، به هۆی خویندنی زمانه بیانیه زیندوه کان (ئینگلیزی و فه ره نسسی) و وانه کانی ژمییره و زانسته کانی بازرگانی و

(٦٤٢) المصدر نفسه، ص ٢٣٠؛ صادق حسن السوداني، النشاط الصهيوني في العراق (١٩١٤-

١٩٥٢)، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨٠، ص ٢٧-٢٨.

(٦٤٣) الحكومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة

(١٩٤٨/١٩٤٧)، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥٠، ص ٧٦.

فیرکردنی پیشه و پیشه‌گه‌ریه‌کان به‌رزتر بووه^(۶۴۴). هه‌روه‌ها له پووی
ریکخستن و ده‌وامه‌وه، شیوه‌گونجاوتر بووه له قوتابخانه سه‌ره‌تاییه
فه‌رمییه‌کان^(۶۴۵).

چه‌شنه قوتابخانه‌کانی دی، مه‌به‌ست له قوتابخانه ئەهلییه‌کانه، له
شاری که رکوکدا به درێژایی ماوه‌ی لی‌کۆلینه‌وه‌که، ته‌نیا یه‌ک
قوتابخانه‌ی ناوه‌ندیی هه‌بوو که سالی (۱۹۴۱) کرابۆوه^(۶۴۶). بپروانه
خشته‌ی ژماره (۲۶)، پوونکردنه‌وه‌ی زیتر سه‌بارهت به قوتابخانه
ئه‌هلییه‌کان ده‌خاته پوو.

خشته‌ی ژماره (۲۶)

(۶۴۴) فاضل البراک، المدارس اليهودية والایرانية في العراق دراسة مقارنة، مطبعة دار الرشید،
بغداد، ۱۹۸۴، ص ۱۷۸.

(645) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (8), 1925-1927, P.157.

(۶۴۶) غانم سعید العبیدی، التعليم الاهلي في العراق بمراحلتيه الابتدائية والثانوية (تطوره و
مشكلاته)، بغداد، ۱۹۷۰، ص ۹۸.

قوتابخانه ئه هلییه کانی شاری کهرکوک له ساڵی (١٩٤٦)دا^(٦٤٧).

ژماره ی قوتابیان	ژماره ی وانه بیژ	ژماره ی مامۆستا	ژماره یان	قوتابخانه کان
٨٦	٤	٢	١	قوتابخانه ی ناوه ندیبی ئه هلی
٢٢٧	...	٩	١	قوتابخانه ی ئه رمه نیی ئه هلی
١٧٥	...	٣	١	قوتابخانه ی ئاسووریی ئه هلی
٤٨٨	٤	١٤	٣	کۆی گشتی

به گۆڤره ی خشته ی سه ره وه، ژماره ی قوتابخانه ئه هلییه کان له سی دانه تیپه ری نه کردوو و یه ک دانه قوتابخانه ش تایهت بووه به قوناعی ناوه ندی. ئه وه ی جیی سه رنجدانه له زانیارییه کانی خشته ی سه ره وه دا، قوتابخانه ی ئه رمه نی ئه هلییه که هه م ژماره ی مامۆستاکانی، هه م ژماره ی قوتابییه کانی رێژه یه کی به رز داگیر ده کات له چوارچیوه ی ئه م چه شنه خویندنه. به پیی راپۆرته کارگێرییه کانی به ریتانی، کۆمه لی ئه رمه نی ئاسانکاری و هاندانیک ی زۆریان بۆ کراوه تاوه کوو له م چه شنه خویندنه دا بخوینن، چونکه کۆششی لیپراوانه ی قوتابخانه کانی خو یان، سه باره ت به فیروونی زمان ی عه ره بی، نه گه یشتوو ته ئه ندازه ی پیویست^(٦٤٨).

له پال ئه و چه شنه خویندانه ی له پیشه وه دا باس کران، چه شنی خویندنی دیکه ش له شاری کهرکوک هه بوون، وه ک: خویندنی قه لآچۆکردنی

(٦٤٧) عبدالمجید فهمی حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٧٨.

(648) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (9), 1928-1930, P.486.

نه خوینده‌واری (محو الامیة) له نیۆ پیکهاته جیاوازه‌کانی کۆمه‌لگه، به‌لام سه‌رچاوه‌کانی به‌رده‌ست زانیارییه‌کی ئه‌وتۆیان نه‌دا به‌ده‌سته‌وه. هه‌رچی خویندنی ئیواران بوو له شاری که رکوک له ماوه میژوویه‌که‌ی لی‌کۆلینه‌وه‌که‌دا، دوو قوتابخانه‌ی له‌و چه‌شنه بوونیان هه‌بووه به‌ ناوه‌کانی "قوتابخانه‌ی قه‌لای ئیواران" و "قوتابخانه‌ی غازیی ئیواران"، که به‌ هه‌ردوو قوتابخانه (۳۱۵) قوتابیان هه‌بووه^(۶۴۹).

ج- کتیبخانه و چاپخانه و چاپه‌مه‌نییه‌کان

میژووی یه‌که‌م کتیبخانه‌ی گشتی له شاری که رکوک ده‌گه‌رپه‌وه بوو سالی (۱۹۳۷)، کاتی‌ک کتیبخانه‌یه‌ک به‌ ناوی "کتیبخانه‌ی گشتی که رکوک"، له چه‌شنی کتیبخانه‌ی شاره‌گه‌وره‌کانی عێراق: (به‌غداد و موسل) له‌لایه‌ن حکومه‌ته‌وه هاته‌ دامه‌زراندان. ئه‌م کتیبخانه‌یه له شوینی "قوتابخانه‌ی ئه‌هلیی ئیواران" له‌سه‌ر مولکی پیشووی "سه‌ید ئه‌حمه‌دی خانه‌قا"، به‌ته‌نیشت مزگه‌وت و خانه‌قاوه بنیات نرا^(۶۵۰).

کتیبخانه‌ی گشتی که رکوک، شوینیکی رۆشنبیری به‌رچاوی شاری که رکوکی له سالانی چل و په‌نجاکانی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا داگیر کردووه، ئه‌وه‌ش به‌ هۆی ئه‌وه‌ی که ژماره‌یه‌کی زۆری کتیبی فره‌رهنگ و فره‌زمانی

(۶۴۹) عبدالمجید فه‌می حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ۷۸.

(۶۵۰) سمکو به‌هرۆز (ئه‌ژی)، میژووی گۆرانه رۆشنبیرییه‌کانی ناوچه‌ی که رکوک، چاپخانه‌ی

شه‌هید نازاد هه‌ورامی، که رکوک، ۲۰۰۶، ل ۱۵۹.

تیدا بووه، بووه ته فاکته ریکی گرنگ له وهرچه رخانه کۆمه لایه تیه کانی
شاره که .

به گویره ی زانیاریی ئاماره فهرمییه کانی پۆژگاری پاشایه تی، به هه زاران
کتیب و پۆژنامه و په خشی هه مه چه شن و به زمانه جیاوازه کانی (کوردی،
تورکی، عه ره بی، فارسی، ئینگلیزی، فه ره نسسی، ئه لمانی و .. هتدی تیدا
بووه . ژماره یه کی زۆر له خویننه وه و پۆشنبیر و قوتابی و مامۆستایانی
شاره که بۆ خویندنه وه پووین له کتیبخانه که کردووه .

خشته ی ژماره (٢٧)

پۆلینکردنی کتیبه کانی کتیبخانه ی گشتیی که رکوک له نیوان سالانی
(١٩٥٣-١٩٥٧)^(٦٥١).

١٩٥٧/١٩٥٦	١٩٥٤/١٩٥٣	سالئ خویندن	
١٩٥٥	٢٤٧٤١	ژماره ی خوینه ران	
٧٨٨٣	١٧٥٣٥	کۆی گشتی	ژماره و جۆری کتیبه کان
٥	٢٩	زمانی دیکه	
٣	٤	ئه لمانی	
٦٣	١٤٩	فه ره نسئ	
٤٥١	٣٥٠٠	ئینگلیزی	
٢٩	٢٦	فارسی	
٤٨٨	٨٤٠	تورکی	
٢٧٣	١٩٣	کوردی	
٦٥٧١	١٢٧٩٤	عه ره بی	

ته نها له و دوو ئاماره فه رمییه ی له سه ره وه دا به نمونه وه رگراوه،
ئاماره به کتیبخانه که کراوه، له ئاماره فه رمییه کانی پیشتر
سه رژمیری تاییه ت به کتیبخانه که ی تیدا نییه . وه ک له خشته ی ژماره
(٢٧) دا ده رده که ویئت، کۆی گشتیی ژماره ی کتیبه کانی کتیبخانه ی

(٦٥١) الحکومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للإحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٤، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٥، ص ٦٤؛ المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٧، ص ٥٩.

گشتیی که رکوک له سالی خویندنی (۱۹۵۳/۱۹۵۴) دا بریتی بووه له (۱۷۵۳) کتیب. له م ژماره یه دا، پێژهی (۹، ۷۲٪) له کۆی گشتیی کتیبه کان بهر کتیبه عه ره بیه کان که وتوو. دواي ئه ویش پێژهی (۱۹، ۹)، له کۆی گشتیی کتیبه کان بهر کتیبه ئینگلیزییه کان که وتوو. هه رچی پێژهی کتیبه تورکییه کان بووه، ئه وا ته نها بریتی بووه له (۷، ۴٪) له کۆی گشتیی کتیبه کان. کتیبه کوردیه کانیش ته نها (۱، ۱٪)، له کۆی گشتیی کتیبه کانی کتیبخانه که ی بهر که وتوو. ئه مه له کاتیکیه که زمانه کانی کوردی و تورکمانی، زۆرینه ی پیکهاته ی دانیشتوانی که رکوک ی پیک هیناوه.

جیی سه رنجه، به هۆی سووتانی کتیبخانه ی گشتی له سالی (۱۹۵۵) دا^(۶۵۲)، پیکه و پۆلی کتیبخانه ی گشتیی که رکوک به پیی کۆمه له ئاماری بهر له کۆتایی سه رده می پاشایه تی، به شیوه یه کی کاریگه ر به ره و بچووکبونه وه چوو.

به گویره ی ئاماری سالی (۱۹۵۶/۱۹۵۷)، ژماره ی کتیبه کانی کتیبخانه که نزیکه ی ده هه زار کتیب له ئاگرکه و تنه وه که دا له ناو چوون. ئه وه ی مایه ی تیبینیه، به رزبونه وه ی ژماره ی کتیبه کوردیه کان! ئه وه ش له سایه ی به رزبونه وه ی چالاکی پۆشنبیری چاپه مه نییه کوردیه کانی ئه و سالانه ی کۆتایی سه رده می پاشایه تی بوو، وه ک له دواتر دا باسی ده که یین.

سه باره تیش به ئه و که سانه ی سهردانی کتیبخانه که یان کردوه، له نۆوان ئه و دوو کۆمه له ئاماره ی له خسته که دا خراوه ته پوو، جیاوازییه کی گه وره به رچاو ده که ویئت. پرهنگه هۆی ئه مه بریتی بیئت له که مبهونه وه ی پیگه ی کتیبخانه ی گشتیی که رکوک له ئاکامی که مبهونه وه ی ژماره ی کتیبه کان و له خۆنه گرتنی کتیبی نوئی له لایه ک و له لایه کی دیکه ش نۆریوونی کتیبخانه کانی بازار (کتیبفرۆشه کان) کاریگه ری دیاری به سه ره ئه م لایه نه وه هه بووه، که ئه و کتیبفرۆشانه به ره مه ی تازه و خواستله سه ریان هیناوه ته بازار و به ر دیدی پروناکبیر و خوینده وارانی که رکوک^(۶۵۳). وه ک له مه ودوا باسیان ده که یین. بیگومان ئه و کتیبانه ی له کتیبخانه ی گشتیدا هه بوون، له ژیر چاودیرییه کی توندی ده زگا ئه منیه کاندای بوو، بۆیه ئه مه تینوویتی خوینهری که رکوکی نه ده شکاند که به شوین کتیبه که ده غه کراوه کان که وتبوون^(۶۵۴).

ئه وه ی تا ئیستا زانراوه، میژووی په یدابوونی کتیبخانه ی بازار له شاری که رکوکدا ده گه ریته وه بۆ سالی (۱۹۲۶)، کاتی که دوکانیک به ناوی کتیبخانه ی ئه مه ل (الامل) بۆ فرۆشتنی کتیب و بلاوکراوه کان کراوه ته وه^(۶۵۵). دوا ی کۆتاییه اتنی قۆناغی ئینتیدای به ریتانییش، بازاری کتیبخانه کان گه شه ی کردوه. به گویره ی سه رچاوه کان، کۆمه لیک

(۶۵۳) فاضل العزاوی، المصدر السابق، ص ۲۸۰.

(۶۵۴) المصدر نفسه، ص ۲۸۵.

(۶۵۵) ماهر النقیب، المصدر السابق، ص ۲۶۲.

کتیبخانه‌ی ئەهلی له سالانی سێی سهدە‌ی بیستم له بازاره‌کانی شاری کهرکوکدا کراونه‌ته‌وه، ئەم کتیبخانه‌ی پۆلی کاریگەر و دیاریان له بلۆکردنه‌وه‌ی پۆشنبیری و زانیاری و هه‌وایی ناوڤۆ و دهره‌وه‌دا گێراوه، به‌وه‌ی به‌ته‌ک کتیب فرۆشییه‌که‌یانه‌وه، شوینی دابه‌شکردنی پۆژنامه و گۆڤار و هه‌ندیکیان په‌خشه‌ سیاسییه‌کانیش بوونه، وه‌ک: کتیبخانه‌ی (فجر الجديد) کازیوه‌ی نوێ، کتیبخانه‌ی (الثقافة الوطنية) پۆشنبیری نیشتمانی، کتیبخانه‌ی (الاحوة الاسلامية) براهه‌تی ئیسلامی سه‌ر به‌ کۆمه‌له‌ی برایانی موسلمان و ژۆری دیکه.

کتیبخانه‌ی کازیوه‌ی نوێ، که‌ خاوه‌نه‌که‌ی پۆشنبیریکی عه‌ره‌بی به‌غدادی بوو به‌ نیوی "عه‌بدولجه‌بیار ئەلزوهه‌یری"، ده‌ستی بالایی هه‌بوو له‌ بواری په‌ره‌پێدانی هۆشیاریی خۆینده‌وارانی که‌رکوک و فرۆشتنی په‌رتووک و گۆڤاره‌ پێشکه‌وتنخوازه‌کانی ئەو پۆژگاره‌. به‌پرسی یه‌که‌می لیژنه‌ی مه‌حه‌للی که‌کوکی پارتی کۆمۆنیستی عێراقی، به‌ حورمه‌ت و به‌رزوه‌ له‌ دووتوی بیره‌وه‌رییه‌کانیدا ئاماژه‌ی بۆ کردوه^(٦٥٦). هه‌ر له‌ کتیبخانه‌یشدا، ئۆرگانه‌کانی پارتی کۆمۆنیستی عێراقی، واته‌ "ئه‌لقاعیده" و "هه‌مک"^(٦٥٧) و "ئازادی"، چنگ ده‌که‌وتن و دابه‌ش ده‌کران^(٦٥٨).

(٦٥٦) یوسف حنا یوسف، مذكرات یوسف حنا یوسف (ابو حکمت)، مطبعة التعليم العالي، اربیل، دون سنة الطبع، ص ١٤.

(٦٥٧) هه‌مک: واته‌ "بنکه" (القاعدة) په‌خشه‌یه‌کی ئه‌رمه‌نی بوو، پارتی کۆمۆنیستی عێراقی-لقی ئه‌رمه‌نی ده‌ریده‌چوواند.

کتیبخانه ی رۆشنبری نیشتمانی (الثقافة الوطنية) به خاوه ندراریتی
 "نه کره م" ناویک، پۆلی گه وره ی له مانگرتنی گاورباغی و به رده وامبوونیدا
 هه بووه ^(۶۵۹).

به پیی وته ی چه ند شایه تحالیک، کتیبخانه ی رۆشنبری نیشتمانی ببوه
 لانه یه کی چاکی پارته ی کۆمۆنیستی عێراقی و له وی پۆژانه یان به و
 کریکارانه هه دا که ده ستکورت بوون و له ناکامی مانگرتندا دووچاری
 گرفتاری دارایی هاتبوون ^(۶۶۰). (جمعیة الاخوان المسلمین) کۆمه له ی برایانی
 موسلمان، که سالی (۱۹۵۴) به فه رمی له عێراق پێگه ی کاریان پی درا، له
 شاری که رکوکدا کتیبخانه یه کیان دروست کرد به ناوی کتیبخانه ی

(۶۵۸) الحكومة العراقية، الشرطة العامة، شعبة التحقيقات الجنائية ببغداد، موسوعة سرية
 خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري، الجزء الأول، مطبعة الحكومة، بغداد، ۱۹۴۹،
 ص ۱۴۶.

(۶۵۹) پروانه: جعفر عباس حمیدی، التطورات السياسية في العراق (۱۹۴۱-۱۹۵۳)، مطبعة
 النعمان، النجف، ۱۹۷۵، ص ۴۲۹.

(۶۶۰) دیمانه یه که له گه ل یوسف هه ننا یوسف، به میژووی (۱۹ ی نیسانی ۲۰۰۵) هه ولێز؛
 دیمانه یه که له گه ل نووری فه قی، به میژووی (۵ ی نیسانی ۲۰۰۵)، که رکوک. "نووری
 محمه د عه بدولا" سالی (۱۹۲۷) له که رکوک له دایک بووه، سالی (۱۹۴۶) تا سالی
 (۱۹۵۰) کریکاری کۆمپانیای نه وته ی عێراقی بووه، سالی (۱۹۴۹) چووته نیو
 ریکه سته کانی پارته ی کۆمۆنیستی عێراقی. خه لکانی که رکوک له بهر بریتیزی، نیوی
 موختاری شاریان پی بریبوو. سالی (۲۰۰۷) کۆچی دوایی کردوو.

"الاخوة الاسلامية"، ئەم کتیبخانە یە لە "بازاری عەسری" دا بوو، پۆلی کاریگەری لە بلاوکردنەوێ ئەدەبیاتی ئەو کۆمەلە یە و ئۆرگانە کە ی پۆژنامە ی "الحساب" دا هەبوو^(٦٦١). سەرباری ئەم کتیبخانانە، چەندان کتیبخانە ی دیکە لە شاری که رکوک لە سەردەمی پاشایەتی لە کاردا بوون، لە گرنگترینیان ئەمانە بوون: کتیبخانە ی ئەمەریکی، کتیبخانە ی عەسری، کتیبخانە ی ئۆرزدی باک، کتیبخانە ی یوجین، کتیبخانە ی عەبباس حەمە، کتیبخانە ی محەمەد حوسەین، کتیبخانە ی عومەر بیکەس، کتیبخانە ی حەبیب و زۆری دیکە. سەرەپای ئەم دوکان و کتیبخانانە، کتیبفروشی سەر شوستە کانی ش بازاریان گەرم بوو لە و پۆژگارە دا^(٦٦٢).

هەندیک لە و کتیبخانانە خاوەن مۆرکی تاییەت بوونە و تاییەتە نەدیتی و خالی جیاکەرەوێان هەبوو، بۆ نمونە: "کتیبخانە ی ئەمەریکی"، کە دەکەوتە ناوەرپاستی شارەو، لە بەرانبەر پردە نوێیە کە، کتیبخانە یە کێ گەرە و پڕ لە کتیبی نوێی ئینگلیزی بوو. هۆلیکی گەرە ی هەبوو،

(٦٦١) دیمانه یە ک لە گەل عیزە دین مستەفا پەرسوول (دوکتور)، بە میژووی (١ی مارتی ٢٠٠٥) سلیمانی. ناوبرا و سالی (١٩٣٢) لە سلیمانی لە دایک بوو، لە پەنجاکاندا بۆ خویندن چوووە شاری که رکوک و تیایدا ماوەتەو، دیمانه یە ک لە گەل بیستون عەل کەریم عەزیز، بە میژووی (٢٨ی شوباتی ٢٠٠٥)، سلیمانی. ناوبرا و سالی (١٩٥٦) بۆ خویندن چوووە که رکوک و لەویدا ماوەتەو، ئیستا مامۆستایە لە زانکۆی سلیمانی.

(٦٦٢) فاضل العزای، المصدر السابق، ص ٢٨٠؛ سمکو بەهرۆز (ئەژێ)، میژووی گۆرانە رۆشنبریەکان، ل ١٥٤-١٥٥؛ ماهر النقیب، المصدر السابق، ص ٢٦٣.

بۆ پیشانگای شیوه کاربیش به کار هیئراوه . ههروهها "کتیبخانهی یوجین"، تایبته بووه به فرۆشتنی کتیبی ئینگلیزی به کارهیئراوه (Second Hand)^(۶۶۳) . میژووی پهیدا بوونی یه کهم چاپخانهش له شاری که رکوک، دهگه پێته وه بۆ سهردهمی حوکمرانی عوسمانی، کاتیکی والی "فهیزی پاشا" سالی (۱۸۷۸)^(*) چاپخانهی هیئاوهته شاری که رکوک و ناویان لی ناوه "چاپخانهی ویلایهت". ئەم چاپخانهیه تایبته بووه به له چاپدانی کاروباره فهرمیه کانی ویلایهت^(۶۶۴) . پاش چاپخانهی ویلایهت، چاپخانهیه کی دیکه له دهیهی یه کهمی سهدهی بیستم به ههول و کۆششی والی "عهونولا کازمی" هیئرایه شاری که رکوک، ئەو چاپخانهیه به "صنائع مکتبی مطبعه سی" ناسرا، که تایبته بوو به

(۶۶۳) فاضل العزای، المصدر السابق، ص ۲۸۰، ۲۹۲.

(*) زۆریه هه ره زۆری سه رچاوه کان، سه بارهت به میژووی هاتنی ئەم چاپخانهیه که وتونه ته هه له وه . هه له کهش ئەو کاته دهستی پێ کردوه که سالی زاینی هاتنی چاپخانه که (۱۸۸۱)ن به رانه به سه ساله کۆچییه که ی (۱۲۹۶ک) دیاری کراوه، چونکه به سه رهاتی هیئانی چاپخانه که له لایهن شاعیری ناسراوی که رکوک "عه بدولا سانی" به شیع به سالی (۱۲۹۶ک) ده ستنیشان کراوه که به رانه به سالی (۱۸۸۱)ی زاینیه . بڕوانه: صلاح الدین ساقی ولی، دلیل المطبوعات الکرکوکیه، (تحقیق و تقدیم: حسن کوثر رضا)، مکتب عبدالوهاب آوچی للطباعه، کرکوک، ۲۰۰۳، ص ۲۰.

(۶۶۴) المصدر نفسه، ص ۱۹.

قوتابخانه ی "صنائع" له ریگه ی ئەم چاپخانه یه وه کۆمه لیک بلۆکراوه و کتیب له چاپ دران^(۶۶۵).

دوای ئەویش، هەر له سه رده می عوسمانی، چاپخانه یه کی ئەهلی و فه رمی هیئراوه ته شاری که رکوک که یه که میان به "چاپخانه ی حوادپ" ناوی ناسرا، چونکه ئەم چاپخانه یه پۆژنامه یه کی سیاسی ده رده کرد به م ناوه وه. دواتر ئەم چاپخانه یه له لایه ن هیژه کانی داگیرکه ری ئینگلیزه وه سالی (۱۹۱۸) کردرایه وه و پۆژنامه یه کی نویمان پی ده رده کرد به ناوی "النجمه"^(۶۶۶). دووه میشیان چاپخانه یه کی تایبته بوو به مۆلگه سه ربازییه عوسمانییه که ی شاری که رکوک به ناوی "فیهلق"، که رینمای و نووسراوه سه ربازییه کانی سوپای عوسمانی پی چاپ کراوه و نه که وتوونه ته بهر دهستی خه لکی^(۶۶۷)، بۆیه زانیارییه کی ئەوتۆ ده رباره ی ئەو چاپخانه یه له بهر دهست نییه.

(۶۶۵) حبيب الهرمزي، تاريخ الصحافة التركمانية في العراق، في الكتاب: تركمان العراق تاريخهم ومناطقهم وثقافتهم، عمل جماعي من اعداد الباحثة زاهية النجفي، بغداد، ۲۰۰۹، ص ۷۱-۷۲.

(۶۶۶) عطالله ترزي باشي، تاريخ الصحافة في كركوك، الثقافة الحديثة (مجلة)، العدد (۱)، بغداد، مايس ۱۹۵۴، ص ۲۵.

(۶۶۷) هه لۆ کاکه وهیس، میژووی چاپخانه له که رکوک و رۆلی محمه مد ئەمین عه سری له پیشکه وتنیدا، به پێوه به رایتیبی چاپ و بلۆکردنه وه، سلیمانی، ۲۰۱۱، ل ۲۴.

ئوه‌ی تیبینی گوره هه‌لده‌گریت سه‌باره‌ت به چاپخانه‌کانی کهرکوک له سه‌رده‌می پاشایه‌تی، ئوه‌یه که حکومه‌ته یه‌ک له‌دوای یه‌که‌کانی عیراق، به هۆی زانراو، گرنگیان به چاپخانه و بزواتی رۆشنبیری خۆمالیی ناوچه‌که نه‌داوه. بواری کاری چاپخانه له شاری کهرکوکدا، له په‌نجاکانی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا گۆران و په‌ره‌سه‌ندنیک‌ی گوره‌ی به‌خۆوه‌گرت، ئه‌ویش به‌کپین و هینانی چهند چاپخانه‌یه‌که له‌لایه‌ن چهند کهرکوکیه‌که‌وه، له‌وانه: چاپخانه‌ی ته‌ره‌قی (۱۹۵۳)، چاپخانه‌ی ته‌تویج (۱۹۵۳)، چاپخانه‌ی نینه‌وا (۱۹۵۴)، چاپخانه‌ی هیلال (۱۹۵۵)، چاپخانه‌ی شیمال (۱۹۵۶)^(۶۶۸).

چاپخانه‌کانی کهرکوک‌ی سه‌رده‌می پاشایه‌تی، سه‌ریاری له‌چاپدان و بلاوکردنه‌وه‌ی گۆفار و پۆژنامه‌کانی کهرکوک، وه‌ک: کرکوک (پۆژنامه)، ایلری (پۆژنامه)، صدی الشباب (گۆفار)، الوحده (پۆژنامه)، الافاق (گۆفار)، الثقافة الحدیثة (گۆفار)، شه‌فه‌ق (گۆفار)^(۶۶۹)، پۆلی دیاریان له

(۶۶۸) ده‌باره‌یان بروه‌نه: سمکو به‌هروژ (ئه‌ژی)، میژووی گۆرانه رۆشنبیرییه‌کان، ل ۴۴-۴۵؛ وریا الجاف، المصدر السابق، ص ۴۱-۴۲؛ صلاح الدین ساقی و لی، المصدر السابق، صفحات متعددة.

(۶۶۹) ره‌فیک سالح، رۆژنامه‌وانی کوردی له کهرکوک، هه‌زارمێرد (گۆفار)، ژماره (۱۶)، سلیمانی، حوزه‌یرانی ۲۰۰۱، ل ۷-۹؛ صباح البازرکان، صحافة کرکوک، کرکوک (مجلة)، العدد (۲۴)، کرکوک، ربیع ۲۰۰۵، ص ۱۸۷-۱۹۰.

بلاوکردنه وهی به ره می ئه ده بی و ئایینی و میژوویی و پۆشنبیرییه کانی کهرکوککی - به تایبەت کوردییه کان - و شارەکانی دیکەش هەبوو.

هەندیک له به ره مه دیاره کانی چاپخانه کانی کهرکوک له پۆژگاری پاشایه تی، ئه مانه بوون: خورشید خاوەر (چیرۆک)، نووسینی: عەلی باپیر ئاغا، چاپخانه ی تهره قی سالی (۱۹۵۳). حیکایه تی مه لای مه شهوهر (نوکتە)، نووسینی: مه لا جه میلی پۆژبه یانی، چاپخانه ی تهره قی سالی (۱۹۵۳). نه صائیحی موفیده به کوردی (نامۆژگاری ئایینی)، نووسینی: عەبدولسه لام حەیدری، چاپخانه ی تهره قی، سالی ۱۹۵۲، غەزای به درو حونه ین (بهیت)، نووسینی: مه لا شه ریف خاله بازیانی، چاپخانه ی تهره قی. فه تحی قه لای خه یبه ر (بهیت)، ناوی نووسه ری له سه ر نییه، چاپخانه ی تهره قی، سالی (۱۹۵۵). نور و نه جات (بهیت)، نووسینی: مه لا عەبدولکه ریمی موده ریس، چاپخانه ی تهره قی، سالی (۱۹۵۶). سیره تی حەزره تی محەمه د (بهیت)، نووسینی: مه لا محەمه د، چاپخانه ی تهره قی. ئه میر ئه رسه لان (بهیت)، نووسینی: عەلی باپیر ئاغا، چاپخانه ی تهره قی، سالی (۱۹۵۶). دیوانی تاهیر به گی جاف، نووسینی: تاهیر به گ وه سمان پاشای جاف، چاپخانه ی تهره قی، سالی (۱۹۵۷). پۆسته م و جیهانگیر، چیرۆک، نووسینی: عەلی باپیر ئاغا، چاپخانه ی تهره قی، سالی (۱۹۵۷).

گولستانی شیخ سه عدی (بهیت)، نووسینی: محەمه د فیدا، چاپخانه ی تهره قی، سالی (۱۹۵۷). دیوانی جاهد، نووسینی: بوهران دۆغره مچی جاheid، چاپخانه ی تهره قی، سالی (۱۹۵۷). اساطیر خالده (شيعر)،

نوسىنى: فاضل كلو العزاوي، چاپخانهى التتويج، سالى (۱۹۵۷). سادات البرزنجية (ميژوى ره چه لهك)، نوسىنى: عبدالقادر البرزنجى، چاپخانهى ته رهقى، سالى (۱۹۵۶). ماذا في كركوك (پروژه ئاوه دانكارىيه كان)، نوسىنى: فهيمى عرب آغا و فاضل محمد ملا مصطفى، چاپخانهى التتويج، سالى (۱۹۵۷). المجزة الاولى (شانۆگه رى)، نوسىنى: الاب يوسف سعيد، چاپخانهى الشمال، سالى (۱۹۵۷). كركوك خوريات وماعنىلرى (قوريات)، سى بهرگ، نوسىنى: عطا ترزى باشى، چاپخانهى ته رهقى، سالى (۱۹۵۶-۱۹۵۷). وپراي زورى ديكه ش..^(۶۷۰).

(۶۷۰) بۆ زانبارى زياتر، بپوانه: سمكو به هرؤز (ئەژى)، ميژوى گورانە رۇشنبيرييه كان،

ل ۴۷-۴۹؛ صلاح الدين ساقى ولي، المصدر السابق، صفحات متعددة.

ته وهری دووم

بارودۆخی ته ندروستی و خزمه تگوزارییه گشتیه کان

بارودۆخی ته ندروستی گشتی و ژینگه ی نیشته جیبون، په یوه ندیه کی توندوتولیان به کایه ئابووری و پۆشنبری و کۆمه لایه تیه کانه وه هیه . لیكۆلینه وه له بارودۆخی کۆمه لایه تیی هر شار و ناچه یه ک به بی باسکردنی رهوشی ته ندروستی و خزمه تگوزارییه گشتیه کان، کاریکی ناته واوه . بۆیه له م ته وهره دا هول ددهین، بابه تیانه، باس له واقعی ته ندروستی و خزمه تگوزارییه گشتیه کانی شاری كه ركوك بکهین له سه رده می پاشایه تیدا.

أ- واقعی ته ندروستی

بارودۆخی ته ندروستی له سه رتاسه ری عیراقدا، به دریزی پۆزگاری پاشایه تی، له ده ست گیروگرفت و کۆسپی گوره دهینالاند . فاکته ره کانی دروستبوونی خراپی بارودۆخی ته ندروستیش، دواکه وتنی گشتی کایه ئابووری و کۆمه لایه تیه کان و لاواری ئاستی هۆشیاری ته ندروستی بوو له نپو ره مه کی خه لک، هه روا بیتوانایی حکومه ت له ته رخانکردنی دارایی پیویست و دابینکردنی دامه زراوه ی ته ندروستی پیشکه وتوو، بۆ راپه راندنی خزمه تگوزارییه ته ندروستیه کان، هۆیه کی بنه رته ی بوو . بۆیه پیویست ده کات واقعی ته ندروستی له دوو پوانگه ی جیاوه باس بکریت:

۱- خه لک و نه خۆشییه کان

له ئه نجامی بوونی کۆمه لایک کیشهی راسته قینهی ئابووری، کۆمه لایه تی، سروشتی و ئاست نزمی رۆشنبیری دانیشتوان له سه رده می پاشایه تیدا، واقعی ته ندروستی له ناوچه کانی عیراق له نیویشیاندا شاری که رکوک، زۆر په ریشان بوو. خه لکی په مه ک (عوام) که به شی گه وره ی دانیشتوانی پیک ده هیئا، سه باره ت به ساده ترین پرسیاکانی ته ندروستی نه خوینده وار و ناشاره زا بوون^(۶۷۱).

بارودۆخه کۆمه لایه تیه کان پێگه یان به باشکردنی خۆراک و شویینی نیشته جیبوونی ته ندروست نه ده دا، که زۆریه ی هه ره زۆری خانوه کان تیکه ه لکیش و خاوه ن کۆلانی پێچاوپێچی ته سک و رووه و دارمان بوون. سه رباری ئه وه ی به شیکی دیاری دانیشتوان له کوخ و کۆلیت و له ژیر که پر (صریفة) ژیانان ده گوزه راند، که هیچ مه رجیکی ته ندروستیان تیدا نه بوو، وێرای به خپوکردنی ئاژه ل و په له وه ره له نیو ماله کاند^(۶۷۲).

سی به شی خانوه کانی شاریش زیاتر له خیزانیکی ده گرته خو، زۆر خانووی وا هه بوون له یه ک تا که ژووردا، زیاتر له (۸) سه رخیزان پیکه وه ده ژیان^(۶۷۳).

(671) Hashim Witry, Health Services in Iraq, Jerusalem, 1944, P.22.

وه رگه یاره له : عماد احمد الجواهری، تاریخ مشکله الاراضی، ص ۳۸۰.

(۶۷۲) بۆ زانیاری زیاتر، بروهانه: خلیل علی مراد، الاحوال الاجتماعیه فی العراق، ص ۵۶۴.

(۶۷۳) بگه پێوه بۆ ته وه ری یه که می به شی یه که م.

دەبىت تېبىنىيى ئەوھش بىكرىت گىرفتى گەورەى تەندروستى لە شارى كەركوك لە سەرەتای سەردەمى پاشايەتیدا، بىرىتى بووہ لە گىرفتى گەيشتنى ئاوى پاك بۆ نىو مالەكان، چونكە لە پۆژگارى عوسمانیدا پىرۆژەيەكى دروستى پاكيشانى ئاوى پاك، نەك بۆ نىو مالەكان بەلكو بۆ نىو شارىش، بوونى نەبوو. لەو پۆژگارەدا، خەلكى شار، زۆرتىر بە ھۆى گویدرېژەوہ لە دەرەوہى شار ئاوى پاكىيان بۆ نىو شار گواستووہ تەوہ^(۱۷۴)، كە لەو ئەنجامەدا بنەمالەيەكى ديارى كەركوكى پەيدا بوون بە ناوى "ئاوچى" يەوہ.

كەمىي ئاوى پاك بووہ تە ھۆيەكى سەرەكى لە بلاوبوونەوہى دەرد و پەتا. بەگوڤرەى راپۆرتە بەرىتانىيەكان نەخۆشىي "مەلاريا"، كە لە ئاوى پىس و مېشئوولەوہ (ئەتوفىلىس) (Anopheles) سەر ھەلەدا^(۱۷۵)، نەخۆشىيەكى كوشندە بووہ لە شارى كەركوك و سالانە ژمارەيەكى زۆرى دانىشتووان بە دەست ئەم نەخۆشىيەوہ گىرفتار بوونە.

راپۆرتى كارگىرپى بەرىتانى بۆ سالى (۱۹۱۹)، جەخت لەسەر ئەم راستىيە دەكاتەوہ و ئاماژە بەوہ دەدات كە (۷۰٪) نەخۆشە

(۱۷۴) پاكيشانى ئاوى پاك بە بۆرى لە سەرەتای سەدەى بىستەم، تەنانەت لە بەغدادىش باو نەبووہ. بىروانە: ألبرت م. منتشاشفيلى، العراق، ص ۷۹.

(۱۷۵) "ئىدمۇندز" بەسەرھاتى كارەساتبار سەبارەت بە تىكەلبوونى جۆگەلەى ئاوہ پىسەكان بە ئاوہ پاكەكان لە شارى كەركوك دەگىرپتەوہ. بىروانە:

چاره سه ربؤكراوه كانى كه ركوك نه خوشىي "مه لاريا" يان هه بووه، كه له نيو نه خوشكه وتوو ه كاندا (۵) نه خوشيان مردوون.

دياره له وقوناغه ميژووييه دا ده س لاتی سياسی له توانايدا نه بووه چاره يه كى بنه په تىي ئەم په وشه بكات، بۆيه راپورته كه دريژه به باسه كه ده دات و دهنوسيت: "هه ر پلانتيك بو پاراستن و دوورخستنه وه ي دانىشتوان له نه خوشىي مه لاريا، پيويستى به بره پاره يه كى زور ده بيت كه پيويسته ئەنجام بدریت له پيناو چاكردنه وه و بنيا تنانى سيستمى جۆگه و زي رابه كان و چاوديرى شه قامه كان و نه هيش تنى زه لكاوه كان^(۶۷۶)."

به پيى زانبارى سه رچاوه ميژووييه كانيش، ده رده كه وييت نه خوشىيه كانى (كوليرا، سيل، ئاوله (خوريكه)، كه له شير جقه (قورباقه)، سوريزه (سوريكه)، تيفو، ميكوته) به ربلو بوونه. هه رچى نه خوشىيه كانى (مه لاريا و ته راخوما و به لهارزيا) بوون، باوترين نه خوشىيه كان بوون، ده بووه موو مروقتيک له ژيانيدا دوچارى ان بييت^(۶۷۷)!

(676) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (4), 1919, P.407. □

(له وه رگيزانه كوردىيه كه دا، ل ۱۱۲-۱۱۳)

(۶۷۷) دورين وارنير، المصدر السابق، ص ۲۴۵.

خشته‌ی ژماره (٢٨)

نه‌خۆشه چاره‌سه‌رکراوه‌کانی ناوه‌وه و ده‌ره‌وه‌ی نه‌خۆشخانه‌کان له‌نیوان سالانی (١٩٢٣-١٩٢٦)دا^(٦٧٨).

عیراق	که‌رکوک	ناوچه	سال
١٣٦٢٢	٥٢٧	ناوه‌وه	١٩٢٣
٨٨٦٢٩٤	٦٠٠٥٨	ده‌ره‌وه	
١٥٤٠٢	٤٥٨	ناوه‌وه	١٩٢٤
١٠٧٠٨٨٦	٧٧٣٠١	ده‌ره‌وه	
١٦٥٢٢	٥٧٦	ناوه‌وه	١٩٢٥
١٢٩٨٦٠٤	٧٨٤٥٩	ده‌ره‌وه	
١٨٧٥٦	٦٧٣	ناوه‌وه	١٩٢٦
١٦٠٤٩٧١	١١٩٤٠٧	ده‌ره‌وه	

واقیعی ته‌ندروستی شاری که‌رکوک، وه‌ک له‌ خشته‌ی سه‌ره‌وه‌دا خراوته‌ه پوو، له‌ دو‌اکه‌وتندا بووه، به‌ به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ی نه‌خۆشییه‌کان پێژه‌یان له‌ به‌رزبوونه‌وه‌دا بووه. به‌پێی کۆمه‌له‌ ئاماریکی دیکه‌ سالێ (١٩٢٨)، ژماره‌ی نه‌خۆشه چاره‌سه‌رکراوه‌کان له‌ نه‌خۆشخانه‌ی که‌رکوک خۆیدا له‌ (٨٣٩) که‌س و نه‌خۆشه چاره‌سه‌رکراوه‌کانی ده‌ره‌وه‌ی نه‌خۆشخانه‌ش گه‌یشتووته‌ (١٣٣٩٣٦) نه‌خۆش^(٦٧٩). ئه‌م ژماره‌یه‌ ئه‌گه‌ر بێتوو له‌گه‌ڵ

(678)Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (8), 1925-1927, P.236.

(679)Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (9), 1928-1930, P.229.

ژماره ی دانیشتوان به راورد بکریت، ده رده که ویت یه که س له و ساله دا تا سه ر له شساغ نه بووه. به دلنیا ییه وه، ژماره ی تووشبووان به نه خوشیی "مه لاریا" پێژه ی به رچاوی نه خوشییه کانی شاری که رکوک ی به ر که وتوو. به پێی راپۆرته کانی ده سه لاتدارانی ئینتیدابی به ریتانی، خه لکیکی زۆری که رکوک له سییه کاندا به ده ست نه خوشیی "مه لاریا" وه گرفتار بوونه. په نگه خستنه پوو ی ئاماریک له م باره وه، وینایه کی گشتی سه باره ت به واقعی دوایه وتوو ی ته ندروستیی شاره که بدات به ده سه ته وه.

خشته ی ژماره (٢٩)

ژماره ی تووشبووانی که رکوک به نه خوشیی "مه لاریا"

له نیوان سالانی (١٩٢٨-١٩٣٠) دا^(٦٨٠).

سال	ژ. تووشبووان به مه لاریا	ژ. هه موو نه خوشه کان	پێژه ی سه دی مه لاریا له سه رجه م نه خوشییه کاندا
١٩٢٨	٦٧٤٠	٥٠٥١	٪ ١٣,٣٤
١٩٢٩	٤٩٤٨	٥٣٤٧٤	٪ ٩,٢٥
١٩٣٠	٥٧٣٧	٥٢٤٢٤	٪ ١٠,٠٤

له سایه ی سه روه ربوونی ئه م واقعیه (واته به ربلایی نه خوشییه کان و که می خزمه تگوزاریه ساغله مییه کان)، جیی سه رسورمان نییه کاتیک له شاری که رکوکدا بیروباوهره پرپووچه کان به نیو دانیشتواندا بلو

(680) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (9), 1928-1930, PP. 60, 235, 419.

بوونته وه . رهنگه نمونههئى ئەم فاكته له نئوان دئيرى نووسينه كهئى "سيسيل جۆن ئيدمۆندز" ئەفسەر و پراوئىژكارى سياسىي بهريتانى له كەركوك پوون ببیته وه ئەو كاتهئى توانجى له رېگه چارهئى چااكردنه وهئى هارى و مارانگازانى "تەريقه تى رفاعى" گرتووه، به وهئى گوايه ئەوان له گيانداريكي ناسروشتى (جه لجه لوت)، (له فيله كانى خۆياندا) يارمه تى وەرده گرن^(٦٨١). شاعيرى ناسراو "شېخ رهزاي تاله بانى"، به دئيره شيعريك له ميانهئى شيعرى "هيسترى ديارى" دا جهخت له م كهرامه تهئى "شېخى رفاعى" كردووه ته وه:

"گەر قه له و بئ ئەم ئەجنه ني ره، لي ره چارى ناكري، مه گەر
شېخى رفاعى عيلاجى كا به ئيسمى جه لجه لوت"^(٦٨٢).

هه رچه نده هه نديك جار په نابردنه بهر دهرمانى خۆمالئى (مىللى)
چاره سه رى هه نديك نه خۆشئى كردووه، به لام هه رگيز له بنبركردنى
نه خۆشئيه كان هاوشانى رېگهئى نوئى زانستى نه بووه^(٦٨٣).

□ (له وه رگيترانه كوردئيه كه دا، ل ٣٥٧) C.J. Edmonds, Op.cit, P.293. (681)

(٦٨٢) ئەم دئيره شيعره به شئوهئى جياواز تۆمار كراوه، برونه: مكرم تاله بانى، شېخ رهزاي تاله بانى (ژيانى، په روه ردهئى، بيروبا وه پى و شيعرى)، چاپخانهئى وه زاره تى په روه رده، هه ولير، ٢٠٠١، ل ٢٧٧.

□ S.H. Longrigg, Iraq, Op.cit, P.383. (683)

(في نسخته المترجمة الى العربية: الجزء الثاني، ص ٦٢٧).

له شاری کەرکوک ئەوەی گرفتاری نەخۆشییە دەروونی و دەمارییەکان دەبوو، سەردانیکی مەزاری "ئۆمەرەندان" یان پێ دەکرد. ئەوەی نەخۆشیی پێستی هەبووایە، دەچوو زیارەتی "باباگۆرگۆر". بۆ نەزۆکی ڕوویان لە "باباگۆرگۆر" و "شیخ جومجومه" و مەزاری "دانیال" دەکرد. ئەو نەخۆشییانە سۆکتر بوون، دەرمانی گیایی و ئازەلییان بۆ بەکار دەهێنا. دەرمانخانەکانی ئەو پۆژگارە بریتی بوون لە دوکانی عەتتارەکان. هەر نەخۆشییەکی گێر بووایە و چارەسەری زەحمەت بووایە، لای "شیخیکی پەر" (واتە دوعاگیر و بەناوودەنگ) نوشتە و دوایان بۆ دەکرد، ئەوەش باوەڕپێکی بەهێز بوو لە نۆی دانیشتوانی شارێک کە پەر بوو له تەکیە و خانەقایی هەمەچەشنە تەریقەت^(٦٨٤).

واقیعی تەندروستی شاری کەرکوک، بە هاتنی ئینگلیزەکان هەرچەندە پێی نایە قۆناغیکی نوێوە، بەلام هێشتا زۆر هەنگاوی گەورە دەویست. لەدوای تەواوبوونی قۆناغی ئینتیدابی بەریتانی، پەوشی تەندروستی وردە وردە بەرەو باشتر چوو، بەتایبەت لەدوای جەنگی دووهمی جیهانییەوه، خەلک زانتر و وشیارتر ببوون. بارودۆخی شار لە پەوشی نیشتهجێبوون و دابینکردنی ئاوی پاکەوه بە بۆری هەنگاوی لەسەرخۆی نابوو^(٦٨٥)، بەلام نەبوون و کەمی دامەزرێوە تەندروستیەکان، وەك لە دواتردا باسی

(٦٨٤) بۆ زانیاری زیاتر، بروانە: شاکر صابر ضابط، کرکوک دە جەمعی حیات، ص

ص ٤٣-٤٥.

(٦٨٥) عبدالمجید فەهی حەسەن، المەصدەر السابوق، الجەزء الثانی، ص ٧٩.

ده کهین، پۆلی بهرچاویان له بلاوبوونه وهی نه خۆشییه کاندایه بینیه. له پۆشنایی ئاماره فهرمیه کانی حکومهت، پوون ده بیته وه خه لکیکی زۆر سالانه چاره سه ر کراون.

خشته ی ژماره (٣٠)

نه خۆشه چاره سه رکراوه کانی که رکوک له نیوان سالانی

(١٩٤٦-١٩٥٤) دا^(٦٨٦).

عیراق	که رکوک	سال
٥٤٠١٦٨٧	٢٠٩٠٤٤	١٩٤٦
٥٦٥٦٤٧١	٢٠٢٢١٩	١٩٤٨
٥٨٧٦٣٣٦	٢٠٦٥٥٦	١٩٤٩
٧٠٠١٤٦٢	٢٣١٠٣٤	١٩٥١
٦٧١١٦٠٨	٣٠٤٤٢٥	١٩٥٢
٦٩٥٧٥١٨	٢٢٢٢٢٢	١٩٥٣
٩٨٥٠١٤٠	٢٨٠١٩٤	١٩٥٤

ئهم خشته یه ئه وه ده داته ده ست که تی کرای ئه وه نه خۆشانه له داموده زگا حکومییه کان له که رکوک چاره سه ر کراون، له وه سالانه دا گه یشتو وه ته (٢٣٦٥٢٧) نه خۆش، به لآم ئه مه به وه مانایه نییه که سالانه ژماره یه ک به م ئه ندازه یه له که رکوک سه ردانی دامه زراوه ته ندروستییه کان بکه ن، چونکه

(٦٨٦) المجموعه الاحصائیه السنویه العامه لسنة ١٩٥١، ص ٦٠؛ المجموعه الاحصائیه السنویه

زۆرئیک له و نه خۆشانه چەند جارئیک دووچارئ هه مان نه خۆشی بوونه ته وه و هه ندئیکیشیان زیاتر له نه خۆشییه کیان هه بووه، به وه ش کۆی گشتیی ژماره که بهرز بووه ته وه .

له لایه کی دیکه ده بیئ تیبینی ئه وه ش بکرئت که ئه م ژمارانه، ئاماری راسته قینه ی نه خۆشکه وتوو ه کان ناخه نه روو. له بهر ئه وه ی زۆرئیک له نه خۆشه کان، به هۆی جۆربه جۆره وه، سه ردانی دامه زراوه ته ندروستییه کانیا ن نه کردوو^(۶۸۷).

ئه گه ر سالی (۱۹۵۱) وه ک ناوه ندی تی کرای نه خۆشه چاره سه رکراوه کان وه ربگرین، روون ده بیته وه ریژه ی که رکوک بریتی ده بیئ له (۳،۳۰٪) له کۆی گشتیی نه خۆشه چاره سه رکراوه کانی عیراق له و ساله دا.

هه رچی نه خۆشییه باوه کانی عیراق بوو له دوای جهنگی دووه می جیهانییه وه، بریتیبوون له سی په تای به ربلاو: (مه لاریا، ته راخوما، به لهارزیا). به لام سه باره ت به که رکوک، ته نها دوو نه خۆشی: (ته راخوما و مه لاریا)، گرفتی راسته قینه ی ژیا نی ته ندروستی ها ولاتیان بوو. به پیی چەند کۆمه له ئاماریکی فه رمی له ماوه ی نیوان سالانی (۱۹۴۴-۱۹۵۷) دا، ژماره یه کی به رچاو له خه لکانی که رکوک دووچارئ ئه م دوو نه خۆشییه بوونه، وه ک له خشته ی ژماره (۳۱) دا خراوه ته روو.

خشته ی ژماره (٣١)

پۆلینکردنی نه خۆشییه باوه کانی عیراق سه بارهت به که رکوک له سالانی
١٩٤٤-١٩٥٤) دا^(٦٨٨).

سال	نه خۆشیی مه لاریا	نه خۆشیی ته راخوما	نه خۆشیی به له ازیا
١٩٤٤	٩٣١٥	١٢٩١٦	١٤
١٩٤٦	٣٤٤٦٤	٣٧٨٧٥	٥
١٩٤٨	٢١٠٩٢	٢١٣٨٤	٢٧
١٩٥٠	٢٨٧٢٣	١٨٤٩٨	١٣
١٩٥٢	٢٣٧٨٦	٢٤٨٩٦	٣٠
١٩٥٤	١٧٣٧٠	١٧٣٢٧	٧
١٩٥٦	٣٧٨١	١٦١٦٠	٤٢
١٩٥٧	١١٥٠	١٣٧١٣	٢٩

له خشته ی ژماره (٣١) دا تییینی ئه وه ده کریت نه خۆشیی "ته راخوما"
به شیوه یه کی گشتی بلاوتر بووه له نه خۆشیی "مه لاریا"، هه روه ها
ئه وه ش به پروونی ده رده که ویت نه خۆشییه کان له سالێ (١٩٥٢) به دواوه

(٦٨٨) المجموعه الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٤٩، ص ص ٥٤-٥٥؛ الحكومة العراقية،
وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعه الاحصائية السنوية العامة لسنة
١٩٥٠، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥٢، ص ص ٥٥-٥٦؛ المجموعه الاحصائية السنوية
العامة لسنة ١٩٥٤، ص ص ٢٧٥-٢٧٨؛ المجموعه الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٧،
ص ص ٣٢٩، ٣٣١.

به ره و که مپوونه وه ده چن و باری ته ندروستی گۆرانی به سه ردا هاتووه،
ئه مه ش له ئه نجامی باشبوونی بارودۆخی ئابووری و کۆمه لایه تیبیه کانی
عیراق دیت، به هۆی چه ند لایه نیکه وه: (دامه زرانی ئه نجوومه نی
ئاوه دانکاریی له سالی (١٩٥٢) دا^(٦٨٩)، مۆرکردنی په یماننامه ی
هه موارکردنی جیاووگه کانی نه وت (اتفاقیه تعدیل الامتیازات النفطیه) و
دابه شکردنی وه کیه کی قازانجه کانی نه وت (١٩٥٢)، هه روا دامه زرانی
وه زاره تی ته ندروستی (١٩٥٢))^(٦٩٠).

٢- پزیشک و نه خووشخانه و تیمارگه کان

خزمه تگوزارییه ته ندروستییه کان له سه ره تای سه رده می پاشایه تی له باریکی
زۆر دواکه وتوودا بوو. له سالی (١٩٢٣) له سه رتا پای عیراق یه ک پزیشک بو
هه ر (٢٨٠٠٠٠) که س و یه ک قه ره ویله ی نه خووشخانه بو هه ر (٢٩٠٠) که س
هه بوو، ئه مه له کاتی کدا بوو له ولاتیانی وه ک ئینگلته را و فه ره نسا هه ر
پزیشکیک به ر ته نها (١٥٠) که س ده که وت. واته به و مانایه ی ژماره ی ئه و
که سانه ی له عیراق به ر یه ک پزیشک ده که وتن، (١٩) جار هینده ی ژماره ی ئه و

(٦٨٩) ده رباره ی ئه نجوومه نی ئاوه دانکاری و برستی کاره کانی، بپوانه: توماس بالوک،
سیاسة الامعار الاقتصادي في العراق، (ترجمة: د. محمد سلمان حسن)، بغداد، ١٩٥٨،
الفصل الثالث، ص ٣٢- وما بعدها.

(٦٩٠) قانون احداث وزارة الصحة رقم (٢٨) لسنة ١٩٥٢، الوقائع العراقية (جريدة)، العدد
(٣٠٧٦)، بغداد، ٢٤ آذار ١٩٥٢.

ولاتانه زیتر بووه^(۶۹۱). سه بارهت به شاری که رکوک، رهوشه که زۆر له وه خراپتر بوو. سالی (۱۹۱۹)، له هه موو شاردا (۱) دکتۆری خۆمالی هه بوو به ناوی "نووری ئەلاوێردی"^(*) که له و ساله دا پۆستی لێپرسراوی پزشکی شاری پێ سپێرداوه^(۶۹۲). بۆیه به ریتانییه کان له سالانی ئینتیدابدا، ناچار بوون دهستی هاوکاری بۆ له بارکردنی رهوشی ته ندروستیی ناوچه کان درێژ بکهن، پزشکیانی سه ربازی و مه دهنی به ریتانی، ته نانهت ئەفسه رانیش به سیفەتی کادری ئیداری ته ندروستی له ناوچه جوربه جوره کانی عێراقدا که وتنه کار. له شاری که رکوکیش به هه مان شیوه چه ند دکتۆر و ئەفسه ر و ده ره جه داریکی به ریتانی وه ک کاردی پزشکی له سالانی ئینتیدابدا کاریان کرد^(۶۹۳). ئەم هه لۆیسته ی کار به دهسته به ریتانییه کان هه ر به ته نها له پێناو راگرتنی ئاستی ته ندروستیدا نه بوو تا نه خۆشییه کان به نیو دانیشتواندا بلآو

(۶۹۱) احمد فکاک احمد حمد البدرانی، احوال العراق الاجتماعية بين الحربين العالميتين (۱۹۱۸-۱۹۳۹)، اطروحة دكتوراه غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية التربية بجامعة الموصل، ۲۰۰۱، ص ۱۶۹.

(*) وه رگێپی "راپۆرتی کارگێپی ده فه ری که رکوک ۱۹۱۹" (سه ربه ست که رکوک ی)، پێی وایه ئەم دکتۆره به ره چه لک ئه رمه نییه و سالی (۱۹۳۷) کۆچی دوا یی کردوو ه و له "گۆرستانی کلێسه سوور" نێژراوه، به لام له ناوه که یه وه دیاره ئه رمه نی نییه. بیروانه: سه ربه ست که رکوک ی، راپۆرتی کارگێپی ی ده فه ری که رکوک، ل ۱۱۱.

□ (692) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (4), 1919, P.407.

(له وه رگێپانه کوردیه که دا، ل ۱۱۱)

□ (693) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (4), 1919, P.407; C.J. Edmonds, Op.cit, P.286.

(له وه رگێپانه کوردیه که دا، ل ۱۱۱). (ئیدمۆندز له وه رگێپانه کوردیه که دا، ل ۲۸۶).

نه بنه وه و نه گه نه هیزه سه ربازییه کانیان، به لکوه له و روانگه یه شه وه بوو
ئه وان درکیان به وه کردبوو که خزمه تگوزارییه ته ندروستییه کان کاریگه ربی
سیاسییان به سه ر خه لکوه هه یه و ئه وانیش له کوششدا بوون له پای
به ده سه ته یانی پره زامه ندیی خه لک، بۆیه ریکخستنه ته ندروستییه کان چاکترین
ئامرازی پروپاگهنده بوو بۆ به ریتانیا^(۶۹۴). هیزه سه ربازییه کانیه ریتانی هه ر
زوو به ر له ده ستپیککی سه رده می پاشایه تی له شاری که رکوک، کۆتاییه کانیه
سالی (۱۹۱۸)، نه خووشخانه یه کی سیقیلی (۳۰) قه ره ویله بیان کرده وه و
دابینکردنی پیداوستییه سه ره کییه کانیشیان، له کادری پزیشکی و
داوده رمان، گرته ئه ستۆی خویان^(۶۹۵).

له سه رنجدانی واقعی ته ندروستی، ده رده که ویته دوی تپه پینی ماوه یه کی
زۆر ره وشه که هه ر به دواکه وتوویی ماوه ته وه. خزمه تگوزارییه ته ندروستییه
فه راهه مکراره کانیه ده سه لاتداران به به راورد به قه باره ی نه خووشییه کان له
لایه ک و له لایه کی دیکه که میی کادری پزیشکی له چاو ژماره ی دانیشتوان
نه ده گیشتنه وه یه ک و نیوانیان زۆر بوو^(۶۹۶). ویپرای ئه وه ی ژماره ی
خزمه تگوزارییه پزیشکییه کان (دکتور، نه خووشخانه، تیمارگه) سال دوی سال

(۶۹۴) متی عقراوی، المصدر السابق، الجزء الاول، ص ۱۵۹.

(695) Iraq Administration Reports (1914-1932), Vol: (2), 1918, P.435; Iraq
Administration Reports (1914-1932), Vol: (4), 1919, P.407. □

(له وه رگیزانه کوردییه که دا، ل ۱۱۰)

(۶۹۶) بۆ زانیاری زیاتر، بروانه: رحیم عجینه، الحالة الصحية في العراق، المثقف (مجلة)،

العدد (۱)، بغداد، تشرين الاول ۱۹۵۸، ص ۷۰-۹۶.

له قۆناغی ئینتیداب له زۆربووندا بوو، به‌لام ئه‌م زۆربوونه شتیکی بچوک بوو به‌ه‌راورد به‌ پێویستییه‌ پزیشکییه‌کانی ئه‌و سالانه‌ی دانیشتووان. له‌ شاری که‌رکوک تا کۆتایی قۆناغی ئینتیداب، له‌ هه‌ر هه‌موو لیوای که‌رکوکدا ته‌نها (١٦) بنکه‌ی ته‌ندروستی له‌ نه‌خۆشخانه و تیمارگه‌ هه‌بوو^(٦٩٧)، ئه‌مه‌ش له‌ زۆر باردا بۆ پیلانه‌ نه‌گونجاوه ته‌ندروستییه‌کانی حکومه‌ت ده‌گه‌رایه‌وه.

له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی پاره‌ ته‌رخانکراوه‌کانی ته‌ندروستی و خزمه‌تگوزارییه‌کانی ساڵی (١٩٢١) گه‌یشه‌ (٥,٩٪) له‌ بودجه‌ی ده‌ولت، که‌چی له‌ سالانی دواتر که‌م کرایه‌وه، به‌و پاده‌یه‌ی له‌ ساڵی (١٩٢٥)دا بووه (٣,٨٪)، به‌لام دواتر به‌رز بووه بۆ (٥,١٧٪) له‌ بودجه‌ی ده‌ولت^(٦٩٨). وه‌ نه‌بی‌ت سالانی دواتر ئه‌م رێژه‌یه‌ هه‌لکشانی به‌خۆوه دی‌ بی‌ت، که‌ زۆر پێویست بوو به‌ پێودانی په‌ره‌سه‌ندنی دیمۆگرافیا ئه‌ویش پێبه‌پێ به‌ره‌وژوور بچیت، که‌چی ئه‌مه‌ وا نه‌بوو. به‌پێی چه‌ند زانیارییه‌ک، ساڵی (١٩٣٧) خه‌رجیه‌ ته‌رخانکراوه‌کانی ته‌ندروستی له‌ تیکرای بودجه‌ی ده‌ولته‌ی عێراق، ته‌نها بریتی بووه له‌ (٤,٤٪) ساڵی (١٩٤٦)، خه‌رجیه‌ ته‌رخانکراوه‌کانی ته‌ندروستی بووه‌ته (٤,٦٪) له‌ بودجه‌ی ده‌ولت و کۆتاییه‌کانی سه‌رده‌می پاشایه‌تییه‌ش ئاستی هه‌ره‌ به‌رزى له‌م پوه‌وه دیوه، ئینجا گه‌یشه‌وه‌ته (٦,٥٪) له‌ تیکرای بودجه‌ی ده‌ولت، واته‌ به‌و مانایه‌ی پشکی هه‌ر تاکیکی عێراقی له‌ بودجه‌ی گشتی خزمه‌تگوزارییه

(٦٩٧) دنکور الیاهو و درویش محمود فه‌می، المصدر السابق، ص ٢٤٥.

(٦٩٨) خلیل علی مراد، الاحوال الاجتماعیة فی العراق، ص ٥٦٤.

ته‌ندروس‌تییه‌کان له‌ سالی (١٩٣٧)دا، ته‌نها (١٤١) فلس و سالی (١٩٤٦)، ته‌نها (٢٢٥) فلس و سالی (١٩٥٧)یش ته‌نها (٧٣٦) فلس بووه^(٦٩٩).

له‌ ئاکامی ئەم پلانه‌ چه‌وتانه‌ی حکومه‌ته‌ یه‌که‌ له‌دوای یه‌که‌کانی عیراقه‌وه‌، نه‌خۆشخانه‌کان باریان زۆر په‌ریشان بوو، ته‌نها به‌ناو نه‌خۆشخانه‌ و تیمارگه‌ و بنکه‌ی گه‌پۆک بوون. "ئه‌وپه‌حمانی میرزا عه‌بدوڵا" که‌ له‌ سه‌ره‌تای سالی (١٩٤٢)دا کراوه‌ به‌ به‌پۆه‌به‌ری نه‌خۆشخانه‌ی مه‌یدانی له‌ تیپی دووه‌می سوپای عیراق که‌ مه‌لبه‌نده‌که‌ی له‌ شاری که‌رکوک بوو، پاشکاوانه‌ جه‌خت له‌سه‌ر ئەم فاکته‌ ده‌کاته‌وه‌^(٧٠٠). ته‌نانه‌ت ئەم پاستییانه‌ له‌ زۆریک له‌ راپۆرته‌ به‌رزکراوه‌کانی موته‌سه‌ریفیه‌تی لیوای که‌رکوک بۆ وه‌زاره‌تی ناوخوا‌یش به‌پوونی ده‌رده‌که‌و‌یت: که‌می کادر و خزمه‌تگوزاری ته‌ندروس‌تی، نابه‌جیی شوینی مه‌لبه‌ندی ته‌ندروس‌تی، بیسه‌روبهری به‌پۆه‌چوونی کاروباره‌کانی ته‌ندروس‌تی و زۆر لایه‌نی دیکه‌ له‌ دۆسیه‌یه‌ی وه‌زاره‌تی ناوخوا‌دا زه‌ق کراوه‌ته‌وه‌^(٧٠١). و‌ی‌رای ئەو هه‌موو

(٦٩٩) موسیس دیرهاکوبیان، حاله‌ العراق الصحیة فی نصف قرن، دار الحریة للطباعة، بغداد، ١٩٨١، ص ١٩٤، ٢١٦-٢١٧.

(٧٠٠) ئه‌وره‌حمانی میرزا عبدالله، میسته‌ر چاپمان له‌ که‌رکوک، ره‌نگین (گوفار)، ژماره (١١٥)، به‌غداد، ١٤ ئابی ١٩٩٨، ل ٩.

(٧٠١) د. ک. و. ع، الوحده‌ الوثائقیه، ملفات دیوان وزارة‌ الداخليه‌، رقم الملفه‌: ٣٢٠٥٠/٦٧٧١، العنوان: تقارير لواء کرکوک، (١٩٣٩-١٩٥٥).

یادداشت و راپۆرتانه، موته سه پیفیه تی که رکوک و ده سه لاتدارانی ئه و
رۆژگاره ی عێراق ههنگاوی جدیدیان نه هاویشتوو ه. بۆیه تا په نجاکانی
سه ده ی بیسته م، ژماره ی پزیشکه کانی که رکوک جیی ئومیدی
دانیشتوانی شاره که نه بو ه. پروانه خشته ی ژماره (٣٢).

خشته ی ژماره (٣٢)

ژماره ی پزیشکه تو مارکراوه کان و مۆله تپیدراوه کانی لیوای که رکوک
(١٩٥٠-١٩٤٦)^(٧٠٢).

١٩٥٠	١٩٤٩	١٩٤٨	١٩٤٧	١٩٤٦	لایه نی پزیشک
٢١	١٦	١٢	١٢	١١	ته ندروستی
٤	٧	٣١	٢١	١٦	کۆمپانیای نه وت ^(*)
١	١	١	١	١	مه عاریف
٢٢	٢٦	-	-	-	بیانی
٦	٨	٩	٧	١٣	سوپا
٥٤	٥٨	٥٣	٤١	٤١	کۆی گشتیی لیوا
٨١١	٧٩٧	٦٨٤	٦١٢	٦١٩	تیکرایان له عێراق

(٧٠٢) المجموعه الاحصائیة السنویة العامة لسنة ١٩٥٠، ص ٢٨.

(*) به پیی قسه ی "لۆنگریگ" بیّت، نه خۆشخانه ی کۆمپانیای نه وتی عێراق له که رکوک
یه کیک له باشتیرینه خۆشخانه کانی رۆژه لاتی ناوه راست بو ه. ستیفن همسلی لونکریک و

فرانک ستوکس، المصدر السابق، ص ١٦٢.

ئهم خشته‌یه ئه‌وه پوون ده‌کاته‌وه که هه‌ریه‌که له کۆمپانیای نه‌وتی عێراق و تیپی دووی سوپای عێراق که بنکه‌کانیان شاری که‌رکوک بوو، ده‌که‌وتنه ده‌ره‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی به‌پۆه‌به‌رایه‌تی ته‌ندروستی عێراق، ساڵی (١٩٥٠)، له پووی کادری پزیشکیه‌وه پشکی شی‌ریان بو‌ خو‌ پچریوه . که چی ئه‌و پزیشکانه‌ی له‌سه‌ر میلاکی فه‌رمانگه‌ی ته‌ندروستی بوون، ژماره‌یان ته‌نها (٢١) پزیشک بووه . ژماره‌ی کادری پزیشکی له که‌رکوک به‌پێی لۆژیکی په‌ره‌سه‌ندن، له‌بری ئه‌وه‌ی ساڵ به‌ ساڵ پوو له زیادبوون بچیت، که چی به‌پێچه‌وانه‌وه ساڵ داوی ساڵ له‌کورتیی داوه . به‌پێی بلاوکراوه‌ی فه‌رمیی ئاماری ژيانی و ساغله‌می له وه‌زاره‌تی ته‌ندروستی بو‌ ساڵی (١٩٥٨)، کۆی ژماره‌ی پزیشکانی لیوای که‌رکوک له کۆی گشتیی پزیشکانی عێراق که له‌و ساڵه‌دا ژماره‌یان گه‌شتووه‌ته (١١٩٢) پزیشک، ته‌نها بریتی بووه له (٥٨) پزیشک، که له‌و ژماره‌یه‌شدا ته‌نها (٣٦) پزیشکیان سه‌ر به وه‌زاره‌تی ته‌ندروستی بوونه^(٧٠٣) . له به‌راوردکردنی ژماره‌ی ئه‌و دوکتۆرانه به ژماره‌ی تیکرای دانیشتوانی لیواکه، پوون ده‌بیته‌وه که هه‌ر دوکتۆرێک له‌و (٥٨) دوکتۆره، زیاتر له

(٧٠٣) الجمهورية العراقية، وزارة الصحة، مديرية الاحصاء الحياتي و الصحي، نشرة الاحصاء

الحياتي و الصحي لسنة ١٩٥٨، بغداد، ١٩٦٠، ص ٦٧.

شهست و حوت هه زار تا که که سی بهر ده که ویت^(۷۰۴)! خو ئه گهر بیتوو
سه رنجیکی وردتر بدریته رهوشی پزیشکایه تی که رکوک له پووی
ره گه زه وه، ئه وا زۆر پوونتر ئاستی دوا که وتوویی خزمه تگوزارییه
ته ندروستییه کانی لیواکه ده رده که ویت. به گویره ی سه رچاوه یه ک، سالی
(۱۹۵۴)، ته نها یه ک پزیشکی ئافره ت به ناوی "مارگریت به شیر په سام"،
له شاری که رکوکدا هه بووه^(۷۰۵). هه مو ئه و راستیان، هۆیه
سه ره کییه کانی ئه و بارودۆخه ته ندروستییه دوا که وتوووه ده رده خه ن که
له و سه رده مه دا سه رومپی ولاتی گرتبووه. دیاره ته شه نه سه ندنی
نه خو شیی هه مه چه شن، ده گمه نی نه خو شخانه و تیمارگا، که مایه سی له
چاره سه ر و هه روا که میی کادری پزیشکی، ئاکام و هۆیه کی هه ره
بنه رپه تی ئه و باره نا هه مواره ی بارودۆخی ساغله می بوون^(۷۰۶).

سه باره ت به بنکه کانی چاره سه ری نه خو شیییه کانی لیوا ی که رکوک، له
(نه خو شخانه، تیمارگا، تاقیگه، بنکه ی ته ندروستی گه پۆک و.. هتد)، ئه وا
هه رگیز بارودۆخیان له پووی ژماره وه باشتر نه بوو. به پیی کۆمه له ئاماری
گشتیی سالانه ی (۱۹۴۹)، له کۆی گشتیی نه خو شخانه کانی سه رتاسه ری

(۷۰۴) تیکرای دانیشتونانی لیوا ی که رکوک، له سه رژییری سالی (۱۹۵۷) دا، بریتی بوو له
۳۸۸، ۸۳۹ که س.

(۷۰۵) هیئته التحریری، فعالیت النقا به: اجتماعات اللجنة العليا، "المهن الطبية" (مجلة)، العدد
(۳)، المجلد (۲)، بغداد، ایلول ۱۹۵۴، ص ۲۲۰-۲۲۲.

(۷۰۶) بۆ زانیاری زیاتر، پروانه: موسیس دیرهاکوبیان، المصدر السابق، ص ۲۰۳-۲۰۶.

عیراقددا که ژماره‌یان گه‌یشتووته (٧٤) نه‌خۆشخانه، له‌و ژماره‌یه‌ ته‌نیا چوار نه‌خۆشخانه له‌ لیوای که‌رکوکدا هه‌بووه^(٧٠٧). ئه‌وه‌ی سه‌رنجپراکێشتره، به‌ دانپێدانانی هه‌مان کۆمه‌له‌ ئاماری فه‌رمیه‌، به‌وه‌ی له‌ کۆی گشتیی (٢٩٣) فه‌ره‌ویله‌ی ئه‌و چوار نه‌خۆشخانه‌یه‌، ته‌نیا هه‌قده‌ فه‌ره‌ویله‌یان له‌ جۆری نمره‌ یه‌ک بوونه^(٧٠٨).

ئهم واقیعه‌، کۆتاییه‌کانی سه‌رده‌می پاشایه‌تی، گۆرانکارییه‌کی ئه‌وتۆی به‌سه‌ردا نه‌هات. به‌گۆیره‌ی بلاوکراوه‌ی فه‌رمیی ئاماری ژیان و ساغله‌می له‌ وه‌زاره‌تی ته‌ندروستی، سالی (١٩٥٧)، ژماره‌ی نه‌خۆشخانه‌کانی لیوای که‌رکوک له‌ کۆی گشتیی نه‌خۆشخانه‌کانی عیراق که‌ ژماره‌یان له‌و ساله‌دا گه‌یشتووته (١٠٣) نه‌خۆشخانه، ته‌نها شه‌ش نه‌خۆشخانه بووه. جیی سه‌رنجه‌ بنکه‌ ته‌ندروستییه‌کانی دیکه‌، حالیان له‌میش خراپتر بوو که‌ به‌م شیوه‌یه‌ بوون: (٣٦) تیمارگا، له‌ کۆی گشتیی (٤٨٧) تیمارگا له‌ عیراق. یه‌ک دانه‌ تیمارگه‌ی گه‌رۆک، له‌ کۆی گشتیی (٣٥) تیمارگای گه‌رۆک له‌ عیراق. هه‌وت بنکه‌ی

(٧٠٧) له‌ هه‌ر هه‌موو قه‌زای کفری، که‌ ژماره‌ی دانیشتوانی به‌پیی سه‌رژمه‌یرییه‌ فه‌رمیه‌که‌ی سالی (١٩٤٧) خۆی دا له‌ (٤٣،٤٠٠) که‌س، سالی (١٩٤٣) یه‌ک دانه‌ تیمارگای هه‌بووه، ئه‌مه‌ش بووه‌ ته‌ مایه‌ی به‌ده‌نگه‌ینانی نوینه‌ریکی به‌په‌رۆشی لیوای که‌رکوک له‌ ئه‌نجومه‌نی نوینه‌رانی عیراقددا. برونه‌: م. م. ن، الدوره‌ الانتخابیه‌ العاشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٤٣، بغداد، ١٩٤٣، محضر الجلسة الخامسة والعشرين، ص٣٢١.

(٧٠٨) المجموعه‌ الاحصائیه‌ السنویه‌ العامه‌ لسنة ١٩٤٩، ص٢٨.

ته‌ندروستی ده‌ره‌کی، له‌ کۆی گشتیی (١١١) بنکه‌ی له‌و شیوه‌ له‌ عیراق^(٧٠٩). هه‌رچی ده‌رمانخانه‌ و کۆگا پزیشکیه‌کانیش بوون له‌ لیوای که‌رکوکدا، ئه‌وا بارودۆخیان له‌ لایه‌نه‌کانی دیکه‌ی خزمه‌تگوزارییه‌ ساغله‌مییه‌کان چیت نه‌بوو. به‌پیی کۆمه‌له‌ ئاماری گشتیی سالانه‌ی (١٩٥١)، له‌ کۆی گشتیی (٨٣) ده‌رمانخانه‌ی نه‌خۆشخانه‌ حکومی و ئه‌هلپه‌کانی عیراق، ته‌نها پینج ده‌رمانخانه‌ و له‌ کۆی گشتیی (٣٩٤) ده‌رمانخانه‌ی تیمارگا حکومیه‌کانیش، ته‌نها (٢٥) ده‌رمانخانه‌ له‌ لیوای که‌رکوک هه‌بووه. هه‌رچی کۆگا پزیشکیه‌کان بوو، ئه‌وا له‌ کۆی گشتیی (٨٣) کۆگای پزیشکی له‌ عیراق، تاکه‌ کۆگایه‌ک چیه‌ له‌ لیوای که‌رکوکدا نه‌بووه^(٧١٠).

دوچار ماوه‌ته‌وه‌ ئاماژه‌ به‌وه‌ بکه‌ین له‌نیو شاری که‌رکوکدا، کۆمه‌لێک ریکخراو و داموده‌زگای خیرخوازیی دیکه‌ هه‌بوون که‌ گرنگیان به‌ ژيانی ساغله‌می ده‌دا، له‌وان بۆ نموونه‌: "ریکخراوی مندالپاریزی" له‌ سییه‌کان و

(٧٠٩) الجمهوریة العراقیة، وزارة الصحّة، مديریة الاحصاء الحياتي والصحي، نشرة الاحصاء

الحیاتی والصحي لسنة ١٩٥٧، بغداد، ١٩٦٠، ص ٥٢، ٦٣، ٦٨-٦٩.

(٧١٠) الحكومة العراقیة، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصائية

السنيوية العامة لسنة ١٩٥١، بغداد، ١٩٥٤، ص ٥٣.

"پێکخراوی خاچی سووری ئه‌رمه‌نی" له‌ چله‌کاندا^(٧١١)، به‌لام به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی ئه‌مانه‌ قورسای و پۆلکی ئه‌وتویان نه‌بوو.

ب- بارودۆخی خزمه‌تگوزارییه‌ گشتیه‌کان

دابینکردن و فه‌راهه‌مکردنی خزمه‌تگوزارییه‌ گشتیه‌کان له‌ هه‌ر کات و سه‌رده‌می، هۆیه‌کی کاریگه‌ره‌ له‌ بووژانه‌وه‌ی کایه‌ کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و پۆشنبیری و سیاسیه‌کانی هه‌ر شار و ناوچه‌یه‌ک، خزمه‌تگوزارییه‌ گشتیه‌کان کار و کارتیکردن له‌سه‌ر ژیا‌نی کۆمه‌لایه‌تی ده‌هینیته‌ ئارا. به‌ نه‌بوون و که‌میان، ئاستنزمی پله‌ی شارنشین و به‌ بوونیشیان نیشانه‌کانی بووژانه‌وه‌ی کۆمه‌لایه‌تی ده‌سه‌لمینیت. ئامراز و لایه‌نی په‌یوه‌ندیداری به‌هێز، بریتیه‌ له‌ شاره‌وانیه‌کان و لایه‌نه‌کانی دی.

١- شاره‌وانی

میژووی په‌یدابوونی شاره‌وانیه‌کان له‌ عێراق ده‌گه‌رپه‌وه‌ بۆ کۆتاییه‌کانی ده‌یه‌ی هه‌شته‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م، ئه‌و کاته‌ی له‌ شاری به‌غداد له‌ سالی (١٨٧٨) دا شاره‌وانی ئه‌عه‌زمیه‌ (الاعظمیه) دامه‌زرا، دواتر به‌ شاره‌ گه‌وره‌کانی دیکه‌ی عێراقدا: موصل و به‌سره‌ و که‌رکوک ب‌ل‌او بوونه‌وه‌.

(٧١١) م. م. ن، دوره‌ الانتخابیه‌ التاسعه، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٣٩، بغداد،

١٩٣٩، محضر الجلسة السادسة، ص ٨٨؛ دیمانه‌یه‌ک له‌ گه‌ل فریش نزاریت چه‌تالیان، به‌

میژووی (٢١ی مایسی ٢٠٠٥)، که‌رکوک.

په‌یدابوونی شاره‌وانییه‌کان، نیشانه‌ی گۆرپانکارییه‌کانی واقعیی گه‌وره‌شاره‌کانی عیراق بوو. لی‌ره‌وه هه‌نگاوه سه‌ره‌تاکان پووه‌و ژیانی نوێگه‌ری و گونجاندن له‌گه‌ڵ پۆحیه‌تی سه‌رده‌م ده‌ستی پێ کرد. خه‌لگی شار له‌ پێگه‌ی هه‌لبژاردنی ئه‌نجومه‌نی شاره‌وانییه‌کانه‌وه موماره‌سه‌ی یه‌که‌م شکی هه‌لبژاردنه‌کانی کرد. هه‌ر له‌ پێگه‌ی شاره‌وانییه‌وه نوینه‌رانی شار بۆ "ئه‌نجومه‌نی مه‌بعوسانی عوسمانی" دیاری ده‌کرا^(۷۱۲). سه‌باره‌ت به‌ پیکه‌ته‌ی ده‌سته‌ی شاره‌وانییه‌کانی که رکوک له‌ پۆژگاری پاشایه‌تی، زۆتر له‌ کورد و تورکمانه‌کان پیک ده‌هات^(۷۱۳). تا پۆژگاری پاشایه‌تی، که‌رته‌کانی شاره‌وانییه‌ی که رکوک گه‌یشه‌ چوار به‌شی جیاجیا^(۷۱۴).

هه‌رچه‌نده‌ شاره‌وانییه‌ی که رکوک له‌ سه‌ره‌تای سه‌رده‌می پاشایه‌تیدا، سه‌باره‌ت به‌ دابینکردنی خزمه‌تگوزارییه‌ گه‌شته‌یه‌کانی شاره‌که‌ به‌ پالپشتی ده‌سه‌لاتداری ئینتیداب به‌رده‌وام بووه له‌سه‌ر کاره‌کانی و بپه‌ پاره‌یه‌کی زۆری به‌ پێگه‌ و شیوازی جیاجیا له‌ دانیشتوان وه‌رگرتووه، به‌لام هه‌رگیز هاوشانی خواست و داواکارییه‌کانی دانیشتوان نه‌بووه. که‌مه‌ئهممه‌نی و ناکارایی کاره‌کانی ده‌سه‌لاتداران و فه‌رمانبه‌رانی شاره‌وانییه‌ی که رکوک، به‌پوونی له‌ به‌لگه‌نامه‌ فه‌رمییه‌کاندا ده‌رده‌که‌وێت.

(۷۱۲) بۆ زانیاری زیاتر، بپوانه: کمال مظهر احمد، الاطار الزمینی لتاریخ العراق، ص ۲۷.

(۷۱۳) سه‌باره‌ت به‌ ناوی سه‌رۆک شاره‌وانییه‌کانی که رکوک، بپوانه پاشکۆی ژماره (۲).

(۷۱۴) بپوانه: فه‌می عرب آغا و فاضل محمد ملا مصطفی، المصدر السابق، ص ۴۶.

به‌گوێره‌ی راپۆرته‌ فهرمییه‌کانی لیوای که‌رکوک، سالی (١٩٢٣) بودجه‌ی لیوای که‌رکوک بریتی بووه‌ له (١٤٢,٣٦٨) پووپییه‌. به‌لام له‌ ئه‌نجامی ئه‌وه‌ی ئه‌م بره‌ پاره‌یه‌، به‌ کارامه‌یی و شاره‌زایی، له‌ داھینان و دروستکردنی پرۆژه‌ خزمه‌تگوزارییه‌کاندا خه‌رج نه‌کراوه‌ و نه‌توانراوه‌ له‌ پاره‌ زۆره‌ سوودی گه‌وره‌ ببینریت، بۆیه‌ بریکێ نۆری پاره‌که‌ بۆ سالی ئایینده‌ ده‌ور کراوه‌. له‌ و ئاکامه‌شدا سالی (١٩٢٤) بودجه‌ی لیوای که‌رکوک گه‌یشتووه‌ته (١٩٥,٧١٢) پووپییه^(٧١٥).

سه‌باره‌ت به‌ خزمه‌تگوزارییه‌ گشتییه‌کانی لیوای که‌رکوک، چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌ی که‌مئای، داواکاری و خواستی گه‌وره‌ی دانیشتونانی شاری که‌رکوک بووه‌. په‌یتا په‌یتا دانیشتونان له‌ ریگه‌ی جۆراوجۆر و به‌ شیۆازی هه‌مه‌چه‌شن، ده‌نگی ناره‌زاییه‌کانیان به‌ گوێ ده‌سه‌لاتداران گه‌یاندووه‌. له‌م پوووه‌وه‌، دووباره‌کردنه‌وه‌ی داواکارییه‌کان له‌سه‌ر پووپییه‌ی رۆژنامه‌که‌ی ئه‌و رۆژگارهی شاره‌که‌ (کرکوک) به‌رده‌وام بووه^(٧١٦).

(٧١٥) د.د.وع، الوحدة الوثائقية، ملفات وزارة الداخلية، رقم الملف: ٣٢٠٥٠/٧٣٧، العنوان:

مراسلات لواء کرکوک، (١٧/٨/١٩٢٣-١٩٢٥/٩/٩).

(٧١٦) بۆ نمونه‌ بپوانه‌: کرکوک (رۆژنامه‌)، ژماره‌ی (٣٠٢)، که‌رکوک، ٢ی مایسی ١٩٣٠؛

ژماره‌ی (٣٠٤)، ٩ی مایسی ١٩٣٠؛ ژماره‌ی (٣٠٧)، ٩ی حوزه‌یرانی ١٩٣٠.

ئەم کیشەیهی، زۆرتین بە دەنگه وه هاتن و زیاترین پیداکری و موکپوونی له بازنه ی گفتوگۆ و لیدوانه کانی نوینه رانی که رکوک له ئەنجومه نی نوینه رانی عیراقیدا داگیر کردوه^(٧١٧).

له ئاکامی بەرده وامبوونی دهنگی ناره زایی و داواکارییه کانی دانیشتووان و لیدوانه کانی نوینه رانی که رکوک، له باره ی چاره سه رکردنی کیشه ی که مئای، حکومه ت ناچار بوو له ریگه ی شاره وانیه کان و لایه نه کانی دیکه وه ههنگاو رووه و نه هیشتنی ئەو گرفته هه لئی. پیشتر دابینبوونی ئاوی پاکي شاری که رکوک، سه رباری ژماره یه ک کاریژ، له ریگه ی چوار سه رچاوه ی ئاوی ده وره به ری شاره وه بوون: (زیویه، بلاوه، قوریه، تسن)^(٧١٨). به لام له ئاکامی هه وله به رده وامه کانی شاره وان، ورده ئاوی پاک به ریگه ی بنیاتنانی توپیکی نوئی گه یاندنی ئاو، کیشه ی که مئای به ره و بچووکبوونه وه چوو. شاره وان له سییه کاندایه توانی له "ته په" وه ئاو بو گه ره که کان پراکشیت به هوی دانانی ماتوپی به هیژ و دروستکردنی عه مباریکی گه وره ی ئاو له سه ر ته په. له سالی (١٩٤٦) دا شاره وان به ریگه یه کی دیکه، له ئاوی "زیی

(٧١٧) م. م. ن، الدورة الانتخابية الثالثة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٢١، محضر الجلسة

الخامسة، ص ٦٥؛ م. م. ن، الدورة الانتخابية الثالثة عشر، الاجتماع الاعتيادي لسنة

١٩٥٢-١٩٥٣، محضر الجلسة الثانية، ص ٣٥٤.

(٧١٨) عبدالرزاق الحسيني، رحلة في العراق أو خاطرات الحسيني، ص ١٥٢.

بچوك "هوه، به بۆرى ئاو بۆ شار دابىن بكات" ^(۷۱۹)، به وەش تا پادەيهك كىشەى كەمئاولى چاره سەر كرا.

يه كىك له خزمە تگوزارىيه گشتىيه فه رامۆشكراوه كانى ديكەى كەركوك، كىشەى دابىن كردنى وزەى كارەبا بوو. ئەم لایەنەش وەك كىشەى كەمىي ئاو، خواستى سەرەككى دانىشتوان بووه. به هەمان شىۆەش دانىشتوان داواكارىيه كانى خۆيان لەسەر پووپەپى پۆژنامەى "كركوك" خستووته پوو ^(۷۲۰). هەر وەها له هۆلى كۆبوونە وە كانى ئەنجومەنى نوینە رانىش، سەداى هەبووه. له نوینە رانەى له مەپ بەر فرأوانتر كردنى تۆرە كانى وزەى كارەباى كەركوك له ئەنجومەنى نوینە راندا وە دەنگ هاتون و داواكارىي خۆيان خستووته بەردەم حكومەت: "ناجى هورمى"، "داوود بەگى جاف" و "عەلى خادەم سەججاده" بوون ^(۷۲۱).

(۷۱۹) عبدالمجيد فهمي حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ۹۷.

(۷۲۰) بپوانە: كركوك (پۆژنامە)، ژمارەى (۳۰۴)، كەركوك، ۹ مایسى ۱۹۳۰؛ كركوك (پۆژنامە)، ژمارەى (۳۰۹)، كەركوك، ۳۰ حوزەيرانى ۱۹۳۰.

(۷۲۱) م. م. ن، الدورة الانتخابية الثانية عشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ۱۹۵۰، محضر الجلسة الثالثة والعشرون، ص ۳۴۲؛ م. م. ن، الدورة الانتخابية الثانية عشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ۱۹۵۰، محضر الجلسة (۴۴)، ص ۷۶۶؛ م. م. ن، الدورة الانتخابية الثالثة عشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ۱۹۵۰، محضر الجلسة الرابعة، ص ۵۷.

له سالانی سی، له ئاکامی گه وره بوون و گه شه کردنی شار و شالاوی کۆچی لادییه کان بۆ نیو شار، بیسه روبه ری و پیسییه کی زۆر له سه ر شه قام و له نیو کۆلانه کانی گه په که کان هاته ئارا. شاره وانی له ئه نجامی که متوانایی و پیتینه چوونی گرتنه به ری ئامزای پیویست بۆ پاککردنه وه ی شه قام و شوینه گشتی و کۆلانه ته سک و باریک و پیچاویچه کان باریکی ناهه موار، به تایبه ت له گه په که کۆنه کانی ناو شار و گه په که تازه دروستبووه کانی په راویزی شار، په یدا ببوو. راستی، په نگه لۆژیکانه بیته هۆی سه ره کیی پشتگوێخستنی هه ندیک له خزمه تگوزارییه گشتیه کان، له لایه ن حکومه ته وه، بۆ کیشه ی نه بوونی دارایی پیویست بگه رپنریتته وه^(٧٢٢). پروانه خشته ی ژماره (٣٣).

به لام هاوکات له گه لّ ئه وه شدا، هه ندیک جار ئه مه بیانویه کی کارا بووه به ده سته ده سه لاتدارانه وه، له پینا و پشتگوێخستنی کاروبار و خزمه تگوزارییه گشتیه کانی بریک شار و ناوچه^(٧٢٣)، به تایبه ت شاره کوردیه کان.

(٧٢٢) پروانه: فخري الفخري، مذكرات فخري الفخري (١٩٠٨-١٩٩٥) الوزير وأمين العاصمة في العهد الملكي، (اعداد وتقديم وتعليق: د. عماد عبدالسلام رؤوف)، بغداد، ٢٠٠١، ص ١٣٤؛ نبيل عكيد محمود المظفري، المصدر السابق، ص ١١١.

(٧٢٣) پروانه: م. م. ن، الدورة الانتخابية السابعة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٣٧، محضر الجلسة الثلاثين، ص ٤٤٧-٤٤٨؛ م. م. ن، الدورة الانتخابية الثانية عشرة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٤٨، محضر الجلسة (١٣)، ص ١٧٧.

خشته‌ی ژماره (٣٣)

ژماره و پێژه‌ی خه‌رجیه‌کانی شاره‌وانی له کۆی خه‌رجیه‌کانی ده‌ولەت و پشکی تاک به دینار^(٧٢٤).

پشکی تاک	پێژه	خه‌رجیه‌ی شاره‌وانی	خه‌رجیه‌ی ده‌ولەت	سال
...	% ٧,٠٢	٣٠٠	٤,٢٧٤	١٩٢٧
...	% ٦,٦٠	٢٩٩	٤,٤٩٢	١٩٢٨
...	...	٢٩٢	٣,٩١٨	١٩٣٢ ^(*)
٢٧٥	% ٩,٢٨	٧٠٣	٧,١٥٨	١٩٣٦
٢٤٥	% ٩,٣٠	٦٤٥	٧,٥٤٢	١٩٣٧
٢٣٤	% ٧,٨٠	٦٣٨	٨,١٤٤	١٩٣٨
٢٢٦	% ٧,٣٠	٦٣٥	٨٦,٦٠٢	١٩٣٩

له خشته‌ی سه‌ره‌وه‌دا ڤوون ده‌بیته‌وه هه‌رگیز خه‌رجیه‌کانی شاره‌وانیه‌کان له کۆی گشتیه‌ی خه‌رجیه‌کانی ده‌ولەت نه‌گه‌یشته‌وه ته (١٠٪). بیگومان له‌وه‌ی ئه‌و خه‌رجیه‌یه‌ی که بۆ شاره‌وانیه‌کانیش دابین کراوه، له ناوچه‌یه‌ک بۆ ناوچه‌یه‌کی دیکه به‌رزونزیمی تیدا بووه. بۆیه به‌و هۆیه و زۆر هۆی دی، شاره‌وانیه‌کان نه‌یان‌توانیوه له‌و پۆژگاره‌دا هاوشانی پێویستیه‌کانی سه‌رده‌م هه‌نگاو بنێن.

(٧٢٤) موسیس دیره‌اکوبیان، المصدر السابق، ص ٣٠.

(*) ده‌بیته‌ سه‌رنج بۆ ئه‌وه ڤابکیشریته‌ که به‌ر له‌ سالی (١٩٣٢)، دراوی عێراق ڤووپیه‌ بووه نه‌ک دینار، به‌لام له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سه‌رچاوه‌ی خشته‌که زانیارییه‌کانی پشته‌ی به‌ دینار به‌ستوه، بۆیه ئیتمه‌ش وه‌ک خۆی وه‌رمانگرتوه.

له شاری که رکوکدا له گه ل زۆربوونی ژمارهی دانیشتوان و ئاستهنگ و سهختی چاره کردنی ئاوه پۆکان و بلاوبوونه وهی تهویلهی ئازهلان له نیو شاردای به هۆی خان و ماله لادینشینه تازه پیدابووه کان، له زهحه تیه کانی ئه رکی شاره وانی زۆتر بوون^(٧٢٥).

له دوو دهیهی چواره م و پینجه می سه دهی بیسته م، شاره وانی کۆمه لیک ههنگای گه وره ی له بواری دروستکردن و له بارکردنی پێگاوبانه کان و دروستکردنی باخچه و ناوچه ی سه وزایی هه لئاوه . بۆ نمونه له بواری سه وزکردنی شاردای، سالی (١٩٤٠) باخچه ی "شاغازی" به پووپیوی (٢٠) هه زار مه تری چوارگۆشه بنیات نرا بۆ هه وانه وه خیزانه کان و هۆیه کانی خۆشپرابوردنی مندا لانی شی تی دا دانرا. سالی (١٩٤١) باخچه یه کی دیکه له باکووری شار دروست کرا و ناوی لی نرا "ام الربیعین"، له بهر ئه وهی که وتبووه سه ر پێگه ی موسل. پووپیوی ئه م باخچه یه (٥٠) هه زار مه تر چوارگۆشه بوو. کۆتاییه کانی سالی (١٩٤٢) یش له ده روزه ی شار له سه ر پێگه ی سلیمانی، باخچه یه کی دیکه دروست کرا.

(٧٢٥) له بیسته کاندای شاره وانی که رکوک فریای پاککردنه وهی شار له زیل و خاشاکه کۆبووه کانی نیو کۆلان و شوینه گشتیه کان نه که وتوووه و به زه حمه ت توانیویه تی ئه رکه کانی جیبه جی بکات. ئه گه ر وا نه بیته، لابرده و گواسته نه وهی خاشاک کۆلانه کان و شۆر هه مام نووسه ریکی هان نه ده دا بۆ ده ربڕینی پیزانینیان بۆ شاره وانی. بڕوانه: العراق (جريدة)، العدد (٨٧٠)، بغداد، (٢٧ آذار ١٩٢٣).

له بواری کردنه وه و له بارکردنی پێگاو بانه کانیش، زۆر کاری گه وره ئه نجام درا. ههروه ها له سالێ (۱۹۶۱) مه له وانگه یه کی گه وره ی گشتی به ته نیشته پۆژهه لاتی باخچه ی "ام الربیعین" کراوه ته وه، که (۱۵۰) هه زار گالۆن ئاوی له خۆ ده گرت^(۷۲۶).

له په نجاکانیشدا دوا ی له باربوونی خه رجییه کانی شاره وانی، کاری به رچاوه ئه نجام دراوه، بۆ نمونه په رژینکردنی باخچه گشتییه کان و باخچه ی ده وری قه لا و دروستکردنی باخچه یه کی دیکه له پێی به غداد و پرواندنی دار و دره خت له شه قامه کان و هینانی شه تل و تۆو بۆ زۆربوونی گولله کان و پاگرتنی پاکوخواوینی شاره که و فراوانکردن و دروستکردنی شه قامی نوێ له کاره به رچاوه کانی شاره وانی که رکوک^(۷۲۷).

هه رچی پێگاو بانه کان بوو، به گوێره ی سه رچاوه تایبه ته کان، قه له مبابزیکێ چاکی به خۆوه بینیه وه، به وه ی زۆر شه قام و پێگا، سه ره کی و لاوه کی، له کۆتاییه کانی سه رده می پاشایه تی کراونه ته وه و قیرتاو کراون^(۷۲۸). سالێ (۱۹۵۴) یش، ئه و پرده به ردینه ی که میژوو یه کی که ونارای هه بوو، ئه مبه ر و ئه و به ری شاریشی به یه کدییه وه ده به سته وه،

(۷۲۶) عبدالمجید فهمی حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ۹۹-۱۰۰.

(۷۲۷) بۆ زانیاری زیاتر، بپروانه: فهمی عرب آغا و فاضل محمد ملا مصطفی، المصدر السابق، ص ۴۱- وما بعدها.

(۷۲۸) بپروانه: فاضل ملا مصطفی، مجلس اللواء العام، ص ۵۶-۵۷.

پووخینرا و له‌بری ئه‌و، دوو پردی ئاسنین دروست کران^(۷۲۹). هه‌ر هه‌مان سال، باله‌خانه‌یه‌کی گه‌وره بۆ بانکی پۆژه‌لائی، به‌گۆژمه‌ی (ده) هه‌زار دینار ده‌ست به‌بناغه‌لێدانی کرا^(۷۳۰).

له‌کۆتاییه‌کانی پۆژگاری پاشایه‌تی، حکومه‌ت هه‌نگاوی جدیدی له‌هه‌ندیك پوه‌وه هه‌لناوه و باربووی کردوون، وه‌ك: پۆژه‌کانی (کاره‌با، ریگاوبان، دروستکردنی پرد یا نۆژه‌نکردنه‌وه‌یان، گه‌یاندن، بانک و زۆر بواری دی). به‌پێی کۆمه‌له‌ ئاماری گشتیی ساڵانه‌ی (۱۹۵۷)، ساڵانی (۱۹۵۵-۱۹۵۶)، لیوای کهرکوک له‌پرووی به‌کاربردنی یه‌که‌ی کاره‌باوه، له‌سه‌ر ئاستی هه‌ر چوارده‌ لیواکه‌ی عێراق به‌پله‌ی یه‌که‌م هاتووه. به‌لام ساڵی (۱۹۵۷)، هه‌نگاوێک دوا که‌وتوو و بووه‌ته‌پله‌ دوو پاش به‌غدادی پێته‌خت. ده‌بیته‌ تێبینیی ئه‌وه‌ش بکریته‌ که‌ پۆژه‌کانی کۆمپانیای نه‌وتی عێراق له‌ به‌کاربردنی کاره‌با له‌ شاری کهرکوکدا هاوبه‌شه‌ و ئه‌م بره‌ به‌ته‌نها له‌لایه‌ن دانیشتیوانی شاره‌وه به‌کار نه‌هینراوه. له‌ پرووی خزمه‌تگوزاری بانکییه‌وه، شاری کهرکوک له‌ کۆتاییه‌کانی سه‌رده‌می پاشایه‌تی چوار لقی بانکی خۆمالی و لقی بانکیکی بیانیی تێدا کراوه‌ته‌وه، که‌ ئه‌و پۆژگاره‌ له‌ هه‌موو عێراقدا هه‌وت بانکی خۆمالی و هه‌شت بانکی بیانی هه‌بوون^(۷۳۱).

(۷۲۹) مراسل، فی کرکوک: اعمار وتجدید، ص ۴۴.

(۷۳۰) برونه: فاضل ملا مصطفی، جهود جبارة وراء کرکوک الحدیث، أهل النفط (مجلة)،

العدد (۵۶)، کرکوک، آذار ۱۹۵۶، ص ۳۲-۳۳.

(۷۳۱) المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ۱۹۵۷، ص ۲۰۲، ۳۳۷.

سه بارهت به خزمه تگوزارییه سه ره کییه کانی دیکه ش، سه رچاوه
 فه رمیه کان ژماره ی زۆر گه و ره گه و ره تو مار ده که ن که جیی گومانن،
 وه ک: قاوه خانه، میوانخانه، سینه ما، گه راج، ویستگه کانی نهوت و به نزن
 و گان، شوینی پاره گۆرینه وه و قه باله (صیارفه)، شوینی ئوتوو،
 سه رتاشخانه و زۆر خزمه تگوزایی دیکه. ئه وانه ی له دامه زراوه
 خزمه تگوزارییه کانی که رکوکدا کاریان کردوه، خو ی داوه له (۲۴۱۸)
 که س له ژن و مندال و پیاو^(۷۲۲).

۲- کۆمپانیای نهوتی عیراق

کۆمپانیای نهوتی عیراق له کۆتایی بیسته کان و سه ره تای سییه کانی
 سه ده ی بیسته مدا، له باربووکردنی شاره وان ی و پیشکه شکردنی
 خزمه تگوزارییه گشتیه کاندای شوینپه نجه ی دیاری هه بووه، به تایبهت له
 رووی دابینکردنی وزه ی کاره باوه به هیزی (۱۱) هه زار قوالت بو شاره که و
 روونا کردنه وه ی شه قامه سه ره کی و شوینه گشتیه کانی شاری
 که رکوک^(۷۲۳)، هه روه ها له هینانه ئارای پرۆزه ی جوړاوجۆر بو پیشخستن
 و گه شه پیدانی شاری که رکوک.

(۷۲۲) المصدر نفسه، ص ۱۱۹-۱۲۰.

(733) S. H. Longrigg, Iraq, P.382. □

(في نسخه المترجمة الى العربية: ج ۲، ص ۶۳۰)

ره‌نگه‌ نمونه‌ی هه‌ره‌ دیاری ئه‌و خزمه‌تگوزاریانه‌ی ده‌سه‌لاتدارانی کۆمپانیای نه‌وت ئه‌نجامی دابێت، بریتی بێت له‌ دروستکردنی سه‌دان یه‌که‌ی نیشته‌جی‌بوون بۆ کارمه‌ندانی کۆمپانیاکه‌یان له‌ سه‌ره‌تای په‌نجاکاندا^(٧٣٤).

وێرای ئه‌و کارانه‌، کۆمپانیای نه‌وتی عێراق له‌ که‌رکوک هاوکارییه‌کانی خۆی بۆ که‌مکردنه‌وه‌ی کێشه‌ی که‌مئاوایش پێشکه‌ش کرد، ئه‌ویش به‌ دابینکردنی پۆژانه‌ی (٧) ملیۆن گالۆن ئاوی پاک به‌ بۆری بۆ دانیشتوانی که‌رکوک^(٧٣٥). به‌لام ئه‌م پڕۆژه‌یه‌ که‌موکۆپی تێدا هه‌بووه‌، چونکه‌ ئه‌و تۆره‌ ئاوه‌ی کۆمپانیای نه‌وت بنیاتی نابوو له‌ هه‌ندیک شوین تیکه‌ل به‌ نه‌وت ببوو، له‌و ئه‌نجامه‌شدا دانیشتوانی که‌رکوک له‌ هه‌ندیک شویندا ئاوه‌ تیکه‌لبوووه‌که‌ ده‌خۆنه‌وه‌. بۆیه‌ ژووری بازگانی که‌رکوک به‌ر له‌ کۆتاییه‌نتی سه‌رده‌می پاشایه‌تی، نا‌ره‌زایی ده‌ربێوه‌ و داوای چاره‌سه‌رکردنی ئه‌م کێشه‌یه‌ی کردوووه‌^(٧٣٦).

له‌داوی هه‌ول‌ه‌کانی شاره‌وانی و کۆمپانیای نه‌وتی عێراق بۆ فه‌راهه‌مکردنی ئاوی پاک و وزه‌ی کاره‌با، به‌پێی زانیارییه‌کانی سه‌رچاوه‌یه‌کی ئاگادار، سالی (١٩٥٧) ئه‌و مالانه‌ی خزمه‌تگوزاریی ئاو و

(٧٣٤) بگه‌رێوه‌ بۆ ته‌وه‌ری یه‌که‌می به‌شی یه‌که‌م.

(٧٣٥) فاضل ملا مصطفی، جه‌ود جبارة، ص٣٢.

(٧٣٦) بروه‌نه‌: الاسواق التجارية (مجلة)، العدد (٢٧٨)، بغداد، ١٤ حزيران ١٩٥٨، ص٢٠.

کاره‌بايان پى گەيشتووه، له کۆى گشتى (۲۴۶۷۸) مال بهم شىوهيه بووه: ئه و مالانهى به بۆرى ئاويان بۆ پراکيشراوه: (۹۲۴۲) مال، ئه و مالانهى وزه‌ى کاره‌بايان هه‌بوو: (۷۴۱۶) مال^(۲۳۷).

له‌مه‌وه پوون ده‌بىته‌وه ئه و مالانهى به بۆرى ئاويان بۆ پراکيشراوه، له‌وه ساله‌دا ته‌نها (۳۷,۴۵٪)ى له کۆى گشتى ماله‌کانى قه‌زای ناوه‌ندىي کهرکوکيان پىک هيناهه. هه‌روه‌ها ئه و مالانهى له وزه‌ى کاره‌با سوودمه‌ند بوون، ته‌نها برىتى بووه (۳۰,۰۵٪)ى له کۆى گشتى ماله‌کانى قه‌زای ناوه‌ندىي کهرکوک.

۳- ئىداره‌ى مه‌حله‌لى

ئىداره‌ى مه‌حله‌لى به هه‌مان شىوه‌ى شاره‌وانى ده‌ستى له بووژانه‌وه‌ى شار و پيشكه‌شکردنى خزمه‌تگوزارىيه گشتىيه‌کاندا هه‌بوو، به‌لام به پله‌يه‌كى نزمتر. ده‌ستى بالاي ئىداره‌ى مه‌حله‌لى له کردنه‌وه‌ى قوتابخانه و نه‌خۆشخانه و کتیبخانه و دابىنکردنى جلوه‌رگى قوتابيان و دروستکردنى بازاړى هاوچه‌رخ (بازاړى عه‌سرى)، بنیاتنانى تیمارگه‌ى قىتته‌رنه‌رى و هينانه‌ئاراي کۆمه‌لک پرۆژه‌ى دىي ديار و به‌رچاوه. له سالانى په‌نجادا کاره‌کانى ئىداره‌ى مه‌حله‌لى هيز و برىستى زياتريان پيوه دياره، به‌تايبه‌ت پاش ئه و کۆنگره‌يه‌ى بۆ موته‌سه‌رپى لىواکان له (۲۷)

تشرینی یه که می ۱۹۵۴) ساز کرا، که تیایدا جهخت له سهر کارا کردنی کاره کان و داهینان و ئه نجامدانی پرۆژه کانی خزمه تگوزاری گشتی و له کارنانی دهستی بیکاران و زۆرکردنی پرۆژه کانی ئاو و کاره با له شماره کاندای کراوه ته وه^(۷۳۸). بۆیه له نیوان سالانی (۱۹۵۴-۱۹۵۷)، پرۆژه گه لی زۆر له لایه ن ئیداره ی مه حلییه وه ئه نجام دراوه^(۷۳۹).

۴- ئه نجومه نی ئاوه دانکاری

میژووی په یدابوونی ئه م ئه نجومه نه ده گه پێته وه بۆ سهره تای په نجا کانی سه ده ی بیستم، له دوای هه موارکردنه وه ی ماف و جیاووگه کانی نه وتیش هیز و برستی زیاتر بوو. ئه وه ی تایبته ت بیته سه باره ت به کاره کانی ئه نجومه نی ئاوه دانکاری له شاری که رکوک، دابینکردنی هه ندیک لایه نی خزمه تگوزاری گشتی بوو بۆ دانیشتوانی شماره که. له وانه: به میژووی (۲۹ی تشرینی یه که می ۱۹۵۵)، به ویستی پاشایه تی (الاراده الملكیه)، ژماره (۱۰۳۲)، بریار دراوه ئه نجومه نی ئاوه دانکاری عیراق ده ستپێشخه ری بکات له دروستکردنی خانوو بۆ کرێکار و ئه و فه رمانبه ر و خه لکانه ی داهاتیان مامناوه ند و که مه له شاری که رکوک و شارانی دی به

(۷۳۸) عبدالرزاق الحسینی، تاریخ الوزارات العراقیه، الجزء الثامن، ص ۱۸۲.

(۷۳۹) ده رباره یان برونه: فاضل محمد ملا مصطفی، مجلس اللواء العام، ص ۵۶-۵۷؛

مراسل، فی کرکوک اعمار و تجدید، ص ۴۴-۴۵.

گوژمه ی ده ملیۆن دینار^(٧٤٠). کاره کانی ئه نجوومه ن هه ر له بواری بنیاتنانی خانووبه ره دا نه بوو، به لکوو یارمه تیی گه وره ی پیشکesh به ئیداره ی مه حه للی و شاره وانی کرد له دابینکردنی ئاوی پاک و وزه ی کاره با. سه رباری ئه وانه ش لایه نی دیکه شی له پیداو یستیه کانی شاره که ی گرتووه ته ئه ستۆ^(٧٤١)، وه ک: بنیاتنانی بگۆرپکی (بدالته) ئۆتۆماتیکی له (کانوونی دووه می ١٩٥٢) به گوژمه ی (کلفته) (٧) هه زار دینار، دروستکردنی خانه ی ویستگه ی لاسکی (دار الاذاعة اللاسلكية) به زمانی کوردی له (مایسی ١٩٥٤) به گوژمه ی (١١٢٥٠) دینار^(٧٤٢).

له چوارچۆیه کی گشتیدا، ده ولته به درێژایی پۆژگاری پاشایه تی، ته نیا له سنووری پاره و ستا و کردنی دامه زراوه حکومییه پیوستیه کاندانه بیت، نه یه توانی ببیته ئامراز و توخمیکی کارای ئاوه دانکاری شاری که رکوک. بۆیه پۆژه کانی ئاوه دانکاری نیشته جیبوون، که له بازنه ی پڕۆگرامه کانی ئه نجوومه نی ئاوه دانکاریدا بوو، کاریگه ریه کی به رجه سه ته بووی ئه وتۆیان به سه ر لایه نی ئاوه دانکاری شاری که رکوکدا نه هیئا.

به گوێره ی دوایین سه رژمیری فه رمی، واته سه رژمیرییه که ی سالی (١٩٥٧)، شاری که رکوک که له (٢٢٨٣٠) یه که ی نیشته جیبوون پیک ده هات، له رووی چه شنی دابه شه بوونی نیشته جیبوونه وه به م شیوه یه بووه: (٦٤)

(٧٤٠) عبدالرزاق الحسني، ترايخ الوزارات العراقية، الجزء التاسع، ص ٢٠٤-٢٠٥.

(٧٤١) ستيفن همسلي لونكريك و فرانك ستوكس، المصدر السابق، ص ١٦١.

(٧٤٢) مراسل، في كركوك اعمار وتجديد، ص ٤٤.

خیزان له خانوبه‌ره‌ی گه‌وره (کۆشک و ته‌لار)، (١٧٥٥٩) خیزان له‌نیو خانووی له به‌رد و که‌رپوچ دروستکراو، (٤٤٤١) خیزان له خانووی له قور دروستکراو، (٥) خیزان له شووقه، (٤٨) خیزان له کۆلیت (کۆخته)، (٤٨) خیزان له دوکان، (٤) خیزان له ده‌رده‌شت، (٣٠٨) خیزان له شوینانی دیکه، (١٧٨) خیزان شوینی نیشته‌جیبوونیان دیار نییه، (١٧٥) خیزان له ناو داموده‌زگا میریبه‌کان. له‌نیو ئه‌و ژمارانه‌ی سه‌ره‌وه‌شدا، (٩٩٤٠) خیزان له یه‌ک تاکه ژور ژیانیان گوزه‌راندووه، (٤٣١٤) خیزانیش له دوو ژور ژیواریان بووه، (٣,٦٦٢) خیزان خانووه‌که‌یان بریتی بووه له سی ژور، (٢١٤٦) خیزان له چوار ژور، (١٠٠٣) خیزان له پینج ژور، (٤٤٠) خیزان له شه‌ش ژور، (١٨٤) خیزان له هه‌وت ژور، (٧٤) خیزان له هه‌شت ژور، (١١٥) خیزان له نوو ژور و به‌سه‌ره‌وه، (٩٥٢) خیزانیش ژماره‌ی ژورره‌کانیان دیاری نه‌کراوه^(٧٤٣).

(٧٤٣) المجموعه الاحصائیه لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السليمانية و کرکوک، ص ٢٤٨-

به شی چواره م

رووخساره کۆمه لایه تیپه کانی شاری که رکوک

ته وهری یه که م: خیزان

خیزان بنکه یه کی گرنگ پی ک ده هیئت له بینای هه ر کۆمه لگه یه کدا، چونکه خیزان به بچوکترین یه که ی کۆمه لگه داده نریت و شانوی کارلیک و په یوه ندییه کۆمه لایه تیپه کانه، لیره وه تا که په روه ده ده کری تا ده بیته ئەندامیکی سه ربه خو له کۆمه لگه، له و ئاکامه شدا چه ند رۆلیک بو ئەو تاکه له ناوه وه و ده ره وه ی خیزان دیته کایه و پیگه و پله ی کۆمه لایه تیپی له ناو کۆمه لگه دیاری ده کات. گه شه کردن و په ره سه ندنی خیزان له ئەنجامی وه لامدانه وه ی پیداو یستییه بنه ره تیپه کانه وه هاتوو ته ئارا، هیچ تاکیک ناتوانیت به ته نها له ده ره وه ی ریکخستنه کانی خیزاندا بزیهت، بۆیه ریکخستنی خیزان به کۆنترین ریکخستنه کۆمه لایه تیپه کان له قه له م ده دریت^(٧٤٤).

له ماوه میژوو ییه که ی لیکۆلینه وه که دا (١٩٢١-١٩٥٨)، کۆمه لگه ی عیراقی له چوارچۆیه یه کی گشتیدا له سه ر بنه ره تی خیزان پی ک هاتوو ه. خیزانه عیراقییه کانی هه رگیز پابه ند نه بوون به یه ک چه شنه قانون، چونکه ئەو قانونانه ی خیزانه عیراقییه کان پیوه ی پابه ند بوون، که به "قانونی

(٧٤٤) بۆ زانیاری زیاتر له م باره وه یه، بپوانه: صبیح عبدالمنعم احمد و ملیحه عونی

باری كه سایه تی " (قانون الاحوال الشخصية) ناسراوه، به جیاوازیی ئایینی خیزانه كان گۆرانی به سهردا ده هات. بۆیه خیزانه موسلمانه كان پابه ند بوون به حوكمه كانی شه ریعه تی ئیسلامی و خیزانه مه سیحیه كانی پابه ند بوون به حوكمه كانی شه ریعه تی مه سیحی و جووه كانی پابه ند بوون به حوكمه كانی شه ریعه تی تاییه تی خویان^(۷۴۵).

خیزانه كان له سه رده می پاشایه تیدا به كۆمه لیک تاییه تمه ندی ده ناسرانه وه، گرنگترین لایه نی باری كۆمه لایه تیی خیزانه كه ركوكیه كانی ئه و رۆژگار به بریتی بوون له م لایه نانه: قه باره و رۆلی خیزانه كان له نیو كۆمه لدا، پیگه ی ئافره ت له كۆمه لگه و پوانگه ی خیزانه كان بۆ مافه كانی میینه و تا دوا یی. بۆیه هه ول ده ده یین به پوختی باس له ره هه ندی ئه م لایه نانه بکه یین.

أ- قه باره و رۆلی خیزان له كۆمه لگادا

چه مکی مالّ (العائلة) جیاوازه له چه مکی خیزان (الاسرة)، كه ئه مه ی دوا بیان زۆتر له لیکۆلینه وه كۆمه لایه تی و ئامارییه كاندا به كار ده بریت^(۷۴۶). زانا ئه نترۆپۆلۆژییه كان سه باره ت به پیناسی چه مکی خیزان پوانگه ی جیاوازیان هیه، به لام شیاوترینیان سه باره ت به كۆمه لگه ی شاری كه ركوك له

(۷۴۵) احمد فكاك احمد حمد البدرانی، المصدر السابق، ص ۱۳۷.

(۷۴۶) له م پوه وه، بروانه: مه نوچه هیهری موحسنی، ده روزه كانی كۆمه لئاسی، وه رگی پانی:

كۆمه لیک نووسه ر، هه ولیر، ۲۰۰۲، ل ۳۸۰- به دوا وه.

سهردهمی پاشایه تی، رهنگه ئەم پیناسه یه بیّت: "کۆمه له که سیك له ریگه ی
هاوسه رگیرییه وه یا په یوه ندیی خوینه وه.. یه که ده گرن و به شیوه یه کی
سه ربه خو نیشه جی دهن و له نیوانیان کارلیکی به رده وام له ئارادایه و پۆلی
کۆمه لایه تیی دیاریکراوی خو یان، وه که: ژن و میرد، باوک و دایک، کوپ و کچ،
خوشک و برا ده گین، هه روا شارستانیه تیه کی هاویه شیان له لاله گه لاله
ده بیّت (٧٤٧)."

ئەم پیناسه و پروانگه یه بۆ خیزان به راده یه کی زۆر به سه ر خیزانه کانی شاری
که رکوک پیاده ده بیّت، چونکه کۆمه لگه ی که رکوک ی له ماوه ی سهردهمی
پاشایه تی، به گویره ی دابونه ریته کۆمه لایه تیه کۆنه کان له "خیزانی فراوان"
(الاسرة المركبة) پیک هاتوه، که باوک و دایک و کوپ و کچ و نه وه کانیان و
زۆر جاریش باپیر و داپیر و له هه ندیک باریشدا مام و پلک (خوشکی باوک یا
دایک) ی گرتوه ته خو.

سه رچاوه کانی به ر ده ست، به تایبه ت ئاماره فه رمیه کان، به پروونی ئامازه
به بوونی "خیزانی فراوان" ده دن له شاری که رکوک له و پۆژگاره دا (٧٤٨).
هۆی سه ره کی و دیاری ئەم بابته ش بۆ ریئما ییه کانی ئایینی ئیسلام
ده گه ریته وه، که هانی خسته نه وه ی وه چه ده دات و ریگه ی به فره ژنی داوه.

(٧٤٧) ملیحة عوني القصير و معن خليل عمر، المدخل الى علم الاجتماع، وزارة التعليم العالي

والبحت العلمي، بغداد، ١٩٨١، ص ٢٨٣-٢٨٤.

(٧٤٨) بۆ نموونه بروانه: المجموعة الاحصائية لتسجيل عام (١٩٥٧)، لوائي السليمانية

وکرکوک، ص ٢٤٤-٢٤٥.

وهك له ته‌وه‌ری دووه‌می به‌شی یه‌که‌می ئەم لیکۆلینه‌وه‌یه‌شدا خراوه‌ته‌روو، پیکه‌ته‌ی ئایینی موسلمانانی شاری کهرکوک له‌ماوه‌ی لیکۆلینه‌وه‌که‌دا بریتی بووه‌ له‌ نزیکه‌ی (۹۰٪) له‌ کۆی گشتی دانیشتووان، بۆیه‌ شتیکی ئاساییه‌ و له‌ گه‌ڵ لۆژیکی میژوویی گونجاوه‌ کاتیکی شێوه‌ی "خیزانی فراوان" له‌ شاری کهرکوک باو بوویت.

هه‌رچی جووری خیزانی ناوه‌کییه‌ (الاسرة النواة)، له‌ پۆشناپی سه‌رچاوه‌کانی ژێر ده‌ست، له‌ شاری کهرکوک به‌ شێوه‌یه‌کی زۆر که‌متر به‌دی کراوه‌^(۷۴۹). ئەم جووره‌ خیزانه‌ له‌ ژن و می‌رد و منداله‌کانیان پیک هاتووه‌ و تا راده‌یه‌کی ته‌واو له‌ خزمانی دیکه‌ جیا بوونه‌ته‌وه‌. "خانە‌ی سه‌ره‌کیی خیزان له‌ ژن و می‌رد پیک دیت که‌ زۆریه‌ی کات له‌ ئەنجامی په‌یوه‌ندی به‌ یه‌کتره‌وه‌ پیک گه‌یشتون و له‌وانه‌یه‌ پیکه‌گه‌یشتنیان ته‌نانه‌ت به‌ نا‌ره‌زایی که‌سانی دیکه‌ و هه‌ندیکی جار دوا‌ی ماوه‌یه‌کی کورتی یه‌کترناسین بوویت. له‌م خیزانه‌دا پيش هه‌ر شتیکی په‌زنامه‌ندی و خۆشبه‌ختی تاک گرنه‌گه‌ و چاودێریکردنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌ گشتیه‌کان

(۷۴۹) له‌ کاتی ئاماده‌کردنی ئەم لیکۆلینه‌وه‌یه‌دا، ئاماژه‌ی میژوویی له‌م باره‌وه‌ به‌رچاو که‌وتن. میژووی په‌یدا‌بوونی خیزانی ناوه‌کی، هه‌رگیز په‌یوه‌ندی به‌ گه‌شه‌ی پيشه‌سازی نه‌وت و لکاندن‌ی شاری کهرکوک به‌ ده‌وله‌تی عێراقه‌وه‌ نه‌بووه‌، به‌لکوو زۆر پيشتر له‌ شاری کهرکوک ئەم چه‌شده‌ خیزانه‌ بوونی هه‌بووه‌، به‌لام هۆی په‌یدا‌بوونه‌که‌ زۆرتر بریتی بووه‌ له‌ جیا‌وازی ئایینی.

گرنگیه‌کی ئەوتۆیان نییه^(۷۰). هۆی په‌پدابوونی ئەم چه‌شنه‌ خیزانه‌ش، به‌ ئەندازه‌یه‌کی به‌رچاوا، بۆ بزاونی شوینگه‌ی کار و گۆرانی شوینی نیشته‌جیبوون و به‌هیزبوونی ناوه‌ندی شاری که رکوک له‌ ئەنجامی پیشه‌سازی نه‌وته‌وه‌ بووه. ئەم دوو چه‌شنه‌ی خیزان، هه‌ر یه‌که‌یان خاوه‌ن تایبه‌تمه‌ندی و پۆل و ئەرکی جیاوازن له‌ یه‌کتر. له‌ به‌راوردکردنی تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی هه‌ردوو چه‌شنه‌ خیزان و دیاریکردنی پۆل و ئەرکیاندا، به‌پرونی جیاوازی نیوانیان ده‌رده‌که‌وێت. بپروانه‌ خشته‌ی ژماره (۳۴).

خشته‌ی ژماره (۳۴)

به‌راوردی تایبه‌تمه‌ندی و پۆل و ئەرکه‌کان له‌ خیزانی

فراوان و ناوه‌کیدا^(۷۱).

پێوه‌ر	خیزانی فراوان	خیزانی ناوکی
ژماره‌ی منداڵ	نۆز	که‌م
په‌هه‌ندی خیزان (الابعاد)	گه‌وره	بچوک
به‌رپرسی ناگاداری به‌سالاچوان	خیزان	خانه‌ی به‌سالاچوان
تۆری په‌یوه‌ندی هه‌وسیه‌تی	به‌هیز	لاواز
یه‌کسانی ژن و پیاو	پیاو له‌پیشتره	یه‌کسانن
هه‌لبژاردنی هه‌وسه‌ر	له‌ ئەستۆی خیزاندا به‌	له‌ ئەستۆی کچ و کوردایه
وابه‌سته‌یی تاک به‌ خیزانه‌وه	نۆز	که‌م
به‌رپرسی په‌روه‌ده‌ی ئایینی	خیزان	قوتابخانه
پاده‌ی جیگه‌ری	نۆز	که‌م

(۷۰) مه‌نوچه‌هێهری موحسنی، سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ۳۹۲ل.

(۷۱) هه‌مان سه‌رچاوه‌، ۳۹۳ل.

له خشتهی ژماره (۳۴) دا راشكاوانه ئه وه پوون ده بیته وه كه كۆمه لگه ی كه ركوك، كۆمه لگه یه کی به هیزی ریکخسته كۆمه لایه تیه کان بووه و ده چیته خانه ی جوړه ریکخسته كۆمه لایه تیه نه ریتیه کانه وه، ئه وه ش له ئاکامی زالبوونی چه شنی " خیزانی فراوان " له نیو كۆمه لگه دا له و ماوه میژوویییه دیاریکراوه دا.

فاکته ری سه ره کی له پیکه وه نانی خیزانی فراوان، لایه نی هاوکاری و هره وه زی بوو، چونکه به مه به سته گیشتن به دابینبوونی ژیانیکی خوشگوزهران، ته نها له چوارچیوه ی کار و کوششه کانی سه رۆکی خیزان (باوک) نه ده هاته دی، به تاییه تی ئه وانه ی به کاری کشتوکالی و پیشه سازییه وابسته کانی و به خیکردنی ئازه له وه خه ریک بوون، پیوویستیان به کوشش و هاوکارییه هه موو ئه ندامانی خیزان ده بوو، و پرای ئه وه ش کورده کان به وه ناسراون که ئاره زوویان له خسته وه ی مندالی زۆره ^(۷۵۲)، هوی ئه مه ش بو دوو فاکته ر ده گه رپته وه: یه که میان: دیارده ی فره ژنی و که وتنه وه ی وه چه ی زۆر. دووهمیان: ئاره زووکردنی پیاوی کورد به مندالی زۆر و شانازیکردنی پیوه ی که هیما و پیوه ره بو هیزی خیزانه که ی، به تاییه ت زۆری ژماره ی کوره کانی ^(۷۵۳).

(۷۵۲) ف. ف. مینورسکی، الاکراد ملاحظات وانطباعات، ترجمه: معروف خزندار، دار الکاتب، بیروت، ۱۹۸۷، ص ۱۱۰.

(۷۵۳) هاشم طه عقراوی، الاسس النفسية والاجتماعية للقبائل الكردية (دراسة نفسية اجتماعية)، مطبعة بلدية کرکوک، کرکوک، ۱۹۷۱، ص ۱۲۵.

هەرچی بنه‌ماله‌ ناودار و ده‌وله‌مهنده‌کانی شار بوو، به هۆی له‌ده‌ستنه‌دانی پیگه‌ی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ئابوریان، پیوستیان به دروستکردنی "خیزانی فراوان" هه‌بوو. نمونه‌ی ئەم راستیه‌، ده‌کریت له بنه‌ماله‌ی تاله‌بانی ببینریت. بنه‌ماله‌ی به‌ناوبانگی تاله‌بانی به‌وه ناسراون که خاوه‌ن خیزانی فراوان و گه‌وره‌ن. بنه‌ماله‌ی خانه‌قاش له‌م چوارچۆیه‌ به‌ده‌ر نییه و خاوه‌ن خیزانی فراوان بوو، به‌لام دوا‌ی "سه‌ید ئەحمه‌دی خانه‌قا" و له‌سه‌رده‌مه‌کانی دواتردا، به هۆی جیا‌جیاوه، خیزانه‌کیان به‌ره‌و بچووکبونه‌وه هه‌نگاوی هه‌لگرت^(۷۵).

زۆریه‌ی بنه‌ماله‌ گه‌وره و ناوداره‌کانی کوردی شاری که رکوک رایه‌لی په‌یوه‌ندییه‌کی خیله‌کیان مابوو، به‌ژیانی گوند و خیله‌وه‌گریی ده‌دان. بۆیه جیی هه‌لۆه‌سته و سه‌رسورمان نییه کاتیک ئەو بنه‌ماله‌ کوردانه‌ی شاری که رکوک، خاوه‌ن خیزانی فراوان بووبن. بنه‌ماله‌ تورکمانه‌ شیهه‌کانیش به‌هه‌مان شیوه‌ی بنه‌ماله‌ کورده‌کانی شار، له‌خستنه‌وه‌ی وه‌چه‌ی زۆر به‌شدار بوون و مۆرکه‌ بنه‌ماله‌یی و خیله‌کیه‌کیان هیشتا هه‌ر به‌هیز بوو. خشته‌ی ژماره (۳۵)، پوونکردنه‌وه‌ی زیتر سه‌باره‌ت به‌باری خیزانداری له‌شاری که رکوک گرتوه‌ته‌ئەستۆ.

(۷۵) شیخ ره‌ئوف خانه‌قا، سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۲۵؛ دیمانه‌یه‌که‌ له‌گه‌ل نووری فه‌قی، به

میژووی (۲۶ی مایسی ۲۰۰۵)، که رکوک.

خیزانه مه‌سیحی و جووه‌کان پیچه‌وانه‌ی خیزانه موسلمانه‌کانی شار، له دروستکردن و پیکه‌وه‌نانی خیزانی فراواندا هاوشان نه‌بوون. ئه‌وه‌ش وه‌ک له پیشه‌وه‌دا ئاماژه‌ی پی‌درا، بۆ پینماییه ئاینیه‌کانیان ده‌گه‌رایه‌وه.

هه‌رچه‌نده خیزانه جووه‌کان به ژماره‌ی ئه‌ندامانی خیزان له خیزانه مه‌سیحیه‌کان گه‌وره‌تر بوون، به‌لام هاوشانی خیزانه موسلمانه‌کان نه‌بوون. خیزانه مه‌سیحیه‌کان، به‌تایبه‌ت کلدانییه‌کان که له‌سه‌ر ئاینزای کاتۆلیکی بوون، خاوه‌ن خیزانی بچوک بوون، چونکه ئاینزاکه‌یان پیکه‌ی به‌هاوسه‌رگرتنی زۆر نه‌ده‌دا، به‌لکوو به‌دریژایی ته‌مه‌نیان ده‌بوو یه‌ک هاوسه‌ریان هه‌بی‌ت. هه‌روه‌ها له خستنه‌وه‌ی وه‌چه‌شدا ئه‌وان زۆر به‌په‌رۆش نه‌بوون وه‌ک خیزانه موسلمانه‌کان، بۆیه له‌کۆنه‌وه خیزانه کلدانییه‌کانی که رکوک خستنه‌وه‌ی وه‌چه‌یان سنووردار کردبوو. هه‌ر ئه‌م بابه‌ته‌ش هۆیه‌کی دیاری گه‌شه‌نه‌کردنی ژماره‌ی کۆمه‌له دانیشتیوانی که‌مه‌ئاینیه‌کانی شاری که رکوک بوو له ماوه‌ی دیاریکراوی لی‌کۆلینه‌وه‌که‌دا^(٧٥٥).

خشتهى ژماره (۳۵)

پۆلئىكردى دانىشتووانى شارى كه ركوكوك به گویرهى بارى هاوسه رگيرى له نىوان سالانى (۱۹۴۷-۱۹۵۷) دا^(۷۵۶).

بارى خيزاندارى (ئەوانەى تەمەنيان له پانزه سالى و به سه ره وهيه)				كۆى گشتى دانىشتووان	سال
چار ژن	سى ژن	دوو ژن	يهك ژن		
۱۴	۵۱	۵۸۰	۲۵۹۱۶	۷۰۸.۰۶ ^(*)	۱۹۴۷
۵۴	۱۵۱	۱۰۳۵	۴۲۹۲۵	۱۲۰.۴۰۲	۱۹۵۷

له خشتهى سه ره وه دا دهرده كه ويّت بارى خيزاندارى له ئاستىكى به رزدايه و پرۆسهى هاوسه رگيرى له نيو كۆمه لگهى كه ركوكوكا به شيوه يهكى ديار له ئارادا بووه، هه ره ها ئه وهش پوون بووه ته وه دياردهى فره ژنى له كۆمه لگهى كه ركوكوكيدا له نىوان سالانى (۱۹۴۷-۱۹۵۷) دا هه بووه و ئەم دياردهيهش به تىپه پىنى كات و باشتر بوونى بارى گوزه رانى دانىشتووان گه شه كردنى ژمارهى دانىشتووانى شارى كه ركوكوك، به تاييهت خزىنى گوندن شينه كان بۆ نيو شار، په رهى سه ندووه. له كاتى كدا ده بوو ئەم

(۷۵۶) احصاء السكان لسنة (۱۹۴۷)، الجزء الثانى، ص ۱۰۱-۱۰۳؛ المجموعة الإحصائية

لتسجيل عام (۱۹۵۷)، لوائى السليمانية وركوك، ص ۱۶۸-۱۷۱.

(*) كۆى دانىشتووانى قه زاي ناوه ندىي كه ركوكوك له سه ر ژميرى سالى (۱۹۴۷) دا بريتي بوو له (۹۱،۵۸۲) كه س، به لام لي ره دا ته نها دانىشتووانى نيو شار حسيب كراون و گونده كانى تسن و به شير و تازه و كۆمه له گونده كانى ديكهى ده ور به رى شار دهره يتراون.

پژدهیه به ره و که مبوننه وه ههنگاو هه لگرت، چونکه به گویره ی لۆژیکی میژووی و پرسیاکانی گۆرانه کۆمه لایه تیه کان، هاوشانی گه شه کردنی پڕۆسه ی به شاربوون و له گه ل به رزبوونه وه ی ئاست و پله ی شارنشین، په یوه ندییه کۆمه لایه تیه کۆنه کان هه لده وه شیته وه و دابونه ریته کان گۆران به خۆوه ده گرن، له و چوارچۆیه شه دا دیارده ی فره ژنی (چه ند ژنی) به ره و کزبوون ده چیت. ده بیته ئاماژه به وه شه بدریت که دیارده ی فره ژنی له شاری که رکوک، به پپی ئاماره فه رمیه کانی عیراق، به شیوه یه کی به رچاو به به راورد به زۆریه ی شاره کانی دیکه ی عیراق باو نه بووه له سه رده می پاشایه تیدا^(٧٥٧).

خیزان پۆلیکی بنچینه یی له گیانی ته بایی و پیکه وه ژنیانی کۆمه لایه تی و دروستکردنی هۆشیاریی تاکه کانی کۆمه لگه ی که رکوکی ده گپرا. ده کاریت ئه م پۆله له دوو پوانگه وه په چاو بکرت: یه که میان په روه رده کردنی مندال، دووهمیان په یوه ندییه خیزانییه کان.

١- په روه رده کردنی مندال

خیزان له پیکه یینانی هۆشیاریی تاکدا پۆلیکی بنه رته ی ده گپرت،

(٧٥٧) بۆ زانیاریی زیاتر، بپوانه: احصاء السكان لسنة (١٩٤٧)، الاجزاء الاول والثاني والثالث، صفحات متعددة؛ المجموعة الاحصائية لتسجيل عام (١٩٥٧)، الوية العراقية، صفحات متعددة.

دابونه‌ریت و ئاکار و په‌فتاری خیزانه‌کان و حوکم و بنه‌ما ئایینییه‌کانیش کاریگه‌رییان به‌سه‌ر رێچکه‌گرتن و دروستبوونی هۆشیاری تاکه‌کانه‌وه هه‌بووه. گۆشکردنی مندالان، له کۆمه‌لگه‌ی که‌رکوکدا وه‌ک کۆمه‌لگه‌کانی دیکه‌ی عێراق و ناوچه‌که، له‌سه‌رووی ئه‌رکه‌کانی خیزانه‌وه بوو، مندالان له پۆژی له‌دایکه‌بوونیه‌وه گوی‌ی به‌بانگ و گۆرانی و گێرانه‌وه‌ی چیرۆک راده‌هێنرا و له‌سه‌ر پارێزگاریکردن له‌کتوووری باب و باپیران و خۆشویستنیان گۆش ده‌کرا^(٧٥٨).

سه‌باره‌ت به‌ ناولینانی مندال له کۆمه‌لگه‌ی فره‌چه‌شنی که‌رکوکدا، له زۆر باردا، هاوشیوه و هاوچه‌شنه. هۆی دیاری ئه‌م هاوشیویه له‌ ناولینانی مندالان، بۆ کاریگه‌رییه ئایینییه‌کانی ناوچه‌که ده‌گه‌رێته‌وه. بۆیه له‌نیۆ نه‌ته‌وه و په‌گه‌زه جیاوازه‌کانی پیکهاته‌ی دانیشتوواری شاری که‌رکوک، تیبینی ئه‌وه ده‌کریت زۆریک له مندالان ناوی وه‌ک: (مه‌مه‌د، ئه‌حمه‌د، مه‌حموود، صادق، مسته‌فا، ئه‌مین، عه‌بدوڵا، عومه‌ر، مه‌هدی، عوسمان، عه‌لی، حه‌سه‌ن، حوسین، خالد، عه‌بدوڵپه‌رحمان، نه‌جمه‌دین، محییه‌ددین، لوتفوللا، نوعمان، عه‌بباس^(٧٥٩)، په‌سه‌وول، عه‌بدوڵعه‌زیز، فه‌خره‌دین،

(٧٥٨) بروانه: هادی رشید الجاوشلی، الحیاة الاجتماعية في كردستان، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٧٠، ص ٥٥.

(٧٥٩) ئه‌م ناوانه له پۆژنامه‌ی "نجمه" ده‌رهێنراون. بروانه: نجمه (جريدة)، العدد (١٠٤٠)، السنة السابعة، الاربعاء (٨ رجب ١٣٤٣)، (٤ شباط ١٩٢٥). وه‌رگه‌راوه له: ارشد الهرمزي، حقيقة الوجود التركماني، ص ٩٥-١٠٣.

عەتاللا، فاتیمە، عائیشە، ئەسما، خەدیجە و.. تا دوایی)ی لى نراوه و جیاوازییه‌کی گەوره له ناولینانی مندالان له نۆیو پیکهاته جیاوازه‌کانی دانیشتوانی شاری کهرکوک به‌رچاو ناکه‌وێت..

سەرباری ئەم چه‌شنه ناوه هاوشیۆه ئیسلامییانه، هەر نه‌ته‌وه‌یه‌ک له نه‌ته‌وه جیا‌جیا‌کانی کۆمه‌لگه‌ی کهرکوکى مندالە‌کانیان به ناوی تایبەت و ماناداره‌وه ناو لى دەنا، که گوزارشت بوو له هێما و کولتوری تایبەت به‌ نه‌ته‌وه و کۆمه‌له‌ دانیشتوانه. بۆ نموونه ناوی مندالە تورکمانه‌کان به‌م شیۆه‌یه‌ بوو: (نەشئەت، گولەر، زه‌ینه‌ل، قه‌نبەر، ئایدن، گولسەر، سیلدا، شه‌نگول، نورجان، بیلجان)^(٧٦٠). هەرچی ناوی مندالە کورده‌کان بوو، به‌تایبەت ئەوانه‌ی تازه‌هاتبوونه‌ شار و له‌نۆیو گه‌ره‌که‌ کوردنشینه‌ چیره‌کان و له‌ په‌رگه‌ی شاردا گیرسابوونه‌وه، به‌م جۆره‌ بوو: (دارا، په‌روین، گه‌لاوێژ، فه‌ره‌اد، سیۆه، شاسوار، نه‌ریمان، نه‌وزاد، ناسکه‌)^(٧٦١).

(٧٦٠) دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ڵ محمه‌د شه‌عبان عه‌بدوڵا، به‌ میژووی (٦ حوزه‌یرانی ٢٠١١)، کهرکوک. ناوبراو سالی ١٩٢٨ له شاری کهرکوک له‌دایک بووه، خویندنی سەره‌تایی و ناوه‌ندی له شاری کهرکوک ته‌واو کردووه. هەر له‌م شاره‌ش نیشته‌جێیه؛ دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ڵ هادی عوسمان حه‌سه‌ن، به‌ میژووی (٢٤ ته‌مموزی ٢٠١١)، کهرکوک. ناوبراو سالی ١٩٣٤ له شاری کهرکوک له‌دایک بووه، خویندنی له شاری کهرکوک بووه و هەر له‌وێش نیشته‌جێیه.

(٧٦١) دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ڵ نه‌زه‌هت ئەحمه‌د عزه‌دین، به‌ میژووی (٢٨ ته‌مموزی ٢٠١٠)، کهرکوک. ناوبراو سالی ١٩٣٩ له شاری کهرکوک له‌دایک بووه، ته‌نها قۆناغی سەره‌تایی له‌ به‌رخویندن بووه، ئیستاش هەر له‌ کهرکوک نیشته‌جێیه؛ دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ڵ زه‌هرا

ئەو هی جیاواز بوو له ناولینانی مندالانی کۆمه لگه ی که رکوک، که مه ئاینیه کانی شار بوون: (کلدان، جوو، ئەرمەن). ئەمانه له ئاکامی جیاوازی ئاینیان له گه ل زۆرینه ی دانیشتوانی شاری که رکوک، له زۆر باردا، ناوی مندالانیاں هاوچه شن نه بوو. به زۆری خیزانه مه سیحی و جووه کان که وتبوونه ژیر کاریگه ریه کانی کلتوری پۆژئاواوه، بۆیه ناوی منداله کانیشیان زۆتر هاوشیوه ی کۆمه لگه مه سیحی و جووه کان بوو. نمونه ی ناوی مندالانی که مه ئاینیه کانی که رکوک له ماوه ی لیکۆلینه وه که دا، به م چه شنه بووه: (ناحوم، بوترس، حسقیل، میخائیل، قوسته نین، گورگیس، ئەندریه ^(۷۶۲)، حنا، فرانسیس، ماریا). به لام ویپرای ئەوه ش، له هه ندیک باردا، ناوی مندالانی مه سیحی و جووه کان هاوشیوه بوو له گه ل ناوی منداله موسلمانه کان. له نمونه ی ئەو چه شنه ناوانه ش: (سالح، مووسا، عیسا، سلیمان، سه لوا، میکائیل، یه عقوب) ^(۷۶۳).

یه کیک له بنه رته کانی په روه رده کردنی مندال له کۆمه لگه ی که رکوک، بریتی بووه له به کارهینانی بیشکه (مه د) و باو بووه. بۆیه زۆرینه ی هه ره زۆری خیزانه کانی شاری که رکوک له پۆژگاری پاشایه تیدا منداله کانیاں له

نوری ئەمین، به میژوی (۱۵ی ئابی ۲۰۱۰)، که رکوک. ناوبراو سالی ۱۹۴۳ له شاری

که رکوک له دایک بووه، دانیشتوی په سه نی گه په کی ئیمام قاسمه .

(۷۶۲) بپوانه: ارشد الهمزى، حقیقة الوجود التركمانى، ص ۹۵-۱۰۳.

(۷۶۳) المصدر نفسه، ص ۹۵-۱۰۳؛ دیمانیه که له گه ل نه زاهه ت ئەحمه د عزه دین، به

میژوی (۲۸ ته ممووزی ۲۰۱۰)، که رکوک.

بیشکه ناوه و پئیان وا بووه ئه و مندالانه ی له لانک ده نرین، ئارامگرتن و ئۆقره بیان زیاد ده کات و جهسته ی مندال به هیژ ده کات. له و ئاکامه شدا دروستکردنی لانک له شاری که رکوک له لایه ن دارتاشه کانه وه به ناوبانگ بووه و پیشه یه کی به پره واج بووه^(۷۶۴).

خیزانه که رکوکیه کان هه ر له ته مه نیکی بچوکه وه منداله کانیا ن له سه ر کۆمه لیک خووپه وشتی به رز و له بار و دروست راده هینا، بۆ ئه وه ی له دواتردا تاکیکی سه رکه وتوویان له کۆمه لگه لی ده رچیت. له نمونه ی ئه و کۆمه له خووپه وشته به رز و دروستانه، وه ک له کتیبی "کرکوده اجتماعی حیات" دا هاتوه، ریزگرتن له "زاد" و په روه رده کردنی جوان بوو^(۷۶۵).

۲- په یوه ندییه خیزانییه کان

سه باره ت به په یوه ندییه خیزانییه کانی شاری که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا، له ئه نجامی سه روه ربوونی چه شنی "خیزانی فراوان" به سه ر کۆمه لگه وه، په یوه ندییه خیزانییه کان له ئاستیکی توندوتۆلدا بوو. خیزانی که رکوک، وه ک خیزانیکی ته قلیدی، له بنه رته دا خیزانیکی باوکسالاری بوو، سه رۆکی خیزان (باوک) به پیی نه ریته کۆمه لایه تیه کۆنه کانی شار، خاوه ن ده سه لاتیکی فراوان بوو له نیو خیزاندا، تیکرای

(۷۶۴) شاکر صابر ضابط، کرکوده اجتماعی حیات، ص ۵۵.

(۷۶۵) المصدر نفسه، ص ۱۵۴.

ئەندامانی خیزانیش ملکه‌چی فه‌رمان و فه‌رمایشته‌کانی سه‌رۆکی خیزان بوون. ئەم پێودانه‌ ته‌واو به‌سه‌ر پیکهاته جیاوازه‌کانی کۆمه‌لگه‌ی که‌رکوکدا پیاده‌ ده‌بوو، بۆ نموونه کۆمه‌لی جووه‌کان به‌ هه‌مان شیوه له‌سه‌ر بنه‌ما و بنه‌په‌تی سیستمی خیزان دامه‌زرابوو، ده‌سه‌لاتی په‌های خیزان له‌ ده‌ست سه‌رۆکی خیزاندا بوو، خیزانیش له‌سه‌ر بنه‌مای هاوسه‌رگیری بوو، بۆیه ئه‌رکی پیروزی سه‌رشانی هه‌موو گه‌نجیکی جوو بوو خیزان پیکه‌وه بنیت^(۷۶۶).

به‌پێی سه‌رچاوه‌یه‌کی میژوویی هاوسه‌رده‌م، دابونه‌ریت و ئادابه‌ خیزانییه‌ کۆنه‌ به‌پێزه‌کان له‌لایه‌ن زۆرینه‌ی هه‌ره‌ زۆری دانیشتوانی که‌رکوکه‌وه له‌به‌رچا و گیراوه‌ و به‌م پێودانه‌ش جیاوازی له‌نیوان خیزانه‌ ده‌وله‌مه‌ند و مامناوه‌ند و هه‌ژاره‌کاندا نه‌بووه^(۷۶۷).

ئەم سه‌رچاوه‌یه‌ له‌سه‌ر باسی په‌یوه‌ندییه‌ خیزانییه‌کانی که‌رکوک به‌رده‌وام ده‌بیت و ده‌نوسیت: "سه‌رۆکی خیزان گه‌وره‌ی په‌هایه‌ و گشت ئەندامانی خیزان ریزی لی‌ ده‌نن. په‌یوه‌ندیی خۆشه‌ویستی و ریزله‌یه‌کگرتن له‌نیو گشت ئەندامانی خیزان باوه‌، مال له‌ روانگه‌یانه‌وه نیشتمانیکی بچوکه‌ و خیزانیش ئەو یه‌که‌یه‌یه‌ که‌ هه‌مووان له‌خۆ ده‌گریت

(۷۶۶) غاده حمدي عبدالسلام، اليهود في العراق (١٨٥٦-١٩٢٠)، مكتبة مدبولي، القاهرة،

٢٠٠٨، ص ١٥٨.

(۷۶۷) عبدالمجيد فهمي حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٥٩.

و ده يانپاريزىت و ده ستي هاوكارييان بۇ دريژده كات و له كاتي پيويستيشدا پشتيان پى ده به ستيّت ^(٧٦٨) .

په يوه ندييه هاوسه رايه تيبه كان له نيو خيزانه كه ركوكييه كاندا به راده يه كي چاك له سه ر بنه په تي توندوتول دامه زراوه، مي رد باوه پريكي پته وي به ژنه كه ي هه بووه و پريزي دياري بۇ داناوه، بويه ليكتنيگه يشتن و گونجاننيكي به نه ندازه يه كي به رز له نيو خيزانه كه ركوكييه كاندا له ئارادا بووه. په ننگه هيما و به لگه يه ك بۇ دروستيى ئه م بۇچوونه، ئاستنزيمي ريزهي ته لاق و ليكجيا بوونه وه بيت له نيو خيزانه كه ركوكييه كان له ماوه ي ليكولينه وه كه دا، وه ك له خشته ي ژماره (٣٦) دا خراوه ته روو.

خشته ي ژماره (٣٦)

پولنيكر دني دانيشتوانى شارى كه ركوك به گوپره ي بارى خيزاندارى له نيوان سالانى (١٩٤٧-١٩٥٧) ^(٧٦٩) .

سال	بى ئن	ته لاق دراو	ليكجيا بووه
١٩٤٧	٢٠٣٧٦	١٧١	١
١٩٥٧	١٨٨٠١	٤٣٢	٦

(٧٦٨) المصدر نفسه، ص ٥٩.

(٧٦٩) احصاء السكان لسنة (١٩٤٧)، الجزء الثاني، ص ١٠١-١٠٣؛ المجموعة الإحصائية لتسجيل عام (١٩٥٧)، لوائي السليمانية وكروك، ص ١٦٨-١٧١.

به گویره ی سه رزمییری سالی (۱۹۴۷)، کۆی خیزانداره کانی که رکوک بریتی بوو له (۲۶۵۶۱) خیزاندار، له م ژماره یه ته نها (۱۷۱) حاله تی ته لاق و یه ک تاکه حاله تی لی کجیا بوونه وه هه بووه، ئەمه ش ریژه یه کی نزم پی ک ده هی نی ت ئە گەر له پووی ژماره وه ته ماشا بکریت. هه رچی ئاستی ته لاق و لی کجیا بوونه وه ی خیزانه کانی شاری که رکوک له سه رزمییری سالی (۱۹۵۷) دا، له گه ل زۆربوونی ژماره ی دانیشتوان (۱۲۰۴۰۲) که س و به رزبوونه وه ی ریژه ی خیزانه کان (۴۴۱۶۵) خیزاندار و جه نجالبوونی شار و په یدابوون و بلا بوونه وه ی کیشه ی کۆمه لایه تیی نوی شار، ژماره ی ئەو خیزانانه ی ئاکامی هاوسه رایه تییا ن به ته لاق گه یشتوو، وه ک له خسته ی سه ره وه دا پۆلین کراوه، بریتی بووه له (۴۳۲) و ئەوانه ی لی کجیا بوونه ته وه (۶) خیزان بووه. یه کیک له هۆیه کاریگەر و بنه ره تییه کانی که می ته لاق و لی کجیا بوونه وه له شاره که دا، بیروبوو چوونی ئایینی و دابونه ریتی کۆمه لایه تییه که ناشیرین ده پروانیته دیارده ی ته لاق و لی کجیا بوونه وه و به "ابغض الحلال" ناو نراوه.

ب- پایه ی ئافره ت له کۆمه لگادا

ئافره ت له کۆمه لگه ی رۆژه لاتیدا و له سه رده مه میژوو ییه کانی پیشوودا، جگه له ئەنجامدانی کاری ناو مال، خاوه ن ئازادی و مافیکی دیاری ئەوتۆ نه بوو. ئیدی له ئاکامی ئەو بارودۆخه تایبه ته ی له لایه ن کۆمه لگه وه

رەگەزی مێنەیی بە شیۆهەیهکی گشتی پێ دەورە درابوو، مافەکانی بە ئەندازەیهکی بەرچاوپشتگووی خرابوو^(۷۷۰).

کۆمەلێک بەهای کۆمەلایەتی و بیروبۆچوونی پێشینه، ژيانی ئافرهتیان وهك پەرژینیکی قایم دەور دابوو، بەتایبەت کاریگەراییەکانی پێنماییه ئایینییهکان و بەها کۆمەلایەتییهکانی هۆز و بنەمالەکان پۆلی سەرەکیی له مانەوهی ئافرهت له مال و دەرئەچوونیان، تەنھا بۆ کاری زۆر پێویست نەبیت، هەبوو. ئافرهت قەلایەکی گەرە بوو، پێویستی دەکرد پارێزگاریی لی بکریت تا ئابرووی خیزان و بنەمالەکان پارێزراو بێت^(۷۷۱).

سەرباری پۆلی گرنگی ئافرهت له ژيانی خیزانی و ئەرکە جۆراوجۆرهکانی که خرابووه سەرشانی، له چوارچۆهەیهکی گشتیدا، هەرگیز له گەڵ بار و پێگەیدا هاوشان و گونجاو نەبوو، بۆیه بەشیکی زۆری کۆمەل مافی خویندنیان بەرانبەر ئافرهت بە پەوا نەدەبینی^(۷۷۲). هەر لە بەر ئەمەش خویندنی کچان تا پۆزگاریکی نزیك بوونی نەبوو. کاتیکیش خویندنی کچان هاتە ئارا، بەدەنگەوهاتن و پێشوازیکردن لەو چەشنە خویندە

(۷۷۰) دەربارەیی بارودۆخی کۆمەلایەتیی ئافرهت له سەردەمە مێژووییەکاندا، برۆانە: کەمال مەزھەر ئەحمەد، ئافرهت له مێژوودا (کورتە باسیکی مێژوویی و کۆمەلایەتی)، چاپخانەیی "الحوادث"، بەغداد، ۱۹۸۱.

(۷۷۱) بۆ زانیاریی زیاتر، برۆانە: ستار نوری العبودی، المجتمع العراقي في سنوات الانتداب بالبريطاني، مؤسسة دار الكتاب الاسلامي، بغداد، ۲۰۰۷، ص ۱۳۵.

(۷۷۲) خليل علي مراد، الاحوال الاجتماعية في العراق، ص ۵۵۵-۵۵۶.

په‌زنامه‌ندییه‌کی ته‌واوی له‌سه‌ر نه‌بوو، به‌لکوو له‌چوارچۆیه‌یه‌کی بچووکدا گیرى خوارد. له‌شارى که‌رکوکدا، گۆرانی پزیمی سیاسى و پيشهاته کۆمه‌لایه‌تییه‌کانى دواى نه‌مانى ده‌سه‌لاتى عوسمانى و په‌یدابوونى ده‌سه‌لاتى ئینتیدابى به‌ریتانى، خویندنى کچانى به‌دواوه‌هات، وه‌ک له‌به‌شى سێیه‌مدا ئاماژه‌ی پى‌درا. به‌لام ئه‌م خویندنه‌ تا کۆتاییه‌کانى سه‌رده‌مى پاشایه‌تیيش به‌دواکه‌وتووێ و له‌بازنه‌یه‌کی بچووکدا مایه‌وه، هه‌رگیز نه‌یتوانى نه‌ک هاوشانى خویندنى کورپان بێت، به‌لکوو بگاته‌نیوه‌ی هیز و برستی خویندنى په‌گه‌زى به‌رانبه‌ر. ئه‌وه‌ی گه‌واهى ئه‌م پاستیه‌ ده‌داته‌ ده‌ست، ئاماره‌ فه‌رمیه‌کانه‌. به‌پێى کۆمه‌له‌ ئامارى سالانه‌ی وه‌زاره‌تى ئابووریه‌ی عێراق، سالى خویندنى (١٩٥٦/١٩٥٧) ژماره‌ی قوتابخانه‌ سه‌ره‌تاییه‌کانى کچانى که‌رکوک ته‌نها بریتى بووه‌ له‌ (٩) قوتابخانه، له‌کاتیکدا قوتابخانه‌ سه‌ره‌تاییه‌کانى کورپان له‌و ساله‌دا گه‌شتووته‌ (٥٤) قوتابخانه^(٧٧٣).

هه‌رچه‌نده‌ بارودۆخى ئافره‌تانى کۆمه‌لگه‌ی شارى به‌به‌راورد به‌ بارودۆخى ئافره‌تانى لادینشینه‌کان له‌بارتر و شیاوتر بوو، به‌لام بارودۆخى ئافره‌تانى شاریش به‌ کۆمه‌لیک بیروباوه‌پى دواکه‌وتوو ته‌نرابوو. ئافره‌ت زۆر جار ده‌بوو باجى هه‌له‌ی باوک و برا و ئامۆزا و

(٧٧٣) الجمهوریه‌ العراقيه‌، وزارة‌ الاقتصا، الدائره‌ الرئيسیه‌ للاحصاء، المجموعه‌ الاحصائیه

السنویه‌ العامه‌ لسنة ١٩٥٧، مطبعه‌ الزهراء، بغداد، ١٩٥٨، ص ٥٣-٥٤.

خزمه نزیکه کانی بدات و له بریی خوین و له کرده ی سولج و مه سره تی، وه ک کالا و هۆیه کی پیویستی دامرکاندنه وه ی ئاشووب و ململانییه کۆمه لایه تیبیه کان به کار ده هیئرا^(٧٧٤).

له کۆتاییه کانی پۆژگاری حوکمرانیی عوسمانیییه وه، بارودۆخی ئافره ت و پایه ی له کۆمه لگه دا گۆرانیکی ریژه یی به خووه گرت، داکه وتنی ده سه لاتی به ریتانی له عیراق پرۆسه ی گۆرانه کۆمه لایه تیبیه که ی خیراتر کرد، بۆیه سه رده می ئینتیدابی به ریتانی بریک گۆرانی ریژه یی به سه ر بارودۆخی ئابووری و کۆمه لایه تیبی ئافره تدا هیئا. په نگه به رچاوترین ئه و گۆرانه ریژه ییانه له په یدابوونی ململانیی نیوان داکۆکیکارانی ئازادیی ئافره تان و نه هیشتنی په چه و عه با (سفور) و پشتوانانی دانانی په چه و عه بای ئافره تان (حیجاب) بخوینریتته وه، ئه وه ی به راشکاوی له سه ر پوو په ری پۆژنامه و گۆژاره کانی ئه و سه رده می عیراق په نگدانه وه ی گه وه ی هه بوو^(٧٧٥).

ئه وه ی پیویسته ده رباره ی پایه ی ئافره تانی شاری که رکوک و روانگه ی خه لکی که رکوک به رانه بر به ماف و جلوبه رگی ئافره ته وه ئامازه ی بۆ

(٧٧٤) بۆ زانیاریی زیاتر، بروه: متی عقراوی، المصدر السابق، ص ٢٩٣-٢٤٠.

(٧٧٥) بۆ درێژه ی ئه م باسه بروه: خلیل علی مراد، الاحوال الاجتماعیة فی العراق، ص

ص ٥٥٦-٥٥٧؛ احمد فکاک احمد حمد البدرانی، المصدر السابق، ص ١٧٦-

١٨٢؛ ستار نوری العبودی، المصدر السابق، ص ١٣٤-١٣٥.

بکریت، ئه وه یه که ئافره تانی شاری که رکوک جیاواز له ئافره تانی زۆربه ی شاره کانی دیکه ی عیراق، سه ربه ست و ئازاد تر بوون و له م رووه وه چه ند هه نگاوێک که وتبوونه پیش ئافره تانی شاره کانی دیکه . هۆیه کانی ئه م پیشکه وتنه ی باری ئافره تانی که رکوکیش، په نگه بۆ چه ند فاکنه ریکی سه ره کی بگه ریته وه، له وانه : یه که م: بوونی کۆمپانیای نه وتی عیراق و پۆلی له په ره گرتنی لایه نه کۆمه لایه تیه کانی شاره که کاریگه ری هه بوو. بوونی ژماره یه ک ئافره تانی ئینگیزی و بیانی و تیکه لبوونیان به خه لکی شار له بازاردا، به شیوه جلوه رگی ئه وروویی سه رده میانه . شتیکی سروشتی بوو خه لکی ئه م ده ستوره پۆشاکه به شیوه یه ک له شیوه کانی پیشکه وتن تیبگات^(٧٧٦).

دووه م: پیکهاته ی فره چه شنیی که رکوک و بوونی کۆمه له دانیشتوانی جوو، کلدانی و ئه رمه نی و کاریگه ربوونیان به کولتوری ئه وروویی و لاساییکردنه وه ی ده ستوری شیوه پۆشاکي ئه وروویی، به تایبه ت له لایه ن گه نجه کانیانه وه، تا راده یه کی به رچا و ئه م جیاوازییه کۆمه لایه تیه ی له نیو شاری که رکوک له پایه ی ئافره ت و پوانگه ی کۆمه ل هینابووه کایه . "کاکه مه م بۆتانی" که له په نجاکانی سه ده ی بیسته م سالانیک ژیا نی له شاری که رکوک بردووه ته سه ر، ده رباره ی ئه م باسه له بیره وه رییه کانیدا له چه ند شوینیک ئاماژه ی پی داوه . ناوبراو

دەربارەى كۆمەلە دانىشتووانى مەسىحىي كەركوك نووسىويەتى:
 "ديانەكانى عەرەفە، سەربەست و ئازاد بوون، ئافرەتەكانيان بى عەبا و
 پەچە بوون، ئىواران ميكياجيان دەکرد و لەناو باغچەى بى ديوارى
 مالەكانيان دادەنيشتن و گۆرانييان ليدەدا، كور و كچيان بە
 شەقامەكانيا پياسەيان دەکرد..^(۷۷۷)"

سەيەم: وهك "فازل عەزاوى" بۆى چووه، رەنگە كاريگەرييه
 عيلمانىيەكانى توركيە كە لەلايەن "مستەفا كەمال ئەتاتورك" هوه
 (۱۸۸۳-۱۹۳۸) هەلئرا، فاكترەيك بىت لە جياوازي پوانگەى خەلگى
 كەركوك و پريزگرتن لە پووختسارە سەردەمىيەكان و پەچاوكردنى هەموو
 ئەو شتانەى گوزارشت لە نوڤگەرى و شارستينى و شارنشينى دەكەن،
 بەو پيودانەى بەشيكى بەرچاوى دانىشتووانى شارى كەركوك توركمانن و
 ئەو هەنگاوانەى توركياش كاريگەرى و شوينپەنجەى ديارى بەسەر
 رۆشنبيرانى توركمانى عيراقەوه نواندوه^(۷۷۸). شايه تحالتيكى ديكەش لەم
 بارەوه نووسىويەتى: "كچى مامۆستا و فەرمانبەرە سەربەستەكان، بى
 پەچە، عەبايان دەپۆشى..^(۷۷۹)"

(۷۷۷) كاكە مەم بۆتانی، سەرچاوهى پيشوو، ل. ۲۶.

(۷۷۸) فاضل العزاوي، المصدر السابق، ص ۳۰۵-۳۰۶.

(۷۷۹) كاكە مەم بۆتانی، سەرچاوهى پيشوو، ل. ۱۰.

ته‌وه‌ری دووه‌م: دابونه‌ریت و بیروباوه‌ره کۆمه‌لایه‌تییه‌کان

دابونه‌ریت وه‌ک پیناسه‌ کراوه، بریتیه‌ له "به‌رجه‌سته‌بوونی کرداریی ره‌فتاری گشتیی کۆمه‌ل". واته‌ به‌و مانایه‌ی دابونه‌ریته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان گوزارشته‌ له‌ پێوه‌ره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، که‌ به‌شیک‌ی سه‌ره‌کین له‌ پیکهاته‌کانی پۆشنبیری کۆمه‌لگه‌^(٧٨٠).

کۆمه‌لگه‌ مرۆیه‌کان له‌ په‌وتی میژووینه‌ی خۆیاندا به‌ها و شیوه‌ ره‌فتاریکی دیاریکراو به‌ده‌ست ده‌هیننن، که‌ کۆمه‌لیک فاکتهری میژووی، ئابووری و سیاسی، له‌سه‌ر ئاسته‌کانی ناوخۆ و ده‌ره‌کیدا پشکداری له‌ دروستبوونیاندا ده‌که‌ن و نه‌وه‌ دوا‌ی نه‌وه‌ به‌یه‌کی ده‌سپێرن و به‌ "دابونه‌ریتی کۆمه‌لایه‌تی" ناوزه‌دیان کردوه‌^(٧٨١).

أ- دابونه‌ریته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان

سه‌باره‌ت به‌ دابونه‌ریته‌کانی نیو کۆمه‌لگه‌ی که‌رکوک‌ی له‌ سه‌رده‌می پاشایه‌تی، جیاوازییه‌کی ئه‌وتۆ له‌گه‌ڵ سه‌رده‌می پێشوو به‌دی ناکریت، چونکه‌ دابونه‌ریت وه‌ک له‌ سه‌ره‌وه‌دا ئاماژه‌ی پێ‌ درا به‌ کۆتایی قۆناغیک و ده‌ستپیکردنی قۆناغیکی دیکه‌ له‌ هزر و زه‌ینی په‌مه‌کیی

(780) Ferdinand Tonnies, Custom an Essay on Social Codes, The Free Press of Gilenco, U.S.A, 1961. P.36.

(٧٨١) فائزه‌ محمد عزت، الحیاة الاجتماعیة للکورد بین القرنین (٤-٩هـ/١٠-١٥م)، من

مطبوعات الاکادیمیة الکوردیة، اربیل، ٢٠٠٩، ص٩٤.

خەلك كال نايىتەو، بۆيە زۆرىك لەو دابونەرىتانەى لە شارى كەركوك لە ماوہى نىوان سالانى (۱۹۲۱-۱۹۵۸) دا لەئارادا بوون، دەگەرانەوہ بۆ سەردەمى عوسمانى و ھەندىكىان زۆر لەوہش كۆنتر بوون^(۷۸۲)، وەك لەمەودوا باس لە ھەندىكىان دەكەين.

يەكك لە دابونەرىتە ديارەكانى كۆمەلگەى كەركوك برىتى بوو لە سەرورەبوونى گيانى لىبور دەيى و پىزگرتن لە خەلكى لايدە و نانبدەيى و دەستگىرۆيىكردن و ميواننەوازى. لەم بارەوہ "سۆن" پەنجەى سەرنجى بۆ درىژ كرددوہ و ئەم دابونەرىتانەش گوزارشت بووہ لە دابونەرىتە كۆن و بەرچاوہكانى دانىشتووانى كەركوك^(۷۸۳).

سەردانىكردنى مەزار و گۆرى پياوچاكان و زانايان و كەسايەتییە ئايىنيە بەناوبانگەكان لە پىناو دوعا و پىرۆزى، يەكك لە دابونەرىتە باوہكانى خەلكانى شارى كەركوكە. ھۆيەكانى سەردانىكردنى ئەو مەزار و گۆرانە بە مەبەستى بەدیهاتنى ئاوات و پازەكانيان، بەتايبەت لە كاتى تەنگيدا. ئەم لايەنە لەوہوہ سەرچاوہى گرتووہ كە دانىشتووانى

(۷۸۲) پروانە: توماس بوا، تاريخ الاكراد، ترجمه: محمد تيسير ميرخان، دار الفكر، دمشق، ۲۰۰۱، ص ۹۳.

(في نسخة المترجمة الى العربية: ج ۱، ص ۱۵۹). (783) E.B. Soane, OP.Cit. P.121.

که‌رکوک له‌و سه‌رده‌مه‌دا باوه‌پێکی به‌هێز و توندوتۆلیان به‌هۆی کاریه‌گری ئایینی، به‌ پیاوچاکان و شیخ و پیاوانی ئایینی هه‌بوو^(٧٨٤). له‌ ئه‌نجامی دێرینی و بوونی مه‌زار و گۆپی زۆریک له‌ پیاوچاکان و که‌سایه‌تییه‌ ئایینییه‌کان له‌ شاری که‌رکوکدا، دابونه‌ریتی سه‌ردانیکردنی ئه‌و مه‌زار و گۆرانه‌ له‌نیۆ دانیشتوانی شاردا به‌ شیۆه‌یه‌کی به‌ربلۆ ته‌شه‌نه‌ی کردبوو، ته‌نانه‌ت له‌ ئاکامی هێزی کاریه‌گرییه‌ ئایینییه‌کان، زۆریک له‌ ده‌ستوور و پێوره‌سمه‌ ئایینییه‌ جیاوازه‌کان، به‌ تێپه‌رینی کات شیۆه‌ی گشتگیران وه‌رگرتبوو. بۆ نمونه به‌شیکی به‌رچاوی موسلمانه‌کان هاوشانی جووه‌کان پۆژانی شه‌مه‌، بۆ دوعا و پیرۆزی و به‌ مه‌به‌ستی به‌دیهاتنی رازونیازیان، سه‌ردانی مه‌زار و گۆره‌کانیان ده‌کرد، له‌نیۆ ئه‌و شوین و گۆرانه‌ش گۆپی "دانیال" پێغه‌مبه‌ر و گۆپی هاوپێکانی له‌و شوین و مه‌زاره‌ گرنگانه‌ بوون. به‌ هه‌مان ده‌ستوور، موسلمانه‌کانی که‌رکوک پۆژانی چوارشه‌موانیش، به‌ شیۆه‌یه‌کی باو، سه‌ردانی مه‌زار و گۆپی پیاوچاکه‌کانیان کردووه^(٧٨٥).

(٧٨٤) ماهر النقيب، المصدر السابق، ص ٩٥. بۆ زانیاری زیاتر له‌م باره‌وه، بپه‌وه: شاکر خصباك، الاكرد دراسة جغرافية اثنوغرافية، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٢، ص ٤٨٦.

(٧٨٥) دیمانه‌یه‌ك له‌گه‌ڵ یه‌لماز عبه‌د مه‌مه‌د سه‌لیمان، به‌ میژووی (١) كانوونی یه‌كه‌می (٢٠١١)، که‌رکوک. سالی ١٩٦١ له‌ شاری که‌رکوک له‌دايك بووه، خزمه‌تکاری مه‌زاری "دانیال" پێغه‌مبه‌ره.

باوبوونی سهردانیکردنی گۆری شیخ و پیاوچاکان و مه زاری پیغه مبه ران له نیو دانیشتوانی شاری که رکوکوکدا له ماوهی دیاریکراوی لیكۆلینه وه که دا، زۆریک ریوره سمی پیوه نووساوه و خه لکی بۆ به دیهاتنی مه به ست و پارونیازیان و پیروزه رگرتن، چوکلێت و نوقل و خواردن و خواردنه وه یان له سه ر مه زار و گۆره کان ده به خشییه وه. ئەم دابونه ریته ئەمپۆشی له گه لدا بیّت، له شاری که رکوکوک به رچاو ده که ویّت و به رده وامیّتی هه یه .

کاریگه رییه ئایینییه کان له شاری که رکوکوکدا هه ر له چوارچێوهی سهردانیکردن و نزا و پارانه وهی دانیشتوان نه بووه بۆ حاسلبوونی مرازیان، به لکوو لایه نی دیکه شی به خۆوه گرتووه، له وانه په نابردن بۆ شیخ و مه لا و پیاوچاکان، چ زیندوو بن چ مردوو، له پیناو چاره سه رکردنی هه ندیک نه خۆشیی تایبه ت، وه ک: نه خۆشییه ده روونییه کان، نه خۆشییه کانی پیست، نه خۆشیی نه زۆکی و مندالبوون (به تایبه ت به سه ککه وتنی کوپ له لایه ن ئافره تانه وه) و.. هتد^(۷۸۶).

هه ندیک له خیزانه کانی شاری که رکوکوک بۆ ئەوهی منداله کانیان له ئیره یی به دوور بیّت، سهردانی یه کێک له گۆره کانی "سولتان مه وجود" و "ئیمام ئەحمه د" و "ئیمام محمه د" یان ده کرد و میروویه ک یان خه ناوکه یه کیان به ملی منداله که ده کرد. ئەگه ر بیانویستایه ترس له

(۷۸۶) له ته وه ری دووه می به شی سییه مدا ئاماژه ی پی درا.

مندالّه کانیان دهرکه ن، قورقوشمیان ده تاوانده وه و له سه ر سه ریدا له ناو جامیك ئاودا ساردیان ده کرده وه، وینه و شیوه ی چی ده رچواویه، ده یانوت له وه ترساوه^(۷۸۷).

هه ر سه به اهرت به دابونه ریته کۆنه کانی دانیشتوانی که رکوک، نو سه ریکی هاو سه رده م له م باره وه نو سه یویه تی: "نووشته ی: چاوه زار، خۆشه ویستی، په شکردن، به ستنی ژن و میرد.. له ناو ژنانی کورد و تورکمان ده وری ده دی. هاواری "یاقرب الفرج" له سه ربانی مزگه وته کان ده بیسترا. شیخی نووشته که ر، نانی که وتبووه پۆنه وه. هه فته ی پۆژی ده چوونه سه ر گۆری شیخ و مشایه خ، قوفلی ئیمام قاسم و اخی حسین راده وه شیئرا. کتیبگرتنه وه، ده ستخویندنه وه، به ختگرتنه وه له ناو ژنه موسلمانه کانا زۆر باو بوو. دووشه مووان و پینجشه مووان، گۆرستانه کان ره ش ده چۆوه. پاش گریان و لاواندنه وه.. ده بووه یانه و دیوه خانی ژنان و قسه وقسه لۆک^(۷۸۸)."

دابونه ریتیکی به رچاوی دیکه ی دانیشتوانی شاری که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا بریتی بوو له نه زکردن، واته په یمان و به لئیندانی چاکه یه که ئه گه ر هاتوو رازه که ی هاته دی. له نمونه ی نه زره کانی

(۷۸۷) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ۴۴.

(۷۸۸) کاکه مه م بۆتانی، سه رچاوه ی پيشوو، ل ۲۷.

دانیشتوانی شاری که رکوک: نه زریان ده کرد "ئه گهر کورپان بییت، ئه و له ههوت ده رگا سوال ده که ن"، یان له کاتی نیشانی کچان ده یانوت: "ماره ییم ناویت، چونکه نه زرم کردوه به جگهریه که دهیده م". ههروه ها شهوانی ههینی مؤمیان له "ئیمام عه بباس" و "قه ره قاج" و "سه ید خالید" و "موسه لا" و "مه یدان" و گهره که کانی دیکه داده گیرساند، گوايه نه زریان کردوه و زۆر بابه تی سه یروسه مه ره ی دیکه ^(۷۸۹).

هه رچی دابونه ریتی که مه ئایینییه کانی شار بوو، جیاوازییه کی گه وره ی ئه و تو یان له گه ل زۆرینه ی دانیشتوانی موسلمان ی شاری که رکوکدا نه بوو، جگه له هه ندیک ریوره سمی ئایینی تایبه ت و پینمای ئایینی نه بییت، بۆ نمونه ئاو به نیوچه و اندا کردن (تعمید) له لای کۆمه له دانیشتوانی کلدانی و ئه رمه نه کان (مه سیحیه کان) که تایبه ته به مندالی تازه له دایکبوو، له دوا ی یه ک دوو مانگ له کلێسادا ریوره سمی ئایینی تایبه تی له و باره وه بۆ ساز ده کریت ^(۷۹۰).

کۆمه له دانیشتوانی جوو له ئاکامی کۆمه لیک دابونه ریت و قانون و پرپووچی وابه سته به ژیا نی کۆمه لایه تییا نه وه، هۆیه کی دیاری

(۷۸۹) بۆ زیاتر زانیاری له م باره وه بره وانه: شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ۱۲.

(۷۹۰) عه بدوللا غه فور، ئاسوورییه کانی باشووری کوردستان (لیکۆلینه وه یه کی جوگرافی - ئه تنۆگرافی)، له بلاوکراوه کانی ئه کادیمیای کوردی، هه ولیر، ۲۰۱۰، ل ۸۶.

گۆشه گیر بوونیان بووه له کۆمه له دانیشتووانه کانی دیکه، ئه مه ش زۆرینه یان په یوه ندیی به حاخامه کان و پیاوانی ئاینینیان هه بووه، که داکۆکیکردن و جه ختکردنه وه له سه ر پینماییه ئاینینییه کان له پاره ی ده سه لاتی ئه وانی زۆر کردوه^(۷۹۱).

ب- بیروباوه ره میلییه کان

له نێو کۆمه لگه ی که رکوک ی له ماوه ی پاشایه تیدا کۆمه لێک بیروباوه ری میلی به نێو دانیشتووان بلاو ببوووه که شوینپه نجه یان له سه ر ژیان کۆمه لایه تیبی دانیشتووانی شاری که رکوک داناوه. یه کێک له و بیروباوه پانه بریتی بوو له باوه پبوون به فال و کتیبگرتنه وه و سیحر و جادوو، ئه مانه له نێو دانیشتووانی که رکوکدا به شیوه یه کی باو بلاو بووه ته وه، به تاییه تی مه به ست له و کاره یان بۆ نه خۆشی و مندال و پیدایه ستی دیکه بووه^(۷۹۲). هۆی باو بوونی باوه پبوونی به شی زۆری دانیشتووانی شاری که رکوک به فال و کتیبگرتنه وه و ته لیسیم بۆ چه ند فاکته رێک ده گه رایه وه، له وانه: به هیزی پڕوپوچه ئاینینییه کان و کاریگه رییان به سه ر ژیان کۆمه لایه تیبی دانیشتووانه وه، ئه وه ش له ئاکامی زۆری پڕیازه ئاینینییه کان و بوونی ده یان ته کیه و خانه قای هه مه چه شن. هه روه ها کاریگه ری بیروباوه ری

(۷۹۱) بۆ زیاتر زانیاری له م باره وه، بڕوانه: غاده حمیدی عبدالسلام، المصدر السابق، ص

ص ۱۷۱-۱۷۶.

(۷۹۲) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ۱۲.

که‌مه‌ئایینه‌کانی شاری که‌رکوک به‌سه‌ر زۆرینه‌ی دانیشتوانی که‌رکوک‌ه‌وه، به‌تایبه‌ت باوه‌ری به‌هیزی جووه‌کان به‌سیح‌ر و فال و کتیب‌گرتنه‌وه^(٧٩٣) شوینیه‌نجی له‌سه‌ر کۆمه‌لگه‌ی که‌رکوک‌ی داناوه.

پییوسته‌ئوه بوتریت که‌فاکته‌ری ئایینی و میژووی هاوبه‌ش و کۆمه‌لێک به‌رژه‌وه‌ندیی هاوبه‌ش له‌نیو پیکهاته جیاوازه‌کانی دانیشتوانی شاردا، وای کردبوو کولتورێکی هاوشیوه و نزیک له‌یه‌کتر له‌شاری که‌رکوکدا دروست بی‌ت. بۆیه زۆریک له‌بیروباوه‌ره میلییه‌کانی شاره‌که له‌لایه‌ن پیکهاته جیاجیاکانی دانیشتوانه‌وه به‌هه‌ند وه‌رگیراوه و جه‌ختیان له‌سه‌ر کراوه‌ته‌وه. نمونه و گه‌واهیی دروستی ئه‌م باسه، په‌نگه له‌حیکایه‌ته فولکلۆرییه‌کان و گۆرانی و په‌نده میلییه‌کان و ئه‌فسانه‌کان و پریک پڕوپوچدا له‌شاری که‌رکوکدا ببینریت^(٧٩٤).

له‌نمونه‌ی ئه‌و پڕوپوچانه‌ی به‌نیو دانیشتوانی شاری که‌رکوکدا بلاو ببۆوه: فیکه‌لیدان له‌ئێواراندا ده‌بیته هۆی بانگکردنی شه‌یتان یان باوه‌ریان وا بوو که شه‌یتان و جنۆکه‌کان له‌ناو کۆسپه‌ی ده‌رگا‌کانن (عبات المنازل)، بۆیه ده‌ترسان به‌سه‌ریدا بپۆن. هه‌رچه‌نده ئه‌م

(٧٩٣) بڕوانه: اللیدی دورر، علی ضفاف دجلة والفرات، تعریب: فؤاد جمیل، الدار الوراق

للنشر، بیروت، ٢٠٠٨، ص ٢١٢-٢١٤.

(٧٩٤) محمد حسین محمد شوانی، المصدر السابق، ص ٢٠٦-٢٠٧.

پروپوچانه تاییهت بوون به کۆمه له دانیشتوانی جوو^(۷۹۵)، که چی به نیو پیکهاته جیاوازه کانی دانیشتوانی که رکوکدا بلاو ببۆوه^(۷۹۶).

هه ندیک له بیروباوه ره میلییه باوه کانی دانیشتوانی شاری که رکوک له پۆژگاری پاشایه تی: گیرانی پۆژ و مانگ به مانای داکه وتنی کارساته. له زستان و هاوین مانگ بگیریت، ئەوا باوه پریان وایه دیو گرتویه تی، بۆیه هه ندیکیان به تفهنگ و هه ندیکیان به ته نه که ده یانکرده هه را بۆ پاکردنی دیوه که. ئەگه ر مانگ رهنگی سوور بوو له ئەنجامی گیرانیه وه، به مانای به رپابوونی جهنگ و پژانی خویننه. ئەگه ر ئاویننه بشکیت، به لایه ک به سه ر ئەو ماله دیت. پرچی ژن چه ند جاریک هاته سه ر ده موچاوی، واته میوانی دیت. رشتنی ئاو له دوا ی پۆیشتنی خۆشه ویستان، تا کو به بی به لا بگه رپیته وه. شه رکردنی چۆله که، به مانای هاتنی میوانه. خویندنی قه له ره ش، به مانای کاری خیری به دوا وه نییه. ئەگه ر سه گ له شه ودا لوران دی، به لگه ی شوومه و خه لکه که ده بیئت بلین: "اعوذ بالله"^(۷۹۷).

هه روه ها له بیروباوه ره میلییه کانی دیکه ی دانیشتوانی شاری که رکوک: رازه ندنی لانکی به تال، ده بیته مایه ی سککیشه ی مندال. نه شوشتنی

(۷۹۵) بپروانه: غاده حمدی عبدالسلام، المصدر السابق، ص ۱۷۵.

(۷۹۶) دیمانیه که له گه ل حاجی محمه د شوکر نوعمان، به میژوی (۸ مایسی ۲۰۱۰)، که رکوک. ناویرا و سالی ۱۹۳۴ له گه ره کی پیریا دی له دایک بووه، خویندنی هه ر له که رکوک بووه، ئیستاش هه ر له که رکوک نیشته جییه.

(۷۹۷) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ۱۳ و ۱۸ و ۷۳-۷۴.

مندالی تازه له دایکبوو تا چله‌ی ده‌چیت. گسکلیدانی مال به شهو، ده‌بیته مایه‌ی دهر به دهر بوونی خاوه‌ن مال. به‌ردگرتن له‌دوای میوانی نه‌خوازاو، تاوه‌کوو جاریکی دیکه نه‌گه‌پیته‌وه. به‌سه‌رداگردنی چل جام ئاو به‌سه‌ر ئه‌و که‌سه‌ی تاوانی کردووه وه‌ک به‌لگه‌ی راگه‌یانندی ته‌وبه‌کردن^(۷۹۸).

هه‌رچی بیروباوه‌ره میلییه‌کانی شاری کهرکوک بوو سه‌باره‌ت به بارانبارین، چه‌ند شیوه و پێگه و باوه‌پێک بوو، له‌وانه: کاتیک سالیکی بی باران بووبیت و باران له واده‌ی خۆی نه‌باریبیت، خه‌لکه‌که‌ دوعا و نزیان کردووه و خه‌لکی به‌کۆمه‌ل به‌شدارییان کردووه و سێ پۆژ به‌پۆژوو ده‌بوون و دوا پۆژیش دوکان و بازاره‌کان ده‌پێچرانه‌وه و داده‌خران و ده‌چونه دهره‌وه‌ی شار و قوربانیان ده‌کرد، مه‌نجه‌لی گه‌وره‌ گه‌وره‌یان له‌گه‌ل خۆ ده‌برد و چیشتی بارانیان ساز ده‌کرد و ئینجا نوێژه بارانه‌یان ده‌کرد و ئیمام جوبه‌ی به‌ری به‌ وه‌رگێردراوی له‌به‌ر ده‌کرد و خه‌لکه‌که‌ش جه‌مه‌دانی و کلایان له‌سه‌ر نه‌ده‌کرد و دوعایان ده‌کرد و پاشان پۆژوووه‌که‌یان ده‌شکاند، هه‌ر که‌سێک سه‌د ورده به‌ردی کۆ ده‌کرده‌وه و له‌سه‌ر هه‌ر به‌ردێک دوعایان ده‌خویند^(۷۹۹)، له‌وانه خویندنی ئایه‌تی: ﴿وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ﴾^(۸۰۰).

(۷۹۸) زاهد البیاتی، الموروث الشعبي التركماني جزء من الهوية العراقية، في: تركمان العراق

تاريخهم ومناطقهم وثقافتهم، ص ۷۰.

(۷۹۹) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعي حیات، ص ۱۱۳.

(۸۰۰) سوره‌تی شوری، ئایه‌تی (۲۸).

شیوه ی دووم بۆ داوای بارانبارین بریتی بوو له بووکه به بارانی (کۆسه به با)، که ئەمەش له بنه پرتدا بیروبواوه پیکێ کۆنی گه لانی ئێران بووه و خه لکانی دیکه پێی کاریگه ر بوونه ^(۸۰۱). ئەم شیوه ریگه یه له زۆریک له ناوچه کان باو بووه و گۆرانی تایبه تی هه بووه :

هه یاران و مه یاران یاخووا بیاری باران
بۆ فه قیر و هه ژاران گه نم شین بی له چاران ^(۸۰۲)
به تورکمانی ده یانوت:

الله بر یاغیش ایله دام دیواری یاش ایله
پاشا اوغلی گیچنده قوندره سن یاش ایله
آچن عانبار آغزینی ویرن یاغش پایینی
ویرانی خاتون اولسون ویرمیان قاطر اولسون ^(۸۰۳)
واته به کوردیه که ی:

(۸۰۱) بپوانه: البیرونی، الاثار الباقیه عن القرون الخالیة، وضع حواشیه: خلیل عمران المنصور، دار الکتب العلمیه، بیروت، ۲۰۰۰، ص ۱۹۸-۱۹۹.

(۸۰۲) که ریم مصطفی شاره زه، هه ندیک داب و نه ریتی باران بارین و وه ستاندنی له لای میله تان، رۆشنبری نوێ (گۆفاران)، ژماره (۱۲۳)، سالی ۱۹۸۶، ل ۱۸۱.

(۸۰۳) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ۱۱۴.

خودایه بارانی دابکه ی	مال و دیوار ته پر بکه ی
ئه گهر کوری پاشا تیپه ری	پیلاره که ی ته پر بکه ی
دهمی عه مبار بکه نه وه	به شی باران ببه خشن
ئه وه ی دهیدا بیی به خاتون	ئه وه ی نایدا بیی به هیستر

شیوه ی ریگه ی سییه م، کۆمه له مندالیک که ته مه نیان له نیوان (۷-۱۰) سالی دایه له شه و یان پوژدا دوو داریان وه کوو خاچیک لیک ده به ست و قوماشیکیان له سهر داده نا له شیوه ی جلو به رگ، ئه و منداله ی داره که ی هه لگرتوو به ته نی ده موچاوی ره ش ده کرد، خه لکی به گویره ی توانا پاره یان ئارد یان خورما یان شتی دیکه یان پی ده دان و جام و سه تلّ ئاوشیان به سهر ئه و منداله ی داره که ی هه لگرتبوو، داده کرد. منداله کان به ده م پیکه نین و دو عاوه ماله کانی گه ره ک به سهر ده که نه وه و گو رانی ده لئین. پوژی دواتر، به پاره و شته کۆکراوه کان له ناو گه ره ک چیشتی باران ساز ده که ن و به سهر خه لکی دابه شی ده که ن^(۸۰۴).

(۸۰۴) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ص ۱۱۴-۱۱۵.

تەوهری سییەم: پۆشاك و جەژن و بۆنەكان

پۆشاك و جەژن و بۆنەكان، هێما و لایەنێكى پڕبایەخى ژيانى كۆمه لایه تیی هەرنه تەو و كۆمه لگایه كه، كه له رۆچنەیه وه خەلكى دەتوانن ئاشنايه تیی له گەل كۆلتوورى نه تەو یی و ئایینی ئەو نه تەو یه په یدا بكن و په رده له سه ر لایه نێكى گرنگی بیروباوهر و كۆلتووره كه ی هەلمبألن.

أ- پۆشاك

پۆشاك رۆویه كى دیار و بایه خدارى جفاكییه و ده كریت له ریگه ی شاره زابوون له جلوبه رگی دانیشتووانه وه گەلێك لایه نى كۆمه لایه تیی ناوچه ی كه ركوك رپوون بكریته وه، وێرای ئاشنابوون به یه كێك له ناسنامه سه ره كییه كانى نه تەو ه جیا جیا كانى شارى كه ركوك.

۱- پۆشاكی پیاوان

له ئاكامى جیاوازیی پێكهاته ی دانیشتووانى شارى كه ركوك، كۆمه له ده ستووریكى جلوبه رگ له ئارادا بوو، بێگومان جیاوازیی چینه یه تییش رۆلى له زیتر فره رهنگبوونى ده ستووره كانى پۆشاك پۆشیندا هه بووه . به لام به شیوه یه كى گشتى جلوبه رگی پیاوانى شارى كه ركوك له ماوه ی لیكۆلینه وه كه دا (۱۹۲۱-۱۹۵۸)، به م شیوه یه بووه: "جلوبه رگی بازرگانه كان، شیخ و سه ید، ده وله مهنده كان.. كه وا و سه لته بوو،

سه‌وزه فرۆش به‌گشتی کورته‌ک و شه‌روال بوو. ئه‌فه‌ندییه‌کان قات بوو، هه‌ندیکیان سیداره‌یان له‌سه‌ر ده‌کرد^(۸۰۵).

شیوه‌ پۆشاک‌ی شاری که رکوک به‌ تیپه‌پینی کات و قۆناغه‌ میژووویه‌کان گۆپانی به‌خۆوه‌ گرتووه‌ و خه‌لکی پۆژ دوا‌ی پۆژ، به‌تاییه‌ت له‌لایه‌ن ئه‌وانه‌ی له‌ داموده‌زگا‌کانی میری و کۆمپانیای نه‌وتدا که‌وتنه‌ کار، مه‌یلیان به‌لای شیوه‌ ده‌ستووری به‌رگی ئه‌ورووپیدا بووه‌ (قات، چاکه‌ت و پانتۆل و هه‌ندی‌ک جار سیداره‌)، چونکه‌ وه‌ک داب و عورفی‌کی فه‌رمی، ده‌بوو ئه‌وانه‌ی له‌و چه‌شنه‌ شوینانه‌ کار ده‌که‌ن و خاوه‌ن وه‌زیفه‌ن، ئه‌و پۆشاکه‌ بپۆشن، بۆیه‌ ئه‌مه‌ کاریگه‌ری له‌سه‌ر کالبوونه‌وه‌ی شیوه‌ جلو به‌رگی ترادیسیۆنی (یان میلی) پیاوانی شاری که رکوک هه‌بووه‌، به‌تاییه‌تیش له‌ سالانی چله‌کان و په‌نجا‌کانی سه‌ده‌ی رابردوودا و خه‌لکی پوویان له‌ به‌رگی فه‌رمی (ئه‌وروپی) کردووه‌^(۸۰۶).

له‌نیو ئه‌وانه‌ی کاریگه‌ری گه‌وره‌ی له‌سه‌ر گۆپانی پۆشاکیان هه‌بوو، شیوه‌ جلو به‌رگی کۆمه‌له‌ دانیشتوانی کلدان و ئه‌رمه‌ن و جووه‌کان بوو^(۸۰۷). شیاوی باسه‌ ئه‌م هاوشیوه‌بوونه‌ی ده‌ستووری جلو به‌رگه‌ له‌گه‌ل ده‌ستووری پۆشاک‌ی ئه‌وروپی له‌لایه‌ن که‌مه‌تایینییه‌کانه‌وه‌ مایه‌ی

(۸۰۵) کاکه‌ مه‌م بۆتانی، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ۶.

(۸۰۶) بپروانه: عبدالمجید فه‌می حسن، المصدّر السابق، الجزء الثاني، ص ۵۶-۵۷.

(۸۰۷) بپروانه: فاضل العزّای، المصدّر السابق، ص ۳۰۵-۳۰۶.

تووڤه‌بی پیاوانی ئایینی ئه‌وانه‌بووه، به‌تایبه‌تی حاخامه‌کانی جوو، که له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه ده‌ستی پێ کردبوو^(٨٠٨).

جلوبه‌رگی پیاوانی کورد بریتی بوو له "که‌وا و سه‌له‌تی فه‌قیانه‌دار، ده‌رپیی درێژی خام، مشکی و جامانی و کلاو و پشتین، هه‌روه‌ها پانک و چۆخه به دوو شیوه‌که‌ی بادینی و سۆرانی: کلاو و جه‌مه‌دانی، یان مشکی، پشتین، زۆر جار فه‌ره‌نجی، یا په‌سته‌ک له‌سه‌ر چۆخه‌وه له‌به‌ری ده‌کرئ، ئه‌م جلوبه‌رگه‌ په‌سه‌نانه، کورد به‌ جوانی و شانازییه‌وه له‌به‌ری ده‌که‌ن و پێی ده‌رده‌که‌ون"^(٨٠٩). "میلله‌تی کورد هه‌ر له‌ کۆنه‌وه بوو خۆپاراستن له‌ گه‌رمای هاوین یان سه‌رما و به‌سته‌له‌کی زستان چه‌ند که‌لوپه‌لیکی به‌کار هێناوه‌ بوو داپۆشینی سه‌ری، له‌ هه‌ندی‌ حاله‌تی تردا سه‌رپێچ (مێزه‌ر) وه‌ک که‌له‌پورێکی نه‌ته‌وايه‌تی پارێزراوه و له‌سه‌ر نراوه، راستیه‌کی به‌لگه‌نه‌ویستیشه که هه‌ر میلله‌تیک له‌ رێگه‌ی سه‌رپێچ و چۆنه‌تی له‌سه‌رنانی و ئه‌و نیشانانه‌ی که‌ وا پێنانه‌وه‌یه له‌ میلله‌تانی تر جودا کراوه‌ته‌وه، به‌ گوزاشتیکی دیکه: هێمای نه‌ته‌وايه‌تی و

(٨٠٨) غاده حمدي عبدالسلام، المصدر السابق، ص ١٣٣.

(٨٠٩) هاشم عاسی کاکه‌یی، کورده‌واری و لیکۆلینه‌وه‌ی گۆرانییه‌ فۆلکلۆرییه‌کانی، که‌رکوک

(گۆفاری)، ژماره (٢٩)، که‌رکوک، هاوینی ٢٠٠٦، ل ٢٣١.

ناسینه‌وه‌ی میله‌تیک، گه‌لێک جار ده‌کریت له‌ ریگه‌ی سه‌رپێچه‌وه
(میژه‌ر) هه‌ست پی‌ بکریت^(٨١٠).

پۆشاک‌ی پیاوانی کورد له‌ شاری که‌رکوکدا، له‌ بنه‌رهدا له‌ جه‌مه‌دانی و
رانک و چۆخه‌، کورته‌ک و شه‌روال پیک دیت، که‌ زیتر له‌ ناوچه‌ی که‌رکوک
به‌ شه‌روال و مرادخانی ناو ده‌بردیت. شه‌روال و مرادخانی ده‌توانیت له
زستان و هاویندا پێچه‌وانه‌ی رانک و چۆخه‌ی ناوچه‌ی سلیمانی له‌به‌ر
بکریت و شیوه‌ی دروینی به‌گویره‌ی چینه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و ناوچه‌ی
جوگرافی جیاوازی هه‌یه^(٨١١).

له‌ چوارچێوه‌یه‌کی گشتیدا، پیکهاته‌کانی جلوه‌رگ و پۆشاک‌ی پیاوانی
کورد له‌ شاری که‌رکوک بریتی بووه‌ له‌مانه‌:

١- که‌وا: بریتیه‌ له‌ پۆشاک‌یک‌ی درێژ تا سه‌ر پاژنه‌ی پی و بی یه‌خه‌یه و
ده‌بیته‌ دوو به‌ش، له‌ ناوه‌پاسته‌وه‌ کراوه‌یه‌ تا خواره‌وه‌، که‌ بریتیه‌ له
سێ پارچه‌، داوه‌ی پارچه‌یه‌که‌ و ئەملا و ئەولای هه‌ریه‌که‌ی
پارچه‌یه‌که‌. قۆلی که‌وا درێژه‌ تا سه‌رده‌سته و سه‌رقۆله‌کانی کراوه‌یه‌،
له‌ چهند شوینیک‌دا قۆپچه‌ی هه‌یه‌ به‌کار ده‌هێنریت بۆ به‌ستنه‌وه‌ و

(٨١٠) زرار سدیق توفیق، جلوه‌رگ و پۆشاک‌ی کوردی له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست، زانکۆی

ده‌وک (گۆفار)، ژماره (٢٨)، ده‌وک، ٢٠٠٩، ل ٣٥٧.

(٨١١) ولید محمود الجادر، الازیاء الشعبیة فی العراق، دار الشؤن الثقافیة العامة، بغداد،

١٩٨٩، ص ١٥٨.

لیکگریدان، به‌تایبه‌ت له پێشه‌وه نزیك به ناوك قۆپچه‌یه‌ك هه‌یه بۆ ئه‌وه‌ی هه‌ردوو لای که‌واکه بێته‌وه یه‌ك بۆ به‌ستنی پشتین که له‌ملا و ئه‌ولای که‌واکه کراوه‌یه^(۸۱۲).

۲- سه‌لته: چا‌که‌تیکی ئاخ‌راو به‌ لۆکه‌یه‌کی ته‌نك و له‌ ناوه‌وه به‌رگی بۆ کراوه، زۆر کات به‌رگه‌که‌ی له‌ خام دروست کراوه و درێژی سه‌لته زۆر نییه‌ تا سه‌ر پشتینی ده‌گاته‌وه و دوو قۆلی درێژی هه‌یه، به‌لام فراوان نییه. سه‌لته له‌ ناوچه‌ی که‌رکوک له‌ سه‌ر که‌واوه له‌ به‌ر ده‌کریت.

۳- کورته‌ک: به‌رگیکی سه‌ره‌وه‌یه و له‌ زوودا به‌ لۆکه‌ ناوئاخ‌ن ده‌کرا، کورته‌ک قۆله‌کانی درێژه و به‌ جه‌سته‌وه نووساوه.

۴- مورداخانی و ستارخانی: ئه‌مه به‌رگیکی نوییه سه‌بارته به‌ ناوچه‌ی که‌رکوک، زیاتر له‌ سییه‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه ده‌رکه‌وتووه.

۵- شه‌روال: بریتیه‌ له‌ به‌رگیکی کراوه، له‌ به‌شی سه‌ره‌وه هه‌تا به‌ره‌و خوار بچیت ته‌سك ده‌بیته‌وه و له‌ به‌شی لای سه‌ره‌وه به‌ "دۆخین" ده‌به‌ستریت. شه‌روال زیتر له‌ گه‌ل به‌شی سه‌ره‌وه‌ی پۆشاکدا یه‌ك په‌نگ ده‌بن^(۸۱۳).

(۸۱۲) ده‌رباره‌ی ورده‌کاریه‌کانی جلوبه‌رگی کوردی، بره‌وانه:

(له‌ وه‌رگێرانه کوردیه‌که‌دا، ل ۱۲۲-۱۲۶). C.J. Edmonds, Op.cit, Ps.86-88.

(۸۱۳) زۆریه‌ی که‌ره‌سته و پێداویستییه‌کانی جلوبه‌رگی شار له‌ ناوچه‌که‌وه ده‌رده‌ست ده‌که‌وتن و هه‌ر له‌ شاریشدا به‌پێی خواست و ئاره‌زووی که‌سه‌کان له‌ لای به‌رگدرووه‌کان

۶- ده رپى: له ژير كه واوه له بهر ده كرئيت و پهنگى سپيه و له خام يا كودهرى دروست ده كرئيت و له شيوه شى شهروالدايه، زور جار له كاتى سه رماوسوله له ژير شهرواليش له بهر ده كرئيت.

۷- كراس: به هه مان شيوه پهنگى سپيه و پشت ملى كورته و دوو قولى ههيه و فه قيانه داره.

۸- فه قيانه: پارچه بهرگيكي كوردانه ي په سه نه، فه قيانه هه نديك جار سه ربه خو و زور جاريش به كراسه وه ده لكينرئيت. په رويه كى پهنگى سپى دهق كراوه و له سه ره وهى باسكى خويان ده بيبچن. فه قيانه له ئارمووش يان له "نيلون" دروست ده كرئيت.

۹- پشتين: پارچه قوماشيكي تايبه ته، له به شى پشت له سه ر پو شاك ده به سترئيت و په نگيشى به پي زهوق و ئاره زوو ده گو رپئيت. دري ژي نزيكه ي سى مه تر ده بيت. شيوه ي به ستن و دانانى له هوزيكه وه بو يه كيكى دى و له ناوچه يه كه وه بو ناوچه يه كى دى جياوازه.

۱۰- كلاو: له ده زوى لوكه ده چنرئيت كه زورتر پهنگى په شه و خال خال سپى تىدايه و هه نديك جاريش پهنگى ترى تىدا به كار ده هينرئيت. كلاو له

شیۆه ی نیوه ی سه رووی که لله ی سه ر به شیۆه یه کی خر دروست ده کریت و ده خریته ژیر مشکی یا جه مه دانی.

۱۱- مشکی و جه مه دانی: جه مه دانی قوماشیکی ره شوسپییه و مشکیش ره ش و بۆری کاله، هه ردوکیان ریشوویان پیوه یه و به هه ردوو لادا شوپ بوونه ته وه. شیۆازه کانی به ستن و بادانی جه مه دانی و مشکی جوراوجۆرن و هه ر ناوچه و هۆزیک به شیۆازیکی تایبه ت ده بیه ستن. "ئیدمۆندز" گوته نی که سی شاره زا له ریگه ی به ستنی مشکی و جه مه دانی سه ری پیاوانه وه ده توانیت ناوچه و هۆزی ئه و که سه بناسیته وه که جه مه دانی له سه ر ناوه ^(۸۱۴).

۱۲- عه با: له سه ر جلویه رگه وه له به ر ده کریت و زیاتر له لایه ن خانه دانه کان و ده وله مه نده کانه وه به کار ده هیئرا.

۱۳- که وش - کلاش: جووری به کارهینانی کلاش له ده زووی سپی یان ره ش ده چنریت و بنه که ی له په پۆیه کی قایم دروست ده کریت، که زۆرتر له هاوین و به هاراندا به کار ده هیئریت. هه رچی که وشه، ئه ویش له پیسته ی قایم دروست ده کریت و زۆر له کلاش قایمتره و به رگه ی سه رما و

ته‌په‌یون ده‌گریت و شیوه‌کانی جۆراوجۆره، هه‌ندیکیان له‌ پێشه‌وه‌ یا له‌ دواوه‌ خاوه‌ن نووکی تیژ و درێژن^(٨١٥).

هه‌رچی شیوه‌ جلوه‌رگی پیاوانی تورکمانه، له‌ پاستیدا له‌ په‌وه‌که‌شدا جیاوازییه‌کی گه‌وره‌ی ئه‌وتۆ لێی به‌دی ناگریت له‌گه‌ڵ ده‌ستووری پۆشاک‌ی به‌شیکی کوردان، وه‌ک ئه‌وان که‌وا و سه‌لته‌ ده‌پۆشن و جه‌مه‌دانی له‌سه‌ر ده‌نین^(٨١٦). به‌لام جلوه‌رگی ترادیسێونی تورکمانه‌کانی شاری که‌رکوک له‌ زۆر باردا بریتی بوو له‌ دیشداشه (جلباب) و زه‌به‌وون^(*) و له‌ وه‌رزى زستانیشدا له‌گه‌ڵ ئه‌م پۆشاکه‌ چاکیت له‌به‌ر ده‌کریت و زه‌به‌وون و چاکیت‌که‌ش له‌ هه‌مان په‌نگ و جۆری قوماش ده‌بیته‌^(٨١٧).

شیوه‌ ده‌ستووری پۆشاک‌ی ترادیسێونی پیاوانه‌ی عه‌ره‌به‌کانی شاری که‌رکوک له‌ ماوه‌ی لیکۆلینه‌وه‌که‌دا بریتی بوو له‌ پۆشاک‌ی کۆن و ناسراوی

(٨١٥) سمکو به‌هرۆز، میژووی شیوه‌ جلوه‌رگی ناچه‌ی که‌رکوک، ده‌ستنوس، له‌لای نوسه‌ر پارێزاروه‌.

(٨١٦) ده‌رباره‌ی فره‌ره‌نگی شیوه‌ جلوه‌رگی پێکهاته‌ جیاوازه‌کانی دانیشتوانی شاری که‌رکوک، به‌وانه: محمد حسین محمد شوانی، المصدرا‌ السابق، ص ٩٩-١١٤، ١٠٢-١١٥، ١٢٥-١٣٠، ١٤١-١٤٣.

(*) زه‌به‌وون: شکلی که‌وای هه‌یه، شاقه‌لیاندریژه و تا گۆزنگیان دێ و لێواره‌کانیان له‌ پێشه‌وه‌ ده‌گاته‌ یه‌ک و دوگمه‌ ده‌کرین. له‌ گۆزنگه‌وه‌ تا ئه‌ژتو هه‌لقه‌له‌شاوان و بوونه‌ته‌ دوو به‌ش. پشنتییکى ناسک و قوله‌ی له‌سه‌ر ده‌به‌ستن.

(٨١٧) عامر رشید السامرائی، لمحة‌ علی الازیاء الشعبیة، بغداد، ١٩٧٠، ص ٢١.

عه ره بی^(۸۱۸)، که بریتیه له دیشداشه و عه گال و کۆفی^(۸۱۹). هه رچی شیوه جلو به رگی کلدانه کان بوو، ئه و تیکه له یه ک بوو له ده ستوره کانی پۆشاکێ کوردی و تورکمانی و عه ره بی و دانیشتوانی عیراق^(۸۲۰).

۲- پۆشاکێ ئافره تان

پۆشاکێ ترادیسۆنی زیت له نیو ئافره تان باو بوو، ئه وه ش له ئاکامی که متر تیکه ل بونیان به ژیا نی فه رمی و به ریه ککه و تنیان له گه ل پوو خساره نوویه کانی ژیا نی به ناو پیشکه و تووی ئه و روو پییه وه، بۆیه ئافره تانی پیکهاته جیا جیا کانی کۆمه لگه ی که رکوکێ مۆرکی جلو به رگی بابو با پیرانی خۆیان پاراستبوو، به لام له گه ل ئه وه شدا ورده ورده له نیو کیژان و ئافره ته گه نجه کاندای مۆدی لی ئه و رووی له کۆمه لگه ی که رکوکێ له کۆتاییه کانی پۆژگاری پاشایه تیدا به رچاو ده که وت و که وتوونه ته بهر تیرو توانجی ئافره ته به ته مه نه کان^(۸۲۱).

(۸۱۸) بروه: سعدون محمود الساموك، الازياء العربية عبر التاريخ، المؤرخ العربي (مجلة)، العدد (۸۷)، بغداد، ۱۹۸۳، ص ۱۳۷-۱۵۰.

(۸۱۹) عبدالمجيد فهمي حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ۵۶. بۆ زانیاری زیاتر، بروه: عامر رشيد السامرائي، المصدر السابق، ص ۱۰-۳۰.

(۸۲۰) الاب حنا شیخو، کلدان القرن العشرين، مطبعة دار الشعب، دیترویت، ۱۹۹۲، ص ۴۷.

(۸۲۱) فاضل العزاوي، المصدر السابق، ص ۳۰۵-۳۰۶؛ کاکه مه م بۆتانی، سه رچاو هی

پۆشاکى ئافره‌تانى کورد بریتى بوو له (ئاوه‌لکراس، ژێرکراس، کراس، سوخمه، سه‌لته یا کوله‌نجه، که‌وا، کلاو، ده‌سمال و که‌وش)^(٨٢٢). هه‌رچى ئافره‌تانى تورکمان بوون، ئه‌وا له شيوه‌ی کراسى ئافره‌تى کورد، به‌لام کورتر، له‌به‌ريان ده‌کرد^(٨٢٣).

پێکهاته‌کانى پۆشاکى ئافره‌تانى تورکمان بریتى بوون له: (کراس، سوخمه، پشتین، کلاو (هبرى)، که‌وش)^(٨٢٤). ئه‌و پۆشاکه به‌ شيوه‌یه‌ک دروست ده‌کرا که له‌گه‌ڵ که‌شوه‌وا و دابونه‌ریتى ناوچه‌که بگونجیته^(٨٢٥). ئافره‌تانى عه‌ره‌بیش زیتر ديشداشه و زه‌بوون و (مه‌لفه‌ع) پۆشاکيان بوو^(٨٢٦).

سه‌باره‌ت به‌ پۆشاکى ئافره‌تانى که‌مه‌ئایینییه‌کانى شاری که‌رکوک بیته له‌ پۆژگارى پاشایه‌تى، ئه‌وا له‌ پووی پۆشاکى سه‌رده‌مه‌وه جیاوازییه‌کی

(٨٢٢) بو زانیاری زیاتر، بپوانه: سمکۆ به‌هرۆز، میژووی شیوه‌جلوبه‌رگی ناوچه‌ی که‌رکوک، ده‌ستنوس، له‌لای نووسه‌ر پارێزاره‌وه.

(٨٢٣) محمد حسین محمد شوانی، المصدر السابق، ص ١١٥.

(٨٢٤) عامر رشید السامرائی، المصدر السابق، ص ٢٩.

(٨٢٥) نظام الدین ابراهیم اوغلو، زی المرأة التركمانية، فی: ترکمان العراق تاریخهم ومناطقهم وثقافتهم، ص ١٠١.

(٨٢٦) بپوانه: محمد حسین محمد شوانی، المصدر السابق، ص ١٢٨-١٢٩؛ عامر رشید السامرائی، المصدر السابق، ص ٢٢-٣٠.

گەرەيان لەگەل پۆشاکى ئافرەتانی دیکەى پیکهاتەکانى دیکەى دانىشتووانى كەركوكدا نەبوو، بەتایبەت لەنیو چینی ناوہراست و سەرۆوى كۆمەلگەوہ پۆشاکى نوئی ئەرۆوى پەواجى زۆرى لەنیو ئافرەتەکانى كەركوك پەیدا کردوہ^(۸۲۷).

ب- جەژن و بۆنەکان

جەژن و بۆنە ئایینی و نەتەوہی و كۆمەلایەتییەکانى ھەر ناوچە و شارێك، لایەنىكى گرنكى ژيانى كۆمەلایەتى پیک دەھینیت و لە پۆشنايى ئەو جەژن و بۆنانەوہ ئاشنايەتى لەگەل كۆلتوورى نەتەوہی و ئایینی پەیدا دەبیّت.

۱- جەژن و بۆنە ئایینیەکان

كۆمەلگەى كەركوكى لەبەر ئەوہى پیکهاتەى ئایینی و نەتەوہى جۆراوجۆر بوو، بۆیە كۆمەلێك جەژن و بۆنەى ئایینی جیاجیا ھەر لە كۆنەوہ تیايدا لەئارادا بوو، گرنگترین ئەو جەژن و بۆنە ئایینیانەش ئەمانە بوون:

(۸۲۷) عبدالمجید فہمی حسن، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ۵۷.

بەكەم: جەڭنى پەمەزان و قوربان

جەڭنەكانى پەمەزان و قوربان لەسەرۋى جەڭنە ئايىنىيەكانى شارى كەركوككەۋە دەھات و دانىشتۋانى مۇسلمان بە خۇشھالىيەكى زۆرەۋە پىشۋازىيان لەو جەڭنە ئايىنىيانە دەكرد و كوچە و كۆلان و شوپنە گىشتىيەكانى شار دەپازانەۋە و خەلكى خۇيان بۇ بەرپىكردنى ئەو جەڭنانە ئامادە دەكرد. پۇژى بەر لە جەڭن دەكرایە پشوو، بەتايبەت ئىۋارەى عەرھفات خەلك دەچۋونە سەر قەبران و شەۋى جەڭنىش ژنان چىشتيان ئامادە دەكرد. بەيانىانى جەڭن پىاۋەكان دەچۋون بۇ بەجىگەياندىنى نوپۇژى جەڭن، بچوك دەستى گەرەكانيان ماچ دەكرد و گەرەكانىش چاۋيان ماچ دەكرد و جىڭنانەيان پى دەدان. ۋەك پىشە بەكەم پۇژى جەڭن لە بەشى قەلا و بەرقەلاۋە دەچۋونە بەشى قۇرىيە، كە دامەزراۋەكانى حكومەتى لىيە بۇ پىرۇزبايى جەڭن. لە پۇژى دوۋەمىشدا، بۇ ئەو مەبەستە بەشى قۇرىيە دەچۋونە بەشى قەلا و بەرقەلا^(۸۲۸). لەو پىناۋەشدا مۇتەسەپىفەتى كەركوك، بۇ رىكخستنى كارەكان و بەرپۇەچۋونى رىپۇرەسى پىرۇزبايى خىشتەيەكى بۇ پىشۋازىكردنى ميوئانان رادەگەياندى^(۸۲۹).

(۸۲۸) شاكر صابر ضابط، كركوكده اجتماعى حیات، ص ص ۲۵-۲۶.

(۸۲۹) بۇ دەقى يەككە لەو راگەياندىنانەى مۇتەسەپىفەتى كەركوك بە بۇنەى جەڭنەۋە،

بروانه: ارشد الهرمزي، حقیقة الوجود التركماني، ص ص ۱۸-۱۹.

جگه له جهژنه پيروزه و دابه شينه وهى چوكليت و شه ربهت، ئه و جهژنانه كۆمهلايك پيوره سمى ديكه به خووه گرتبوو، كه زۆرتر تاييهت بوون به مندالان و گه نجانان، له وانه: جۆلانئى و هه نديك يارىي ديكه و سواربوونى ئه سپ و گويدريژ و خواردن و خواردنه وه^(۸۳۰).

دووهم: يادى له داىكبوونى پيغه مبه ر

يادى له داىكبوونى پيغه مبه ر (دوانزهى ره ببعولئه وه ل) به گه رموگورپيه كى زۆروه وه له شارى كه ركوك پيشوازي ده كرا، بۆ به زراگرتنى ئه و ياده له شارى كه ركوك، هاوشيوهى شارى هه وليژ مه ولوود ده خوينايه وه و كۆرى ستايش ريك ده خرا. ده سه لاتدارانى شاره وانى چه ند پۆژييك پيشتر شه قامه كانى شاريان ده پازانده وه، ته نانهت يه كيك له چالاكيي قوتابخانه كانى كه ركوك له و ماوه يه دا برىتى بووه له يادكرنه وهى له داىكبوونى پيغه مبه ر به سازكرنى ئاههنگ و بانگهيشتكردى به رپرسانى مه عاريف و وتارخويندنه وه^(۸۳۱).

(۸۳۰) ده ربارهى پيوره سمى جهژنه كان پروانه: جليل محمد شريف، العادات والتقاليد القديمة في كركوك، كركوك (مجلة)، العددان (۲۲-۲۳)، كركوك، خريف-شتاء ۲۰۰۴/۲۰۰۵، ص ۲۱۱-۲۱۴.

(۸۳۱) گۆفارى "صدى الشباب" كه له كۆتاييه كانى چل و سه ره تاى په نجاكان له لايه ن مامۆستا و قوتابيانى دواناوه ندىي كه ركوكه وه ده رده كرا، سالانه پيشوازييان له و ياده كردوو و ئاههنگيان سازكردوو و به رپرسانى مه عاريفيش تيايدا ئاماده بوونه. پروانه:

ههروهها به پۆه به رایه تیی ئه وقافی که رکوک پیشوازییه کی گهرمی له و یاد و جه ژنه ئاینییه ده کرد و به هاوکاری دهسته ی شاره وانیه کانی شاری که رکوک شاریان به گلۆپ و ئالای عیراقی ده پازانده وه و کۆپ و کۆبوونه وه ی خویندنه وه ی ژیننامه ی پیغه مبه ر و میعراج و مه دح و ستایشی پیغه مبه ر له مزگه وتییکی دیاریکراودا ساز ده دا. له سالیادی ئه و جه ژنه دا به پۆه به رایه تیی ئه وقافی که رکوک له (دوانزه ی ره بیعولئه ولی سالی ۱۳۷۴ ی کۆچی، به رانه ر به نۆی تشرینی دووه می ۱۹۵۴) له مزگه وتی حاجی عه بدولپه زاق نه وتچی مه نقبه یه کیان پیک خستوه و خه لکیکی زۆر ئاماده ی بوون^(۸۳۲).

سه باره ت به خویندنه وه ی مه ولوودنامه له لایه ن که رکوکیه کانه وه شیوازیکی تایبه تی وه رگرتوه و خه لکانی که رکوک ی پی ناسراوه، به تایبه ت خویشوینه تورکمانه کان به وه ده ناسرینه وه که تامبوویه کی تورکی پیوه یه و خه لکانی دیکه ش پیی کاریگه ر بوون له ناوچه کانی دیکه ی عیراق^(۸۳۳).

حسین سعید، ذکری میلاد سید الکائنات، صدی الشباب (مجلة)، العدد (۳)، کرکوک، کانون الثاني ۱۹۵۱، ص ۱۳-۱۵؛ صدی الشباب (مجلة)، العدد (۴)، کرکوک، کانون الثاني ۱۹۵۲، ص ۴۲.

(۸۳۲) نجاه کوثر اوغلو، من حوادث کرکوک (۱۱۱۲-۱۳۷۷هـ/۱۷۰۰-۱۹۵۸م)، الجزء الاول، کرکوک، ۲۰۰۶، ص ۲۴۵.

(۸۳۳) زاهد البیاتی، المصدر السابق، ص ۶۸.

هرچی جه ژن و بۆنه ئایینییه کانی مه سیحی و جووه کان بوو، له راستیدا هه مان ئه و جه ژن و بۆنانه بوون که له ناوچه کانی جیهاندا هه بوو. گرنگترین جه ژنه ئایینییه کانی مه سیحیه کان بریتی بوو له جه ژنی له دایکبوونی هه زه تی مه سیح و سه ری سالی زایینی^(۸۳۴)، به لام له بهر ئه وهی مه سیحیه کان له شاری که رکوکدا که مینه بوون و ژماره یان زۆر نه بوو، بۆیه ئه و جه ژنه له لایه ن زۆرینه ی دانیشتوانه وه پیشوازی لی نه ده کرا و سالانه ئاههنگ و شه قامه کانی بۆ نه ده پرازی نرایه وه^(۸۳۵).

هرچی جه ژن و بۆنه ئایینییه کانی جوو بوو، وه ک: جه ژنی به ناوبانگی "الفصح"^(*) (Passover)، واته جه ژنی گه وره ی جووه کان، له شاره کانی عیراق، به تایبهت به غه دادی پایتهخت به پۆشاک سیپیه وه ده چوونه ده ره وه و کۆمه لیک ریۆره سمی تایبه تی یان هه بوو^(۸۳۶).

(۸۳۴) دیمانه یه ک له گه ل مار لويس ساکو (دکتۆر)، به میژووی (۲۴ ی نیسانی ۲۰۰۵)، که رکوک.

(۸۳۵) دیمانه یه ک له گه ل نووری فه قی، به میژووی (۵ ی نیسانی ۲۰۰۵)، که رکوک.

(*) جه ژنی "الفصح" به مانای عبریه که ی "بیساح" واته په پینه وه. له و رۆژه دا (پانه زه ی ته مموژ) یادی په پینه وه ی جووه کانی ده کریته وه له ده ریای سوور له کاتی ده رچوونیان له میسر. غاده حمدی عبدالسلام، المصدر السابق، ص ۱۳۷.

(۸۳۶) اللیدی درور، المصدر السابق، ص ۲۱۱-۲۱۲.

٢- جه‌ژنی و بۆنه‌ته‌وه‌یی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان:

یه‌که‌م: جه‌ژنی نه‌ورۆز

جه‌ژنی نه‌ته‌وه‌یی نه‌ورۆز (بیست و یه‌کی ئادار)، که تایبه‌ت بوو به کورده‌کان و سه‌ری سالی کوردییه، سالانه له شاری که‌رکوک له‌لایه‌ن کورده‌کانه‌وه به‌خۆشییه‌وه ساز ده‌کرا. نووسه‌ریکی کورد پیی وایه "هه‌ر له‌و ماوه‌ مێژوویییه‌شدا بوو که نه‌ورۆز له‌ یاد و بۆنه‌یه‌کی سه‌روشتی و ئاساییه‌وه ده‌بیته‌ سه‌یمبول و هیما بۆ نه‌ته‌وه و وه‌ک جه‌ژنیکی نه‌ته‌وه‌یی ده‌ناسریت. له‌وانه‌یه هۆنراوه‌که‌ی عه‌بدولخالق ئەسیری که له .. گوڤاری "زار کرمانجی" دا بلأوی کردووه‌ته‌وه، سه‌ره‌تایه‌کی گرنگی ناساندنی نه‌ورۆز بیته‌ وه‌ک جه‌ژنیکی نه‌ته‌وه‌یی ^(٨٢٧)."

هه‌رچه‌نده له‌و پۆژگار ه‌ یادکردنه‌وه و به‌رزراگرتنی ئەو پۆژه له‌لایه‌ن ده‌سه‌لاتدارانی پاشایه‌تی قه‌ده‌غه‌ کرابوو، کورده‌کان نازادانه نه‌یانده‌توانی به‌شدارێ له‌ رپۆره‌سمی ئەو جه‌ژنه‌دا بکه‌ن، به‌لام کورده‌کانی که‌رکوک جۆشوخروۆشیکی زۆریان بۆ ئەو جه‌ژنه‌ نه‌ته‌وه‌ییه

(٨٢٧) جه‌عفر عه‌لی، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، لیڤکۆلینه‌وه‌یه‌کی به‌راوردکارانه‌یه له‌ باره‌ی سه‌ره‌ل‌دانی ناسیۆنالیزمی کوردی و گه‌شه‌سه‌ندنی له‌ رۆژگاری بزوتنه‌وه‌کانی شیخ مه‌حمود و قازی مه‌مه‌ددا، سلیمانی، ٢٠٠٤، ل ٢٤٠-٢٤١. هه‌روه‌ها بۆ زانیاری زیاتر له‌م باره‌وه، بپوانه: غه‌فور میرزا که‌ریم، کۆمه‌له‌ی زانستی له‌ سلیمانی، دار الجاحظ، بغداد، ١٩٨٥، ل ٩٥.

هه بووه . له م باره وه "کاکه مه م بۆتانی" که بۆخۆی یه کیک له وه که سانه بووه به شدارییان له جه ژنی نه ورۆزی که رکوکدا کردووه، به م شیوه یه باری ئه وه جه ژنه له شاری که رکوک و یادکردنه وه یدا تۆمار کردووه: ". داگیرکه رانی به ریتانی و کۆمپانیای نه وتی، شاگرده عه ره به کانیا، به هه موو توانایی هه ولیان داوه ئاگری پیروزی نه ورۆز، گری نه مری باباگورگور له ئامیز نه گری. هه ر جاره به بیانوو، هه ر ساله له به ر شتی. ئاوی قینیان به ئاگریا کردووه. ئه گه ر له شاره کانی تری کوردستانی باشوورا، له سه ر چالاکیی نه ورۆز یه کیک هه فته یه که به ند بکری یان ده سته سه ر بی. له که رکوک "حسنی سلوک" یان لی ده سه نده وه و چه ند مانگیکیش ده یانه ینا و ده یانه ردد. بۆیه ئه م جه ژنه لای که رکوکییان تاموچیژیکی تری هه بوو^(٨٢٨)."

کورده کانی که رکوک، هه ندیک جار خه لکانی دیکه ش له گه لیان، له پۆزی نه ورۆزدا هه ر له به یانییه وه ده چوونه ده ره وه ی شار. هه ندیک به ریگی سلیمانی بلاو ده بوونه وه تا قه ره هه نجیر، هه ندیکی دیکه یان پوویان له ریگی هه ولیر و کۆیه و داره مان ده کرد، هه ندیکی دیکه ش به ره و ریگی حه ویجه و به غداد ده چوون. هه رچه ند خیزانیک له سه ر گردیک یان ده شتیکی یان له بن داریک داده نیشتن، چیشتیان ئاماده ده کرد و شایی و گۆرانی و

(٨٢٨) کاکه مه م بۆتانی، سه رچاوه ی پېشوو، ل ٢٤.

هه لپه پکئی ساز ده کرا. زۆربه ی دوکاندار و بازرگانه کان دوکانیان داده خست. فرمانبه ران هه ولپیان دهدا پشوو وهر بگرن^(٨٣٩).

دووهم: ئاههنگه کانی چوارده ی ئه یلول

له شاری که رکوک له پۆژگاری پاشایه تی هه موو سالیك شهوی چوارده ی ئه یلول ئاههنگ ساز ده کرا و پيشوازی له گۆرانی وهرزی سالّ ده کرا. له دوا ی ئه و شه وه خه لک له سه ربان ده هاتنه خوار ی و کولله و په رده کانی سه ربانیان ده پپچایه وه. گۆزه و شه ربه کانیان ده شکاند. بنه چه ی ئه م بۆنه یه ش بریتییه له پروپو وچیکی ناوچه که، گوايه له دابیکی کۆنی مه سیحیه کانه وه وهر گراوه و خه لکانی که رکوک لاساییان کردوونه ته وه. به و پپودانه ی ئه و رپکه وته جه ژنی سه ره له دانی خاچه (قیام صلیب)، دایکی "قوسته نتین" که ناوی "هیلانی" یه هیندیک پیاوی ناردوو ه گۆری چه زره تی عیسا بدۆزنه وه، له رپگای خویاندا ئه و پیاوانه له سه ره ر گردیک ئاگریان کردوو ته وه. به و بۆنه یه ش خه لکان هه موو سالیك یادی ئه و به سه ره اته ده که نه وه و خه لکانی که رکوکیش له گه لّ ئه واندا ئه و یاده ده که نه وه^(٨٤٠).

(٨٣٩) کاکه مه م بۆتانی، هه مان سه رچاوه، ل ٢٤.

(٨٤٠) شاکر صابره ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ١٨.

سییه م: هاوسه رگیری

پرۆسه ی هاوسه رگیری له کۆمه لگه ی که رکوکیدا، وه ک زۆربه ی کۆمه لگه ئیسلامیه کان، بنه پره تی پیکه وه نانی خیزان و یه که م و کۆنترین ریکخستنی کۆمه لایه تیه که له ئاکامیدا کۆمه لگه مرۆفایه تیه کانی لی پهیدا بووه^(٨٤١). ئەم بۆنه یه له نیو چینه کۆمه لایه تیه کانی کۆمه لگه دا، جگه له دیارده ی زیده پرۆیی له به پرۆه بردنی بۆنه که دا له لایه ن دهوله مه نده کان و ده ستبلاوی و دریزکردنه وه ی ماوه ی بۆنه که بۆ حه وت شه و و حه وت پرۆژ، جیاوازییه کی ئەوتۆیان نه بوو^(٨٤٢).

سه باره ت به جۆر و شیوه کانی هاوسه رگیری له کۆمه لگه ی که رکوکیدا، به هه مان شیوه ی کۆمه لگه کانی ناوچه کانی ده ورپه ری چه ند شیوه یه کی هاوسه رگیری تیدا باو بوو، به تایبه ت له نیو کورده کان، له وانه: هاوسه رگیری له نیوان خزمه نزه که کان نه خوازه له نیوان ئاموزاکاندا، که دابیکی هۆزه کی بوو بۆ ئه وه ی ئافره ته که نه چیه ته ده ره وه ی هۆزه که، هه ره ها

(٨٤١) ملیحه عونی القصیر و معن خلیل عمر، المدخل الی علم الاجتماع، ص ٢٨٧.

(٨٤٢) دیمانه یه که له گه ل فاطمه عوسمان مه ولوود، به میژووی (٦ی ئابی ٢٠١١)، که رکوک. ناوبراو سالی ١٩٣٦ له شاری که رکوک له دایک بووه، خویندنی هه ر له شاری که رکوک بووه، ئیستاش دانیشتووی که رکوک؛ دیمانه یه که له گه ل حسن موسی شوانی، به میژووی (٢٧ی ئه یلولی ٢٠١١)، که رکوک. سالی (١٩٤١) له چه مچه مال له دایک بووه، خویندنی سه ره تای و ناوه ندیی له شاری که رکوک بووه، ئیستاش له شاری که رکوک نیشه جیه.

هاوسه رگیری ژن به ژنی، له ئەنجامی ھۆیه ئابووری و کۆمه لایه تیبیه کانه وه ئەم جۆره یان له ئارادا بوو، چونکه ئەم چه شنه هاوسه رگیرییه شیربایی و خه رجییه کی زۆری تیناچیت. شیوازیکی دیکه ی هاوسه رگیری له شاری که رکوکدا بریتی بوو له هاوسه رگیری له نیوان بیگانه کان، ئەم شیوازه یان به ریژه که متر بوو، یه کیک له ھۆیه کانی که میی ئەم چه شنه هاوسه رگیرییه بریتی بوو له وه ی شیربایی و خه رجییه کی زۆری تیده چیت^(۸۴۳). تاکوته راش هاوسه رگیری ناسته وایی و له بریی خوین هه بوو^(۸۴۴).

رپۆره سمی هاوسه رگیری له شاری که رکوک له سه رده می پاشایه تی، رپۆره سمیکی تایبه تی هه بوو. له زۆریه ی کاتدا رپۆره سمی به میردانی کچ له ته مه نیکی زوودا ده ست پی ده کات، به تاییه تیش له نیو کۆمه له دانیشتونانی کورد و جووه کانی که رکوک^(۸۴۵). هه لبژاردنی ئافره تیش رپوشوینیکی بنه رته تی و گرنه گه له پرۆسه ی هاوسه رگیری. زۆر جار زاوا و بووکه به چاوی خۆیان یه کدییان نه بینیه، له بریی ئەوان، دایک و خوشک و پووره کانیان ئەو کاره یان ئەنجام داوه. پاش ده ستنیشانکردنی ئافره ته که، ده ست به پرسین و سۆراغکردنی ره چه له ک و ئایین و پیگه ی کۆمه لایه تیبی خیزانی کچه ده کریت. تورکمانه کان ئەوه یان به لاوه گرنه گ بوو که کچه که

(۸۴۳) شاکر خصبک، الاکرد دراسة جغرافية اثنوغرافية، ص ۶۶۱-۶۶۳.

(۸۴۴) ده رباره ی بپوانه: هاشم طه عقراوی، المصدر السابق، ص ۱۳۱.

(۸۴۵) عبدالوهاب المیسری، موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية، المجلد الثاني، ص ۱۵۴.

به‌رچاؤ و نامووسدار و له‌بنه‌ماله‌ی دیار بیٚت^(۸۴۶). پاش لیبوونه‌وه له‌وه
کاره، له‌گه‌ل دایکی کچه ریٚک ده‌که‌ون کچه ببینین و له‌که موکوپیه‌کانی
ئاگادار بن. بۆیه پیناوه‌کان به بیانوی ئاوخواردنه‌وه سه‌یری کچه‌که‌یان
ده‌کرد و له‌ده‌ست‌ه‌نگینی و کابانیی کچه‌یان (به‌رگدرووی و چیشتلینان)
ده‌پرسی. هه‌ندیک جار، به‌تایبه‌ت کۆمه‌له‌ دانیشتوانی تورکمان، بۆ ئه‌و
مه‌به‌سته داوا ده‌که‌ن کچه له‌گه‌رماو ببینن، تاوه‌کو له‌ساغی جه‌سته‌ی
دلنیا بن. هه‌ندیک جاریش پرۆسه‌ی دۆزینه‌وه و خوازیبینی کچان له‌گه‌رماو
ده‌ست پی‌ده‌کات. دایک و پووره‌کان بۆ ناساندنی کچه‌کانیان کۆمه‌لیٚک
ده‌برینیان هه‌بوو، وه‌ک: (بالابه‌رز، لووت فستق، چاوی جوان، برۆ‌که‌وان،
ده‌م بچوک، گه‌ردهن شووشه، وه‌کو مانگه، هه‌تا مانگیش چاوی ئه‌و
کچه‌ی نه‌دیوه)^(۸۴۷).

دوای یه‌کالیبوونه‌وه‌ی ده‌ست‌نیشانکردنی کچه، ژنانی هه‌ردوو خیزان پی‌که‌وه
داده‌نیشن و له‌سه‌ر شیربایی و کاره‌کانی دیکه ریٚک ده‌که‌ون. پاش
ریٚکه‌وتن، ئینجا شه‌وی نیشان دیت، له‌وه‌شه‌وه‌دا پاش ماره‌کردنی کچه له
کوړه له‌لایه‌ن مه‌لای گه‌ره‌که‌وه، شه‌کراو به‌سه‌ر ئاماده‌بوواندا دابه‌ش
ده‌کریت. له‌رۆژی دیاریکراودا (دووشه‌مه‌ یان پینچشه‌مه‌) ئاه‌ه‌نگی

(۸۴۶) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ۳۹.

(۸۴۷) المصدر نفسه، ص ۳۹.

گواستنه‌وه ساز ده‌کریت و بووکه به‌دهم ئاهه‌نگه‌وه بۆ گه‌رماو ده‌بریت و پاش ئاماده‌بوونی بووکه، زاوا بووکه ده‌بات^(۸۴۸).

پۆرپه‌سمی هاوسه‌رگیری به گواستنه‌وه‌ی بووکه بۆ مائی زاوا کۆتایی نایه‌ت، به‌لگوو پاش تیپه‌پینی هه‌فته‌یه‌ک هه‌فتانه‌ی بۆ ئه‌نجام ده‌دریت، خزم و کهسه‌کانی بووک و زاوا دیارییان بۆ ده‌به‌ن و ئه‌وانیش میواندارییه‌کی چاکیان ده‌که‌ن. دابونه‌ریتیش وا باو بوو بووکه دوا‌ی سالی‌ک ده‌گه‌پرایه‌وه ماله باوانی به مه‌به‌ستی سه‌ردانی^(۸۴۹). به هه‌مان شیوه‌ی موسلمانه‌کان، مه‌سیحی و جووه‌کانیش ئاهه‌نگی بووکه‌گواستنه‌وه‌یان هه‌بوو، به‌لام جیاوازییه گه‌وره‌که‌ی نیوانیان بریتی بوو له بینینی کچه‌که له‌لایه‌ن کوره‌که‌وه به‌ر له قوناغی ماره‌برین، ته‌نانه‌ت به‌پیی پینماییه ئایینییه‌کانی جوو ده‌بوو کوره‌که به‌ر له پۆرپه‌سمی نیشان بینیت^(۸۵۰). هه‌روه‌ها مه‌سیحیه‌کان له پۆژانی یه‌کشه‌مووان ئاهه‌نگی بووکه‌گواستنه‌وه‌یان ئه‌نجام ده‌دا^(۸۵۱). هه‌رچی پۆژی بووکه‌گواستنه‌وه‌ی جووه‌کان بوو، ئه‌گه‌ر بووکه کچ بووایه، پۆژی چوارشه‌مه‌مه ده‌بووه پۆژی گواستنه‌وه، ئه‌گه‌ریش ئاهه‌نگی دووه‌می گواستنه‌وه‌ی بووایه (واته بیوه‌ژن بووایه)، ئه‌وا پۆژی سێشه‌مه‌مه

(۸۴۸) آنجی طارق، المصدر السابق، ص ۱۸۱.

(۸۴۹) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ۴۲-۴۳.

(۸۵۰) محمد سکری سرور، نظام الزواج في الشرائع اليهودية والمسيحية، دار الفكر العربي، القاهرة، ۱۹۸۷، ص ۶۳-۶۴.

(۸۵۱) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ۴۹.

ده‌بووه‌ پۆژی ئاهه‌نگی گواستنه‌وه^(٨٥٢). جووه‌کانیش وه‌ک کورده‌کان شیربایان (مه‌ر) وه‌رده‌گرت^(٨٥٣).

چواره‌م: پرسه

وه‌ک چۆن له‌ بۆنه‌ خۆشه‌کان پۆپه‌سمی تایبه‌تیان هه‌بوو له‌ شاری که‌رکوک، بۆنه‌ ناخۆشه‌کانیش پۆپه‌سمی تایبه‌تیان هه‌بوو. هه‌موو پیکهاته‌کانی کۆمه‌لگه‌ش، جگه‌ له‌ مه‌سیحیه‌کان، چ بۆنه‌ خۆشه‌کان چ ناخۆشه‌کان، سه‌دا و ده‌نگه‌ده‌نگیکی زۆری به‌دواوه‌ ده‌هات. ئه‌گه‌ر که‌سیکیان ئی بمردایه‌، ئه‌وا هاوار و شینیکی زۆری بۆ ده‌کرا. دراوسی‌کان له‌ مائی خۆی مردوووه‌که‌یان ئه‌گه‌ر موسلمان بوایه‌، به‌پیی شه‌ریعه‌تی ئایینی ئیسلام ده‌شوشت و قورئانیان له‌سه‌ر ده‌خویند. له‌ کاتی‌کدا له‌ شه‌ودا که‌سه‌که‌ کۆچی دوا‌یی بکردایه‌، هه‌تا پۆژ ده‌بۆوه‌ قورئانیان له‌سه‌ر ده‌خویند و ئینجا ده‌یانبرده‌ مزگه‌وت و نوێژیان له‌سه‌ر ده‌کرد. سی پۆژ له‌ مزگه‌وت پرسه‌ی بۆ داده‌نرا. له‌ پۆژانی تازی‌دا ماله‌ دراوسی‌کانی مردوووه‌که‌ هاوکارییه‌کی چاکی مائی مردوووه‌که‌یان ده‌کرد و زۆر جار هه‌موو خه‌رجیه‌کی پرسه‌یان له‌ئسته‌ۆ ده‌گرت^(٨٥٤) و خواردنیان بۆیان ده‌برد.

(٨٥٢) غاده‌ عبیدی عبدالسلام، المصدر السابق، ص ١٦٤.

(٨٥٣) عبدالوهاب المیسری، المصدر السابق، ص ١٥٤.

(٨٥٤) دیمان‌یه‌که‌ له‌گه‌ڵ حسه‌ین په‌سه‌وول ئیبراهیم، به‌ میژووی (٢٤ی ئه‌یلوولی ٢٠١١)، که‌رکوک. ناوبراو سالی ١٩٤٥ له‌ شاری که‌رکوک له‌دایک بووه‌، ئیستا دانیشتووی

له کاتی پرسه‌دا، قاوه‌ی تالّ و جگه‌ره ده‌به‌خشرایه‌وه. ئه‌و که‌سانه‌ی له پرسه‌که‌دا به‌شدارییان ده‌کرد، داوی خویندنی سووره‌تی فاتحه و تاویک دانیشتن، له کاتی پۆیشتندا دو‌عیان بۆ که‌سه مردووه‌که ده‌کرد و داوی سه‌بووریان بۆ که‌سوکاری مردووه‌که ده‌کرد. له پۆژی هه‌وته‌مدا، بۆ خیری مردووه‌که هه‌لوا ده‌به‌خشرایه‌وه، پاش تپیه‌رینی چل پۆژ به‌سه‌ر بۆنه‌که‌دا، گۆره‌که‌یان بۆ هه‌لده‌گرته‌وه. داوی سالیکیش خیراتی بۆ ده‌کرا (اسقاط) ^(۸۵۵).

پرسه‌ی مه‌سیحی و جووه‌کانیش له کلێسا و که‌نیشته‌کان به‌پۆه ده‌چوو، به‌لام ماوه‌ی پرسه‌ی جووه‌کان هه‌وت پۆژ بوو. له ماوه‌ی پرسه‌دا دراوسێکان هیلکه‌یان بۆ ئاماده ده‌کردن بۆ خواردن و خواردنی گۆشتیشیان لێ قه‌ده‌غه ده‌بوو ^(۸۵۶). هه‌رچی پرسه‌ی مه‌سیحیه‌کان بوو، له رووی پۆپه‌سمی پرسه‌وه هاوشیوه‌یه‌کی زۆری له‌گه‌ل پرسه‌ی موسلمانان له نێواندا هه‌بوو. خه‌لکی گه‌رک به‌کۆمه‌ل له‌سه‌ر قه‌بران

گه‌رکه‌ی په‌حیماوايه؛ دیمانه‌یه‌ک له‌گه‌ل به‌دیعه عه‌بدولپه‌حمان عه‌لی، به‌ میژووی (۲۷) ئه‌یلوولی (۲۰۱۱)، که‌رکوک. ناوبراو سالی ۱۹۴۷ له شاری که‌رکوک له‌دایک بووه، ئیستاش هه‌ر له که‌رکوک نیشته‌جێیه.

(۸۵۵) شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعی حیات، ص ۵۱-۵۲.

(۸۵۶) غاده حمدي عبدالسلام، المصدر السابق، ص ۱۷۰.

ئاماده ده بوون بۆ ناشتنی مردووه که و دواییش له هۆلیکی تایبه تی کلّیسا پرسه که به پۆوه ده برا^(۸۵۷).

ته وهری چواره م: هونه ر و وهرزش و هۆیه کانی کاتبه سه بریدن

لیکۆلینه وه و ئاوردانه وه له باری هونه ری و وهرزشی و هۆیه کانی کاتبه سه بریدن که رکوکیه کان، چه ند لایه نیکی گرنگی ژیانی کۆمه لایه تی ده خاته پوو.

أ- هونه ر

هه رچه نده میژووی گه شه کردنی هونه ره کان له شاری که رکوکدا درهنگ هاته ئارا، به لام له پووی چه شن و مۆرکیه وه، تایبه تیه کی گه وهری وهرگرتووه. له به رگه لیک هۆی جوگرافی و ژینگه یی و کۆمه لایه تی، هونه ره کان له شار و ناوچه ی که رکوک له گه لّ هاوتاکانی له شار و ناوچه کانی ده وروبه ری جیاواز بووه^(۸۵۸)، چه له بواری مه قام و گۆرانی و چه له بواری هه لپه پکئ و چه له بواری شانۆیی و چه له بواریکی دیکه ی هونه ریدا بیّت. په رنگه هۆیه کی دیاری ئه و جیاوازییه ش، بۆ فره چه شنیه کولتووری دانیشتوانی شاره که بگه ریته وه.

(۸۵۷) محمد حسین محمد شوانی، المصدر السابق، ص ۱۷۱-۱۷۲.

(۸۵۸) محمد حسین محمد شوانی، المصدر السابق، ص ۹۶.

بووه. ته‌کیه‌ی تاله‌بانی هه‌ر له سه‌رده‌مانیکی زووه‌وه جیگه‌یه‌کی گزنگی خویندنی مه‌قامات و حیکایه‌تخوانان بووه، هه‌رده‌میش جمه‌ی هاتوو له هونه‌رمه‌ندان و هونه‌ردۆستان و هه‌وادارانی هونه‌ر^(٨٦٠). ته‌کیه‌که شوینیکی شیایوی له پیگه‌یانندی ژماره‌یه‌ک هونه‌رمه‌ندا هه‌بووه. زۆر کات مه‌قامبیژه ناسراوه‌کانی که‌رکوک و شارانی دیکه له نه‌ته‌وه‌ی کورد و تورکمان و عه‌ره‌ب پووین کردوو ته‌ ئه‌م ته‌کیه‌یه و مه‌قامیان خویندوو^(٨٦١).

شاری که‌رکوک له پووی مه‌قاماته‌وه پیگه‌یه‌کی گزنگی له ناوچه‌که و به شیوه‌یه‌کی گشتی له سه‌ر ئاستی عیراق بۆ خۆی داگیر کردوو، له‌و ئاکامه‌شدا شاری که‌رکوک به زیدی ره‌سه‌نی مه‌قاماتی عیراقی هه‌ژمار کراوه^(٨٦٢). قۆریات یان خۆریات شیوه‌یه‌کی ناسراوی مه‌قاماتی که‌رکوکیه و که‌رکوکیه‌کان پێی ده‌ناسرینه‌وه. قۆریاتی تورکمانی چوارینی شیعریه و زۆربه‌ی ئه‌و که‌سانه‌ی چریویانه، نادیارن^(٨٦٣). به‌تایبه‌تیش له‌لایه‌ن ئه‌و

(٨٦٠) عطا ترزی باشی، کرکوک هوالری، جلد ١، اوجنجی باصقی، بغداد، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م، ص ٢٧.

(٨٦١) موخته‌سه‌م ساله‌یی، گۆرانی و مه‌قامی کوردی له شاری که‌رکوک، که‌رکوک (گۆنار)، ژماره (٢٥)، که‌رکوک، هاوینی ٢٠٠٥، ل ٢٦.

(٨٦٢) عطا ترزی باشی، مقام البیات العراقي وانتشاره في الأقطار الشرقية، التراث الشعبي (مجلة)، العدد (٢)، بغداد، ١٩٨٠، ص ١٧.

(٨٦٣) وسام ایوب العزاوی، الغناء التركماني، في: ترکمان العراق تاريخهم ومناطقهم وثقافتهم، ص ٩٤.

که سه سه رخۆشانه وه دهوترا، که له کاتی درهنگی شهودا له پێگهی کهرانه وه بیان بۆ ماله وه وه لّامی یه کدییان ده دایه وه^(۸۶۴).

هه ندیک له تورکمانه مه قامبێژه به ناویانگه کانی شاری که رکوکهی سه رده می پاشایه تی ئه مانه بوون: مه لا وه لی، مه لا ته ها، مه لا سابیر، سو فی سابیر، مه لا محمه د توپال، مه لا عه بدولا لۆبیاچی، سه ید زه ینه ل سابوونچی و.. هتد^(۸۶۵). هه روه ها له مه قامبێژه کورده ناسراوه کانی شاری که رکوک: سه ید محییه ددین (کو یستانی)، شیخ قابیل شیخ حه سیب تاله بانی، شیخ مه حمودی به رزنجی (گه رمیانی)، حوسین عه لی، سیروانی و.. زۆری دی^(۸۶۶).

هه رچه نده زۆریک له مه قامبێژ و گۆرانیبێژه کانی که رکوک له چوارچیوه ی ته رتیه ئایینییه کان گیریان خواردبوو، به لّام خه لکی دیکه ی به چاویش له

(۸۶۴) فاضل العزای، المصدر السابق، ص ۲۸۷.

(۸۶۵) دیمانه یه که له گه لّ محمه د ره ئووف سالح ده بباغ، به میژووی (ای کانونی یه که می ۲۰۱۱)، که رکوک. ناوبراو سالی (۱۹۴۴) له گه ره کی ئاوچی له دایک بووه، سه ره تایی خویندوو، ئاگادارییه کی باشی له باره ی هونه ری مه قام و میوزیکه وه هه یه، ئیستاش دانیشتووی شاری که رکوک و خه ریکی کاری به رگدرووییه .

(۸۶۶) موعته سه م ساله یی، گۆرانی و مه قامی کوردی، سه رچاوه ی پێشوو، ل ۲۶-۲۹. هه روه ها بۆ ناوی مه قامبێژه کانی دیکه، بروانه: سمکو به هرۆز (ئه ژێ)، میژووی گۆرانه رۆشنبیرییه کانی ناوچه ی که رکوک، سه رچاوه ی پێشوو، ل ۲۱۴.

ده‌روهی ئەم بازنه‌یه بوون، به‌تایبه‌ت قاوه‌خانه‌کان شوینی دیاری چرینی مه‌قام و گۆرانی و سازکردنی ئاهه‌نگه‌کانیان بوون^(٨٦٧).

٢- شائق

هه‌رچی بواری شائق بوو، له‌ راستیدا ده‌رباره‌ی ورده‌کاری میژووی په‌یدا بوونی له‌ شاری که رکوک سه‌رچاوه‌یه‌کی جیی باوه‌رمان له‌به‌ر ده‌ستدا نییه، به‌لام زانراوه که که رکوکیه‌کان له‌نزیک خانی قازی، سه‌کۆیه‌کی نمایشکردنی شانۆگه‌رییان دروست کردوو و چه‌ند شانۆگه‌رییه‌کی فۆلکلۆرییان پیشکەش به‌ جه‌ماوه‌ر کردوو له‌ شیوه‌ی گالته‌جاری. ئەو شانۆگه‌رییانه‌ی پیشکەش کراون، سه‌رله‌بهریان به‌ مه‌به‌ستی به‌پیکه‌نینه‌ینانی خه‌لکه‌ ئاماده‌بووه‌که بووه و له‌ زۆریه‌ی کاتدا پشتیان به‌ گێرانه‌وه و نمایشکردنی نوکته‌ی سه‌رپیی و هه‌لۆیستی گالته‌جاران ده‌به‌ست، زیتر له‌وه‌ی پشت به‌ ده‌قیك ببه‌ستریت که ره‌گه‌زه‌کانی هونه‌ری شائق تیدا ده‌سته‌به‌ر بکریت^(٨٦٨).

له‌ شانۆکاره‌ ناو‌داره‌کانی شاری که رکوکی پۆژگاری پاشایه‌تی: (عیسمه‌ت هورمزی، ئەنوه‌ر محمه‌د ره‌مه‌زان، ته‌حسین عه‌لی شه‌عبان، سه‌لاح محمه‌د شیخ‌له‌ر، سو‌عاد ئەرسه‌لان، حوسین عه‌لی غالب و.. هتد بوون).

(٨٦٧) بۆ زانیاری زیاتر له‌م باره‌یه‌وه، بروه‌نه: آیدن کرکوک، مقاه‌ی کرکوک القدیمة و تراثنا

الشعبی، فی: موسوعة کرکوک قلب العراق، ص ١٩٠-١٩٣.

(٨٦٨) سمکو به‌هروژ (ئه‌ژێ)، میژووی گۆرانه‌ رو‌شنه‌رییه‌کانی که رکوک، ل ١٦٩.

زۆربهى شاتۆگه رييه كانيشيان له دواناوه ندىي كه ركوك و مانگى سوور
 نمايش ده كرا^(٨٦٩).

كۆنترين ده قى شانۆيى كه له بهر دهست بىت تاوه كوو ئىستا له شارى
 كه ركوك، برىتييه له و شانۆگه رييهى له لايه ن قوتابيانى قوتابخانهى
 "ففر" هوه نمايش كراوه و له ژماره (٥٢٢)ى پۆژنامهى "نجمه" له (١١)
 ته ممووزى (١٩٢١)دا بلاو كراوه ته وه. شانۆگه رييه كه له لايه ن چوار قوتابى
 پۆلى تىدا گىردراوه و ناوى شانۆگه رييه كه ش "عومهرى كورپى خهتاب و
 بىهون" بووه. بۆ بينىنى ئه و شانۆگه رييه، موته سه پىف و پياوه
 گه و ره كانى شار و سه رۆكى شاره وانى و زانايان و مامۆستايان و قوتابيان
 ئاماده بوونه^(٨٧٠). له ساله كانى دواتر، رهوشى شانۆ له شارى كه ركوك
 به ره و پىشچوونى زۆرتى به خۆه گرتوه و چه ندىن چالاكىي شانۆيى له
 چوارچىوهى قوتابخانه كانى كه ركوك و كۆمپانىي نيه و تدا پىشكه ش
 كراون، وهك شانۆكانى: (الجندى الباسل، ماجد ولين، سرخوشم ئامان،
 شاعر و هيبى دى)^(٨٧١).

(٨٦٩) ديمانه يهك له گه لّ محمه د ره ئوف سالف ده بباغ، به ميژوى (١) كانونى يه كه مى
 (٢٠١١)، كه ركوك.

(٨٧٠) سمكو به هرؤز (ئه زى)، ميژوى گورانه رۆشن بىريه كانى كه ركوك، ل ١٧٠-١٧١.
 (٨٧١) سمكو به هرؤز (ئه زى)، ميژوى گورانه رۆشن بىريه كانى كه ركوك، ل ١٧٠-١٧١. بۆ
 زانبارى زياتر ده ربارهى بزوتنه وهى شانۆيى له كه ركوك، بپوانه: محسبن محمه د،
 بزوتنه وهى شانۆيى كوردى له شارى كه ركوك (١٩٥٣-١٩٧٤)، هاوارى كه ركوك (گوفار)،

٣- شیوه‌کاری

میژووی هونه‌ری شیوه‌کاری به به‌راورد به به‌شه‌کانی دیکه‌ی هونه‌ر له شاری که‌رکوک، زۆر دره‌نگتر په‌یدا بوو. میژووی دیاری گه‌شه‌کردنی هونه‌ری شیوه‌کاری له سالانی چله‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه له شاری که‌رکوک ده‌ست پی‌ ده‌کات، به‌تایبه‌ت له‌دوای سالانی جه‌نگی دووه‌می جیهانییه‌وه. به‌لام کردنه‌وه‌ی یه‌که‌م پيشانگای شیوه‌کاری له شاری که‌رکوک، وه‌ک زانراوه میژووه‌که‌ی ده‌گه‌په‌ته‌وه به‌ سالی (١٩٣٤) که له‌لایه‌ن هونه‌رمه‌ندی ناسراو "عه‌زیز سه‌لیم" هوه‌ کراوه‌ته‌وه. ئه‌و پيشانگایه‌ بریتی بووه له (٦) دانه‌ تابلۆ، له‌ چایخانه‌ی "یه‌دولاً" به‌په‌یوه‌ چوه (٨٧٢).

چله‌کانی سه‌ده‌ی رابردوو، هونه‌ری شیوه‌کاری له شاری که‌رکوک پی‌ نایه‌ قوئاغیکی جدیدتر و چالاکی گه‌وره‌تر ئه‌نجام دران. زۆربه‌ی چالاکییه‌ سه‌ره‌تاییه‌کانی هونه‌ری شیوه‌کاری له قوتابخانه‌کانه‌وه ده‌ست پی‌ کردووه، به‌تایبه‌ت له‌ سالی (١٩٤٠) مه‌عاریفی که‌رکوک پيشانگایه‌کی گشتی "وینه‌کیشان و کاری ده‌ستی" ی به‌ قوتابیانی

ژماره (١)، هه‌ولێر، ١٩٩٧، ل ٣٦-٤٢؛ فاضل محمد حسین الحلاق، الحركة المسرحية في كركوك، الاخاء (مجلة)، العددان (١٩٥) و (١٩٦)، كركوك، ٢٠٠٥، ص ٤٧-٥٠ و ٤٠-٤٢.
(٨٧٢) فه‌ره‌اد په‌رپه‌ل، فه‌ریزه‌یه‌که له باره‌ی میژووی هونه‌ری شیوه‌کاری له شاری که‌رکوک، هه‌واری که‌رکوک (گۆفاره‌)، ژماره (٢)، هه‌ولێر، کانونی یه‌که‌می ١٩٩٨، ل ١١٤.

قوتابخانه کانی که رکوک ساز کردووه و لهو ساله ش به دواوه وهک
نه ریتیکی فهرمیی لی هاتووه^(۸۷۳).

له هونه رهنده شیوه کاره به ناوبانگه کانی نهو سه رده مه ی شاری
که رکوک: (عه زیز سه لیم، مه حموود عوبیدی، سدیق نه حمه د، سنان
سه عید، محمه د مه هدی، عه بدولا نه مین، عه تا سه بری، نوری مسته فا
به هجه ت، به دیع باباجان و.. هتد) بوون^(۸۷۴)، به تایبه ت مه حموود عوبیدی
شوینپه نجه ی دیاری له دامه زرانندی یه که م گرووی شیوه کاری له شاری
که رکوکدا هیه له سالی (۱۹۵۳) (جماعه فنانی کرکوک). لهو ماوه یه دا
توانییان به هاویه شی سئ پیشانگای شیوه کاری بکه نه وه له ساله کانی
(۱۹۵۴، ۱۹۵۶، ۱۹۵۷)^(۸۷۵).

ب- وه رزش

وه رزش له شاری که رکوک به به راورد به شاره کانی دیکه ی ناوچه که،
هر له کۆنه وه گرنگی زۆری پی دراوه، هر له یارییه کانی سوارچاکی و
زۆرانبازی و هه تا یارییه نوئییه کانی وهک تۆپی پی و گۆلف. له

(۸۷۳) سمکۆ به هرۆز (ئه ژئی)، میژووی گۆرانه رۆشنبیرییه کانی که رکوک، ل ۲۳۵.

(۸۷۴) ده رباره یان بپوانه: فه رهاد پیربال، سه رچاوه ی پیشوو، ل ۱۱۶-۱۲۱؛ سمکۆ به هرۆز

(ئه ژئی)، میژووی گۆرانه رۆشنبیرییه کانی که رکوک، ل ۲۳۸-۲۴۱.

(۸۷۵) محمود العبیدی مؤسس جماعه فنانی کرکوک، سومر (مجلة)، العدد (۵)، کرکوک،

کانون الثاني ۲۰۰۷، ص ص ۱۵-۱۶.

سەردەمی پاشایهتی گۆرانیکی چۆنیهتی بەسەر باری وەرزشی شاری کهرکوکدا هات، بە حوکمی پێشکەوتنه کۆمەلایهتی و ئابووری و سیاسییەکانی ناوچهکه زۆریک له وەرزشه کۆنهکان بەرهو نەمان چوون، له سەرروشیانەوه سوارچاکی. دەبیّت ئەو هەش بوتریّت، زۆریک له وەرزشانەیی ئەو پۆژگارە بریتی بوون له وەرزشی وەرزی، له وەرزی بەهار و هاویندا چالاک و بەهێز دەبوون و له وەرزهکانی دیکه تهواو لاواز، چونکه بوارهکانی وەرزشی پێشکەوتنیکی ئەوتوی بەخۆوه نەدیوو. له وەرزی زستاندا زۆربهی کاره وەرزشییەکان دکهوتنه چوارچیوهی چالاکییەکانی قوتابخانەکان^(٨٧٦). هەرچی یارییهکانی "زار" و "شەترەنج" بوو، ئەوا بەزۆری له چوارچیوهی قاوهخانە و چایخانەکاندا بوو^(٨٧٧). له گەلیک شوینی شاری کهرکوک له پۆژگاری پاشایهتی "زۆرخانە" هەبوو، که یاریی پالەوانییتی تیدا ئەنجام دەدرا. له پالەوانە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمه: (شوکر پالەوان، فەخری نوسرەت، جەعاقەساب، قەرە عوسمان، فاتح پالەوان، هادی پالەوان، مەمەد پالەوان و هیی دیکه) هەبوون. هەر وهه له پەنجاکانی سەدهی بیستم هەندیک وەرزشی نوێی دیکه پەیدا بوون، وهك: له شجوانی. ئەم وەرزشه

(٨٧٦) بڕوانه: صدی الشباب (مجلة)، العدد (٢)، کرکوک، شباط ١٩٥٠، ص٤٢؛ صدی الشباب (مجلة)، العدد (٤)، کرکوک، كانون الثاني ١٩٥٢، ص٤٢.

(٨٧٧) آیدن کرکوک، مقاهي کرکوک القديمة، ص١٩٢.

له لایه ن که رکوکییه کانه وه گرنگی تایبه تی وه رگرتووه و خه لکیکی چاک به ده وریه وه بوون. له یاریزانه کانی له شجوانیی ئه و رۆژگارهی که رکوک: (فاروق نامیق، عه لی محه مه د، عه لی سه عید، نه جات محه مه د، فاتح حاجی عه بدولا، ناسیح حاجی عه بدولا و هیی دیکه بوون). له تیپه به ناوبانگه کانی شاری که رکوکیش: تیپی چوارباغ، تیپی ئیمام قاسم، تیپی قه لا بوون^(۸۷۸).

یاری تۆپی پئ له وه رزشه نوئیانه بوو که له سه رده می پاشایه تی له شاری که رکوک په یدا بوو. ئه م یارییه به به راورد به یارییه کانی دیکه، جه ماوه ر و خه لکیکی زۆرتری هه بوو. یاری تۆپی پئ به تایبه ت له دوا ی جه نگی دووه می جیهانییه وه له شاری که رکوک هاته ئارا، له سالانی په نجاکانی سه ده ی بیسته میشدا گه شه کردنی به رچاوی به خۆیه وه بینی. له وه سه رده مه دا شاری که رکوک خاوه نی چه ند تیپیکی تۆپی پئ بوو، چه ند یاریگه یه کی چاکیشیان هه بوو، به لام له هه موویان باشت و ریکتر یاریگه ی کۆمپانیای نه وت بوو^(۸۷۹)، چونکه ده سه لاتدارانی کۆمپانیا،

(۸۷۸) چاوپیکه وتدیکی میژوویی له گه ل ناوداری شاری که رکوک، نوری فه قی، که رکوک (گۆفار)، ژماره (۲۷)، که رکوک، زستانی ۲۰۰۶، ل ۱۰۵۳-۱۰۵۰.

(۸۷۹) فاضل العزاوی، المصدر السابق، ص ۲۸۷.

نەوتى رەش (جەفت) پېژيان كىردبوو تاوھەككو لەبارتەربىت بۆ يارىكردن و تەپوتۆزى نەمىنى^(٨٨٠).

يەكەم تىپى وەرزشىيى تۆپى پىيى كۆمپانىيى نەوتىش لە كۆتايىھەكانى چەكان دروست بوو بۆ كارمەندانى كۆمپانىيەكە بە سەرۆكايەتتى "مىستەر رائول". لە دواتردا و لە سالى (١٩٥٢)، يەكئىتتى تۆپى پىيى كەركوك بە سەرۆكايەتتى "كەمال عەبدولقادىر" ھاتە ئارا^(٨٨١). ناوى تىپە گىرنگەكانى تۆپى پىيى كەركوك: "زىپى رەش"، "تىپى سوپا"، كە تايىھەت بوو بە فىرقەى دووى كەركوك. لە يارىزانە ناسراوھەكانى ئەو پۆژگارەش: عەمۆ بابا (كلدانى)، كەرىم فەندى (كورد)، عادل عەبدوللا (توركمان)، قاسم دىو (توركمان)، كازم (عەرەب)^(٨٨٢).

ج- ھۆيەكانى كاتبەسەربىردن

كەركوكويىھەكان لە كۆنەوھە بۆ بەسەربىردنى كات كۆمەلەئىك پىوشوئىنيان ھەبوو، كە زىتەر پەيوەست بوو بە زھوق و سەلىقەى كەسەكانەوھە. زۆرىك ھەبوون بۆ بەسەربىردنى كات پوويان لە خانەقا و تەكپەكان دەكرد،

(٨٨٠) وجدى انور مردان، من دفاتر ايام زمان.. زيارة جديدة لمدينة كركوك القديمة، المصدر السابق.

(٨٨١) نجاة كوثر اوغلو، من حوادث كركوك، ص١١٦.

(٨٨٢) وجدى انور مردان، من دفاتر ايام زمان.. زيارة جديدة لمدينة كركوك القديمة، المصدر السابق..

سه‌رقالی بیستنی حیکایه‌ت و ته‌راتیلی ئایینی و خویندنه‌وه‌ی قورئان به ده‌نگی به‌رز له‌لایه‌ن خوشخوینه‌کان^(٨٨٣).

"کاکه مه‌م بۆتانی" سه‌باره‌ت به‌به‌سه‌ربردنی کات له‌و پۆژگا‌ره ده‌نووسیت: "جی‌گای رابواردنی پیاوانی کهرکوک، به‌پیی جۆری بیرکردنه‌وه‌یان ده‌گۆرا. هه‌بوو هه‌ر له‌عه‌سه‌روه‌ ده‌چپوه‌ مزگه‌وت و ته‌کیه‌کان و کۆمه‌ل کۆمه‌ل داده‌نیشتن و باسی ئایین و شه‌رع و حه‌رام و حه‌لال ده‌کرا، نوێژیان ده‌گی‌رایه‌وه، قورئانیان خه‌تم ده‌کرد..^(٨٨٤)"

قاوه‌خانه و سینه‌ماکان دوو هۆی دیکه‌ی کاتبه‌سه‌ربردنی کهرکوکیه‌کان بوو. چایخانه و قاوه‌خانه‌کان هه‌ر له‌کۆنه‌وه له‌ شاری کهرکوک په‌یدا ببوون، میژوو‌یان بۆ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزه‌هه‌م ده‌گه‌رایه‌وه، بۆیه له‌ شاری کهرکوکدا ده‌یان چایخانه و قاوه‌خانه هه‌بوو. له‌ چایخانه به‌ناوبانگه‌کانی ئه‌وکات: چایخانه‌ی مه‌جیدییه، چایخانه‌ی جووت قاوه و زۆری دیکه بوون^(٨٨٥). هه‌روه‌ها له‌ سه‌رده‌می پاشایه‌تی حه‌وت سینه‌ماش

(٨٨٣) طالب عبدالجبار حیدر، المسألة الكردية في الوثائق العراقية (المشكلة-الحل-النتيجة)، رسالة ماجستير غير منشورة، مقدمة الى كلية القانون والسياسة بجامعة بغداد، ١٩٨٢، ص٣٢.

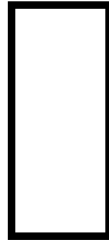
(٨٨٤) کاکه مه‌م بۆتانی، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل٢٧.

(٨٨٥) ده‌رباره‌یان بڕوانه: آیدن کرکوک، مقاهي کرکوک القديمة وتراثنا الشعبي، ص ١٩٠-

له که رکوکدا بوونی هه بوو، که رکوکیه کان به هۆی ئه و سینه مایانه وه کاتیکی خۆشیان به سه ر ده برد. له سینه ما به ناوبانگه کانی که رکوک: سینه ما چه مرا، سینه ما ئه تلّه س، سینه ما عه له مین، سینه ما سه لآحه دین و سینه ما خه ییام بوون^(٨٨٦).

سه رباری ئه وانه ش کۆمه لێک یانه ی کۆمه لایه تی و پۆشنیبری له شاری که رکوکدا هه بوون، که رکوکیه کان به هۆیه وه کاتیان به سه ر ده برد، له وانه: یانه ی فه رمانبه ران، یانه ی ئه فسه ران، یانه ی کارمه ندانی کۆمپانیای نه وت و. هیی دی^(٨٨٧).

(٨٨٦) ده رباره یان بپوانه: نصرت مردان، سینمات کرکوک وایام المتعة في الظلام،

میزبوتامیا (مجلة)، العبدان (٥-٦)، بغداد، تموز ٢٠٠٥، ص ص ٣٩١-٣٩٤.

(٨٨٧) کاکه مه م بۆتانی، سه رچاوه ی پێشوو، ل ٢٧.

نه نجام

لیکۆلینه وه که له دواى شیکردنه وه و لیكدانه وه و به سه رچوونه وه ی دیارده کۆمه لایه تیه کانی شاری که رکوک له سه رده می پاشایه تی (۱۹۲۱- ۱۹۵۸)، گه یشتوو ته چه ند ئه نجامگیریه ک، له خواره وه پوخته یان ده خه ینه روو:

۱. شاری که رکوک له پوو ی پوو به ر و پانتایی ئاوه دانیه وه له سه رده می پاشایه تی گه شه سه ندنی گه وه ی به خۆوه گرتوو و به دوو قۆناغی دیار ده ناسریتته وه: قۆناغی یه که م: سه ره تای دامه زرانندی ده وله تی عیراق سالی (۱۹۲۱) ده گریته وه، تاوه کوو سالی (۱۹۵۲) به رده وامیی هه یه. له م ماوه یه دا، له ئه نجامی کۆمه لیک هۆکار، له وانه: ته واو بوونی دۆزی ویلایه تی موسل و یه کلا یبوونه وه ی له به رژه وه ندیی عیراق (۱۹۲۵)، ته واو بوونی راکیشانی هیلی ئاسنی به غداد- که رکوک (۱۹۲۵)، که وتنه کاری کۆمپانیای نه وتی عیراق (۱۹۲۷)، ویپرای کۆمه لیک هۆکاری دیکه ی سیاسی و ئابوو ری و کۆمه لایه تی، په ره سه ندنیک ی به رچاو به سه ر شاری که رکوک دا هات و گه شه و گه وه بوونی به خۆوه گرت. قۆناغی دووه م: کۆتاییه کانی پۆژگاری پاشایه تی ده گریته وه، له سالی (۱۹۵۲) وه ده ست پی ده کات، تاوه کوو سالی (۱۹۵۸) کۆتاییه اتنی ده سه لات ی پاشایه تی له عیراق. له سالی (۱۹۵۲) دا کاری ئه نجوومه نی ئاوه دانکردنه وه ی عیراق که وته بواری جیبه جیکردنه وه و ژماره یه ک یه که ی نیشته جیبوون له

شاره که دا دروست کران. له ئاکامی پرۆتۆکۆله نه وتیبه نوپیه کانی حکومت له گه ل کۆمپانیای نه وتی عیراق، دا هاتی نه وتی عیراق زۆر زیادی کرد و حکومت بریاری دا به شیکی زۆری ئه و دا هاته، له ئاوه دانکردنه وهی بواره جۆراوجۆره کانی ولاتدا خه رج بکات.

۲. هاوشانی گه شه کردنی باری ئاوه دانی، بازار و شه قام و خان و گه رماو و گۆرستانه کانیش له و ئاکامه دا به ره و زۆربوون و به رفراوانبوون هه نگاویان هه لگرت.

۳. گه شه کردنی بیئه ندازه ی ژماره ی دانیشتوانی موسلمانه کان له به رانبه ر ژماره ی مه سیحی و جووه کان به راده یه کی گه وره له تایی ته رازووی پیکه اته کۆمه لایه تیبه کانی ناوچه که ی گۆری به دریزایی سه رده می پاشایه تی.

۴. له دوای نه مانی ده سه لاتی عوسمانی، بنکه کۆمه لایه تیبه کانی شاری که رکوک له سه روه ختی داگیرکاری و سه رده مه کانی دواتردا گۆرانی گه وره ی به خۆوه بینی. ئه و گۆرانه ش کاریگه ری دیاری هه بوو به سه ر پیگه ی کۆمه لایه تی و سه رچاوه ی دا هاتی بنه ماله ته قلیدییه کان و سه رۆکخیل و خاوه ن مولکه گه وره کان. له سه رووی هه موو ئه وانه وه، پشتگیریبیکردنی ده سه لاتدارانی بریتانی له سه رۆکخیله کانی تازه دانیشتووی شار و مولکداره گه وره کان بۆ پته وکردنی شوینپی خویان له ناوچه که ده هات.

۵. فاکتیره کانی به شبهه شبوونی کۆمه لایه تی له شاری که رکوک و ته واوی عیراقیشدا، تا کۆتاییهاتنی سهرده می پاشایه تیش هه مه جۆر بوون، له وانه گه وره ترینیان ئه مانه بوون: "ئاین" له نیوان موسلمانان و گرووپه ئاینیییه کانی مه سیحی و یه هوودی. "زمان"، به تایبته له نیوان کورد و تورکمان و عه ره ب، که ره نگدانه وهی هه بوو له سه ره لیکتر دوورکه و تنه وهی دابونه ریته میژوویی و پۆشنبیرییه کانی شاره که.
۶. له وردبوونه وهی میژووی سیاسی و کۆمه لایه تی و ئابووری که رکوک، پوون ده بیته وه بنه ماله ناوداره کان وه کۆله گه ی شار و نوینه ری سه ره کیی دانیشتوان خۆیان ده ناسینن. له دیارترینیان، بنه ماله ئه ریستۆکرات و بازارگانه کانی که رکوک: "نه و تچی"، "قیدار"، "ئاوچی"، "یاقوویی" و له بنه ماله ئاینیییه کانیش: "تاله بانئ"، "خانه قا"، "خادم سو جاده" بوون.
۷. سه باره ت به پیشه کان و دابه شبوونی پیشه یی دانیشتوان له پۆشنایی سه ره چاوه میژوویییه کانه وه، پوون ده بیته وه که هه رکۆمه له دانیشتوانیک له پیکهاته جیاوازه کانی که رکوک به لایه نیکی دیاری پیشه ییه وه خه ریک بوونه و له هه ندیک باردا کاره که ته نها تایبته بووه به وان، وه ک: کاری زیترینگه ری که تایبته بوو به جووه کان.
۸. په وشئ خویندن و فیڕکردن له ئاستی خراپدا بووه و که موکوپییه کی زۆر له ژماره ی قوتابخانه و کادری پسپۆر له و سه رده مه له شاری

- که رکوکدا هه بووه، به لام خویندنی که رکوکیه کان له باریکی گونجاوتردا بوو به به راورد به ناوچه کوردیه کان.
۹. باری تهنروستی له پۆژگاری پاشایه تیدا سالّ دوای سالّ به ره و باشبوون ههنگاوی ناوه، هه رچه ندهش ژمارهی نه خوشخانه کان و توانای پییشوازیکردنیان له نه خوشه کان زۆر نزم بووه.
۱۰. په یوه ندیه کۆمه لایه تیه کان خیزانی که رکوکیه به شیوه یه کی توندوتۆلّ بووه و ریژیکی گه وره له سه رۆکی خیزان و گه وره کان نراوه، به لام مافی ئافره تان وه کوو پیویست په چاوه نه کراوه و ئه مهش کاریگه ریی له سه ر پیگه کۆمه لایه تیه که ی هه بووه له وه سه رده مه دا.
۱۱. جه ژن و بۆنه ئایینی و نه ته وه یی و کۆمه لایه تیه کان لایه نیکی دیاری له ژانی کۆمه لایه تیه کی گه ی که رکوکیه داگیر کردووه و که رکوکیه کان گرنگیه کی تایبه تیان به هه ندیک له وه جه ژن و بۆنانه داوه، وهک: جه ژنی په مه زان و قوربان و جه ژنی نه ورۆز و یادی له دایکبوونی پیغه مبه ر.

لیستی سه‌رچاوه‌کان

- القرآن الکریم.

یه‌که‌م: به‌لگه‌نامه‌کان:

أ- به‌لگه‌نامه‌ بلالونه‌کراوه‌کان:

١- به‌لگه‌نامه‌کانی ئه‌رشیفی نشتیمانیی به‌ریتانی:

- وه‌زاره‌تی فرۆکه‌وانی:

1. B.N.A, Air, 23/ 593, No.: 1/A/ 11, Subject: Assyrians Problems, 24th May, 1924.
2. P.R.O, Report on Middle East, Appendix (10), Kurdistan, Fourth meeting of the political committee, March 15, 1921.
3. P.R.O, Report on Middle East, Fourth meeting of the combined political and military committees, March 16, 1921.
4. S.S.O, Mosul, Very secret, Kurdish Nationalism, (6th February, 1930).
5. S.S.O, Mosul, Secret, Kurdish Nationalism and the Komeli Pishewani Kurdan, (18th February, 1930).

- وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی به‌ریتانی:

6. P. R. O, F.O, 371 /14521/5247, Racial statistics for Kurdish Areas to latest Figures, February, 1930.

- وه‌زاره‌تی داگیرکه‌کانی به‌ریتانی:

7. C.O, 730/117, Catholic Situation in Iraq, 14th September, 1927.

٢- به لگه نامه به ریتانییه وه رگیدراوه کان بۆ سه ر زمانى عه ره بى له خانەى كتیب و به لگه نامه كانى عیراقى):

١. د. ك. و. ع، الوحده الوثائقيه، دائره ضابط الخدمات الخاصه، كركوك،
رقم الوثيقة: اكس/ام ٤٥٨٣، (آر ٧٢) سري، استخبارات هئية أركان الجو
القيادة الجوية بغداد، (٢٤/آذار/١٩٢٥).

٢. د. ك. و. ع، الوحده الوثائقيه، دائره ضابط الخدمات الخاصه -
كركوك، رقم الوثيقة: اكس/ام ٤٥٨٣، سري، استخبارات هئية أركان الجو
القيادة الجوية بغداد، تقرير استخبارات للفترة المنتهية في (٣١/آذار/١٩٢٥).

٣. د. ك. و. ع، الوحده الوثائقيه، دائره ضابط الخدمات الخاصه -
كركوك، ٤١١/٢٣، رقم الوثيقة: اكس/ام ٤٥٨٣، سري، استخبارات هئية
أركان الجو القيادة الجوية بغداد، تقرير استخبارات للفترة المنتهية في
(١٨/شباط/١٩٢٦).

٤. د. ك. و. ع، الوحده الوثائقيه، دائره ضابط الخدمات الخاصه -
كركوك، ٤١٢/٢٣، رقم الوثيقة: اكس/ام ٤٥٨٣، سري، استخبارات هئية
أركان الجو القيادة الجوية بغداد، تقرير استخبارات للفترة المنتهية في (١٢/
تشرين الثاني/١٩٢٥).

٥. د. ك. و. ع، الوحده الوثائقيه، دائره ضابط الخدمات الخاصه -
كركوك، ٤١١/٢٣، رقم الوثيقة: اكس/ام ٤٥٨٣، سري، استخبارات هئية
أركان الجو القيادة الجوية بغداد، تقرير استخبارات للفترة المنتهية في
(١٨/شباط/١٩٢٦).

٦. د. ك. و. ع، الوحدة الوثائقية، رقم الملف: (٣١١/١١٣٩)، رقم الوثيقة: (٥)، الموضوع: مذكرة مستشار وزارة الداخلية حول الاوضاع في كردستان (شباط/١٩٣٠).
٧. د. ك. و. ع، الوحدة الوثائقية، وزارة الحرب، رقم الوثيقة (١٤٢٧/٢٠١)، اكس ان (٢٢٠٥)، سري للغاية، الموضوع: الخطة العامة (تخريب مخازن الوقود في العراق)، (حوادث مايس ١٩٤١). (نسخة مترجمة ومصورة عن الارشيف البريطاني)
٨. د. ك. و. ع، الوحدة الوثائقية، وزارة الطيران ٤١٢/٢٣، رقم الوثيقة: اكس/ام ٤٥٨٣، (٧٣) سري، من المفوضية البريطانية في طهران الى مقر قيادة القوة الجوية ببغداد، (٢٢/ايلول/١٩٢٧). (نسخة مصورة ومترجمة عن الارشيف الوطني البريطاني)

٣- به لگه نامه عيراقيبه كان:

١. د. ك. و. ع، الوحدة الوثائقية، متصرفية لواء كركوك، قلم التحريرات، العدد (٧٣٠٣)، الموضوع: امور بلدية كركوك، (١٩٣٩/١/١٥).
٢. د. ك. و. ع، الوحدة الوثائقية، متصرفية لواء كركوك، قلم التحريرات، العدد (٧٨٧٥)، الموضوع: التقرير عن تفتيش بلدية كركوك و لجنة اسالة الماء و الكهرباء في كركوك، (١٩٣٩/٦/٥).
٣. د. ك. و. ع، الوحدة الوثائقية، ملفات وزارة الداخلية، رقم الملف: (٣٢٠٥٠/٧٣٧، العنوان: مراسلات لواء كركوك، (١٧/٨/١٩٢٣-١٩٢٥/٩/٩).

٤. د. ک. و. ع، الوحدة الوثائقية، ملفات ديوان وزارة الداخلية، رقم الملفة: ٣٢٠٥٠/٦٧٧١، العنوان: تقارير لواء كركوك، (١٩٣٩-١٩٥٥).
٥. د. ک. و. ع، الوحدة الوثائقية، ملفات ديوان وزارة الداخلية، رقم الملفة: ٣٢٠٥٠/٩٨٤٠٧١، العنوان: ميزانية الادارة المحلية للواء كركوك، (١٩٥٠-١٩٥١).
٦. د. ک. و. ع، الوحدة الوثائقية، وزارة الداخلية، تقارير بلدية كركوك، الموضوع: امور بلدية كركوك، (١٩٣٤/٨/٨-١٩٣٩/٦/١٥).

ب. به‌لگه‌نامه‌ بالۆکراوه‌کان:

- به‌ زمانى كوردى:

١. راپۆرتى کارگێڕى ده‌فه‌رى که‌رکوک (ماوه‌ى ١ى کانوونى دووه‌م تا ٣١ى کانوونى يه‌که‌مى ١٩١٩)، وه‌رگێڕانى: سه‌ربه‌ست که‌رکوکى، بنکه‌ى ژين، سلێمانى، ٢٠٠٦.
٢. سه‌لمان عه‌لى، کوردستانى عێراق له‌ به‌لگه‌نامه‌کانى وه‌زاره‌تى ده‌ره‌وه‌ى به‌ريتانيادا، بنکه‌ى ژين، سلێمانى، ٢٠٠٥.

- به‌ زمانى عه‌ره‌بى:

١. عبدالفتاح علي البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحريرية (دراسات ووثائق)، الطبعة الاولى، دار سبريز للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٤.
٢. عثمان علي، الكورد في الوثائق البريطانية، الطبعة الاولى، مؤسسة موكريانى للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٨.

٣. مؤید ابراهیم الوندای، العراق في التقارير السنوية للسفارة البريطانية (١٩٤٤-١٩٥٨)، الطبعة الاولى، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٩٢.
٤. وليد حمدي، الكرد وكردستان في الوثائق البريطانية (دراسة تاريخية وثائقية)، لندن، ١٩٩١.
٥. وليد محمد سعيد الاعظمي، انتفاضة رشيد عالي الكيلاني و الحرب العراقية - البريطانية (١٩٤١)، دراسة موثقة في المضامين السياسية و القومية و الاستراتيجية لثورة مايس ١٩٤١، بغداد، ١٩٨٧.

- به زمانی تورکی لاتینی:

- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Musul- Kerkük ilgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Yayın Nu: (11), Ankara, 1993.

- به زمانی ئینگلیزی:

- Doxiadis, Kirkuk Master Plan, Final Report, No. 7, December, 1975.

دووهه: بلاوکراوه حکومییه کان:

- عێراقییه کان:

١. الحكومة العراقية، الشرطة العامة، شعبة التحقيقات الجنائية ببغداد، موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري، الجزء الأول، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٤٩.
٢. الحكومة العراقية، التقرير السنوي عن اعمال مجلس الاعمار للسنة (١٩٥٤-١٩٥٥).

٣. الحكومة العراقية، بحث في كيفية التصرف بالاراضي و الامور المتعلقة بذلك، (كتبه: أرنست داوسن)، بغداد، ١٩٣٢.
٤. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٠، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥٢.
٥. الجمهورية العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٧، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٨.
٦. الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية (مديرية النفوس العامة)، المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي السليمانية و كركوك، مطبعة العاني، بغداد، دون سنة الطبع.
٧. الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، مديرية الاحصاء العامة، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٥٧-١٩٥٨، بغداد، ١٩٥٩.
٨. الجمهورية العراقية، وزارة الصحة، مديرية الاحصاء الحياتي و الصحي، نشرة الاحصاء الحياتي و الصحي لسنة ١٩٥٨، بغداد، ١٩٦٠.
٩. الجمهورية العراقية، وزارة الصحة، مديرية الاحصاء الحياتي و الصحي، نشرة الاحصاء الحياتي و الصحي لسنة ١٩٥٧، بغداد، ١٩٦٠.
١٠. الحكومة العراقية، قانون المحافظات، رقم (١٥٩) لسنة ١٩٦٩، بغداد، ١٩٦٩.
١١. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنتي ١٩٤٤-١٩٤٥، بغداد، ١٩٤٦.
١٢. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٤٩، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥١.

١٣. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للإحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٢، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥٣.
١٤. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للإحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥١، بغداد، ١٩٥٤.
١٥. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، مديرية الصناعة العامة، التقرير السنوي للسنة المالية (١٩٥٢-١٩٥١)، بغداد، ١٩٥٢.
١٦. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، الدائرة الرئيسية للإحصاء، المجموعة الإحصائية السنوية العامة ١٩٥٤، بغداد، ١٩٥٥.
١٧. الدولة العراق، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة (١٩٢٥/١٩٢٤)، بغداد، ١٩٢٦.
١٨. الحكومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٤٣-١٩٤٤، بغداد، ١٩٤٥.
١٩. الحكومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٣٣-١٩٣٤، بغداد، ١٩٣٥.
٢٠. الحكومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٣٩-١٩٤٠، بغداد، ١٩٤١.
٢١. الحكومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة (١٩٤٧/١٩٤٨)، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥٠.
٢٢. الحكومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٤٨-١٩٤٩، مطبعة الحكومة، ١٩٥١.

٢٣. الحكومة العراقية، وزارة المعارف، التقرير السنوي عن سير المعارف لسنة ١٩٥٠-١٩٥١، بغداد، ١٩٥٢.
٢٤. الدولة العراقية، محاضر جلسات مجلس الاعمار، محضر الجلسة (١٠٧)، (١٦ حزيران ١٩٥٤).
٢٥. المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية (مديرية النفوس العامة)، إحصاء السكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الثاني (لواء الموصل-لواء كركوك-لواء السليمانية-لواء اربيل)، بغداد، ١٩٥٤.
٢٦. عصبة الأمم، مسألة الحدود بين تركيا والعراق (التقرير الذي رفعته البعثة المؤلفة وفقا لقرار المجلس في ٣٠ ايلول ١٩٢٤)، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٢٤.
٢٧. م. م. ن، الدورة الانتخابية الاولى، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٢٥، محضر الجلسة (٢٣)، في (٥ ايلول ١٩٢٥).
٢٨. م. م. ن، الدورة الانتخابية الثالثة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٣١، محضر الجلسة الخامسة
٢٩. م. م. ن، الدورة الانتخابية السادسة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٣٦، محضر الجلسة (٣٥)، في (٢٥ شباط ١٩٣٦).
٣٠. م. م. ن، الدورة الانتخابية السابعة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٣٧، محضر الجلسة (٦)، في (٢٥ آذار ١٩٣٧).
٣١. م. م. ن، الدورة الانتخابية السابعة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٣٧، محضر الجلسة الثلاثين.

٣٢. م. م. ن، الدورة الانتخابية التاسعة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٣٩، بغداد، ١٩٣٩، محضر الجلسة السادسة.
٣٣. م. م. ن، الدورة الانتخابية التاسعة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٤٠، تقرير لجنة الشؤون المالية عن لائحة قانون الميزانية العامة لسنة ١٩٤٠ المالية، بغداد، ١٩٤١.
٣٤. م. م. ن، الدورة الانتخابية التاسعة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٤١، الجلسة المشتركة في (١٠ نيسان ١٩٤١).
٣٥. م. م. ن، الدورة الانتخابية العاشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٤٣، بغداد، ١٩٤٣، محضر الجلسة الخامسة والعشرين.
٣٦. م. م. ن، الدورة الانتخابية العاشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٤٣، محضر الجلسة (٢)، في (٣ كانون الاول ١٩٤٤).
٣٧. م. م. ن، الدورة الانتخابية الثانية عشرة، الاجتماع غير الاعتيادي لسنة ١٩٤٨، محضر الجلسة (١٣).
٣٨. م. م. ن، الدورة الانتخابية الثانية عشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٥٠، محضر الجلسة (٤٤).
٣٩. م. م. ن، الدورة الانتخابية الثالثة عشر، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٥٢-١٩٥٣، محضر الجلسة الثانية.
٤٠. م. م. ن، الدورة الانتخابية الثالثة عشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٥٠، محضر الجلسة الرابعة.
٤١. م. م. ن، الدورة الانتخابية الثانية عشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٥٠، محضر الجلسة الثالثة والعشرون.

٤٢. م. م. ن، الدورة الانتخابية الخامسة عشرة، الاجتماع الاعتيادي لسنة ١٩٥٧، محضر الجلسة (١٩)، في (٥ شباط ١٩٥٨).

– عوسمانییه کان:

– به زمانی عه ره بی:

– مختارات من كتاب الموصل وكرکوك في الوثائق العثمانية، ترجمة وتعليق: د. خليل علي مراد، من منشورات بنكهی ژین لاهياء التراث الوثائقي والصحفي الكردي، السليمانية، ٢٠٠٥.

– به زمانی تورکی عوسمانی:

١. موصل ولایتی ایجون ایکنجی دفعه، ترتیب اولنان سالنامه در، ترتیب ایدن، حسن توفیق، موصل ولایت مطبعه سی، (١٣١٠ هجری/١٨٩٢ میلادی).
٢. موصل ولایتی سالنامه سی، ترتیب ایدن، مکتوبی ولایت صادق افندی، موصل ولایتی مطبعه سی – (١٣١٢ هجری/١٨٩٤ میلادی).
٣. موصل ولایتی سالنامه سی، مکتوبی ولایت سعادتلو حسین توفیق افندی معرفتیله ترتیب اولنمشدر، موصل ولایت مگبعه سی، (١٣٠٨ هجری/١٨٩٠ میلادی).
٤. موصل ولایتی سالنامه رسمیسسی، ترتیب ایدن، صفوت، موصل، مطبعه ولایت، (١٣٢٥ هجری/١٩٠٧ میلادی).
٥. موصل ولایتی سالنامه رسمیسیدر، موصل ولایتی مطبعه سی – (١٣٢٠ هجری/١٩١٢ میلادی).

٤. شیخ ره ئووف خانه قا، یادگاری خانه قاه (یادداشت و شیعر)، (کۆکردنه وه و دارپشتن: که مال ره ئووف محمد)، له بلاؤکراوه کانی بنکه ی ئه ده بی و روونا کبیری گه لاویژ، سلیمانی، ٢٠٠٠.
٥. عه بدالستار تاهر شه ریف، ململانی له گه ل ژياندا (یادداشت) (١٩٣٥-١٩٧١)، به رگی یه که م، چاپخانه ی ئارابخا، که رکوک، ٢٠٠٥.
٦. علاء الدین سجادی، گه شتیك له کوردستانا، چاپخانه ی معارف، به غدا، ١٩٥٦.
٧. مصطفى نه ریمان، بیره وه ری یه کانی ژیانم، خانه ی (الحریه) بو چاپ، به غدا، ١٩٩٤.

- به زمانی عه ره بی:

١. اللیدی درور، علی ضفاف دجلة والفرات، تعریب: فؤاد جمیل، دار الوراق للنشر، بیروت، ٢٠٠٨.
٢. اوليفية، رحلة اوليفية الى العراق (١٧٩٤-١٧٩٦)، ترجمة: يوسف حبي، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد، ١٩٨٨.
٣. بهاء الدين نوري، مذكرات بهاء الدين نوري، الطبعة الثانية، مطبعة جامعة صلاح الدين، اربيل، ١٩٩٥.
٤. جمس بکنغام، رحلتي الى العراق، الجزء الاول، ترجمة: سليم طه التكريتي، مطبعة اسعد، بغداد، ١٩٦٨.
٥. جيمس ولستيد، رحلتي الى بغداد في عهد الوالي داود باشا، ترجمة: سليم طه التكريتي، مطبعة ثويني، بغداد، ١٩٨٤.

٦. ساطع الحصري، مذكراتي في العراق (١٩٢١-١٩٤١)، الجزء الاول، من منشورات دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٨.
٧. سون (ميرزا غلام حسين شيرازي)، رحلة متنكر الى بلاد ما بين النهرين وكردستان، ترجمة وتحقيق وتعليق: فؤاد جميل، الجزء الثاني، الطبعة الاولى، مطابع تايمس، بغداد، ١٩٧١.
٨. فاضل العزاوي، الروح الحية (جيل الستينات في العراق)، الطبعة الثانية، دار المدى للثقافة والنشر، دمشق، ٢٠٠٣.
٩. فخري الفخري، مذكرات فخري الفخري (١٩٠٨-١٩٩٥) الوزير وأمين العاصمة في العهد الملكي، (اعداد وتقديم وتعليق: د. عماد عبدالسلام رؤوف)، دار المثنى للطباعة والنشر، بغداد، ٢٠٠١.
١٠. عبدالرزاق الحسنى، رحله في العراق أو خاكرات الحسنى، الكعبه الپالپه، المكعبه العصريه، بغداد، ١٩٢٥.
١١. كارستن نيبور، رحلة نيبور الى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمة عن الالمانية: د. محمود حسين الامين، مراجعة وتعليق: سالم الألويسي، وزارة الثقافة والارشاد، سلسلة الكتب المترجمة (٢)، بغداد، ١٩٦٥.
١٢. ليونهارت راوولف، رحلة المشرق الى العراق وسوريا ولبنان وفلسطين (١٥٧٣)، ترجمة وتعليق: سليم طه التكريتي، دار الحرية للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٧٨.
١٣. محمد مهدي كبة، مذكراتي في صميم الاحداث (١٩١٨-١٩٥٨)، الطبعة الاولى، منشورات دار الطليعة، بيروت، تشرين الثاني ١٩٦٥.

١٤. مالیارد، نواعیر الفرات او بین العرب والاکراد، ترجمة: د.حسین کبة، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥٧.
١٥. محسن دزقی، احداث عاصرتها، الجزء الاول، دار اراس للطباعة والنشر، اربیل، ٢٠٠٢.
١٦. نجدة فتحي صفوة، خواطر واحاديث في التاريخ، الطبعة الاولى، مطبعة اشبيلية، بغداد، ١٩٨٣.
١٧. يوسف حنا يوسف، مذكرات يوسف حنا يوسف (ابو حکمت)، مطبعة التعليم العالي، اربیل، دون سنة الطبع.

چوارهم: گۆڤار و پۆژنامه کان:

- به زمانی کوردی:

١. ژیان (پۆژنامه)، ژماره (١١٨)، سلیمانی، (٢١ی حوزه ییرانی ١٩٢٨).
٢. ژیان وه (گۆڤار)، ژماره (٢٨)، سالی دووهم، سلیمانی، (٣ی ئه یلولی ١٩٢٥).
٣. کرکوک (پۆژنامه)، ژماره ی (٣٠٢)، که رکوک، ٢ی مایس ١٩٣٠، ژماره ی (٣٠٤)، ٩ی مایسی ١٩٣٠، ژماره ی (٣٠٧)، ٩ی حوزه ییران ١٩٣٠، ژماره ی (٣٠٩)، ٣٠ی حوزه ییرانی ١٩٣٠.

- به زمانی عه ره بی:

١. التجارة (مجلة)، العدد (٣)، بغداد، آذار ١٩٥٣.
٢. الزمان (جريدة)، بغداد، ٧ آيار ١٩٤١.
٣. الاسواق التجارية (مجلة)، العدد (٢٧٨)، بغداد، ١٤ حزيران ١٩٥٨.

٤. العالم العربي (جريدة)، بغداد، ١٠ آيار ١٩٤١.
٥. العراق (جريدة)، العدد (٦٢٣)، بغداد، (٢٨ تموز ١٩٢٢)، العدد (٨٧٠)، (٢٧ آذار ١٩٢٣)، العدد (١٩٠٢)، (٣١ تموز ١٩٢٦).
٦. المثقف (مجلة)، العدد (١)، بغداد، تشرين الاول ١٩٥٨.
٧. المهن الطبية (مجلة)، العدد (٣)، المجلد (٢)، بغداد، ايلول ١٩٥٤.
٨. الوقائع العراقية (جريدة)، العدد (٣٧٢)، بغداد، (٢٣ تشرين الاول ١٩٢٥)، العدد (٩٨٩)، (١ حزيران ١٩٣١)، العدد (١٦٨٧)، (٣/٣/١٩٣٩)، العدد (٣٠٧٦)، بغداد، ٢٤ آذار ١٩٥٢.
٩. أهل النفط (مجلة)، العدد (٥٦)، كركوك، آذار ١٩٥٦، العدد (٦٠)، تموز ١٩٥٦.
١٠. صدى الشباب (مجلة)، العدد (٢)، كركوك، شباط ١٩٥٠، العدد (٣)، كانون الثاني ١٩٥١، العدد (٤)، كانون الثاني ١٩٥٢.

بينجهم: تيز و نامه زانكوييه بلاونه كراوه كان:

- دكتورا:

١. احمد فكك احمد حمد البدراني، احوال العراق الاجتماعية بين الحربين العالميتين (١٩١٨-١٩٣٩)، اطروحة دكتوراه، كلية التربية بجامعة الموصل، ٢٠٠١.
٢. زين العابدين علي صفر، النقل في مدينة كركوك (دراسة حضرية- كارتوكرافية)، رسالة دكتوراه، كلية الاداب/جامعة بغداد، ١٩٩٦.

٣. شکري محمود نديم، احوال العراق في مرحلة المشروطية الثانية (١٩٠٨-١٩١٨) دراسة تاريخية، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب بجامعة بغداد، ١٩٨٥.
٤. طالب عبدالجبار حيدر، المسألة الكردية في الوثائق العراقية (المشكلة-الحل-النتيجة)، رسالة ماجستير، مقدمة الى كلية القانون والسياسة بجامعة بغداد، ١٩٨٢.
٥. عماد عبدالسلام رؤوف العطار، الحياة الاجتماعية في العراق ابان عهد المماليك (١٧٤٩-١٨٣١)، اطروحة دكتوراه، كلية الاداب بجامعة القاهرة، القاهرة، ١٩٧٦.
٦. عمار يوسف عبدالله عويد العكيدي، السياسة البريطانية تجاه عشائر العراق (١٩١٤-١٩٤٥)، اطروحة دكتوراه، كلية التربية بجامعة الموصل، ٢٠٠٢.
٧. قاسم خلف عاصي الجميلي، العراق والحركة الكمالية (١٩١٩-١٩٢٣)، أطروحة دكتوراه، كلية الآداب بجامعة بغداد، ١٩٩٠.
٨. كاظم باقر علي، الاحوال الاجتماعية في البصرة (١٨٦٩-١٩١٤)، اطروحة دكتوراه، كلية الاداب بجامعة بصرة، ١٩٩٥.
٩. لطيف هاشم كزار الطائي، التوزيع السكاني والسياسة السكانية في العراق، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب بجامعة بغداد، ١٩٩٦.

- ماستەر:

- به زمانی کوردی:

١. به‌ختیار سه‌عید مه‌حمود شوانی، که‌رکوک له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا (لیکۆلینه‌وه‌یه‌که‌ له‌ بارودۆخی رامیاری و ئابووری)، نامه‌ی ماسته‌ر، کۆلیژی ئەده‌بیات، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین - هه‌ولێر، ٢٠٠٨.
٢. حمید عبدالله صالح، شیکردنه‌وه‌یه‌کی جوگرافی بۆ سیاسه‌تی ته‌عریب له‌ شاری که‌رکوک و ریگاکانی چاره‌سه‌رکردنی، نامه‌ی ماسته‌ر، کۆلیژی ئەده‌بیات، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین - هه‌ولێر، ٢٠٠٧.
٣. دلشاد مه‌حمود عه‌بدوپره‌حمان، که‌رکوک لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی میژوویی ده‌رباره‌ی رۆلی رۆشنبیری و سیاسی (١٩٣٢-١٩٥٨)، نامه‌ی ماسته‌ر، کۆلیژی ئەده‌بیات، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین - هه‌ولێر، ٢٠٠٦.

- به‌ زمانێ عه‌ره‌بی:

١. احمد محمد الجبوري، الاستيطان الريفي في قضاء الحويجة، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٨٦.
٢. جاسم محمد حسن العدول، العراق في العهد الحميدي (١٨٧٦-١٩٠٩)، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٧٥.
٣. جوني يوسف حنا، تأريخ الصناعة الوطنية وعلاقتها بالتطور السياسي في العراق (١٩٢٩-١٩٥٨)، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة الموصل، ١٩٨٩.
٤. حامد عبدالحسين السالم، الهجرة من الريف الى الحضر، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة عين شمس، القاهرة، ١٩٧٢.

٥. حيدر جاسم عبد عبيس الرويعي، الاءاء الدومينيكان في الموصل دراسة في نشاطاتهم الطبية والثقافية والاجتماعية (١٧٥٠-١٩٧٤)، رسالة ماجستير، كلية التربية بجامعة الموصل، ٢٠٠١.
٦. خالد محسن محمود الراوي، تاريخ الحركة العمالية في القطر العراقي (١٩٦٨-١٩٧٥)، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٨٠
٧. خليل علي مراد، تأريخ العراق الإداري والاقتصادي في العهد العثماني الثاني (١٠٤٨-١١٦٤هـ/١٦٣٨-١٧٥٠م)، رسالة ماجستير، كلية الآداب بجامعة بغداد، ١٩٧٥.
٨. خليل مصطفى عثمان الاتروشي، كردستان الجنوبية (العراق)، في سنوات الاحتلال والانتداب البريطانيين (١٩١٨-١٩٣٢)، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة دهوك، ٢٠٠٥.
٩. خميس حزام والي، وثبة كانون الوطنية في العراق (١٩٤٨)، رسالة ماجستير، كلية القانون والسياسة بجامعة بغداد، ١٩٧٩.
١٠. سيروان شابي بهنان، كلدان العراق، رساله ماجستير، كليه الاداب بجامعه صلاح الدين/اربيل، ١٩٩٩.
١١. شاخوان عبدالله صابر، رفيق حيلمي (١٨٩٨-١٩٦٠) دراسة تاريخية في نشاطه السياسي و الثقافي، رسالة ماجستير، كلية التربية بجامعة الموصل، ٢٠٠٦.
١٢. شفيق ابراهيم الجبوري، الاسواق الشعبية في كركوك، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٩٤.

١٣. علي ناصر حسين، تاريخ السكك الحديدية في العراق (١٩١٤-١٩٥٨)، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٨٧.
١٤. كابان عبدالكريم علي، الاصلاح الديني في المسيحية مقارنة بالاصلاح الفكري في الاسلام، رساله ماجستير، كليه الشريعة والدراسات الاسلاميه بجامعة صلاح الدين/اربيل، ٢٠٠٢.
١٥. كريم نجم الشواني، الكاكاوية، رسالة ماجستير، كلية الشريعة بجامعة بغداد، ١٩٨٩.
١٦. منذر عبدالمجيد البدري، جغرافية الاقليات الدينية في العراق، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٧٥.
١٧. مهدي صالح سعيد العباسي، كركوك في اواخر العهد العثماني (١٨٧٦-١٩١٤) دراسة في اوضاعها الادارية والاقتصادية والثقافية، رسالة ماجستير، كلية الآداب بجامعة الموصل، ٢٠٠٥.
١٨. نبيل عكيد محمود المظفري، دور النواب كركوك في مجلس النواب العراقي خلال العهد الملكي (١٩٢٥-١٩٥٨). دراسة تاريخية لدورهم الوطني، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة الموصل، ٢٠٠٠.
١٩. نوري ياسين هرزاني، الكاكاوية (دراسة انثروبولوجية للحياة الاجتماعية)، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة بغداد، ١٩٨٥.
٢٠. هيووا حميد شريف، توفيق وهبي: حياته و دوره السياسي والثقافي (١٨٩١-١٩٨٤)، رسالة ماجستير، كلية التربية بجامعة الموصل، ٢٠٠٦.

شه شه م: کتیبه کان:**- به زمانی کوردی:**

١. أ. م. مینتیشاشقیلی، کورد (کورتە ی پێوهندی کۆمه لایه تی- ئابووری، رۆشنیبری و گوزهران)، (وه رگی پانی: د. عیزه دین مسته فا ره سوول)، سلیمان، ١٩٩٩.

٢. کۆمه لیک نووسەر، جوگرافیای هه ریمی کوردستان، چاپی یه که م، چاپخانه ی وه زاره تی په روه رده، هه ولێر، ١٩٩٨.

٣. پشکۆحه مه تاهیر ئاغجه له ری، شاری که رکوک له نیوان سالانی (١٩١٧- ١٩٢٦)، توێژینه وه یه کی میژوویی- سیاسییه، چاپی یه که م، سلیمان، ٢٠٠٧.

٤. جه عفره علی، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، لیکۆلینه وه یه کی به راوردکارانه یه له باره ی سه ره له دانی ناسیۆنالیزمی کوردی و گه شه سه نندی له رۆژگاری بزوتنه وه کانی شیخ مه حمود و قازی محه ممه دا، سلیمان، ٢٠٠٤.

٥. حه مه که ریم هه ورامی، میژوویی په روه رده و خویندن له حوجره کانی کوردستاندا، به رگی یه که م، چاپخانه ی وه زاره تی رۆشنیبری، هه ولێر، ٢٠٠٨.

٦. دلشاد عمر عبدالعزیز، نه وتی که رکوک و مملانی تی زله یزه کان (١٨٩٠- ١٩٢٧)، (توێژینه وه یه کی میژوویی، سیاسی، ئابووری)، چاپی یه که م، چاپخانه ی شه هید ئازاد هه ورامی، که رکوک، ٢٠١١.

۷. دیرک کینان، کورد و کوردستان له نیوان بهرداشی داگیرکاراندا، وەرگیپانی: سه لام ناوخۆش، چاپخانه ی کالی، سلیمان، ۲۰۰۰.
۸. ره شاد میران، رهوشی ئایینی و نه ته وه یی له کوردستاندا، چاپی دووهم، سه نته ری برابه تی، هه ولیر، ۲۰۰۰.
۹. سمکو به هرۆز محمه د (ئه ژێ)، میژووی سه رده مه کارگیپیی و به یۆه به ریبه کانی پارێزگای که رکوک، چاپی یه که م، چاپخانه ی شه هید ئازاد هه ورامی، که رکوک، ۲۰۰۵.
۱۰. سمکو به هرۆز (ئه ژێ)، میژووی گۆرانه رۆشنبرییه کانی ناوچه ی که رکوک، چاپخانه ی شه هید ئازاد هه ورامی، که رکوک، ۲۰۰۶.
۱۱. سنور سه باح سدیق، میژووی سیاسه تی به عه ره بکردن له پارێزگای که رکوک (۱۹۶۳-۱۹۹۱)، چاپی یه که م، ده زگای چاپ و بلاوکردنه وه ی ئاراس، هه ولیر، ۲۰۰۹.
۱۲. سیسیل جۆن ئیدمۆندس، کورد تورک عه ره ب، وەرگیپانی: حامید گه وه ری، چاپی دووهم، ده زگای چاپ و بلاوکردنه وه ی ئاراس، هه ولیر، ۲۰۰۴.
۱۳. عه بدوللا غه فور، ئاسوورییه کانی باشووری کوردستان (لیکۆلینه وه یه کی جوگرافی - ئه تنۆگرافی)، له بلاوکاروه کانی ئه کادیمیای کوردی، هه ولیر، ۲۰۱۰.
۱۴. علاء الدین سجادی، کوردهواری، ضاخانه تی معارف، بغداد، ۱۹۷۴.

١٥. عه‌لی مه‌حمود مه‌مه‌د، که‌رکوک (شاری قه‌لا و ئاگر و خوین، چاره‌سه‌ر: نمونه‌ی برۆکسل یان به‌رلین؟)، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی ئارابخا، که‌رکوک، ٢٠٠٦.
١٦. غه‌فور میرزا که‌ریم، کۆمه‌له‌ی زانستی له‌ سلیمانی، دار الجاحف، بغداد، ١٩٨٥.
١٧. فه‌یسه‌ل ده‌باغ، کوردستان له‌ چاپکراوه‌ عوسمانلییه‌کاندا، چاپی یه‌که‌م، هه‌ولێر، ٢٠٠٤.
١٨. که‌مال ره‌ئوف مه‌مه‌د، مسته‌فا ساییب ئه‌ستیره‌ گه‌شه‌ی کورد، سلیمانی، ١٩٩٩.
١٩. که‌مال مه‌زه‌ره‌ ئه‌حمه‌د، ئافره‌ت له‌ میژوودا (کورته‌ باسیکی میژوویی و کۆمه‌لایه‌تی)، چاپخانه‌ی (الحوداب)، به‌غداد، ١٩٨١.
٢٠. که‌مال مه‌زه‌ره‌، چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌ک له‌ میژووی گه‌لی کورد، به‌شی دووه‌م، (ئاماده‌کردنی: عه‌بدوڵلا زه‌نگه‌نه‌)، چاپی یه‌که‌م، هه‌ولێر، ٢٠٠١.
٢١. که‌مال مه‌زه‌ره‌، چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌ک له‌ میژووی گه‌لی کورد، به‌رگی دووه‌م، (ئاماده‌کردنی: عه‌بدوڵلا زه‌نگه‌نه‌)، چاپی یه‌که‌م، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی موکریان، هه‌ولێر، ٢٠٠١.
٢٢. گۆزان فه‌تحی، شاری که‌رکوک (به‌شیک له‌ میژووی مزگه‌وت، ته‌کیه‌، خانه‌قا، زانا و پیاوه‌ ئابینیه‌ ناوداره‌کانی)، ئنستیتیوتی که‌له‌پووری کورد، سلیمانی، ٢٠١٢.
٢٣. م. ر. هاوار، شیخ مه‌حمودی قاره‌مان و ده‌وله‌ته‌که‌ی خوارووی کوردستان، به‌رگی یه‌که‌م، له‌نده‌ن، ١٩٩٠.

٢٤. مامۆستا جه‌عفر، شاری سلیمانی (ململانی گروپه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان ١٨٢٠-١٩٢٠)، چاپی دووهم، بنکه‌ی ژین، سلیمانی، ٢٠٠٦.
٢٥. محهمه‌د عه‌بدوللا کاکه‌سور، پۆلی سیاسی و که‌لتوری ئه‌فسه‌رانی کورد له‌ بزاشی کوردایه‌تی کوردستانی باشووردا (١٩٢١-١٩٤٥)، چاپی یه‌که‌م، هه‌ولێر، ٢٠٠٠.
٢٦. محهمه‌د عه‌بدوللا کاکه‌سور، گه‌شه‌کردنی خویندنی فه‌رمی له‌ لیواکانی کوردستانی عیراقد (١٩٢١-١٩٥٣) لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی میژوویه‌، زنجیره‌ بلۆکراوه‌کانی گۆقاری ئاسۆی په‌روه‌ده‌یی، هه‌ولێر، ٢٠٠٤.
٢٧. محهمه‌د عه‌لی قه‌ره‌داغی، میژووی زانایانی کورد، به‌رگی یه‌که‌م، به‌غداد، ١٩٩٨.
٢٨. مکرم تاله‌بانی، شیخ ره‌زای تاله‌بانی (ژیانی، په‌روه‌ده‌ی، بیروباوه‌ری و شیعر)، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی په‌روه‌ده‌، هه‌ولێر، ٢٠٠١.
٢٩. مه‌لا جه‌میل رۆژبه‌یانی، که‌رکوک ناوی میژووی کۆنی - دانیشتوانی - ده‌سه‌لاته‌کانی، ئاماده‌کردنی: شیرزاد محهمه‌د ئه‌مین رۆژبه‌یانی، چاپخانه‌ی ئارابخا، که‌رکوک، ٢٠٠٦.
٣٠. مه‌لا محهمه‌د عه‌لیاوه‌یی، ژيانی فه‌قیایه‌تی له‌ کوردستاندا له‌ سه‌ده‌ی (١٣-١٤)ی کۆچی، سلیمانی، ٢٠٠٣.
٣١. مه‌نوجه‌ه‌یهری موحنسی، ده‌روازه‌کانی کۆمه‌لناسی، وه‌رگێڕانی: کۆمه‌لێک نووسه‌ر، ده‌زگای چاپ و بلۆکردنه‌وه‌ی موکریان، هه‌ولێر، ٢٠٠٢.

۳۲. می‌ه‌داد ئیزه‌دی، ئاین و تایفه ئاینی یه‌کان له‌ کوردستاندا، وه‌رگێر: کامه‌ران فه‌می، له‌ بلاوکراوه‌کانی مه‌کته‌بی بیر و هۆشیاری، سلێمانی، ۲۰۰۲.

۳۳. نوری تاله‌بانی، که‌رکوک به‌ره‌و دواپۆژتیکی نادیار، چاپی یه‌که‌م، ده‌زگای چاپ و په‌خشی سه‌رده‌م، سلێمانی، ۲۰۰۹.

۳۴. نوری تاله‌بانی، سیاسه‌تی به‌ عه‌ره‌بکردنی که‌رکوک، وه‌رگێرانی: مه‌ریوان حوسێن چیمه‌نی، له‌ بلاوکراوه‌کانی مه‌کته‌بی بیر و هۆشیاری (ی. ن. ک)، سلێمانی، ۲۰۰۳.

۳۵. نوری تاله‌بانی، ناوچه‌ی که‌رکوک و هه‌ولێ گۆرینی باری نه‌ته‌وه‌یی ئه‌م ناوچه‌یه‌، وه‌رگێرانی: مه‌مه‌دی مه‌لا که‌ریم، چاپی دووه‌م، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاراس، هه‌ولێر، ۲۰۰۴.

۳۶. نه‌وشیروان مسته‌فا ئه‌مین، کوردستانی عیراق: سه‌رده‌می قه‌له‌م و مورچه‌عات (۱۹۲۸-۱۹۳۱)، ده‌زگای چاپ و په‌خشی سه‌رده‌م، سلێمانی، ۱۹۹۹.

۳۷. یوسف گۆران، کورد و تورکمان تیروانینیك بۆ میکانیزمه‌کانی پیکه‌وه‌ ژیا‌نی ئاشتیانه‌ی نیوانیان، له‌ بلاوکراوه‌کانی مه‌کته‌بی بیر و هۆشیاری، سلێمانی، ۲۰۰۲.

۳۸. هه‌لۆ کاکه‌وه‌یس، میثووی چاپخانه له‌ که‌رکوک و رۆلی مه‌مه‌د ئه‌مین عه‌سری له‌ پێشکه‌وتنیدا، به‌رپۆه‌به‌رائیتی چاپ و بلاوکردنه‌وه‌، سلێمانی، ۲۰۱۱.

- به‌ زمانی عه‌ره‌بی:

١. ابراهيم خليل أحمد، تطور التعليم الوطني في العراق (١٨٦٩-١٩٣٢)، مطبعة جامعة البصرة، البصرة، ١٩٨٢.
٢. ابن الفقيه، مختصر كتاب البلدان، مطبعة بريل، ليدن، ١٨٨٥.
٣. احمد سوسة، مدخل الى العرب واليهود في التاريخ، مطبعة الزمان، بغداد، ١٩٧١.
٤. احمد نجم الدين، أحوال السكان في العراق، دون مكان الطبع، ١٩٧٠.
٥. ارشد الهرمزي، التركمان والوطن العراقي، الطبعة الثالثة، دار العربية للموسوعات، بيروت، ٢٠٠٥.
٦. ارشد الهرمزي، حقيقة الوجود التركماني في العراق، الطبعة الثانية، دار العربية للموسوعات، بيروت، ٢٠٠٥.
٧. اريك براور، يهود كردستان، ترجمة: شاخوان كركوكي وعبدالرزاق بوتاني، دار اراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٢.
٨. اسماعيل احمد ياغي، تطور الحركة الوطنية العراقية (١٩٤١-١٩٥٢)، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٧٩.
٩. اسماعيل شكر رسول، أربيل دراسة تاريخية في دورها الفكري والسياسي (١٩٣٩-١٩٥٨)، الطبعة الثانية، السليمانية، ٢٠٠٥.
١٠. الاب حنا شيخو، كلدان القرن العشرين، مطبعة دار الشعب، ديترويت، ١٩٩٢.
١١. البلاذري، فتوح البلدان، الجزء الثاني، (تحقيق: د.صلاح الدين المنجد)، مطبعة دار النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٧.

١٢. ألبرت م. منتشاشفيلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة: د. هاشم صالح التكريتي، مطبعة جامعة، بغداد، ١٩٧٨.
١٣. البيروني، الآثار الباقية عن القرون الخالية، وضع حواشيه: خليل عمران المنصور، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٠.
١٤. الشيخ رسول حاوي الكركوكلي، دوحة الوزراء في تأريخ وقائع بغداد الزوراء، ترجمة عن التركية: موسى كاظم نورس، بيروت، دون سنة الطبع.
١٥. المس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب (١٩١٤-١٩٢٠)، (ترجمة: جعفر الخياط)، الطبعة الثانية، بيروت، ١٩٧١.
١٦. ب. ط. سعد، قضية الموصل في مؤتمر لوزان، مطبعة الفلاح، بغداد، ١٣٤٣هـ/١٩٢٤م.
١٧. بدرخان السندي، المجتمع الكردي في المنظور الاستشراقي، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٢.
١٨. بول أميل، تاريخ ارمينيا (عرض مبسط لتاريخ الشعوب الارمنية منذ فجر التاريخ حتى اليوم)، ترجمة: شكري علاوي، دار الحياة، بيروت، دون سنة الطبع.
١٩. بيرش بيربروجلو، اضطراب في الشرق الاوسط (الامبريالية والحرب وعدم الاستقرار السياسي)، ترجمة: فخري لبيب، الطبعة الاولى، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٢.
٢٠. توفيق وهبي بك، الآثار الكاملة، الجزء الاول، (اعداد: رفيق صالح)، السليمانية، ٢٠٠٦.

٢١. توماس بالوک، سياسة الاعمار الاقتصادي في العراق، (ترجمة: د.محمد سلمان حسن)، بغداد، ١٩٥٨.
٢٢. توماس بوا، تاريخ الاكراد، ترجمه: محمد تيسير ميرخان، دار الفكر، دمشق، ٢٠٠١.
٢٣. جاسم محمد الخلف، جغرافية العراق (الطبيعية والاقتصادية والبشرية)، دار المعرفة، القاهرة، ١٩٥٩.
٢٤. جرجي زيدان، تاريخ التمدن الاسلامي، الجزء الثالث، مصر، ١٩٢٠.
٢٥. جرجيس جبرائيل هومي، القوميات العراقية ماضيها وحاضرها وأثرها الفعال في ثورة ١٤ تموز وخدمة الجمهورية الخالدة، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٥٩.
٢٦. جرجيس فتح الله، العراق في عهد قاسم (اراء وخواطر ١٩٥٨-١٩٨٨)، الجزء الثاني، ستكهولم، ١٩٨٨.
٢٧. جعفر الخياط، القرية العراقية (دراسة في احوالها واصلاحها)، مطبعة دار الكشاف، بيروت، ١٩٥٠.
٢٨. جعفر عباس حميدي، التطورات السياسية في العراق (١٩٤١-١٩٥٣)، مطبعة النعمان، النجف، ١٩٧٥.
٢٩. جمال بابان، اصول أسماء المدن والمواقع العراقية، الجزء الاول، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٦.
٣٠. جمال رشيد احمد، كركوك في العصور القديمة، الطبعة الاولى، أربيل، ٢٠٠٢.

٣١. جمال رشيد، كركوك في العصور القديمه، في: بحوب المؤتمر العلمى حول كركوك، دار اراس للگباعه والنشر، اربيل، ٢٠٠١.
٣٢. جمال نبز، المستضعفون الكرد واخوانهم المسلمون، الطبعة الاولى، من منشورات كوردنامه، لندن، ١٩٩٧.
٣٣. جميل موسى النجار، التعليم في العراق في العهد العثماني الاخير (١٨٦٩-١٩١٨)، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ٢٠٠١.
٣٤. حبيب الهرمزي، تاريخ الصحافة التركمانية في العراق، في: تركمان العراق تاريخهم ومناطقهم وثقافتهم، عمل جماعي من اعداد الباحثة زاهية النجفي، بغداد، ٢٠٠٩.
٣٥. حميد جاعد، الحركة النقابية في العراق، بغداد، ١٩٧٤.
٣٦. حسن اوزمن، التركمان في العراق وحقوق الانسان، الطبعة الاولى، انقره، ٢٠٠٢.
٣٧. حنا بطاطو، العراق، الكتاب الاول، (الطبقات الاجتماعية والحركات الثورية من العهد العثماني حتى قيام الجمهورية)، (ترجمة: عفيف الرزّان)، الطبعة الاولى، مؤسسة الابحاث العربية، بيروت، ١٩٩٢.
٣٨. حنان عيسى الجبوري، مشكلات ادارة المدرسة الثانوية في العراق، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧٠.
٣٩. خالص حسني الاشعب و صباح محمود محمد، مورفولوجية المدينة، مطبعة جامعة بغداد، بغداد، ١٩٨٣.
٤٠. خطاب صكار العاني و نوري خليل البرازي، جغرافية العراق، مطبعة جامعة بغداد، ١٩٧٩.

٤١. خلدون ناجي معروف، الاقلية اليهودية في العراق بين سنة (١٩٢١) و١٩٥٢)، الجزء الثاني، الدار العربية للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٧٦.
٤٢. خليل اسماعيل محمد، البعد القومي للاستيطان العربي في محافظة كركوك، في: كركوك بحوث المؤتمر العلمي حول كركوك، دار اراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠١.
٤٣. خليل اسماعيل محمد، كردستان العراق في ضوء التعدادات السكانية، مطبعة جامعة صلاح الدين - اربيل، اربيل، ٢٠١١.
٤٤. خليل ابراهيم الخالد ومهدي محمد الازري، تاريخ احكام الاراضي في العراق، دار الرشيد، بغداد، ١٩٨٠.
٤٥. خليل علي مراد، الاحوال الاجتماعية في العراق في عهد الانتداب البريطاني، في الكتاب: المفصل في تاريخ العراق المعاصر، الطبعة الاولى، بيت الحكمة، بغداد، ٢٠٠٢.
٤٦. خيرالدين حسيب، تقرير الدخل القومي في العراق (١٩٥٩-١٩٦١)، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٦٤.
٤٧. دبليو. آر. هي، سنتان في كردستان (١٩١٨-١٩٢٠)، الجزء الاول، ترجمة: فؤاد جميل، الطبعة الاولى، مطابع دار الجاحظ، بغداد، ١٩٧٣.
٤٨. دورين وارنير، الاصلاح الزراعي والانماء في الشرق الاوسط، دون مكان الطبع، ١٩٦٣.
٤٩. رزاق ابراهيم حسن، تاريخ الطبقة العاملة في العراق بين الاضرابات و بناء التنظيم النقابي (١٩١٨-١٩٦٨)، الطبعة الاولى، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٧٦.

٥٠. رفائيل بابو اسحاق، تاريخ نصارى العراق منذ انتشار النصرانية في الاقطار العراقية الى أيامنا، مطبعة المنصور، بغداد، ١٩٤٨.
٥١. رياض رشيد ناجي الحيدري، الاثوريون في العراق (١٩١٨-١٩٣٦)، مطبعة الجبلاوي، القاهرة، ١٩٧٧.
٥٢. زي. هرشلاغ، مدخل الى التاريخ الاقتصادي الحديث للشرق الاوسط، ترجمة: مصطفى الحسيني، دار الحقيقة، بيروت، ١٩٧٣.
٥٣. سامي سعيد الاحمد، اليزيدية (احوالهم ومعتقداتهم)، الجزء الاول، بغداد، ١٩٧١.
٥٤. سامي عبدالحافظ القيسي، ياسين الهاشمي ودوره في السياسة العراقية بين عامي (١٩٢٢-١٩٣٦)، الطبعة الثانية، مطبعة العاني، بغداد، ١٩٧٥.
٥٥. ستار نوري العبودي، المجتمع العراقي في سنوات الانتداب البريطاني، مؤسسة دار الكتاب الاسلامي، بغداد، ٢٠٠٧.
٥٦. ستيفن هيمسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ترجمة: جعفر الخياط، الطبعة الخامسة، دار الرافدين، بيروت، ٢٠٠٤.
٥٧. ستيفن همسلي لونكريك، العراق الحديث من سنة ١٩٠٠ الى سنة ١٩٥٠ (تاريخ سياسي، اجتماعي، واقتصادي)، ترجمة وتعليق: سليم طه التكريتي، الجزء الاول، الطبعة الاولى، مطبعة حسام، بغداد، ١٩٨٨.
٥٨. ستيفن همسلي لونكريك وفرانك ستوكس، العراق منذ فجر التاريخ حتى ثورة تموز ١٩٥٨، ترجمة: مصطفى نعمان احمد، مؤسسة مصر مرتضى للكتاب العراقي، بغداد، ٢٠٠٨.

٥٩. سعاد خيرى، من تاريخ الحركة الثورية المعاصرة في العراق، الجزء الاول (١٩٢٠-١٩٥٨)، دون مكان و سنة الطبع.
٦٠. سعدي عثمان حسين، كردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر (دراسة في علاقاتها الادارية والسياسية والاقتصادية مع اىالتي بغداد وموصل)، الطبعة الاولى، مطبعة سيما، السليمانية، ٢٠٠٦.
٦١. سعدي عثمان هروتي، دراسات اكايدمية في تاريخ كردستان الحديث، الطبعة الاولى، دار غيداء للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠١٢.
٦٢. سعيد الديوهجى، التربيه والتعليم في الاسلام، مگبعه الجامعه الموصل، الموصل، ١٩٨٢.
٦٣. سعيد حمادة، النظام الاقتصادي في العراق، بيروت، ١٩٣٨.
٦٤. سعيد عبود السامرائي، الانماء الصناعي وقواعده الاساسية في العراق، بغداد، ١٩٦٠.
٦٥. سليمان عبدالله اسماعيل، التحليل الجغرافي لخصائص الامطار في إقليم كردستان العراق، رسالة ماجستير، كلية الاداب بجامعة صلاح الدين - اربيل، ١٩٩٤.
٦٦. سيار كوكب علي الجميل، حصار الموصل الصراع الإقليمي واندحار نادر شاه (صفحة لامعة في تكوين العراق الحديث)، الطبعة الاولى، الموصل، ١٩٩٠.
٦٧. سيار الجميل، زعماء وأفندية، الباشوات العثمانيون والنهضويون العرب، البنية التاريخية للعراق الحديث (الموصل نموذجاً)، الاهلية للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٩.

٦٨. شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣.
٦٩. شاكر خصباك، الاكراد دراسة جغرافية اثنوغرافية، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٢.
٧٠. شاكر صابر الضابط، موجز تاريخ التركمان في العراق، الجزء الاول (من سنة ٥٤هـ/ ٦٧٢م الى ٢٧ ذي القعدة ١٣٧٧هـ/ ١٤ تموز ١٩٥٨)، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٦٠.
٧١. شاكر مصطفى سليم، المدخل الى الانثروبولوجيا، مطبعة العاني، بغداد، ١٩٧٥.
٧٢. شكري محمود نديم، حرب العراق (١٩١٤-١٩١٨)، الطبعة الثامنة، بغداد، ١٩٧٤.
٧٣. صادق حسن السوداني، النشاط الصهيوني في العراق (١٩١٤-١٩٥٢)، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨٠.
٧٤. صبيح عبدالمنعم احمد و مليحة عوني القصير، علم اجتماع العائلة، مطبعة جامعة بغداد، بغداد، ١٩٨٤.
٧٥. صلاح الدين ساقى ولي، دليل المطبوعات الكركوكية، (تحقيق وتقديم: حسن كوثر رضا)، مكتب عبدالوهاب أوضى للطباعة، كركوك، ٢٠٠٣.
٧٦. صلاح حميد الجنابي وسعدي علي غالب، جغرافية العراق الاقليمية، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٩٢.
٧٧. طه الهاشمي، جغرافية العراق، بغداد، ١٩٣٣.

٧٨. عاطف محمد غيث، قاموس علم الاجتماع، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧٩.
٧٩. عامر رشيد السامرائي، لمحة على الازياء الشعبية، بغداد، ١٩٧٠.
٨٠. عباس العزاوي، الكاكاوية في التاريخ، شركة الطباعة والتجارة المحدودة، بغداد، ١٩٤٩.
٨١. عباس العزاوي، عشائر العراق، الجزء الثاني، بغداد، ١٩٣٧.
٨٢. عبدالأمير هادي العكام، الحركة الوطنية في العراق (١٩٢١-١٩٣٣)، النجف الاشرف، ١٩٧٥.
٨٣. عبدالله خديزادة، كركوك و رد الضجيج المنحرف، دار آراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٧.
٨٤. عبدالجبار عبد مصطفى، تجربة العمل الجبهوي في العراق (١٩٢١-١٩٥٨)، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٧.
٨٥. عبدالرحمن البياتي، سعيد قزاز ودوره في سياسة العراق حتى عام ١٩٥٩، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ٢٠٠١.
٨٦. عبدالرزاق الحسيني، الاسرار الخفية في حركة السنة ١٩٤١ التحريرية، الطبعة الثالثة، لبنان، ١٩٧١.
٨٧. عبدالرزاق الحسيني، تأريخ الوزارات العراقية، الطبعة السابعة، بغداد، ١٩٨٨. الاجزاء (الاول والسابع).
٨٨. عبدالرزاق الحسيني، العراق قديماً وحديثاً، الطبعة الثانية، صيدا، ١٩٥٨.

٨٩. عبدالرزاق الحسني، موجز تاريخ البلدان العراقية، الطبعة الثانية، سورية، ١٩٣٠.
٩٠. عبدالرزاق الحسني، اليزيديون، مطبعة الوفاق، صيدا، ١٩٦١.
٩١. عبدالرزاق الهلالي، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني (١٦٣٨-١٩١٧)، الطبعة الاولى، الاهلية للنشر والطبع، بغداد، ١٩٥٩.
٩٢. عبدالرزاق الهلالي، تاريخ التعليم في العراق في عهد الانتداب البريطاني (١٩٢١-١٩٣٢)، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ٢٠٠٠.
٩٣. عبدالرزاق الهلالي، تاريخ التعليم في العراق في عهد الاحتلال البريطاني (١٩١٤-١٩٢١)، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧٥.
٩٤. عبدالرزاق عباس حسين، نشأة مدن العراق وتطورها، الطبعة الاولى، دون مكان الطبع، ١٩٧٣.
٩٥. عبدالرقيب يوسف، حدود كردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا (خلال خمسة آلاف عام وماترتب على الحاقها بالعراق)، الطبعة الثانية، مطبعة شفان، ٢٠٠٥.
٩٦. عبدالستار طاهر شريف، الاخوة العربية الكردية و انعكاسها في الادب الكردي، بغداد، ١٩٧٩.
٩٧. عبدالفتاح علي بوتاني، مدرسة ١١ آذار أول مدرسة كوردية في مدينة الموصل مع نبذة تاريخية من التعليم في كردستان - العراق، الطبعة الثانية، أربيل، ٢٠٠٢.
٩٨. عبدالكريم محمد المدرس، علماؤنا في خدمة العلم والدين، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٨٣.

٩٩. عبداللطيف بندر أوغلو، التركمان في عراق الثورة (تاريخهم، لغتهم، آدابهم، تراثهم)، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٣.
١٠٠. عبد خليل فضيل واحمد حبيب رسول، جغرافية العراق الصناعية، مطابع جامعة الموصل، الموصل، ١٩٨٤.
١٠١. عثمان علي، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة (١٨٣٣-١٩٤٦)، دراسة تاريخية وثائقية، الطبعة الاولى، أربيل، ٢٠٠٣.
١٠٢. عزيز قادر الصمانجي، التاريخ السياسي لتركمان العراق، الطبعة الاولى، دار الساقى، لبنان، ١٩٩٩.
١٠٣. علي ابراهيم عبده وخيرية قاسيمة، يهود البلاد العربية، منظمة التحرير الفلسطينية، بيروت، ١٩٧١.
١٠٤. علي الوردي، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، الجزء الاول، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٦٩.
١٠٥. علي خادم السجادة، تأريخ السجادة النبوية، مطبعة آل حداد، الموصل، ١٩٣٧.
١٠٦. عماد احمد الجواهري، تأريخ مشكلة الأراضي في العراق (١٩١٤-١٩٣٢)، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٨.
١٠٧. غادة حمدي عبدالسلام، اليهود في العراق (١٨٥٦-١٩٢٠)، الطبعة الاولى، مكتبة مدبولي، القاهرة، ٢٠٠٨.
١٠٨. غانم سعيد العبيدي، التعليم الاهلي في العراق بمراحلتيه الابتدائية والثانوية (تطوره ومشكلاته)، بغداد، ١٩٧٠.

١٠٩. غانم محمد الحفو و عبدالفتاح علي البوتاني، الكورد والأحداث الوطنية في العراق خلال العهد الملكي (١٩٢١-١٩٥٨)، الطبعة الاولى، دار سبيريز للطباعة والنشر، دهوك، ٢٠٠٥.
١١٠. غريب محمد سيد احمد، علم الاجتماع الحضري، دار المعرفة الجامعية، القاهرة، ٢٠٠٦.
١١١. ف. ف. مينورسكي، الاكرد ملاحظات وانطباعات، ترجمة: معروف خزندار، الطبعة الاولى، دار الكاتب، بيروت، ١٩٨٧.
١١٢. فائزة محمد عزت، الحياة الاجتماعية للكورد بين القرنين (٤-٩هـ/١٠-١٥م)، من مطبوعات الاكاديمية الكوردية، اربيل، ٢٠٠٩.
١١٣. فاضل البراك، المدارس اليهودية والايرائية في العراق دراسة مقارنة، مطبعة دار الرشيد، بغداد، ١٩٨٤.
١١٤. فاضل حسين، مشكلة الموصل (دراسة في الدبلوماسية العراقية-الانكليزية-التركية وفي الرأي العام)، الطبعة الثالثة، بغداد، ١٩٧٧.
١١٥. فرست مرعي، دراسات في تاريخ اليهودية والمسيحية في كردستان، الطبعة الاولى، دار اراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٨.
١١٦. فهمي عرب آغا و فاضل محمد ملا مصطفى، ماذا؟ في: كركوك، كركوك، ١٩٥٧.
١١٧. فؤاد حمة خورشيد، كركوك قلب كردستان، من مطبوعات المديرية العامة للطباعة والنشر في وزارة الثقافة، السليمانية، ٢٠٠٥.
١١٨. ق.ب. ماتفييف (مارمتي)، الآشوريون والمسألة الآشورية في العراق الحديث، ترجمة: ج. د. أ، الاهالي للطباعة والنشر، دمشق، ١٩٨٩.

١١٩. قيس عبدالحسين الياسري، الصحافة العراقية والحركة الوطنية من نهاية الحرب العالمية الثانية حتى ثورة (١٤ تموز ١٩٥٨)، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٨.
١٢٠. كمال مظهر أحمد، صفحات من تاريخ العراق المعاصر (دراسات تحليلية)، الطبعة الاولى، منشورات مكتبة البديليسي، بغداد، ١٩٨٧.
١٢١. كمال مظهر احمد، الطبقة العاملة العراقية (التكون وبيدايات التحرك)، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨١.
١٢٢. ليورا لوكيتز، العراق والبحث عن الهوية الوطنية، (ترجمة: دلشاد ميران)، الطبعة الاولى، دار اراس للطباعة والنشر، أربيل، ٢٠٠٤.
١٢٣. ماهر النقيب، كركوك وهويتها القومية والثقافية، ترجمة من التركية: حبيب الهرمزي، الطبعة الاولى، مؤسسة عزالدين كركوك للثقافة والابحاث، استانبول، ٢٠٠٨.
١٢٤. متي عقراوي، العراق الحديث، (ترجمة: د.متي عقراوي و مجيد خدوري)، الجزء الاول، بغداد، ١٩٣٦.
١٢٥. مجموعة من الباحثين، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي للدولة العثمانية، المجلد الثاني (١٦٠٠-١٩١٤)، ترجمة: قاسم عبده قاسم، دار المدار الاسلامي، بيروت، ٢٠٠٧.
١٢٦. مسارع الراوي وآخرون، التعليم الصناعي في العراق، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٦٨.
١٢٧. محمد حسين محمد شواني، التنوع الاثني والديني في كركوك، الطبعة الاولى، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٦.

١٢٨. محمد سلمان حسن، التطور الاقتصادي في العراق (التجارة الخارجية والتطور الاقتصادي ١٨٦٤-١٩٥٨)، الجزء الأول، بيروت، ١٩٦٥.
١٢٩. محمد سكري سرور، نظام الزواج في الشرائع اليهودية والمسيحية، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٨٧.
١٣٠. محمد فاضل الجمالي، العراق بين أمس واليوم، بغداد، ١٩٥٤.
١٣١. محمد عاطف غيث، علم الاجتماع الحضري (مدخل نظري)، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ١٩٨٦.
١٣٢. محمد علي قرداغي، هوية كركوك الثقافية والأدارية، الطبعة الاولى، دار اراس للطباعة والنشر، أربيل، ٢٠٠٤.
١٣٣. محمد مظفر الأدهمي، المجلس التأسيسي العراقي، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٩.
١٣٤. محمد هادي الدفتر وعبدالله حسن، العراق الشمالي، بغداد، ١٩٥٨.
١٣٥. مقبل عايد الحمد، تحليل لبعض الاحصاءات السكانية، مطبوعات جهاز المركزي، بغداد، ١٩٧٢.
١٣٦. مليحة عوني القصير و معن خليل عمر، المدخل الى علم الاجتماع، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، بغداد، ١٩٨١.
١٣٧. موسيس ديرهاكوبيان، حالة العراق الصحية في نصف قرن، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨١.
١٣٨. مير بصري، اعلام التركمان والادب التركي في العراق الحديث، دار الوراق للنشر، لندن، ١٩٩٧.

١٣٩. مير بصري، اعلام الكرد، الطبعة الاولى، رياض الرئيس للكتب و النشر، لندن، ١٩٩١.
١٤٠. ميريلا كاليتي، تقارير عن كركوك من قبل زائرين اوروبيين معاصرين، في كتاب: كركوك مدينة القوميات المتأخية، ترجمة: شاخوان كركوكي، الطبعة الاولى، من منشورات دار ئاراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٩.
١٤١. نبيل احمد عامر صبيح، التعليم الثانوي في البلاد العربية، الطبعة الاولى، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧١.
١٤٢. نجات كوثر اوغلو، صفحات من تاريخ كركوك منذ فجر التاريخ الى ١٩٥٨، الطبعة الاولى، من منشورات الجبهة التركمانية العراقية، كركوك، ٢٠٠٩.
١٤٣. نجات كوثر اوغلو، من حوادث كركوك (١١١٢-١٣٧٧هـ/١٧٠٠-١٩٥٨م)، الجزء الاول، الطبعة الاولى، كركوك، ٢٠٠٦.
١٤٤. نجم الدين السهروردي، التأريخ لم يبدأ غداً (حقائق وأسرار عن ثورتي رشيد عالي الكيلاني ٤١ و ٥٨ في العراق)، قطر، ١٩٨٨.
١٤٥. نخبة من أساتذة التاريخ، المدينة والحياة المدنية، الجزء الثاني، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٨.
١٤٦. نخبة من المستشرقين، تراث الاسلام، الجزء الثاني، ترجمة: جرجيس فتح الله، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٠.
١٤٧. نصير سعيد الكاظمي، الحزب الشيوعي والمسألة الزراعية في العراق، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي، دمشق، ١٩٨٦.

١٤٨. نصير سعيد الكاظمي، مساهمة في كتابة تاريخ الحركة العمالية في العراق حتى عام ١٩٥٨، الطبعة الاولى، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي، دمشق، ١٩٩١.
١٤٩. نوري خليل البرازي، البداوة و الاستقرار في العراق، المطبعة الجبلوي، معهد البحوث والدراسات العربية، القاهرة، ١٩٦٩.
١٥٠. نوري خليل البرازي و خطاب صكار العاني، جغرافية العراق، بغداد، ١٩٧٩.
١٥١. نوري عبد الحميد خليل، التاريخ السياسي لامتيازات النفط في العراق، (١٩٢٥-١٩٥٢)، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٨٠.
١٥٢. هادي رشيد الجاوشلي، الحياة الاجتماعية في كردستان، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٧٠.
١٥٣. هاشم جواد، مقدمة في كيان العراق الاجتماعي، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٤٦.
١٥٤. هاشم خضر الجنابي، مدينة اربيل دراسة في جغرافية الحضرة، الطبعة الاولى، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٨٧.
١٥٥. هاشم طه عقراوي، الاسس النفسية والاجتماعية للقبائل الكردية (دراسة نفسية اجتماعية)، مطبعة بلدية كركوك، كركوك، ١٩٧١.
١٥٦. هنري فوستر، نشأة العراق الحديث، ترجمة: سليم طه التكريتي، الجزء الثاني، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٩.
١٥٧. وليد محمود الجادر، الازياء الشعبية في العراق، الطبعة الاولى، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٩.

١٥٨. يوسف رزق الله غنيمه، نزهة المشتاق في تاريخ العراق مع ملحق بتاريخ يهود العراق في القرن العشرين، دار الوراق، لندن، ١٩٩٧.
١٥٩. يونس الشيخ ابراهيم السامرائي، القبائل والبيوتات الهاشمية في العراق، بغداد، ١٩٧٦.
١٦٠. يونس الشيخ ابراهيم السامرائي، القبائل والبيوتات والاعلام في شمال العراق، مطبعة الامة، بغداد، ١٩٨٥.
١٦١. يعقوب يوسف كورية، يهود العراق (تأريخهم، أحوالهم، هجرتهم)، الطبعة الاولى، لبنان، ١٩٩٨.

- به زمانى توركيى عوسمانى:

١. شاکر صابر ضابط، کرکوکده اجتماعى حیات (فولکلور)، زمان باصم ئهوى، بغداد، ١٩٦١.
٢. عطا ترزي باشي، کرکوک هوالرى، جلد ١، اوجنجى باصقى، بغداد، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م.

- به زمانى توركيى لاتينى:

- Cemal Abdullah, Kerkük Rehberi, Irak Türkmen Cephesi, Kültür Müdürlüğü Yayinlari, seri: (9), Erbil, 2001.

- به زمانى فارسى:

١. فب مار، تاريخ نوين عراق، ترجمة: محمد عباسثور، مؤسسة ضاٹ آستان قدس رضوى، مشهد، ١٣٨٠.

۲. الیزدی، ظفرنامه، جلد یکم، (بتصحیح و اهتمام: محمد عباسی)، تهران، ۱۳۳۶هـ.ش.

- به زمانی ئینگلیزی:

1. Abbas Vali (ed), Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, Mazda Publishers, California, 2003.
2. Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan (1918-1985), Mellen Research University Press, San Francisco, 1992.
3. A.T. Wilson, Mesopotamia (1917-1920): A Clash of loyalties, Oxford University Press, London, 1931.
4. C.J. Edmonds, Kurds, Turks, And Arabs: Politics, Travel and Research in North- Eastern Iraq (1919-1925), Oxford University Press, London, 1957.
5. David Mcdowall, a Modern History of the Kurds, I.B. Tauris & Co Ltd., London, 1996.
6. D. Kinnane, the Kurds and Kurdistan, Oxford University Press, London, 1957.
7. E.B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise (With Historical Notices of the Kurdsh Tribes and the Chaldeans of Kurdistan), Printed by Oliver and Boyd Edinburgh, London, 1912.
8. Ferdinand Tonnies, Custom an Essay on Social Codes, The Free Press of Gilenco, U.S.A, 1961.
9. H. A. Foster, the Making of Modern Iraq (A Product of World Forces), Williams & Norgate Ltd., London, 1936.
10. J. S. Buckingham, Travels in Mesopotamia, Vol: (1), Printed by D. S. Maurice, London, 1827.
11. Jack S. Mc.crary & Mustafa Saeed, The Social Characteristse of the Population of Iraq, 1968.

- 12.K.M. Ahmed, The Northern Transtigris in the first half of second millennium, M.A. thesis, unpublished, Leiden, 2003.
- 13.Liam Anderson & Gareth Stansfield, Crisis in Kirkuk (The Ethnopolitics of Conflict and Compromise), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009.□
- 14.Majid Khadduri, Independent Iraq (1932-1958) a study in Iraqi politics, second Edition, Oxford University press, London, 1960.
- 15.M. S. Hasan, Growth and Structure of Iraq Population (1867-1947), Oxford University Press, London, 1958.□
- 16.R. S. Stafford, The Tragedy of the Assyrians, George Allen & Unwin Ltd, London, 1935.□
- 17.S.H. Longrigg, Iraq: 1900 To 1950 (A Political, Social And Economic History), Oxford University Press, Great Britain, 1953
- 18.S. H. Longrigg, Iraq 1900 to 1950 (A Political, Social, and Economic History), Oxford University Press, Great Britain, 1953.
- 19.S.H. Longrigg, Four Centuries of Modern Iraq, Oxford University Press, England, 1925.□
- 20.S. R. Sonyel, Turkish Diplomasy (1918-1923), Mustafa Kemal and the Turkish National Movement, Sage Publications Ltd., London, 1975.
- 21.W. A. Lyon, Kurds, Arabs, and Britons, the Memoir of Wallace Lyon in Iraq 1918-1944, (Edited and with an introduction by: D. K. Fieldhouse), Tauris Publishers, London, 2002.
- 22.W.R. Hay, Two years in Kurdistan: Experiens of a Political Officer (1918-1920), London, 1922.□

جهوتهم: دیمانەکان:

۱. ئەرسەن موسا پەشید (دکتۆر)، (۱۵ی تشرینی یه که می ۲۰۱۰)، هه ولێر.
۲. ئەحمەد پەمەزان مەولوود زەنگنە، (۱۵ی حوزەیرانی ۲۰۰۵)، که رکوک.
۳. بەدیعه عەبدولپەحمان عەلی، (۲۷ی ئەیلوولی ۲۰۱۱)، که رکوک.
۴. بێستون عەلی کەریم عەزیز، (۲۸ی شوباتی ۲۰۰۵)، سلێمانی.
۵. حاجی محەمەد شوکر نوعمان، (۸ی مایسی ۲۰۱۰)، که رکوک.
۶. حەسەن موسا شوانی، (۲۷ی ئەیلوولی ۲۰۱۱)، که رکوک.
۷. حەسەین پەسوول ئیبراهیم، (۲۴ی ئەیلوولی ۲۰۱۱)، که رکوک.
۸. زەهرا نووری ئەمین، (۱۵ی ئابی ۲۰۱۰)، که رکوک.
۹. سوعاد خادم سەجاده، (۲۸ی ئەیلوولی ۲۰۰۵)، که رکوک.
۱۰. سەلیم بەترووس (دکتۆر)، (۱۶ی شوباتی ۲۰۰۶)، هه ولێر.
۱۱. شیخ محەمەد عەلی عوبید خانەقا، (۲۸ی مایسی ۲۰۰۵)، که رکوک.
۱۲. شیخ یوسف تالەبانی، (۲۵ی مایسی ۲۰۰۵)، که رکوک.
۱۳. عیسمەت حەبیب، (۲۰ی ئەیلوولی ۲۰۰۵)، که رکوک.
۱۴. عەبدوڵا حوسین نەوتچی (دکتۆر)، (۲۳ی مایسی ۲۰۰۹)، که رکوک.
۱۵. عیزەدین مستەفا پەسوول (دکتۆر)، (۱ی مارتی ۲۰۰۵) سلێمانی.
۱۶. فاطمە عوسمان مەولوود، (۶ی ئابی ۲۰۱۱)، که رکوک.
۱۷. فریخ نزاریت چەتالیان، (۳۱ی مایسی ۲۰۰۵)، که رکوک.
۱۸. مەرف خەزەندەر (دکتۆر)، (۲۳ی شوباتی ۲۰۰۶)، هه ولێر.
۱۹. مار لوئیس ساکو (دکتۆر)، (۲۴ی نیسانی ۲۰۰۵)، که رکوک.
۲۰. محەمەد پەئووف سەلح دەبباغ، (۱ی کانوونی یه که می ۲۰۱۱)، که رکوک.

۲۱. محمەد شەعبان عەبدوڵا، (۶ی حوزەیرانی ۲۰۱۱)، که رکوک.
۲۲. مەلا عەبدوڵای فەرھادی، (۱۷ی کانوونی دووھمی ۲۰۰۵)، ھەولێر.
۲۳. موکەرەم تالەبانی، (۲۸ی شوباتی ۲۰۰۵)، سلێمانی.
۲۴. نەژاد عەبدوڵا عەزیز، (۷ی نیسانی ۲۰۰۵)، ھەولێر.
۲۵. نەزاهەت ئەحمەد عەزەدین، (۲۸ی تەمموزی ۲۰۱۰)، که رکوک.
۲۶. نووری تالەبانی (دکتۆر)، (۲۷ی نیسانی ۲۰۰۵)، ھەولێر.
۲۷. نووری فەقی، (۵ی نیسانی ۲۰۰۵)، که رکوک.
۲۸. نووری فەقی، (۲۶ی مایسی ۲۰۰۵)، که رکوک.
۲۹. ھادی عوسمان حەسەن، (۲۴ی تەمموزی ۲۰۱۱)، که رکوک.
۳۰. یەڵماز عەبد محمەد سلێمان، (۱ی کانوونی یەکەمی ۲۰۱۱)، که رکوک.
۳۱. یوسف حەنا یوسف، (۱۹ی نیسانی ۲۰۰۵)، ھەولێر.

هه‌شته‌م: وتار و توێژینه‌وه‌کان:

- به زمانی کوردی:

۱. ئەورەحمانی میرزا عبدالله، میستەر چاپمان لە که رکوک، رەنگین (گۆڤار)، ژماره (۱۱۵)، بەغداد، ۱۴ی ئابی ۱۹۹۸.
۲. بورھان عبدالرحمن جاف، مەلا قادری ئیمام، بانەرۆژ (گۆڤار)، ژماره (۱۴)، که رکوک، کانوونی دووھمی ۲۰۰۵.
۳. بورھان عەبدوڵپەرھمان جاف، چەند لاپەرەیه‌ک لە میژووی شاری که رکوک، بانەرۆژ(گۆڤار)، ژماره (۱۶)، ئازاری ۲۰۰۵.

۴. خلیل اسماعیل، دوراييه (رهه نده) ميژووييه كانى دابه شىبونى جوگرافىاي عه رهب له عىراقدا، سىياسه تى دهولى (گۆڧار)، ژماره (۳)، سالى سىنيهم، سليمانى، تشرىنى يه كه مى ۱۹۹۴.
۵. چاوپيكيه وتنيكي ميژوويى له گهل ناودارى شارى كەركوك نوري فهقى، كەركوك (گۆڧار)، ژماره (۲۷)، كەركوك، زستانى ۲۰۰۶.
۶. ره فيق سالىح، رۆژنامه وانى كوردى له كەركوك، هه زارميرد (گۆڧار)، ژماره (۱۶)، سليمانى، حوزه يرانى ۲۰۰۱.
۷. زرار سديق توفيق، جلوبه رگ و پۆشاكى كوردى له سه ده كانى ناوه پاست، زانكۆى دهۆك (گۆڧار)، ژماره (۲۸)، دهۆك، ۲۰۰۹.
۸. سه ركه وت محمهد، كورد و توركمان دوو گه لى برا.. مملانى و ناكۆكيه كانيان، كەركوك (گۆڧار)، ژماره (۲۶)، كەركوك، پايزى ۲۰۰۵.
۹. عەزىزى مەلای پەش، فه قىياتى له ده شتى هه ولير، رۆشنبىرى نوى (گۆڧار)، ژماره (۱۱۰)، به غداد، ۱۹۸۶.
۱۰. فه رهاد پىربال، فارىزه يه ك له باره ي ميژوويى هونه رى شىوه كارى له شارى كەركوك، هاوارى كەركوك (گۆڧار)، ژماره (۲)، هه ولير، كانونى يه كه مى ۱۹۹۸.
۱۱. كاكه مه م بۆتانى، له ئاميزى كەركوكدا (له كانونى دووه مى ۱۹۵۴ وه تا ئه يلولى ۱۹۵۹)، په يقين (گۆڧار)، ژماره (۹)، سليمانى، ته مووزى ۲۰۰۰.
۱۲. كريم مصغفى شاره زاء، هه نديك داب و نه ريتى باران بارين و وه ستاندى له لاي ميلله تان، رۆشنبىرى نوى (گۆڧار)، ژماره (۱۲۳)، سالى ۱۹۸۶.

۱۳. گوله ر سیامه نسووری، که رکوک شاری ئاگری هه میشه بی، هاواری که رکوک (گۆفار)، ژماره (۲)، هه ولیئر، کانوونی یه که می ۱۹۹۸.
۱۴. محهمه د ئه مین زه کی، دوو ته قه لای بی سوود، لی کۆلینه وه: سه باحی غالب، هه زارمیردگۆفار، ژماره (۴)، سلیمانی، حوزه یرانی ۱۹۹۸.
۱۵. محمد صالح، یادنامه ی مه لا و فه قی و که له پووهره کانیان، که رکوک (گۆفار)، ژماره (۴۰)، که رکوک، به هاری ۲۰۰۹.
۱۶. محهمه د جه میل رۆژبه یانی، بنه ماله ی خانه قاه له که رکوک، هاوکاری (پۆژنامه)، ژماره (۱۱۳۹)، به غدا، (۱۹۸۹/۱۲/۲۸).
۱۷. مه لا جه میلی پۆژبه یانی، بۆ به پیزان له ناوه ندی پۆشنیبری که رکوک، هاواری که رکوک (گۆفار)، ژماره (۵)، هه ولیئر، ئابی ۲۰۰۱.
۱۸. موحسین محهمه د، بزوتنه وه ی شانتۆی کوردی له شاری که رکوک (۱۹۵۳- ۱۹۷۴)، هاواری که رکوک (گۆفار)، ژماره (۱)، هه ولیئر، ۱۹۹۷.
۱۹. موخته سه م ساله یی، گۆرانی و مه قامی کوردی له شاری که رکوک، که رکوک (گۆفار)، ژماره (۲۵)، که رکوک، هاوینی ۲۰۰۵.
۲۰. موخته سه م ساله یی، ناودارانی گه په کی ئیمام قاسم له شاری که رکوک، که رکوک (گۆفار)، ژماره (۲۴)، که رکوک، سالی شه شه م، به هاری ۲۰۰۵.
۲۱. نه زه ند به گی خان، بزوتنه وه ی کورد، هیوا (گۆفار)، پاریس، ژماره (۷)، پایزی ۱۹۹۰.
۲۲. هاشم عاسی کاکه یی، کورده واری و لی کۆلینه وه ی گۆرانیه فۆلکلۆرییه کانی، که رکوک (گۆفار)، ژماره (۲۹)، که رکوک، هاوینی ۲۰۰۶.

١. الملا جميل روزباني، كركوك في عهد الاستعمار البريطاني والعهود التالية، (ترجمة: انور مندلاوي)، سردم العربي (مجلة)، العدد (٢)، السليمانية، خريف ٢٠٠٣.
٢. برهان عبدالرحمن الجاف، أسرة الخانقاه في التاريخ، كركوك (مجلة)، العدد (٢٨)، كركوك، ربيع ٢٠٠٦.
٣. جبار قادر، كركوك: قرن ونصف من التتريك والتعريب، كركوك (مجلة)، العدد (١٧)، كركوك، صيف ٢٠٠٣.
٤. جرجيس محمد الرملاوي، الابنية التراثية في قلعة كركوك، التراث الشعبي (مجلة)، العدد (٢)، بغداد، شباط ١٩٨٢.
٥. جليل محمد شريف، العادات والتقاليد القديمة في كركوك، كركوك (مجلة)، العددان (٢٢-٢٣)، كركوك، خريف-شتاء ٢٠٠٤/٢٠٠٥.
٦. خليل اسماعيل، التوزيع الجغرافي للتركمان في العراق، السياسة الدولية (مجلة)، العدد (٤)، اربيل، كانون الثاني ١٩٩٤.
٧. روفائيل مينا، كركوك و محلة خاصة، الاخاء (مجلة)، العددان (٧-٨)، بغداد، ١٩٨١.
٨. زين العابدين علي صفر، التجديد الحضري لقلعة كركوك، المورد (مجلة)، العدد (٦٩)، بغداد، ربيع ١٩٨٩.
٩. سالم محمد تسنلي، تسعين، صوت الاتحاد (مجلة)، العدد (٤)، بغداد، كانون الثاني ١٩٧٢.
١٠. سالمة العبيدي، كركوك مدينة الاخوة والاصالة، ميزوبوتاميا (مجلة)، العدد (١٢)، جنيف-بغداد، ٢٠٠٨.

١١. سعدون محمود الساموك، الازياء العربية عبر التاريخ، المؤرخ العربي (مجلة)، العدد (٨٧)، بغداد، ١٩٨٣.
١٢. سليم طه التكريتي، مدونات الرحالين عن النفط في العراق، النفط والعالم (مجلة)، العدد، (٦)، السنة الاولى، بغداد، ١٩٧٣.
١٣. صباح البازركان، صحافة كركوك، كركوك (مجلة)، العدد (٢٤)، كركوك، ربيع ٢٠٠٥.
١٤. صبحي ساعتجي، أحياء كركوك ومعالمها، ترجمة: نصرت مردان، ميزوبوتاميا (مجلة)، العدد (٥-٦)، جنيف-بغداد، تموز ٢٠٠٥.
١٥. صلاح عريبي وعباس العريبي، غرفة تجارة كركوك (١٩٥٧-١٩٦٩) دراسة تاريخية اقتصادية، ميزوبوتاميا (مجلة)، القسم الاول، العدد (١٥)، ٢٠٠٨.
١٦. صلاح حميد الجنابي، التركيب الداخلي لمدينة أربيل (دراسة مقارنة في جغرافية المدن)، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، العدد (١١)، بغداد، ١٩٨٠.
١٧. عبدالرقيب يوسف، التركمان في كردستان الجنوبية، كركوك (مجلة)، العدد (٢١)، كركوك، صيف ٢٠٠٤.
١٨. عبدالرقيب يوسف، ولاية شهرزور ومركزها كركوك، كركوك (مجلة)، العدد (٤)، السنة الرابعة، كركوك، ربيع ٢٠٠٣.
١٩. عبدالستار طاهر شريف، كركوك مدينة التآخي بين الكرد والترکمان خلال نصف قرن، الاتحاد (جريدة)، الحلقة الثالثة، العدد (٢٠٥)، السليمانية، ١٥ شباط ١٩٩٧.

٢٠. عبدالفتاح علي يحيى، كركوك في السالنامات العثمانية، جامعة دهوك (مجلة)، العدد (٢)، المجلد (٥)، دهوك، كانون الأول ٢٠٠٢.
٢١. عصمت حسن رفيق صاري كهية، آل صاري كهية في كركوك، الاخاء (مجلة)، العدد (٨٧)، بغداد، ١٩٨٩.
٢٢. عصمت رفيق صاري كهية، العلامة عبدالمجيد القطب، المجلس (جريدة)، العدد (صفر)، كركوك، آذار ٢٠٠٥.
٢٣. عطالله ترزي باشي، تاريخ الصحافة في كركوك، الثقافة الحديثة (مجلة)، العدد (١)، بغداد، مايس ١٩٥٤.
٢٤. عطا ترزي باشي، مقام البيات العراقي وانتشاره في الأقطار الشرقية، التراث الشعبي (مجلة)، العدد (٢)، بغداد، ١٩٨٠.
٢٥. عمر ابراهيم توفيق، التركمان في العراق دراسة تاريخية ديمغرافية، كركوك (مجلة)، العدد (٢٤)، كركوك، ربيع ٢٠٠٥.
٢٦. غضبان الرومي، الصابئة المندائيون، التراث الشعبي (مجلة)، العدد (١٠)، بغداد، ١٩٧٣.
٢٧. فاضل محمد حسين الحلاق، الحركة المسرحية في كركوك، الاخاء (مجلة)، العددان (١٩٥) و (١٩٦)، كركوك، ٢٠٠٥.
٢٨. فاضل محمد ملا مصطفى، جهود جبارة وراء كركوك الحديث، أهل النفط (مجلة)، العدد (٥٦)، السنة الخامسة، كركوك، آذار ١٩٥٦.
٢٩. فاضل محمد ملا مصطفى، مجلس اللواء العام ونهضة كركوك الحديثة، أهل النفط (مجلة)، العدد (٦٢)، ايلول ١٩٥٦.

٣٠. كمال مظهر احمد، الأطوار الزمني لتأريخ العراق الحديث و المعاصر، الحكمة(مجلة)، العدد (٥)، بغداد، تشرين الثاني-كانون الأول ١٩٩٨.
٣١. محمد عبدالله كاكه سوور و نيشتمان بشير محمد، التعليم الديني (الاسلامى) في كوردستان العراق من (١٩٢١-١٩٥٨)، زانكو (مجلة)، العدد (٤٠)، اربيل، ٢٠٠٩.
٣٢. محمود العبيدى مؤسس جماعه فناني كركوك، سومر (مجله)، العدد (٥)، كركوك، كانون الپانى ٢٠٠٧.
٣٣. مراسل، في كركوك: اعمار وتجديد، أهل النفط (مجلة)، العدد (٧١)، السنة السابعة، كركوك، ايلول ١٩٥٧.
٣٤. نائل حنون، اربيل و نينوى و كركوك مدن آشورية، بين النهرين (مجلة)، العددان (٩١-٩٢)، بغداد، ١٩٨٥.
٣٥. نافع القصاب، ملامح الجغرافية حول استيطان القبائل البدوية المستقلة، الجمعية الجغرافية العراقية (مجلة)، المجلد الخامس، بغداد، ١٩٦٩.
٣٦. نصرت مردان، اغتيال قلعة كركوك، قارداشلق = الاخاء (مجلة)، العدد (٦)، حزيران ٢٠٠٠.
٣٧. هلكوت حكيم، كركوك في كتابات الرحالة الفرنسيين، في: كركوك مدينة القوميات المتأخية، وقائع الندوة العلمية التي عقدها مركز كربلاء للبحوث والدراسات، الطبعة الاولى، لندن، ٢٠٠٢.
٣٨. يوسف شريف، مدن الطرق القديمة وتخطيطها ومبانيها وما حصل من تطور في بعضها، آفاق عربية (مجلة)، العدد (١٦)، السنة الثامنة، بغداد، شباط ١٩٧٦.

- به زمانی ئینگلیزی:

- 1- Mirella Galletti, Kirkuk: The Pivot of Balance in Iraq Past and Present, Journal of Assyrian Academic Studies, Vol. 19, no. 2, 2005.
- 2- Mirella Galletti, Report on Kirkuk by Modern European Visitors, in: Kirkuk the City of Ethnic Harmony, First Edition, Karbala Centre for Research & Studies, London, 2002.//
- 3- J.C. Huerwitz, Military Politics in the Muslim Dynastic States (1400-1750), Journal of the American Oriental Society, Vol; 88, 1968.
- 4- V. Minorsky, Mongol Place – Names in Mukri Kurdistan (Mongolica, 4) in: Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol: (19), No. 1, 1957.//

نۆیه‌م: مانیپه‌ره‌کان:

1. (<http://ar.wikipedia.org>)□
2. (<http://www.ahewar.org>)
3. (<http://www.alturkmani.com>)□
4. (<http://www.aslanarlyuvasi.com>)
5. (<http://turkmentribune.com>)□

دهیه‌م: ئینسکلۆپیدیایکان:

- به زمانی کوردی:

- ئاراس ئیسماعیل خدر، بازاری قه‌یسه‌ری شاری هه‌ولێر، له:
ئینسکلۆپیدیای هه‌ولێر، به‌رگی چواره‌م.

- به زمانی عه‌ره‌بی:

١. الموسوعة العربية، المجلد السادس عشر، الطبعة الاولى، دمشق، ٢٠٠٦.
٢. دائرة المعارف الإسلامية، المجلد الرابع، ١٩٣٤.

٣. دنکور الیاهو ودرویش محمود فهمی، دلیل العراق الرسمي لسنة (١٩٣٦)، مطبعة دنکور، بغداد، ١٩٣٧.
٤. سهیل صابان، المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، من منشورات مكتبة الملك فهد الوطنية، الرياض، ٢٠٠٠.
٥. عبدالمجید فهمی حسن، دلیل مشاهیر الالوية العراقية، الجزء الثاني (لواء کرکوک)، مطبعة دجلة، بغداد، ١٩٤٧.
٦. موسوعة الموصل الحضارية، المجلد الرابع، دار الکتب للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٩٢.
٧. موسوعة کرکوک قلب العراق، الطبعة الاولى، الناشر مرکز الامة العراقية - میزوبوتامیا، جنيف، نيسان ٢٠٠٨.

- به زمانی تورکی لاتینی:

1. Islām Ansiklopedisi (Islām Ālemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya Ve Biyografya Lugati), Cild (61 to 66) Maarif Basimevi, Istanbul, 1957.
2. Yeni Turk Ansiklopedisi, Cilt: (2), Otuken, Istanbul, 1985.

- به زمانی ئینگلیزی:

1. Cohen, Haim J. "Kirkuk", Encyclopaedia Judaica. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 12. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.
2. The New Encyclopedia Britannica, Vol: 6, (15 Edition), USA, 1986.

یانه‌هه‌م: فه‌ر هه‌نگ:

١. ش. سامی، قاموس الاعلام، بشنجی جلد، مهران مطبعه سی، استانبول، ١٣١٤هـ.

پاشكۆكان

(به لگه و نه خشه و وينه)

پاشکۆی ژماره (۱)

نوینه رانی که رکوک له ئه نجومونه نی نوینه رانی عیراقی له سه رده می

پاشایه تیدا (۱۹۲۵-۱۹۵۸) (۸۸۸).

خول	ناوی نوینه ران	په گه ز	باری چینایه تی	تیبینی
بەگە	حه بیب عه لی تاله بانی	کورد	سه رۆکخێل	خولی هه لبژاردراوه کانی
	په فیق خادام سه ججاه	کورد	کۆپی مولکدار	له ماوه ی نیوان (۱۹۲۵/۷/۱۶) بۆ
	سه عید حاجی حوسین	کورد	خاوه ن مولک	(۱۹۲۸/۱/۲۸) له کاردا بووه .
	نه شهت ئیبراهیم	تورکمان	کۆپی مولکدار	
دورم	سه عید حاجی حوسین	کورد	کۆپی مولکدار	خولی هه لبژاردراوه کانی
	مه مه د به گی جاف	کورد	سه رۆکخێل	له ماوه ی نیوان (۱۹۲۸/۵/۱۹) بۆ
	مسته فا یه عقوبی	تورکمان	کۆپی مولکدار	(۱۹۳۰/۷/۱) له کاردا
	مه مه د عه لی قیردار	تورکمان	خاوه ن مولک	بووه .
سەپە	حه بیب عه لی تاله بانی	کورد	سه رۆکخێل	خولی هه لبژاردراوه کانی
	سلیمان فه تاح	کورد	کۆپی مولکدار	له ماوه ی نیوان
	مسته فا یه عقوبی	تورکمان	کۆپی مولکدار	(۱۹۳۰/۱۱/۱) بۆ

(۸۸۸) سه رچاوه کانی ئاماده کردنی ئه م خشته یه ژۆر و هه مه چه شنهن، به لام گرنگترینیان

بریتیه له: کۆنوسی ئه نجومونه نی نوینه ران (محاضر مجلس النواب)، هه ر شانزه خول.

	محهمه د عه لی قیردار	تورکمان	خاوه ن مولک	(۱۹۳۲/۱۱/۵) له کاردا بووه .
چوارمه	سلیمان فه تاح	کورد	کوپری مولکدار	خولی هه لبژاردراوه کانی له ماوه ی نیوان
	محهمه د عه لی قیردار	تورکمان	خاوه ن مولک	(۱۹۳۳/۳/۸) بوو
	جه میل به گی بابان	کورد	کوپری سه رۆکخیل	(۱۹۳۴/۹/۴) له کاردا بووه . له م خوله دا،
	فه وزی عه لی	کورد	کوپری مولکدار	حه ببب عه لی تاله بانى ناوی ده رچوو بوو، به لام دواتر سلیمان فه تاح هاته شوینی .
پنجمه	جه میل به گی بابان	کورد	کوپری سه رۆکخیل	خولی هه لبژاردراوه کانی له ماوه ی نیوان
	حه ببب عه لی تاله بانى	کورد	سه رۆکخیل	(۱۹۳۴/۱۲/۲۹) بوو
	محهمه د عه لی قیردار	تورکمان	خاوه ن مولک	(۱۹۳۵/۳/۱۱) له کاردا بووه .
	محهمه د سالح نوعمان	کورد	کوپری مولکدار	
	خه لیل زه کی	عه ره ب	کوپری سه رۆکخیل	
ششمه	خه لیل زه کی	عه ره ب	کوپری سه رۆکخیل	خولی هه لبژاردراوه کانی له ماوه ی نیوان
	داوود به گی جاف	کورد	سه رۆکخیل	(۱۹۳۵/۸/۸) بوو
	دارا به گی داووده	کورد	سه رۆکخیل	(۱۹۳۶/۱۰/۲۹) له کاردا بووه .
	عه لی په زای عه سه کهری	کورد	کوپری مولکدار	

	کورد	کورد	فایه‌ق تاله‌بانی
	کورد	کورد	سلیمان فه‌تاح
خولی هه‌لبژاردراوه‌کان له‌ ماوه‌ی نی‌وان بۆ (١٩٣٧/٢/٢٧) — له‌ (١٩٣٧/٨/٢٦) — کاردا بووه‌.	کورد	کورد	یوسف عیزه‌دین ئیبراهیم
	کورد	کورد	محهمه‌د به‌رقی
	کورد	کورد	شیخ قادر تاله‌بانی
	عه‌ره‌ب	عه‌ره‌ب	عاسی عه‌لی
	کورد	کورد	ئه‌حمه‌د ئاغا که‌رکوک
	تورکمان	کورد	حوسین ئاغا نه‌وتچی
خولی هه‌لبژاردراوه‌کان له‌ ماوه‌ی نی‌وان بۆ (١٩٣٧/١٢/٢٣) — له‌ (١٩٣٩/٢/٢٢) — بووه‌.	تورکمان	تورکمان	حوسین ئاغا نه‌وتچی
	تورکمان	تورکمان	ئه‌حمه‌د مه‌جید یه‌عقوبی
	عه‌ره‌ب	عه‌ره‌ب	عاسی عه‌لی
	کورد	کورد	ئه‌حمه‌د ئاغا که‌رکوک
	کورد	کورد	جه‌میل به‌گی بابان
	کورد	کورد	شیخ وه‌هاب تاله‌بانی
خولی هه‌لبژاردراوه‌کان له‌ ماوه‌ی نی‌وان بۆ (١٩٣٩/٦/١٢) —	کورد	کورد	دارا به‌گی داووده
	کورد	کورد	فایه‌ق تاله‌بانی
	کورد	کورد	فایه‌ق تاله‌بانی

لە كاردا (۱۹۴۳/۶/۹) لە كاردا بوو.	سەرۇكخىل	كورد	ئەمىن پەشىد ھەمەھەندى
	سەرۇكخىل	كورد	داوود بەگى جاف
	كۆپى مولكدار	كورد	مەھمەد حاجى نوعمان
	كۆپى بازرگان مولكدار	تورکمان	جەمىل قىردار
خولى ھەلبىژاردراوھكان لە ماوھى نىوان (۱۹۴۳/۱۰/۹) بىو (۱۹۴۵/۵/۳۱) لە كاردا بوو.	كۆپى بازرگان مولكدار	تورکمان	جەمىل قىردار
	كۆپى مولكدار	كورد	مەھمەد سالىح نوعمان
	كۆپى مولكدار	كورد	سلىمان فەتاح
	سەرۇكخىل	كورد	دارا بەگى داوودە
	سەرۇكخىل	كورد	داوود بەگى جاف
	سەرۇكخىل	كورد	شىخ وھاب تالەبانى
خولى ھەلبىژاردراوھكان لە ماوھى نىوان (۱۹۴۷/۳/۱۷) بىو (۱۹۴۸/۲/۲۲) لە كاردا بوو.	كۆپى بازرگان	تورکمان	ئەمىن جەمىل قىردار
	كۆپى مولكدار	تورکمان	كامىل مستەفا پەققووبى
	كۆپى مولكدار	كورد	مەھمەد سالىح نوعمان
	كۆپى مولكدار	كورد	سلىمان فەتاح
	سەرۇك خىل	كورد	ئەمىن پەشىد ھەمەھەندى
	سەرۇك خىل	كورد	داوود بەگى جاف

	سەرۆك خىيّل	كورد	دارا به گى داووده	
	كوپى سەرۆك خىيّل	كورد	فازل تاله بانى	
خولى هه لېژاردراوه كان له ماوهى نيوان ۱۹۴۸/۶/۲۱) بۆ ۱۹۴۹/۶/۳۰) له كاردا بووه .	كوپى مولكدار	توركمان	ئەحمەد مەجىد يە عقووبى	مىزانىيەم
	كوپى مولكدار	كورد	محەمەد سالىح نوعمان	
	كوپى مولكدار	توركمان	ناجى ھورمىزى	
	سەرۆكخىيّل	توركمان	عەبدوللا سەلىمان بەياتى	
	سەرۆكخىيّل	كورد	ئەمىن پەشىد ھەمەوھەندى	
	سەرۆكخىيّل	كورد	داوود بەگى جاف	
	كوپى زاناي ئايىنى	كورد	عەلى پەفىق خادەم سەججادە	
	سەرۆكخىيّل	كورد	شىخ وەھاب تاله بانى	
خولى هه لېژاردراوه كان له ماوهى نيوان ۱۹۵۳/۱/۲۴) بۆ ۱۹۵۴/۴/۲۸) له كاردا بووه .	كوپى مولكدار	توركمان	ئىبراھىم بەگ حوسىن نەوتچى	سىزىيەم
	كوپى بازركان	توركمان	ئەمىن جەمىل قىردار	
	كوپى مولكدار	توركمان	كامىل ماستەفا يە عقووبى	
	سەرۆكخىيّل	توركمان	عەبدوللا سەلىمان بەياتى	
	سەرۆكخىيّل	كورد	ئەمىن پەشىد ھەمەوھەندى	

	سەرۆكخێل	كورد	داوود بەگی جاف	
	كــــوړی	كورد	فازل تالەبانی	
	سەرۆكخێل	كورد	مەحمود بابان	
	كــــوړی	كورد	سەرۆكخێل	
خولی هەلبژاردراوهكان له ماوهی نیوان (۱۹۵۴/۶/۹) بــــۆ (۱۹۵۴/۸/۳) له كاردا بووه.	كــــوړی	كورد	حەبیب عەبدولقادر	چوارەم
	سەرۆكخێل	كورد	تالەبانی	
	كۆری زانای	كورد	حوسین خانەقا	
	ئایینی	كورد	داوود بەگی جاف	
	سەرۆكخێل	كورد	مەحمود بابان	
	كــــوړی	كورد	ئەمین جەمیل قەردار	
	كۆری بازرگان	توركمان	زین عابدین قەنبەر	
	بازرگان و خاوەن مۆلك	توركمان	ئاغا	
	كۆری مۆلكدار	توركمان	كامل مســــتەفا یە عقووبی	
كۆری مۆلكدار	توركمان	عەبدوللا ناوچی		
خولی هەلبژاردراوهكان له ماوهی نیوان (۱۹۵۴/۹/۱۶) بــــۆ (۱۹۵۸/۳/۲۷) له كاردا بووه.	سەرۆكخێل	كورد	ئەمین پەشید	پانزەم
	كۆری زانای	كورد	حوسین خانەقا	
	ئایینی	كورد	داوود بەگی جاف	
سەرۆكخێل	كورد			

	كۆپى سەرۆك خىيّل	كورد	مه حممود بابان	
	كۆپى بازركان	توركمان	ئەمىن جەمىل قىردار	
	كۆپى مولكدار	توركمان	سەلمان بەيات	
	كۆپى مولكدار	توركمان	كامىل مستەفا يە عقووبى	
	كۆپى مولكدار	توركمان	ئىبراھىم بەگ حوسىن نەوتچى	
	--	كلدان	نيەتوللا ھندى	
خولى ھەلبىزاردراوھكان لە ماوھى نىوان (۱۹۵۸/۵/۱۰) بىق (۱۹۵۸/۶/۹) لە كاردا بووھ.	كۆپى مولكدار	كورد	مه حممود بابان	شانزىم
	كۆپى زاناي ئايىنى	كورد	كاكە ھەمەى خانەقا	
	كۆپى سەرۆكخىيّل	كورد	مه حممود فەھمى ھەمەوھندى	
	سەرۆكخىيّل	كورد	داوود بەگى جاف	
	كۆپى مولكدار	توركمان	ئىبراھىم بەگ حوسىن نەوتچى	
	كۆپى مولكدار	توركمان	سەلمان بەيات	
	كۆپى مولكدار	توركمان	نەزىر قىردار	
	كۆپى مولكدار	توركمان	نەجىب مەجىد يە عقووبى	
	--	كلدان	قىستەنتىن فەتوحى	

پاشكۆی ژماره (۲)

ناوی سەرۆك شاره وانیه كانی كه ركوكوك و ماوهی پازه یان (۱۹۲۱-۱۹۵۸)^(۸۸۹)

ماوهی سەرۆكایه تی به سال	میژوی دهست له كار هه لگرتن	میژوی دهست به كار بوون	نه ته وه	ناوی سەرۆك شاره وانیه كان
۴	۱۹۲۴	۱۹۲۰	توركمان	عه بدولمه جید یه عقوبی
۵	۱۹۲۹/۲/۲	۱۹۲۴/۴/۵	توركمان	باقی ئاغا گدك
۵	۱۹۳۴/۱/۱۶	۱۹۲۹/۲/۲	توركمان	عه بدولرپه حمان به كر ئه فه ندى
۱۵	۱۹۴۹/۷/۱۱	۱۹۳۴/۱/۲۰	كورد	شیخ حه بیب تاله بانى
۴	۱۹۵۳/۷/۲۲	۱۹۴۹/۱۰/۸	توركمان	شامل یه عقوبی
۵	۱۹۵۸/۸/۲۰	۱۹۵۳/۸/۱۶	كورد	شیخ فازل تاله بانى

تیبینی:

ریژه ی وه رگرتنی پۆستی سەرۆك شاره وانى له سهرده می پاشایه تیدا، به سال، له لایه ن توركمانه كانه وه بریتی بووه له نزیكه ی (۱۸) سال، ماوه كه ی دیکه ش پۆستی سەرۆك شاره وانى له لایه ن كورد ه وه به ریوه بردراوه، كه نزیكه ی (۲۰) ساله .

(۸۸۹) ماهر النقیب، المصدر السابق، ص ۲۵۴ "من ذاكرة التاريخ، المدينة (مجلة)، العدد (۴)،

نه خشه‌کان

نه‌خشه‌ی ژماره (١)

نه‌خشه‌ی لیوای که‌رکوک به‌ گویره‌ی یه‌که کارگی‌ریه‌کانی عیراق^(١٩٠).

(١٩٠) لیژنه‌ی بالای به‌ره‌نگاریوونه‌ی به‌عه‌ره‌بکردنی کوردستان، ئەتله‌سی که‌رکوک، سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل٢٧.

نه‌خشه‌ی ژماره (٢)

نه‌خشه‌ی شاری که‌رکوک به‌گوێره‌ی یه‌که‌ کارگێڕییه‌کانی لیواکه (٨٩١).

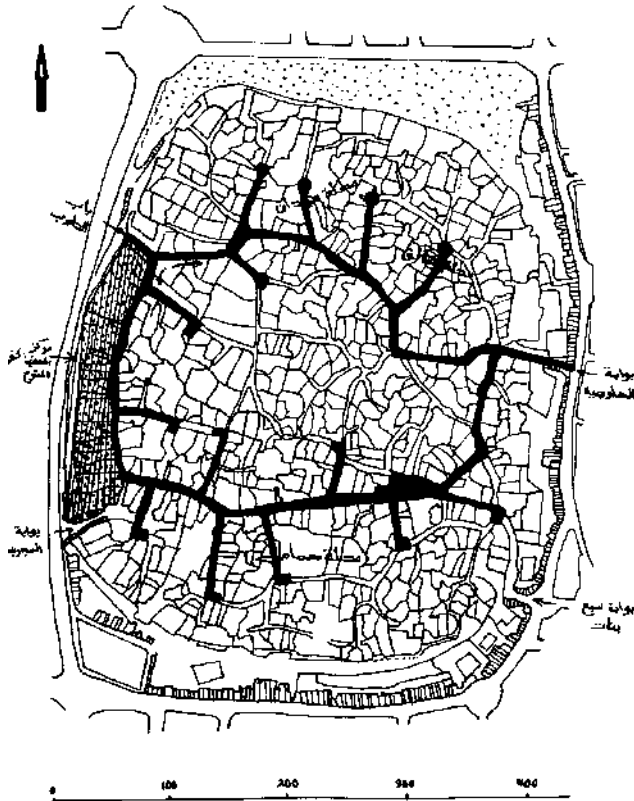
(٨٩١) لیژنه‌ی بالای به‌ره‌نگاریبونه‌وه‌ی به‌عه‌ره‌بکردنی کوردستان، ئه‌تله‌سی که‌رکوک، سه‌رچاوه‌ی

پێشوو، ل ١٣.

نه‌خشه‌ی ژماره (٣)

نه‌خشه‌ی ئاوه‌دانیه‌ی قه‌لای که‌رکوک و دابه‌شبوونی گه‌ره‌که‌کان (٨٩٢).

نه‌خشه‌ی ژماره (٤)

نه‌خشه‌ی قۆناغه‌کانی گه‌شه‌کردنی شاری که‌رکوک^(٨٩٣).

به‌شی کۆنه‌که‌ی شار (قه‌لا).

ئه‌و پانتایه‌ زه‌وییه‌ی له‌نیوان سالانی (١٩٢١-١٩٥٢) ئاوه‌دانه.

ئه‌و پانتایه‌ زه‌وییه‌ی له‌ سالێ (١٩٥٢) هوه ئاوه‌دانه.

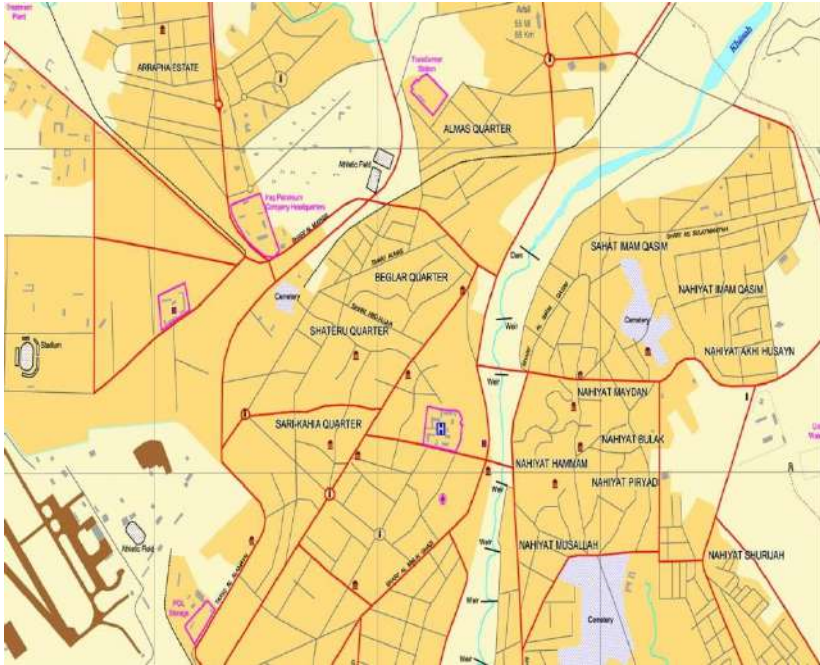

(٨٩٣) به‌ ده‌ستکارییه‌وه وه‌رگیراوه له: زین العابدین علی صفر، النقل فی مدینه کرکوک، المصدرا السابق.

نه‌خشه‌ی ژماره (٥)

نه‌خشه‌ی دابه‌شبوونی گه‌رکه‌و شوینه‌گه‌شتیه‌کانی شاری کهرکوک (٨٩٤).

نه‌خشه‌ی ژماره (٦)

نه‌خشه‌ی به‌شیک له گه‌ره‌ک و شوینه گشتیه‌کانی شاری که‌رکوک^(٨٩٥).

(٨٩٥) ئەم نه‌خشه‌یه‌و چه‌ند نه‌خشه‌یه‌کی بێ سه‌روبه‌ری دی، تاکه نه‌خشه بوون له نیو دۆسیه‌و به‌لگه‌نامه‌کانی شاره‌وانیی که‌رکوک مابێته‌وه، له خانه‌ی کتێب و به‌لگه‌نامه‌کانی عیراقی (دار الکتب و الوثائق العراقية) پارێزرا بێت. د.ک.و.ع، الوحده الوثائقية، ملفات ديوان وزارة الداخلية، رقم الملف: ٩٨٤٠٧١ / ٣٢٠٥٠، العنوان: ميزانية الادارة المحلية للواء كركوك، (١٩٥٠-١٩٥١).

وینه كان

شارى كه ركوك له ئاسمانه وه سالى (۱۹۱۸)

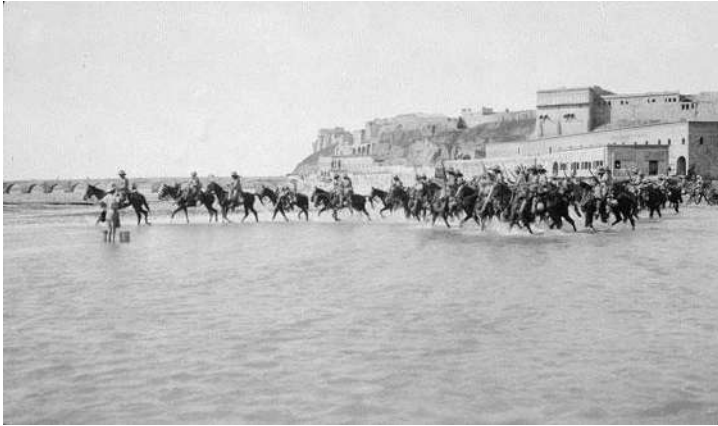

ساتى گەيشتنى سوپاي بهریتانیا بۆ شارى كه ركوك (۱۹۱۸)

په‌پینه‌وه‌ی هیژی سواره‌ی به‌ریتانیا له ئاوی خاسه سالی (۱۹۱۸)

باژێری که‌رکوک سالی (۱۹۱۸)

به‌شی قه‌لا

وینه‌ی قه‌لای که‌رکوک

گۆرانی باری ئاوه‌دانیی قه‌لای که‌رکوک

به شى بهرقه لا

بازارى گوره سالى (۱۹۴۰)

پردى بهردين كه به شه كاني قه لاو بهرقه لاي به قوريه ده به سته وه

کورهی گۆزه چیه کان به تهنیشت گه ره کی موسه لّلاوه سالی (۱۹۲۲)

دهرگای قه یسه ریی که رکوک سالی (۱۹۳۴)

سینه ما خه پیام له بهری گه په کی ئیمام قاسمه وه

به شداري كردن له بۆنه ی كۆچى دوايى دراوسيه كدا، گه په كى چاى (۱۹۴۴)

به‌شی قۆریه

چایخانه‌ی مه‌جیدیه سالی (۱۹۲۷)

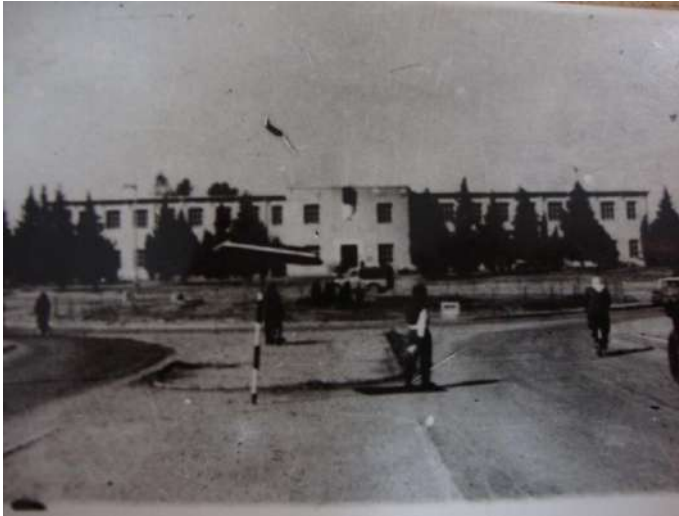

ئه‌حمه‌د ئاغا سالی (۱۹۳۴)

نه‌خۆشخانه‌ی پاشایه‌تی که‌رکوک (۱۹۵۰)

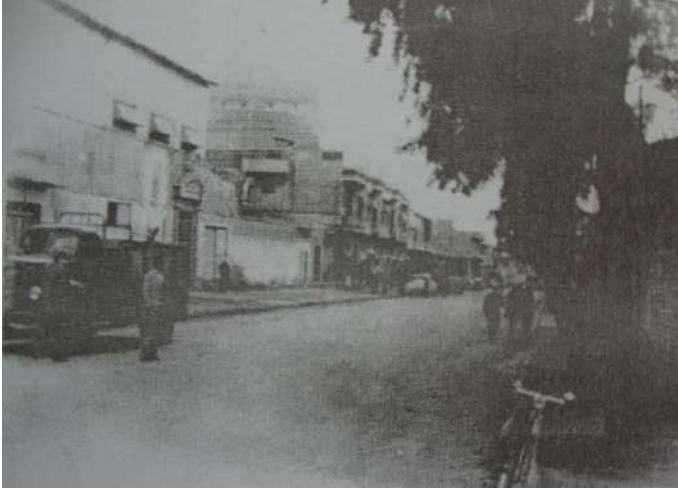

باله‌خانه‌ی شاره‌وانیی که‌رکوک سالی (۱۹۵۵)

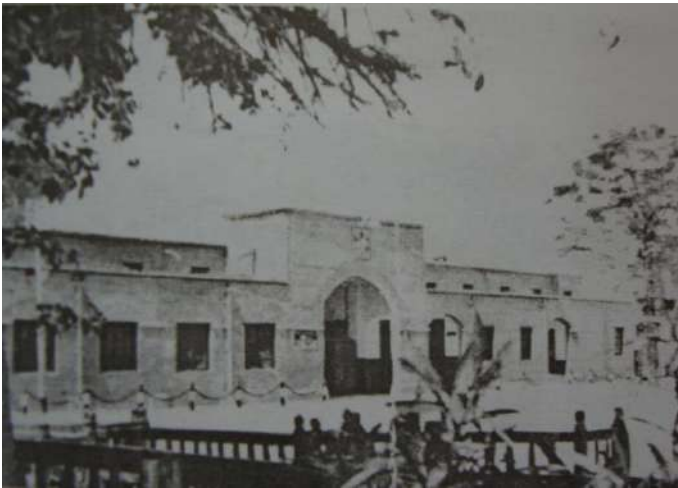

شه قامى مه ليك غازى

ويستگه ي كۆنى شه مه نده فه رى كه ركوك

دیمه‌نی خانوویه‌کی شاری که‌رکوک که له‌سه‌ر شیوه‌ی نوئی بنیاتنراوه.

خانیکیی که‌رکوک

قوتابییانی قوتابخانه‌یه‌کی جوو له شاری که‌رکوک سالی (۱۹۳۴)

كۆمهلهى خاچى سوورى ئه رمه نى - كه ركوك سالى (۱۹۴۹)

قشلهى كه ركوك

قشله‌ی که‌رکوک

قاوه خانه یه کی که رکوک

نمونه یه که ده ستوری پوشاکی دانیشتوانی که رکوک

ئىندىكى شارو شوپن

د -

ام الاحزان (كلىسا):

ام الربيعين (باخچه):

ئاخوپر حوسين (گه پەك):

نازەربىجان:

ئاغالار (كۆلان):

ئاغالق (گه پەك):

ئاغچەلەر:

ئاوچى (گه پەك):

ئەبو علوگ (شە قام):

ئەبو علوگ (گۆرپستان):

ئەبو علوگ (مەزار):

ئەتلەس (شە قام):

ئەرسەلان ئاغا (مزگەوت):

ئەرمىنياى رۇژئاوا:

ئەستەمبول:

ئەسەد بەگ (خان):

ئەلماس (شە قام): ۱۰۱

ئەلماس (گه پەك):

ئەوقاف (شە قام):

ئەيالەتى شارەزور:

ئوردن:

ئولو جامع (مزگەوت):

ئىسرائىل:

ئىمام عەباس (كۆلان):

ئىمام قاسم (گه پەك):

ئىمام محەمەد (مەزار):

ئىمام ئەحمەد (گه پەك):

ئىمام ئەحمەد (مەزار):

ب -

بابەگۆرگۆپ (شە قام):

بابەگۆرگۆپ (كىلگەى ئەوت):

بابەگۆرگۆپ (مەزار):

بەرتەكە:

بەرزنجى (تەكە):

بەسپە:

بەشىر (گوند):

بەگلەر (گه پەك):

بەغداد:

بەيەتى شەھىدان: بىروانە كلىسە سوور

بلاوہ (كارىز):

بوغداى خاتوون (مەزار):

بولاق (گه پەك):

- بیاره (ته كیه):
ت -
تاش قاپی (گاش قاپی):
تاش كۆپرو، (گاش كوبرو):
تالە بان (گوند):
تالە بانى (ته كیه)، بیوك ته كیه:
ته په (گه په ك)، ته په ی مه لا عه بدوللا:
ته عجیل (گه په ك):
ته علمیم ته په (گۆرستان):
ته علمیم ته په (كۆلان):
ته علمیم ته په (ناوچه):
ته لله عفر:
ته ها به گ (خان):
تسن (گه په ك)، ینكى تسن، تسعین:
تسن (كارین):
تكساس (شه قام):
تۆپ قاپی:
توركیا:
تۆقات (حه مام):
- ج -
جه بارى (ته كیه):
جووت حه مام:
جووت قاوه (بازار):
جووت قاوه (شه قام):
جیزان:
- چ -
چای (گه په ك):
چه مچه مال:
چقور (خان):
چقور (گه په ك):
چوارباغ (كۆلان):
- ح -
حاجی باقى (حه مام):
حاجی حه سه ن (حه مام):
حاشا (گه په ك)، خاسه:
حه سه ن پاكیز (مزگه وت):
حه سه ن مه كى (مزگه وت):
حه سپره كه (شه قام):
حه لواچى:
حه مام (گه په ك)، حه مام مه سیجى،
حه مام موسلیم:
- پ -
پردئ:
پیریادی (شه قام):
پیریادی (گه په ك):

دەريا باش (كۆلان):	خەويچە، مەلحە:
دۆمىنيكان:	حللە:
دووز:	خونەين (مەزار)، خەنانيا:
ديالە:	
ديجلە:	خ -
ديوانىيە:	خادم سوججادە (تەكيە):
	خادم سوججادە (مەقام):
ر -	خاسە:
رەشەگول رەزا (خان):	خانەقاي سەييد ئەحمەدى خانەقا:
رومادى:	خانەقەين:
رېگاي سولتانى:	خانى قازى:
	خەلىل ئاغا (مەزگەوت):
ز -	
زەردە كەھىيە (گەرەك)، كوئىخا زەردە،	د -
سارى كەھىيە:	دادچى (گەرەك):
زوپناچىلەر (كۆلان):	دارەمان:
زىندان (گەرەك):	داقووق:
زىويە (شەقام)، زىويە سەروو، زىويە	دانىيال (مەزار):
خواروو:	دانىيال (مەزگەوت):
زىويە (گەرەك):	دانىمارك:
زىويە (كارىن):	دەدە خەمدى (خەمام):
س -	دالى باش (كۆلان):
سادق سەراف (خان):	دالى باش (مەزگەوت):
سارى كەھىيە (گەرەك):	دلىم:

شېخ باقى (ته‌کيه):
شېخ باقى (ته‌کيه):
شېخ جومجومه (مه‌زار):
شېخ عه‌بدولرپه‌حمان (ته‌کيه):
شېخ عيزه‌ددین (ته‌کيه):
شېخ نووره‌ددین (ته‌کيه):

ع -
عه‌ره‌فه (گه‌رک)، نه‌وتی که‌رکوک،
که‌رکوکى نوئى:
عه‌سرى (بازاپ):
عه‌له‌مېن (شه‌قام):
عه‌لى به‌گ (حه‌مام):
عماره:
عوزېر (مه‌زار)، عزاريا:
عوزېم:

ف -
فه‌رپه‌نسا:

ق -
قه‌راج:
قه‌ره‌حه‌سه‌ن:
قه‌ره‌داغ:

سه‌راى (حه‌مام):
سه‌رچنار:
سه‌رگه‌لوو:
سه‌نجه‌قى شاره‌زور:
سه‌ييد جيهاد (کۆلان):
سه‌ييد خدر ئوجاغى (کۆلان):
سه‌ييد عومهر (خان):
سلېمانى:
سوسه:
سولتان ساقى (مه‌زار):
سولتان مه‌وجوود (مه‌زار):
سوورداش:
سووريا:
سوئيس (که‌نال):

ش -
شا غازى (باخچه):
شاترلو (شه‌قام):
شاترلو (گه‌رک)، شاترى:
شام تورلو (کۆلان):
شانشينى عه‌ره‌بى سعودى:
شوان (ناوچه):
شور حه‌مام:
شوراو:
شوريجه (گه‌رک):

- قەرەھەنجىر:
قەسابخانىە (شەقام):
قەسابخانىە (گەرەك):
قۇرىيە (كارىن):
قۇرىيە:
قىردار (خان):
- ك -
كەرەلا:
كەسنەزانى (تەكپە):
كەندىئاوھ:
كفرى:
كلىساي سوور (بەيەتتى شەھىدان):
كنگرىبان:
كووت:
كۆپە:
كىلانەكە (كۆلان):
- گ -
گلىچى (كۆلان):
گۆل (گىل):
- م -
مار يوسىف (كلىسا):
مەجىدىيە (شەقام):
مەجىدىيە (چاىخانىە):
مەھتە (گەرەك):
مەلا عومەرى گومبەتتى (مزگەوت):
مەلا ئەھمەد گىردە (مزگەوت):
مەلىك ئەلى (شەقام):
مەلىك غازى (شەقام):
مەلىك فەيسەلى دووھ (شەقام):
مەندەلى:
مەيدان (گەرەك):
مەرىمانە (كلىسا):
موسەللا (شەقام):
موسەللا (گەرەك):
موسىل:
مونتەفىك:
مىسىر:
- ن -
ناسرىيە:
نائب ئۇغلو (مزگەوت):
نەجەف:
- ل -
لوبنان:

ولاتى شام:

ى -

يادگار (گەرەك):

يەدى قزله (بالەخانە):

يەدى قزله (دەرگای قهلا):

يەدى قزله (گەرەك):

يەكيتتىى سۇفیهت:

نەمسا-مەجەپ:

نەوتچى (كۆلان):

نوعمان (مزگەوت):

ه -

هەولپز:

هورمزلولەر (كۆلان):

و -

ئیندیگیسی ناو و نه ته وه

ئەورپە حمانی میرزا عەبدوڵلا:	ئ -
ئەوروپایی:	الّ ب یوسف سعید:
ئىبراهیم حوسین به گی نه وتچی:	ابن حوقل:
ئىرانى:	ابن فجل الله العمرى:
ئىزیدى:	ابن مهلهل:
ئىسحاق دانئیل:	ابو الفداو:
ئىمام موسای کازم:	ئاق قۆینلوو:
	ئاوچی (بنه ماله):
	ئەحمەد مەجید یاقووبى:
ب -	ئەخیان:
باب العالی:	ئەرسەلان (بنه ماله):
بابان (بنه ماله):	ئەرشەد ئەلعومەرى:
بەدیع باباجان:	ئەرمەن:
بەرزنجە (سادات):	ئەرنەست بیقن:
بەرزنجی (بنه ماله):	ئەفشاری:
بەعس:	ئەفغانی:
بەکتاشی (رئبان):	ئەلبوحوەمدان:
بەیات (خیزان):	ئەلبوسەباح:
بەیات (هۆز):	ئەلببیرت م. مینتیشاشقیلی:
بوپهان دۆغرمچی جاھید:	ئەمین جەمیل قیردار:
	ئەمین خالّس:
ت -	ئەنوەر محەمەد رەمەزان:
تاتران (خیزان):	ئەنۆفیلیس:

جه مال بابان:
جه مال عه بدولناسي:
جه مال ياقووبى:
جه يميس به كينگهام:
ججيش (هۆن):
جميله (هۆن):
جواله (هۆن):
جوداييكا (ئئيسايكلۆپيديا):
جوو:

ح -

حاجى تەيفوور:
حاجى جه ميل ئەفەندىي قيردار:
حاجى حەسەن ئەفەندىي ئاوجى:
حاجى حوسېنى ئاوجى:
حاجى عەلى مستەفائى قيردار:
حاجى ييوسف دەباغ:
حالوتس:
حەسەن تالەبانى:
حەسەن فەمى:
حەمەي خانەقا:
حەنەفى (مەزھەب):
حنا بگاگو:
حوسېن بەگى نەوتجى:
حوسېن خانەقا:

تالەبانى (بنەمالە):

تالەبانى (شىخان):

تاھير بەگ وەسمان پاشائى جاف:

تەحسین عەلى شەعبان:

تەي - گى (هۆن):

تورك:

توركمان:

تۆفيق وەھبى:

تۆما ھىندى:

پ -

پاكستانى:
پالانى (هۆن):
پۆرت سمۆس:
پېرسى كۆكس (سېر):

ج -

جاف (هۆن):
جבור (هۆن):
جه بار قادر:
جه بارى (بنەمالە):
جه بارى (سەيیدەكان):
جه بارى (هۆن):
جه عاو قەساب:

- حوسین عه لی (مه قامبیژ):
حوسین عه لی غالب:
- خ -
خادم سوججاده (بنه ماله):
خانه قا (بنه ماله):
خلیل اسماعیل (دکتور):
- د -
داوود به گی جاف:
داوودی (هۆن):
دانشاد مه محمود:
دلیم (هۆن):
دۆکسیادیس (ده رگا):
دومنیکو کودیلیو نتشین:
- ر -
رهشید ئاغا (هه ولیر):
ره فعت ئاغا:
ره فیق حیلمی:
ره فیق ئه مین خادم سوججاده:
رفاعی (ته ریه ت):
رۆژیه یانی (هۆن):
- ز -
زه فیر - چفیر (هۆن):
زه نگنه (به گه کان):
زه نگنه (هۆن):
- س -
سابیئه:
ساری که هیه (بنه ماله):
ساله یی (بنه ماله):
ساله یی (هۆن):
سالج به گی نه وتچی:
سالج چه بر:
سه عید عه بدولغه نی:
سه عیدی حاجی حه سه ن:
سه فه وی:
سه لاج محمه د شیخه ر:
سه لجوی:
- سه لیم به ترؤس (دکتور):
سه مه د خانه قا:
سه یید رۆسته می کاکه یی:
سه یید زه ینه ل سابونچی:
سه یید محیه ددین (کوئستانی):
سه یید ئه حمه دی خانه قا:
سه یید ئه حمه دی سه ردار:
سدیق ئه حمه د:
سلیمان فه تاح:

- سنان سه عید: شیخ جه میلی تاله بانی:
- سوعاد خادم سوججاده: شیخ حسیب تاله بانی:
- سوعاد ئه رسه لان: شیخ حسیب تاله بانی:
- سوئی ساییر: شیخ ره زای تاله بانی:
- سولتان سوله یمانی قانونی: شیخ عالی شیخ محمهد جه میلی تاله بانی:
- سولتان عه بدولمه جیدی یه که م: شیخ قابیل شیخ حسیب تاله بانی:
- سولتان مورادی چوارهم: شیخ قادر (سووره):
- سوئن (ئیلی بانسته، میرزا غولام حوسینی شیرازی): شیخ مه حمودی به رزنجی (حه فید):
- سیروانی: شیخ مه حمودی به رزنجی (گهرمیان، مه قامبیژ):
- سیسل جۆن ئیدمؤندز: شیخ محمهد علی عوبید خانه قا:
- سیلاو (بنه ماله): شیخ محییهددین قوله بی:
- صبحی ساعتجی: شیخ موزه ر عاسی:
- ش - شیخ نازم عاسی:
- شا عه بیاسی سه فهوی: شیخ وهاب تاله بانی:
- شاکر صابر الچابگ: شیخ ئه حمهدی تاله بانی:
- شهریف شه ره ف: شیخ یوسف تاله بانی:
- شرف الدین علی یزدی:
- شمر (هۆن): ع -
- شمعون الصفا: عادل عه بدوللا:
- شوان (بنه ماله): عبید (هۆن):
- شوان (هۆن): عه بیاسی:
- شوکر پاله وان: عه بدولجه بیار ئه لزوهه یری:
- شیخ بزینی (هۆن): عه بدولخالق ئه سیری (شاعیر):

عوسمانی (دهولت):

عوسمانییه کان:

عیزهت پاشای ساری که هیه:

عیزه ددین مسته فا ره سوول (دکتور):

عیسمهت حه بیب محه مه د:

عیسمهت هورمزی:

ف -

قریش نزاریت چه تالیان:

قلادیمیر مینورسکی:

فاتح پاله وان:

فاتح حاجی عه بدوللا:

فارس:

فاروق نامیق:

فازل گلوئه لعه زاوی:

فازل محه مه د مه لا مسته فا:

فاشی:

فهخری نوسپهت:

فهپه نسی:

فههمی عه ره ب ناغا:

فهیزی پاشا:

فهیسه ل کورپی حوسین:

ق -

عه بدولپه حمان گه یلانی:

عه بدولپه حمان ناجی:

عه بدولپه زاق فه تاح:

عه بدولپه زاق ئه لحه سه نی:

عه بدولسه لام حه یده ری:

عه بدولعه زیز خانه قا:

عه بدولقادر به رزنجی:

عه بدوللا حه سه ن ئاوچی:

عه بدوللا سافی (شاعیر):

عه بدوللا سافی به گه:

عه بدوللا قه ساب:

عه بدوللا ئه مین:

عه بدولئییلا (میر):

عه تا ته رزی باشی:

عه تا سه بری:

عه زیز سه لیم:

عه لائه ددین سه جادی:

عه لی باپیر ناغا:

عه لی ره فیک خادم سو ججاده:

عه لی محه مه د:

عه مو بابا:

عه ونوللا کازمی:

عه کیدات (هۆز):

عه نزه (هۆز):

عه وتبه ی کورپی فه رقه د:

که مالی (که مالیزم):	قادری (تەریقەت):
کروی (هۆن):	قازی (بنه ماله):
کلدان:	قاسم دیو:
کیرن کمیت:	قانع (شاعیر):
	قەرە عوسمان:
گ -	قەرە غولی:
گک (بنه ماله):	قەرە قۆینلوو:
گیتۆ:	قەرە ئولوس (خیزان):
	قزلباش:
	قزلباشی (تەریقەت):
ل -	القزوینی:
لۆنگریگ (ستیفن هیمسلی):	القلقشندی:
لیفی (سوپا):	قوسته ننتین فه توحی:
لیورا لوکیتز:	قیردار (بنه ماله):
	ک -
م -	کارستن نیبور:
ماتقییف (مارمه تی):	کاکه حوسین (کاکه بی):
مار لويس ساکو (دکتۆر):	کاکه مه م بۆتانی:
مارگریت به شیر ره سام:	کاکه بی:
مارف خه زنه دار (دکتۆر):	کامیل مسته فا یاقوویی:
مالیبارد:	که ریم فه ندی:
مه جید خدووری (دکتۆر):	که مال عه بدولقادر:
مه جید یاقوویی زاده:	که مال مه زهر ئه حمه د (دکتۆر):
مه حموود عوبید:	که مالی (بنه ماله):
مه دحت پاشا:	

مه مه د عه لیبی قیردار:	مه لا تاهیری موده پریس:
مه مه د فیدا:	مه لا ته ها (مه قامبیژ):
مه مه د مه هدی:	مه لا جه میلی رۆژبه یانی:
مه مه د ئه مین زه کی به گ:	مه لا ره زای واعیز:
مسته فا که مال (ئه تاتورک):	مه لا سابیر (مه قامبیژ):
مسته فا ئاغا:	مه لا سابیری حافیز:
موفتی (بنه ماله):	مه لا سه بیید یوسفی رۆژبه یانی:
موکه پهم تاله بانی (دکتور):	مه لا شهریف خاله بازانی:
میریلا گالاتی (دکتور):	مه لا عه بدولکه ریمی موده پریس:
میسته راثول:	مه لا عه بدوللای فراهادی:
میناس غه ریب ئه فه ندی:	مه لا عه بدوللای لوبیاچی:
	مه لا عه زیزی شیله خانی:
	مه لا عه لی فه تحوللا:
	مه لا عومه ری ئۆمه رگوبه تی:
ن -	مه لا قادری ئیمام:
ناجی هورمزی:	مه لا مه جیدی قوتب:
نادرشای ئه فشار:	مه لا مه حمودی زه نگنه:
نازم به گی نه وتچی:	مه لا مه حمودی مه زناوایی:
نازی:	مه لا مه مه د توپال:
ناسیح حاجی عه بدوللا:	مه لا ناسیحی موده پریس:
نافیز پاشا (والی):	مه لا وه لی (مه قامبیژ):
نه بوخه نه سه پ:	مه لا ئه حمه دی باده وایی:
نه جات مه مه د:	مه مه د پاله وان:
نه جیب مه جید یا قووبی:	مه مه د پاشای ساری که هیه:
نه ژاد عه بدوللا عه زیز:	مه مه د ره فیک خادم سوچجاده:
نه شئه ت ئیبراهیم:	
نه قشبه ندی (ته ریفه ت):	

نەوتچی (بنه ماله):

نقام الملك:

نعیمی (هۆز):

نووری تاله بانى (دكتور):

نوورى سه عید:

نوورى فه قى:

نوورى مسته فا به هجەت:

نوورى ئەللاویردى:

نیعمه توللا هیندى:

— ه

هاجانا:

هادى پاله وان:

هاشم جواد (دكتور):

هه مه وه ندى (هۆز):

هیندى:

هینرى دؤبس (سىر):

— ى

ياسين هاشمی:

ياقووبى (بنه ماله):

یه نیچەرى (ئىنكشارى):

یۆنانى:

یوسف حنا یوسف (ئەبو حکمەت):

هێما و کورتکراوه کان

– هێما عه ره بیه کان:

د. ک. و. ع : دار الکتب والوثائق العراقية.

م. م. ن : محاضر مجلس النواب.

– هێما ئینگلیزییه کان:

B.N.A: *British National Archives* (خانه ی ئه رشیفی نه ته وه یی به ریتانیا)

F.O : *Foreign Office* (وه زاره تی ده ره وه)

P.R.O: *Public Record Office* (نوو سینگی تۆماره گشتیه کان)

S.S.O : *Special Service Officer* (راپۆرتی ئه فسه ری خزمه تگوزارییه)

(تایبه ته کان)

Op.cit: *Opere Citato* (سه رچاوه ی پێشوو)

Ibid : *Ibidem* (هه مان سه رچاوه)

Vol : *Volume* (به ش)

P. : *Page* (لاپه ره)

– هێما تورکییه کان:

S. : *Saifa* (لاپه ره)

پیرست

لاپه ره	بابه تەکان
7	وتەیه کی پیویست: پ. د. جەبار قادر غەفوور
11	پیشەکی: "چارچیوه و شیکردنه وهی سه رچاوه کان"
31	ده روزه: "میژووی سیاسی که رکوک له سه رده می پاشایه تیدا"
59	به شی یه که م: "شار و پیکهاته ی دانیشتوان"
59	ته وه ری یه که م: ئیکۆلۆجیای شار:
59	أ- هه لکه وته و پیگه ی جوگرافی ی که رکوک
66	ب- گه ره که کانی شاری که رکوک
126	ج- شه قام و بازار و خان و ئوتیل و گه رماو و گوړستانه کان
153	ته وه ری دووهم: پیکهاته ی دانیشتوان و دابه شبوونی جوگرافی یان:
153	أ- پیکهاته ی نه ته وه بی و زمانی دانیشتوان:
167	۱- کورد
168	۲- تورکمان
173	۳- عه ره ب
178	۴- کلدان
179	۵- جوو
180	۶- ئه وان ی دیکه
182	ب- پیکهاته ی نایینی دانیشتوان:

- 184 ۱- موسلمان
- 188 ۲- مه سیجی
- 191 ۳- جوو
- 193 ۴- ئەوانی دیکه
- 197 بهشی دووهم: "پیکهاتهی چینایه تی و په یوه ندییه
کۆمه لایه تییه کان"
- 197 ته وهری یه کهم: چینوتویژه کۆمه لایه تییه کان:
- 206 أ- چینی سه روو (زه نگینه کان)
- 213 ب- چینی ناوه راست
- 216 ج- چینی خواروو (هه ژاره کان)
- 221 - بنه ماله ناو داره کان
- 232 ته وهری دووهم: پیشه و پیشه کاران:
- 232 أ- پیشه کان و دابه شبوونی پیشه یی دانیشتوان
- 245 ب- په ره سه ندنه کانی بواری پیشه یی
- 257 ته وهری سییه م: په یوه ندییه کۆمه لایه تییه کانی
دانیشتوان:
- 259 أ- په یوه ندییه نیوخوییه کانی شار:
- 259 ۱- په یوه ندییه ئیتنیکى - ئایینییه کانی دانیشتوانی شار
- 272 ۲- په یوه ندییه ئایینی - چینایه تییه کانی دانیشتوانی شار
- 280 ب- په یوه ندییه دهره کییه کانی شار:
- 280 ۱- په یوه ندییه کانی شاری که رکوک له گه ل دهره بریدا

- 285 ۲- په یوه نندییه کانی شاری که رکوک له گه لّ شاره کانی دیکه دا
291 به شی سییه م: "رهوشی فیړکردن و ته ندروستی و
خزمه تگوزارییه گشتییه کان"
- 291 ته وهری یه که م: رهوشی خویندن و فیړکردن:
292 ا- خویندنی فهرمی
322 ب- خویندنی ئایینی و ئه هلی
341 ج- کتیبخانه و چاپخانه و چاپه مه نییه کان
353 ته وهری دووهم: بارودۆخی ته ندروستی و
خزمه تگوزارییه گشتییه کان
- 353 ا- واقعی ته ندروستی
354 ۱- خه لک و نه خو شیه کان
364 ۲- پزیشک و نه خو شخانه و تیمارگه کان
373 ب- بارودۆخی خزمه تگوزارییه گشتییه کان:
374 ۱- شاره وانی
383 ۲- کۆمپانیای نه وتی عیراق
385 ۳- ئیداره ی مه حه للی
386 ۴- ئه نجومه نی ئاوه دانکاری
389 به شی چواره م: "رووخساره کۆمه لایه تیییه کانی شاری
که رکوک"
- 389 ته وهری یه که م: خیزان:
390 ا- قه باره و پۆلی خیزان له کۆمه لگادا:

- 398 ۱- پەرورەدە كىردى مىندال
- 402 ۲- پەيوەندىيە خىزانىيە كان
- 405 ب- پاىيە ئافرەت لە كۆمەلگادا
- 411 تەوهرى دووهم: دابونىرەيت و بىروباوەرە
كۆمەلەيەتتىيە كان:
- 411 أ- دابونەرىتە كۆمەلەيەتتىيە كان
- 417 ب- بىروباوەرە مىللىيە كان
- 423 تەوهرى سىيەم: پۇشاك و جەژن و بۆنە كان:
- 423 أ- پۇشاك:
- 423 ۱- پۇشاكى پىاوان
- 430 ۲- پۇشاكى ئافرەتان
- 432 ب- جەژن و بۆنە كان:
- 433 ۱- جەژن و بۆنە ئايىنىيە كان
- 437 ۲- جەژن و بۆنە نەتەوھىي و كۆمەلەيەتتىيە كان
- 446 تەوهرى چوارەم: ھونەر و وەرزش و ھۆيە كانى
كاتىبە سەربىردن:
- 446 أ- ھونەر
- 453 ب- وەرزش
- 456 ج- ھۆيە كانى كاتىبە سەربىردن
- 459 نە نجام
- 463 سەرچاۋە كان

515

پاشکۆکان (به لگه و نه خشه و وینه)

ئیندی کس

هیما و کورتکراوه کان

کتیبه چاپکراوه کانی ناوهندی کوردستان بۆ دۆکیۆمێنت و لیکۆلینه وهی ئەکادیمی

۱. دلشاد مه محمود عه بدولپه حمان، بارودۆخی کۆمه لایه تی شاری که رکوک (۱۹۲۵-۱۹۵۷)، چاپی یه کهم سلیمانی، ۲۰۱۹.
۲. ناشتی ره حمان به کر، هه ولپیر له سه رده می عوسمانیه کاند (سه ده کانی ۱۸-۱۹)، چاپی یه کهم سلیمانی، ۲۰۱۹.
۳. هه ورامان فه ریق که ریم، یاده وه ری و دادپه روه ری، چاپی یه کهم سلیمانی، ۲۰۱۹.
۴. خانه قین له به لگه نامه کانی ئیراندا، ئاماده کردن: کاروان عوسمان خه یات، وه رگێرێرێر: جووتیار عوسمان، چاپی یه کهم سلیمانی، ۲۰۱۹.
۵. رۆژنامه ی باسه ره ۱۹۴۲، خاون و سه رنوسه ر: شاکر فه تاح، لیکۆلینه وه و ئاماده کردن: هۆگر ستار قه مه ری و به ختیار شه ریف قوربانی، چاپی یه کهم سلیمانی، ۲۰۱۹.
۶. سه یید عه بدولپه حمان سه یاده ت، رۆژ و پێنگه ی حاجی بابه شیخی سه یاده ت له رووداوه کۆمه لایه تی و سیاسیه کانی کوردستاندا، چاپی یه کهم سلیمانی، ۲۰۱۹.
۷. بیلۆگرافای نامه کانی مه لا عه بدولکه ریمی موده رپس، لیکۆلینه وه و ئاماده کردن: عه دنان عه بدولقادر هه ورامی، چاپی یه کهم سلیمانی، ۲۰۱۹.
۸. سۆران به ها ئه حمه د، کشتوکال و خۆراک له هه ریمی چی له سه ده ی (چواره می کۆچی/ ده یه می زایینی) دا، چاپی یه کهم سلیمانی، ۲۰۱۹.
۹. صالح أمیر عزیز، أعلام علماء الكورد و مصنفااتهم فی السنة خلال القرون السادس و السابع و الثامن للهجرة، طبعة الاول سلیمانیة، ۲۰۱۹.
۱۰. یاسین طه محمد، الأدیان و المذاهب و العقائد فی کردستان خلال العصر- الوسیط الاسلامی، طبعة الاول سلیمانیة، ۲۰۱۹.
۱۱. هردی مهدی میکه، سیاست ایران در قبال گردها ۱۳۲۰/۱۳۹۹ ش، چاپ اول سلیمانیه، ۲۰۱۹.

سەرۆكابه تىي زانكۆي سلیمانی ناوهندی كوردستان بۆ دۆكۆمیتت و لیکۆلینهوهی ئەكادیمی

ناوهندیکی به لگه نامه یی-دۆكۆمیتتکردن و توێژینهوهی ئەكادیمی سەر به زانكۆی سلیمانییه، له كۆتاییه كانی سالی ۲۰۱۸ دامه زراوه و كار دهكات له ههر چوار ئاستی ئهرشیفی: ۱. دۆكۆمیتتکردن (التوثیق) و دۆكۆمیتتپاریزی، ۲. كۆكردنهوهی دۆكۆمیتتی ناوخۆ و دهرهوه و ئهرشیفی رۆژنامه وانیی كوردستان، ۳. دهستنوسه كانی كوردستان (كۆكردنهوه و پاراستن)، ۴. كۆكردنهوهی مێژووی زارهكی (له پێناو پاراستنی مێژووی نه نووسراوهی هاوچهرخى كلتوری كوردستان)، ههروهها بنیاتنانی كتیبخانه به كی دیجیتالی (نووسراو، وێنه یی و دهنگی) بۆ ههرسێ ئاسته كهی پێشوو و ئهجامدانى توێژینهوه تیاپاندا، سازكردنى كۆنفرانس، چالاكی و دهركردنى گۆڤاریكى زانستى تايهت به و بارانه (له داهاتوودا) و چاپ و بلاوكردنهوهی به لگه نامه، دهستنوس و كتیب.

دیدگا و گرنگیدان

ئهم ناوهنده له ههولدايه كه ئهرشيفيكي هاوچهرخ و دیجیتالی و كاغهزی بۆ خزمهتی نيشتمانسازی كوردستان بخره بهر دهستی خوازیار و توێژه و خۆبندكاری كورد. گرنگی دههات به كۆكردنهوهی ههر جۆره دهستنوس، به لگه نامه و وێنه یهك كه په یوهندی به مێژوو و كهلتور و كۆمه لگای كوردستانهوه هه پیت. له پێناو به شداریكردن له زیادكردن و پاراستنی سهراچه كانی مێژووی كوردستان له ههولدايه و له چوارچۆه ی بنیاتنانی "دیدگا به كی نیشتمانی كوردستانیه" كار دهكات بۆ گێرانیه و نووسینه وهی مێژوو و كلتوری كۆمه لگه ی كوردستان و ديه ویت ئهم ئامانجان هه له پنگه ی به كارهتینانی میتۆده زانستیه كان، میتۆدی فره پسه پۆری و هاوبهش و ههروهها فره په هه نندی زانستیه وه مسۆگه ر بكات. له ئیستادا خاوهنی هه زاران به لگه نامه، دهستنوس و كاسیتی تۆماركراوی ئه لكرۆنی و تۆرجیناله و سه رقالی داخلكردنی ئه و ئهرشيفه یه له چوارچۆه ی به رنامه یه كی دیجیتالی كه ههم پانانیان بۆ ده كریت و ههم گه ران و پشكینی ئهرشيفه كان ئاسانتر و هاوچه رخر دهكات.

ناوهندی كوردستان بۆ دۆكۆمیتت و لیکۆلینهوهی ئەكادیمی له زانكۆی سلیمانی
ناوینشان: ههریمی كوردستانی عێراق/سلیمانی/سه رتهای شه قامی مه له وی - به رامبه ر سلیمانی پلاس و
باخی گشتی - بیا ی پێشووی سه رۆكابه تىي زانكۆی سلیمانی - خوار قايمقاميه تىي سلیمانی.

www.univsul.edu.iq/kurdistan-car

Email: kcdr@univsul.edu.iq

www.facebook.com/kurdistanCDR/

@t.me/kcdr